

بحر الاسرار فی معرفۃ الاخیار

جلد اول
حصہ اول

از
محمود بن امیر ولی بلخی

پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی
کراچی - پاکستان

6

بحر الاسرار

فی معرفۃ الاخیار

جلد اول
حصہ اول

از
محمود بن امیر ولی بلخی

تدوین
حکیم محمد سعید
سید معین الحق
انصار زاہد خاں

پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی
کراچی - پاکستان

پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی سلسلہ مطبوعات شماره ۷۳

134801

جملہ حقوق محفوظ

بحق پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی

۱۹۸۳ء

اشاعت : ۸۰۰ ء

بہا : ۲۰۰ روپے

: ۱،۲۵ امریکی ڈالر

شائع کردہ

پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی

کراچی - پاکستان

اظہار تشکر

پاکستان ہسٹاریکل سوسائٹی یونیسکو کی
مشکور ہرے جس کی مالی اعانت کے ذریعہ سے
کتاب کی تدوین، تصحیح و اشاعت ممکن ہوئی۔

فهرست مضامین

نمبر شمار	صفحه نمبر
۱	گزارش نبدی، از سوانف احوال و سوابق آمال ۸
۲	تبیین این نامه نامی و تفصیل فاتحه و خاتمه و مجلدات این صحیفه گرامی ۱۵
۳	الفتح من المہینم الفتح، پیرایشش حال شاهد فاتحه لکتاب، نمایش امباب عالیہ الانتساب ۱۹
۴	تمہید ۲۸
۵	رکن دویم ۳۳
۶	رکن سویم ۳۶
۷	سبب پیدا شدن (بخار) ۵۲
۸	عنصر آتش ۹۴
۹	واقعه خالد منان علیہ السلام ۱۰۸
۱۰	عنصر هوا ۱۱۰
۱۱	بہان حقیقت آب ۱۲۳
۱۲	تقریر بعضی از معر و مجال میاہ چون بحرات و انہار و عیون و آبار کہ در ربع مسکون خالی از نشاء عجائب شایبہ غرابت نیست ۲۵۸
۱۳	تعداد و غرابت عیون شیون کہ در ربع مسکون است و بیان مواضع و مواقع آنها و صاہر ما بتعلق بہا عجائب چاہها و حیاضها ۳۳۵
۱۵	حوضها و غدیرها ۳۴۰
۱۶	تحریر مائر و مفاہر عنصر خاک ۳۴۲

صفحه نمبر	نمبر شمار
۳۸۰	۱۷ اقوال حکماء
	۱۸ تقریر متلدار جرم عرض و تصدیق ارباع آن و بیان معمور
۳۱۵	و خراب آن و تقسیم ربع مسکون به اقلیم سبعه
۳۰۱	۱۹ Appendix A
۳۱۱	۲۰ اشاریه

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ربنا علیک توکلنا والیک انبنا والیک المصیر^۱

[f. 114a] نیایش عالی و ستائیش غالی واجب الوجودی را که
جلال صفات کمالش از وصمت بدایت سبراست و کمال صفات
جلالش از منتقصت نهایت معرا -

چشم ازل خیره در آغاز او گیش ابد بیخبر از راز او
با ازلش اسم بدایت گزاف با ابدش رسم نهایت خلاف

واجناس شکر و انواع سپاس متجاوز از حد و قیاس، هر سخن
شناس قدمت اساسی را که خطیب توتیب تقسیر او به تحریر تفسیر در
مقصوره ابداع بر منبر اختراع خطبئه ازدواج ابای علوی و اسمیات
سفلی برخوردار تا موالید ثلاثه^۲ را از کتم عدم به حیز وجود آورد -
مقدری که معمار قدرتش در مساحت با مساحت فذکی و هوایی فضای
جان فزائی ملکی قصور سماوی را به دعایم وسایط و قوائم روابط در
افراخت نفوس افلاک قدسیه و هیاکل النور کواکب علویه بر اوزان
معکوف و سرکوز ساخت و این بسط هاسون بوقلمون را به تنوش
موزون و الوان گوناگون بر کارگه فانظر [وا] الی آثار رحمت اللطیف بر دشتاد

1 Al-Qur'ān, 10: 4

2 *Mawālīd-i 'Ālā 'alā'* means three forms of things found on earth i. e. *ma'danyāt* (minerals), *nabātāt* (vegetation) and *ḥaywānāt* (animals)

3 The verse reads (al-Qur'ān, 30:50). فانظر الی آثار رحمت اللطیف

ک. والارض فرشتها فنعم الماعدون¹ - صانعی که زیر حقه سبز افلاک
 مهره^۲ ملون خاک را ثبات و قرار داد و زیر این هفت توده^۳ مطبق
 هفت قبه^۴ معلق گردان کرد، و هر یک از اجناس کائنات و افراد ممکنات
 را بخلعت کرامت و کسوت عطیه بیا رامت - و بکمال قدرت روح لطیف
 را با جسم کثیف پیوند داد تا از استزاج این گوهر علوی و سفلی حقیقت
 آدمی را که اشرف موجودات است بواسطه^۵ تابش نور عقل زبده و خلاصه
 تماس آفرینش کرد - و تمامت احکام قضا^۶ [f. 114 b] و اوامر قدر را
 بحکم کن فیکون^۷ بنوک قلم سریع رقم بر صحیفه لوح محفوظ در ساک نگارش
 کشیده - این بقه^۸ فنا را جهت مهبط انبیاء و منزل وحی و مسکن اولیاء و
 مزرعه داریقا بتمویدالم نجعل الارض مهاداً^۹ گردانید و ارکان
 آن را بحکمت و الجبال اوتاناً^{۱۰} تشدید و استحکام فرمود و بسیط زمان
 و بساط زمین را مسخر فرمان عالمیان ساخت که فامشوا فی منا کبها
 و کوا من رزقه^{۱۱} - علمیمی که جهت ارشاد اهل رشاد و افاضه^{۱۲} ارباب
 استفاضه صد بیست چهار هزار نقطه نبوت را از زوایای شهود علمی
 بدائره وجود کبی فرستاد که رسلاً مبشرین و منذرین لثلا یكون للناس
 [على الله] حججاً بعد الرسل^{۱۳} - حکیمی که جهت ترفه عبادت تعمیر بلاد بنص
 قل انهم مالک الملک تؤتی الملک من تشاء^{۱۴} - در هر قطره از اقطار
 و در هر عصری از اعصار قامت قابلیت ممتاز الجالی را بخلعت

1 Al-Qur'an, 51 : 48.

2 Ibid., 3 : 47.

3 Ibid., 78 : 6.

4 Ibid., 78 : 7.

5 Ibid., 67 : 15.

6 Ibid., 4 : 165.

7 Ibid., 3 : 26.

جعلکم خلائف الارض^۱ سزین کرد و در مآثر جهانبانی و مفاخر نافذ فرمان بمتابعت داؤد نبی علی نبینا و علیہ السلام هدایت نمود کہ یاد او انا جعلناک خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق ولا تتبع الهوا فیضلک عن سبیل اللہ^۲۔

مثنوی :

خدایے کہہ این لاجور دی سپہر
چنین طرفہ بنیاد عالم نہاد
بیدارای این عالم بیہمدار
بطل الہمی محترم کرد شان
شہان زیور و زینت عالم اند
بہر قامتے جامدے دوختند
بیساراست ازا نجوم ماہ و مہر
خرد د رسر و مغز آدم نہاد
شہان جہاں راشد آموزگر
لباس بزرگی کرم کرد شان
شہاں فخر نوع بنی آدم اند
شہانرا جہاں بانی آموختند

و آنانکہ چون حدیث انی اعلم ما لا تعلمون^۳ در جامع صوامع ملکوت شایع ساخت متکلمان اتجعل فیہا من یفسد فیہا ویستفک الدماء^۴ از مقولہ خویش نادم گشته قدم در طریق اعتذار نہادند و چون صیت و علم ادم الاسماء کتھا^۵ در بساط بسبٹ غبرا انداخت (فسبحان؟) [و نحن ونسبح بحمدک ونقدس لک^۶ چنین انابت بر زمین اطاعت

1 Al-Qur'an, 6:165.

2 Ibid., 38:26.

3 The word *qadīh* is used in its literal sense of utterance or saying.
Cf. Al-Qur'an, 2:30.

4 Al-Qur'an, 2:30.

5 Ibid., 2:31.

6 Ibid., 2:30.

سردہ زبان اعتراف بکلمہ سبحانک لاعلم لنا الا علمتنا کشادہ -

رباعی -

انانکہ طریق معرفت می پویند پیوستہ کلی علم ادب می پویند
 ہر کہ سخن از کمال علمش گذرد سبحانک کہ لا علم لنا می گویند

مالک الملکی کہ تا چہرہ طرازان عرائس سلطنت و جہانبانی
 بردرگہ جلال احدیتش از روی استکانت و ابتمہال زبان مقال و لسان
 احوال بسوال ایاک نستعین² بکشائید۔ جراید اقتدارشان بتوقیع بدیع
 واللہ یوید بنصرہ من یشاء³ توشیح نیابد و تاخواقین مقدرت آئیں درساحت
 مملکت لایزانش بقدم مسکنت سلوک سہیل عبودیت نہ نمایند
 افتاب نصرت و ظفر از مطلع وینصرک اللہ انصر اعزیزاً⁴ بر پرچم شوکت
 شان نہاید۔ توتی المک من تشاء وتنزع الماک ممن تشاء وتعز من تشاء وتذل
 من تشاء بیدک الخیر انک علی کل شیء قدير۔ بدیع ترین اسلوبی کہ
 در مطلع مقال و عنوان احوال عادت نقشبندان خامہ⁵ تحریر و آئیں
 در صغان پیرایہ تقدیر است، محمدت و ثنائی ذاتیت [1. 115 a] ہر چند عقل
 و حواس در بیدائی تفکر و احساس دامن زنند بر گرد کنہ کمال بل پیرامن
 سرادقات جلال اونتوانند گشت۔ چنانچہ داناترین کائنات در کردہ عظمت
 و کبریای او از گذارش مراسم نیایش بعجز و قصور اعتراف نمود کہ
 لا احصی ثناء علیک انہ کما اثبت علی نفسک⁶۔ پس مقتضیان و

1 Al-Qur'an, 2:32.

2 Ibid., 1:4.

3 Ibid., 3:13.

4 Ibid., 48:3

5 Ibid., 3:26.

6 *Ḥadīth* : See Wensinck-Mensing. *Concordance de la tradition Musulmane*,
 Leiden, 1936, Vol. I, p. 304.

اثر شتابان آن خلاصه مکونات و نقاده موجودات را که که گوی
 انا افصح بچوگان ما ابلغ منی در میدان فصاحت از همگنان
 ر بوده نه رسد که قدم جسارت در مقام بحمدت نهاده بزبان
 کلیل تبیین آن مفهوم جزیل مبادرت نمایند بلکه سزاوار بحال
 انصاف اتصاف نفوس دور از اغتصاف آنکه بدستور املاک
 افلاک از در اعتراف بقصور ادراک درآمده - بفجزای عن درک
 الا دراک ادراک تسلی نمایند و معامله عجز و کوتاه کمندی خویش
 را بتوسط رسول مقبول معروض بارگاه اله آگه گردانند شاید بوسیله
 این ابتهال و پر سال (؟) سحاب موهبت و افضال مترشح گشته نهال
 امال مشمر اقبال گردد -

اما ازاں جا که وسایط عالیہ را بے تحف عالیہ مصدع
 اوقات نتوان شد - لا جرم برخی از صلوات صدوات و نبذے از
 درود افاضت درود را دست آویز عطیہ تنبیل عتبه آن وسیله جلیله
 دانسته، بزبان تکلیل اساس و تبیان علیل اقتباس گذارش می
 باید که آلف تحیت در صنوان و اصناف محمدمت و غفران از
 دل و جان روشن روانان ایمان نثار روضه منور و مرقد معطر
 محرم راز ما اوحی مسند نشین دنا فتدلی¹ شیرین کلام و ماینطق عن
 الهوی² حامل بار کرامت الاوحی یوحی³ درة التاج سروران ممالک
 اصطفوا ابوالناسم محمد مصطفی باد صلی الله علیه واله و اصحابه و سلم
 کما قال الله تعالی یا ایها الذین امنوا صابروا علیہ و سابلوا سلیمان

1 Al-Qur'ân, 53:8.

2 Ibid., 53:3

3 Ibid., 53:4

4 Ibid., 33:56

مشنوی -

اے ہمگی باہمہ اراستہ
ترجمہ آیت خورشید و ماہ
صدر نشینے چو دامن نشود (۱)
طوطی نقطت چو سراید سخن
بلبل شوقت چو دهن وا کند
رایت فتحت چو برآید بلند
آئندہ ام نزل تحیت بکف
گرم روائے کہ بہ آشوب دین
نزل درود ازین اهل جہاں
خاصہ بران سرور ارباب دل
عرضہ دین منزل تحقیق داشت
عشق کلیمی کہ از تجرید یافت
خیر اسم راست نخستین امام
نہدے ازان سایدہ بگناشتم
پیش نہادم امام دوم
تا عمر آورد اسلام دست
عدائش ازان گونه علم برکشید
تلخ شد از مشرب او طبع مے
نقد درودے ز ریا بے نیاز

نسخہ پیرایش پیراستہ
واسطہ عقد سپید و سیاہ
سندش از کنت نبیاً^۱ نبود
شکر ما ینطقش اندر دهن
زمزمہ در نغمہ سری کند
کسر بمعمرہ کسری فگند
بہر نثار در اهل شرف
مروحہ کر دند زشمشیر کین
با د بران خیل ملائک نشا[ں]
خم زدہ از رابطہ آب و گل
خانہ دران با دیہ صدیق داشت
- - - - -^۲

فاتحہ او بود (و خلاف) * خلافت کلام
یکسرہ در صفرہ دل داشتم
معدل عدل است محاب کرم
تیغ زخمیازہ خونریز است
کز اثرش بحر نفس در کشید
زرد شد از ہیبت او روئے نے
نزل دعای چو ادب کار ساز

1 The full *ḥadīth* says. "I was a prophet [even when Adam was in clay." Cf. *Concordance*, Vol. I, p. 328.

2 Lacuna

* Scribing error.

کش چومن اوراست نثارے بسے
 طرفہ کہ یک ماہ دو برج شرف
 مرتبہ شعلہ بطغیاں رسید
 فننہ برو آتش نمرود شد
 لذت ایماں ز نمکدان است
 دشمنی او بحیا دشمنی است
 هست پراگندنش آئن کہیں
 باد نثار درآں کار ساز
 گبن از گلشن ابن العمی
 آن بکرم مصطفوی مکرمت
 دریے آسیب و گزند دلند
 و زان ہم از عربده ہیچ مسیج؟
 عنصر ارکان نقواں گفت زشت
 خانہ ترکیب شود استوار
 قائمہ خانہ دین خم کنند

باد بریں گو فہ نثار کسی
 کان حیا منبع عدل و نصف [f. 115b]
 نوبت حلت چو عثمان رشید
 طبع فلک عربده آلود شد
 طفل حیا توام ایماں اوست
 خصمش از شرم تہی دامنے است
 آنکہ فراہم کند اجزای دین
 نقد دعایے (ہم) * ازاں گونه باز
 آن نمک مایدہ ہمدمی
 آن بگہر مطلبی منزات
 این دوسر ارکان کہ درآب و گلند
 بشکنم این کنندہ جا خشیج؟
 لیک چوں نیکو نگرم درسرشت
 یافت چو ارکان مدد از چار یار
 ہر کہ ازین چاریکی کم کند

* appears to be scribing error.

گزارش نیندے از سوائف احوال و سوابق آمال و صرف زمام کلام بصوب مقصد و مرام

بر ضمائیر وافی مائر ارباب سرائیر و اصحاب مناخر مبرهن ومدلل
است که چوں در بدو ابداع وا اختراع نوع بشر مقدر خیر و شر بحکم
انی جاعل فی الارض خلیفة¹ بشارت خلافت ابوالبشر² بر بام این طارم
فیروزه منظر بمسامع معکوفان صوامع قدس و مجامع انس رسانیدن
عرق غیرت و شرائین حمیت ناهوس مهسندان عصمت طراز
در حرکت و اهتزاز آمده غایله کمانے راکه در تجاوزیف جنا نشان
مداخلت نموده بود از دل بزبان آور ده گفتند که اتجعل فیها من
یفسد فیهاو یسفک الدماء ونحن نسبح بحمادک نقهدس لک³ لاجرم
منضیل بے عوض و مکرم بے غرض در معرض عرض متاع منتخب
و بضاعت منتخب خویش درآمده حضرت ابوالانبیا رابعه از انکه
وعالم آدم الاسماء⁴ کاهها بر آر است بموجب ثم عرضهم علی
السلائکة در پیگه فضائل و اشترا جای(?) فواضل بر قدسیان معرض
وکروبیان معترض جلوه داد چوں وفور نور علم و دانش آن
برگزیده رب غفور بر پیشگاه شعور همگنان پر تو ظهور انداخت از
آنجا که افضلیت و اکملیت فضیلت مذکوره نزد خدمتشان نیز متفق

1 Al-Qur'an, 2:30.

2 Abu'l-Baṣḥar means Adam.

3 Al-Qur'an, 2:30.

4 Ibid., 2 : 31.

5 Ibid., 2 : 31.

و مجمع علیه بود ازان اعتراض نه بموقع اعراض نموده از در معذرت در آمدند ' که سبحانک لاعلم لنا الا ما علمتنا انک انت العليم الحكيم¹ و حضرت عزت نیز بموجب سبقت رحمتی علی غضبی خط تفسیح بر جراید جرایم متحاسران افلاک در کشیده خدمتشان سجل مفضل خویش ماسور گردانید که اسجدوا لادم² و همگنان نزلی (؟) شائبه تامل و تردد جبین تمکین بر زمین نهادند که فسجد الملائكة کلهم³ پس ازان حضرت واهب المواهب [f.116a] بمقتضای علم غیب بر قوت قابلیت و کمال استعداد ذریت خاندان بشری باستحصالی علوم حقیقی و ادراک معارف یقینی واقف گشته خدمت شان را محرم اسرار کنت کنز اسخفیا فاحببت ان اعرف⁴ گردانید و مفاتیح و صد خزائن السموات والارض فرادست شان داد و بتاج کرامت و لقد کرهنا بنی آدم⁵ مشرف فرمود و سرداری و حملنا هم فی البرو والبحر⁶ بر ایشان مفوض کرد و اسباب معیشت شان بمایده و رزقناهم من الطیبات⁷ مرتب و معین داشت و فضل این بدیع نژادان را بحکم و فضلنا هم علی کثیر ممن خلقنا تفضیلا⁸ بر بیشتر مکونات برجهانیان اعلان فرمود و توالت نعماؤه و تواترت آلاءه پس بر ذم هم تمامت بنی آدم انسب و اهم رسانیده خود را از حضیض جهل و طغیان باوج و شرف الرحمن عام القران⁹

1 Al-Qur'ân, 2:32.

2 Ibid., 2 : 34.

3 Al-Qur'ân, 38 : 73 Cf. 2 : 34

4 Often quoted as *hadīth-i-qudsī* by *ṣūfī* writers.

5 Al-Qur'ân, 17 : 70. In manuscript *لبنی* is scribbling error

6 Ibid.

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Ibid., 55 : 2.

واحد گر دانند و بر حکمت خالق الاسان علمه البیان¹ را بر منصفه² ظہور جلوہ دهند و از درکات اولئک کالا نعام³ و از منزلت ضلالت بل ہم اخل، خلاص یافته نفس نفیس را بمدارج والذین اوتوالعلم درجات مزین فرمایند۔ چون بالہام غیبی و التقاء لاریبی در سبادی ظہور نور شہور ہرتی آموز مذکور بر پیشگاہ خاطر فاطر مسعود این سطور مخطور اضعف عبد اللہ و رجو حہم الی رحمة اللہ، محمود ابن امیر ولی بصرہ اللہ تعالیٰ³ بعبوب نسیہ و جعل لوسہ خیرا بن آسہ یافته بود ہمگی نیت واسنیت از سر صفاء طویت بر ملازمت علما و مصاحبیت فضلا و اکتساب فنون علوم از منتقول و مفہوم گماشت و فجوای اذا کنت مستشر بآفمن اعظم الجار مستشرا را نصب العین داشت، تا بر رخ از سنین شباب مصروف تحصیل و اکتساب مامول منظور گشته نبذے ازاں وسیلہ عزت دنیوی و زاد سفر معنوی کہ در عرف ارباب الباب بعلوم متداولہ معبر است در خزینہ استعداد محفوظ گردید۔ در آن اثنا نایرہ حکمت طرازی از کانون طبیعت سر بر زده بمقتضائے کلام معجز نظام الشعرا لِحکمة حرفہائے شعلہ اساس و کلمات شرارہ اقتباس کہ آتش در خرمن کسالت و بیدردی انداختی و ساحت ضمائر را از خار و خاشاک غفلت و جہالت باز پر داختی، از جہان بزبان بعرصہ بیان قدم نهادن گرفت۔

لا جرم بموجب آنکہ گنہ اند، ”چنانچہ پرورش می دہند می رویم“

بلاشایبہ خود داری و عار پیمای، چندی دراں کوچہ حم قدم از اول تا آخر زده شش کتاب منظوم مثل محبت نامہ در وزن خسرو

1 Al-Qur'an, 55 : 3-4

2 Ibid., 7 : 179.

3 On the margin the name of Maḥmūd b. Amīr Walī has been written as Maḥmūd b. Amīr Walī known as Amīr Jālūt Kāglāni (or Kāsāni).

شیرین² و گلکده ایضاً فی هذا الوزن و نجم ثاقب در وزن اسکندرنامه³ و نظم نزهة الا رواح و اخلاق حسنی در وزن مخزن اسرار⁴ و دیوان غزل و قصاید و سایر مصالحت شعریه که عدد ابیات مجموع کتب از پنجاه هزار بیت است در آن فن بیادگار گذاشته ام - چون درین مدت بطی [f.116 b] نیرزده مرحله از منهج حیات مبادرت افتاده بود و نوایر شباب فی الجملة انطاف پذیرفته و گاه گاه نسایم اطلاع و انتباه از مهیب اعطاف اله آگه بر ریاض ضمیر و کشت زار خاطر خطیرمی و زید و داعی تمهذیب اوصاف و تطهیر اخلاق در حرکت آمده بضرورت از محافل فضول بزوایای خمول شتافتیم آنگاه رقم سیان بر جراید معلومات و مکتوبات مذکوره کشیده ده سال دیگر مصروف سر انجام این مرام گردید - و در سطاوی این احوال با اشاره حضرت ارشاد پناهی سید میرک شاه الحسینی قدس سره العزیز بتالیف مناتب حضرات صالحیه که موسوم است بر وائح طیبه در کسوت نشر شروع افتاده شرف اختتام پذیرفت -

چون آفتاب وجود مسعود مرشد مسطور در مغرب فنا و افول سیختنی گردید، خاطر را از قرار عار واز درنگ ننگ آمده از انجا که آئینه طیبیت بالعبه از زنگار بشریت خلاص نیافته بود بحکم الجنس یعمل الی الجنس طبع تاریک نهاده

1 *Khamaw wa Shirin*, one of the five *matnawis* of *Khamseh* of Nizami of Ganja (d. 1110-111203 A.C.) is written in hexameter *hazaj* see Browne, *Literary History of Persia*, Vol. II, pp. 400-405.

2 *Iskandar-Namah* (also *Sikandar-Namah*), another *matnawi* of the *Khamseh* of Nizami is written in heroic *mutaqārib* metre proper of epic verse.

3 *Makhzan-i-Asrar* (Treasury of Mysteries), also one of the five *matnawis* of Nizami's *Khamseh*.

بسیار سواد چند تمایل نمود تا در سنه ۱۰۳۳ هزار سی صد و
 عنان اختیار از دست داده - چون کشتی بی معلم دران گرد آب
 آفات در افتادم بنا بر آنکه علم اخبار را دران حدود شیوع عام بود
 بمطالعه نسخ مصنفه دران باب شروع نمودم تا بمطالعه نسخه
 سورالاقالیم^۱ و کتاب البیان^۲ و مسالک الممالک^۳ و عجائب
 المخلوقات^۴ و بحر محیط^۵ والفی^۶ و روضته^۷ الصفاء و گزیده^۸

* i.e. 1623 A.C.

1 *Suwar al-Aqālīm* (also *Askhāl al-Bilād*), by Abū Zayd Ahmad b. Sahl al-Balkhī, in Arabic, written about 932 A.C. Cf. Ethe 707, Rieu, pp. 416-418.

2 For *Kitāb al-Biyān* of Jāhiz (d. 864) see *Kashf al-Zunnūn*, Istanbul, Vol. II, Col. 1403; *Mu'jam al-Buldān*, Cairo, Vol. IV, p. 200. The author of another work with the same title is Abū Mūsā Sulaymān b. Muḥammad al-Khālī.

3 *Masālik al-Mamālik*: A number of works are known by this name. He may be referring either to the work of Istākhri (10th century) or *Khurdādhbeh* (d. 912 A.C.). See Yāqūt, *Mu'jam al-Ulūbā*, Vol. III, pp. 7-8; Vol. IV, p. 190.

4 *'Ājā'ib al-Makhlūqāt* (The Marvels of Creation) by Zakariyā b. Muḥammad b. Mahmūd al-Qazwīnī (1203-1283 A.C.) deals with solar system, stars, heavenly bodies, etc.

5 *Baḥr-i-Muḥīt*: It may be the copious Arabic Dictionary *Muḥīt al-Muḥīt* known as *Muḥīt* by Ṣāhib Ismā'il b. 'Abbād (936-995), the Buwayhīd minister. See Browne, Vol. I, pp. 326-374. However, a *tafsīr* of the *Qur'ān* by Abū Ḥayyān al-Andalusī (d. 1344-5 A.C.) is also known as *Baḥr al-Muḥīt*. The copyist also could have confused the *Muḥīt* of Ṣāhib with the *tafsīr* of Andlusi.

6 *Tārīkh-i-Alfi*: Compiled on the orders of Emperor Akbar at the end of the *Hijri* millenium, a general history upto 1588-89. see Storey, *Persian Literature* (London) Vol. I, p. 120-121, 1240-41. It may be noted that he did not refer to *Muntakhab al-Tawā'rikh* of Badāyūnī nor to any work of Abu al-Faḍl.

7 *Rawḍat al-Ṣafā* by Mir Khwand (1433-1498 A.C.) Cf. Storey Vol. I, pp. 92-101, 1236-39.

8 *Tārīkh-i-Guzīdah* by Kh. Ghiyāth al-Dīn Muḥammad, a general history upto 1329-30, Cf. Storey, *Persian Literature*, Vol. I, p. 1232.

و بناکتی^۱ و وصاف^۲ و جامع رشیدی^۳ و جهانکشای^۴ و مناہیج الطالبین^۵ و غیر ذلک فایزگشتہ - دران فن مہارت تمام بحاصل آمد - عاقبت از آنجا تحریر خامہ تقدیر در مراسم اقامتہ دران حدود دیگر گون بود پس ازاں کہ مدت ہفت سال کاشش درآن کشور غرایب مثال باوصاف رجال بسر بردم -

در اواخر سنہ ۱۰۴۰ ہزار چہل بوطن مالوف مراجعت افتاد و بعدالوصول بخدمت وافی عزت سایہ رحمت سبحانی محمد ارکان خدایگانی مشید قوانین جہانبانی برکشیدہ توتی الملک من تشا^۶ تعزمن تشا^۶ الذی خصہ اللہ تعالی بالالطاف الازلیہ وایدہ بالعنایات الابدیہ و هو السلطان الاعظم والخاقان العدل الاکرم مالک رقاب الامم الموید با لدولة القاهرة المنصور علی الاعادی بالصولة الباهرة حاسی الملک والملة ما حی الظلم والبدعة غیات الاسلام و مغیث المسلمین نذر محمد خان^۶ خلد اللہ تعالی ملکہ و سطنہ آن حضرت رامواد دواعی استماع غرایب عالم غلوی و بدایع ساحت

1 *Tārīkh-i-Banākati* : or *Rawḍat alī'l-Albāb fi tawārīḥ al-Akābir wa'l-Ansāb* by Abū Sulayman Dā'ūd, Rieu. Cf. Persian Catalogue, pp. 79-80.

2 *Tārīkh-i-Waṣṣāf* by 'Abd Allāh b. Faḥl Allāh of Shīraz a protege of Rashīd al-Dīn, in a way is a continuation of *Jahān Gushā* Rieu, *Cat. of Pers. MSS.*, B. M. p, 162, Browne, Vol. III, p. 67

3 *Jamī' Rashīdī*: It is probably *Jāmī' al-tawārīkh* by Rashīd al-Dīn, a general history upto 1300-1.

4 *Jahān Gūshā'i* of Juwayni (1225-1283 A.C.) relating to the history of the Mongols. Cf. Storey, Vol. I, pp, 260-64, 1272

5 *Manāhij al-Tālibin fi Ma'ārif il-Ṣādiqīn*, a general history upto 1375-76 by 'Ala al-Qazwīnī Hilālī. (137 A.C.). Cf. Storey, Vol. I, p. 85.

6 Nadhar Muḥammad Khān, the Uzbek ruler of Balkh (1608-1640 A.C.) and patron of Maḥmūd b. Amīr Walī was a contemporary of Shāhjahān.

سغلی ومطالعه مفاخر انبیا ورسل وماثر حکما و سلاطین وسایر
 هادیان سبل ومذاکره حالات ومعاملات آبا والارتبش از بدوطلوع
 نور وجود مسعود یافت ابن نوح علیهما السلام از مطالع اراضی
 شرقی تا امام باسرا انجام ظهور نور پیکر خجسته اثر
 خدمتش از قباب افاضت مآب مملکت بلخ حرسهاالله عزتهاعن
 السلح درحرکت واعتمزاز آمده [f.117a] این هیچ هیچمدان رابقالیف
 تصنیف مشتمل برمتاصد ومطالب منظوره اشارت فرموده ابن راجی الی
 رحمة رب الغفور بحکم الامور معذور دست قبول برسینه و
 انگشت پذیرش بردیده نهاده معتضداً باعطاف رب الودود ومستنداً
 بالظاف خاتمان المسعود شروع درمطلب وسمت وقوع یافت امید
 از موهبت خدای جاوید آنکه ماسول مسطور باحسن قبول شرف
 اختتام پذیرد و ازعین ؟ اکمال درباب فصول محفوظ ومصئون
 ماناد - بالنبی وآله واصحابه الامجاد -

تبيين اين نامه نامي و تفصيل فاتحه و خاتمه و مجلدات اين صحيفه گرامی

برضمير انور فضلاي سخن ور و خاطر ازهر بلغائے هنر پرور
درنقاب ارتياب (؟) مستورنماند که چون اين تالیف مسعود وتصنيف
عاقبت محمود درحقیقت حاوی اسرار علویات و جامع اخبار سفلیات
بود اسم همایون انتمایش به بحرالاسرار فی معرفه الاخیار قرار گرفت
ونوادر حکایات و بدایع روایاتش درضمن فاتحه و هنت مجلد و خاتمه
سمت اتمام خواهد یافت و درهر مجلد پرتو اهتمام به ترتیب
چهار رکن خواهد تافت برین موجب که مرقوم می گردد و کیفیت
این اجمال به تفصیل می پیوندد و فاتحه دراثبات ذات و صفات صانع
متبین بر مسلکین (؟) و تعداد اسامی او تعالی شانه -

مجلد اول - در ذکر اول مخلوقات و کیفیت ابداع اجرام علویه
و سفلیه و شمه از احوال نشأ تین - رکن اول: در سبب اظهار نشأ
خلقیات و تنزلات حضرت وجود در مجالی اسما و صفات و بیان کیفیت
خلق و ایجاد و تعیین اول مخلوقات و مایناسب ذالک - رکن دوم:
در اختراع افلاک و نجوم و املاک و سایر علونیات بر مذهبین
یعنی مذهب ارباب اخبار و اصحاب نجوم - رکن سوم: در شرح
سفلیات از عناصر و غرائب آن و ذکر ربع مسکون و بیان طول
و عرض اقالیم و بیان بلاد و جبال و غیر آن - رکن چهارم: در کیفیت

تکون موالید و چگونگی پیداشدن انسان و تحقیق روح و مسائل
متعلقه بدان -

مجلد دوم - در احوال انبیا عظام و حکما کرام و سلاطین
عجم و قیاصره و اکاسره و خواقین سایر ممالک که قبل از ظهور اسلام
بر انام فرمایا روا بوده اند - رکن اول : در ذکر کیفیت خلقت
آدم صغی و سائیر انبیا و مرسلین و سالک مسالک یقین از بدو ایجاد
ابو انبشیر تا نهایت امام فترت - رکن دوم : در احوال حکماء اشراقین
و مشائین و رواقین و غیرهم و شرح مقالات و معاملات خدمت شان -
رکن سوم : در تعداد سلاطین عجم و اظهار ماثرو مفاخر همگنان -
رکن چهارم : در عدد قیاصره و اکاسره و فرمان روایان اعراب و غیرهم -

مجلد سوم - در خاتمیت از افق بیت الله الحرام و نشر ماثرو مفاخر
سید الانبیا علیه السلام [f.117b] من البدایة والنهایة - رکن اول :
در کیفیت وصول سلسله انتساب آن عالیجناب به حضرت خلیل الرحمن علی نبینا
و علیه السلام و تفصیل احوال آبا و اجداد آنحضرت و انشعاب قبائل
و شعب از همگنان - رکن دوم : در ولود مسعود آن حضرت و کیفیات
احوال آن بیهمال تا بدو ایام بعثت - رکن سوم : در تبیان هجرت
و غزوات و فتوحات آن بانی مبانی به سعادات رکن چهارم : در مال
حال و کیفیت انتقال و عدد از واج و اولاد و عبید و متروکات و ما اشبه
ذالک -

مجلد چهارم - در احوال خلفاء راشدین و امامان دین و فرمان
روایان باتمکین - رکن اول : در تقریر امر خلافت و چگونگی سلوک
خلفاء اربعه بایکدیگر و بیان مناقب و مفاخر خدمت شان و تحقیق

احوال سایر اصحاب - رکن دوم : در مآثر امامین و کیفیت شهادت آن دو نو باده^۱ نهای شرف و عزت و عدد اولاد اسجاد امامان عالی نژاد و بیان احوال سایر منتسبان شجره سیادت و نبوت - رکن سوم : در گذارش حالات و معاملات خلفاء بنی امیه - رکن چهارم : در نمائش آثار و کردار خلفا بنی عباس و بیان عدد و کیفیت استیصال همگنان -

مجله پنجم - در تبیین ایام حکومت طوایف سلاطین و حکام اسلام در تمامت اقطار و اصهار - رکن اول : در احوال طاهریان و صفاریان - رکن دوم : در سلطنت سامانیان و غزنویان - رکن سوم : در حکومت دیلمه و غوریان و سلجوقیان - رکن چهارم : در فرسای و خوارزم شاهیان و آل مظفر و سربدالیه و حکام کُرت و غیرهم -

جلد ششم - در توضیح احوال خواقین مغول از بدو ظهور صبح وجود مسعود یافت ابن نوح علیهما السلام تا ایام بافرجام حضرت خلافت رتبت نذر محمد خان مدظله العالی -

جلد هفتم - در احوال خواقین چغتائییه من المبداء الی المنتهاء - رکن اول : در احوال حضرت صاحب قرانی از بدو ظهور آثار شعور الی یوم المنتور - رکن دوم : در ایضاح معاملات جناب شاه رخ و اولادش - رکن سوم : در حالات بقیه منتسبان آن دودمان عالی شان از میرزا الغ بیگ و غیرهم - رکن چهارم : در آثار متأخر بعضی از اولادان از شاهزاده میران شاه تا خسرو عدالت نشان شاهجهان دام علیه السلطنته والشوکتہ -

خاتمه - در تحقیق رجال الغیب و ارواح طیبه و عدد اقطاب و اوتاد و ابدال و غیرهم -

و بر طباع آفتاب شعاع ناظران این ریاض بداعت اساس
 مخفی و مستور نماید که مجملی از مآثر و مفاخر تابعین و تبع
 تابعین و اعظام مشائخ و علماء و فضلاء و شعراء در اثنای بیان
 اخبار خلفاء و ملوک سمت گذارش خواهد یافت و بر توجدها اهتمام
 راغم این ارقام بقدر وسع و امکان در تصحیح و تنقیح روایات خواهد
 یافت و بتوفیعات ربانی و ثنائیات سبحانی کلیات واقعات رابعبارات
 لایقه و اشارات رایقه در سبک تحریر و تقریر خواهد کشید [f. 118 a]
 و از تکلفات منشیان و تعلقات مترسلانده و ایراد الفاظ غیر مانوس
 اجتناب خواهد داشت و من الله الاعانة والتوفيق انه لقادر علی ما یشاء
 بالحقوق -

الفتح من المهيمن الفتح، پیرایش حال شاهد فاتحه لکتاب، نمایش اسباب عالیہ الانساب

چون عنقریب بر زبان جواد قلم آید فارس میدان جوانمردی
و کرم است توحید^۱ بیان نبذی از اول مایوب علی المکلف^۲
مذیل بمعرفت حقائق ذات و صفات واجب و شرح دلایل و پیرایش داله
بروجوب وجود وحدت و قدست او تعالی شانہ و بابتغای بہاست
در فاتحہ لکتاب گذشتہ بود بحکم و من تمام الجود النوفاء بالمعہود
اکنون بایفاء موعود مسطور معتضداً بتائید ماکی الغفور بہادرت
می نماید -

بدان آیدگ الله بدطنہ کہ اجل مفرجات و ابعجل مکانات
معرفت و شناخت ذات و صفات حضرت حق و خداوند مطلق است کہ
و ما خلقت الجن والانس الا ليعبدون^۱ ای نیس فون و کنت کنزاً مخفياً
فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق - اما از آنجا کہ کنہ ذات و غیب
هویت او تعالی و تقدس^۲ مدرک و مفہوم و مشہود و معلوم هرچکس
نتواند بود^۳ کما الخبر هو عن نفسه بقوله ولا یحيطون بہ عیاناً
پایہ رفعت ادراکش از مناوہ حواس و مجادلہ قیاس متعذر است
ساحت عزت معرفتش از تردد افہام و تعرض اودام تعالی^۴ چنانچہ
عنقریب تفصیل آن سمت ایراد خواهد پذیرفت -

1 Al-Qur'an, 51:56.

2 Al-Qur'an, 20 : 110.

عنان بیان از برداری تمییز آن معروف گشته منادج معرفت
بروفق اجازه و رخصت مسلوبک می گردد - بر اذهان سلیمه و طبایع
مستقیمه واضح و لایح خواهد بود که امام^۱ اصول را خلاف است
دران که اول مایجب علی المکلف چیست - فقال الاشعری^۱ هو
معرفة الله زیرا که وجوب واجبات و حرمت منہیات بر معرفت
واجب متفرع است و تمامست معتزله^۲ و استاذ ابو اسحاق^۳ بران
رفته اند که اول مایجب علی المکلف هو النظر فی معرفته سبحانه
از آنجا که حصول معرفت موقوف است بر نظر، و امام الحرزمین^۴ و قاضی
ابوبکر^۵ و ابن فورک^۶ گویند اول مایجب علی المکلف فهم والقصد
الی النظر بتوقف الافعال الاختیاریه علی القصد والنظر فعل اختیاری و

1 Abu al-Hasan al-Ash'ari (873-935 A.C.) was a famous *Mutakallim*.

2 The Mu'tazilites called themselves *Ahl al-'Adl wal Tawhid*. They were very powerful during the reigns of Ma'mun, Wathiq and Mu'tasim, the Abbaside Caliphs (813-47 A.C.)

3 *Ustāth Abū Ishāq*: Perhaps, Abū Ishāq al-Shirāzī (d. 1093 A.C.) known as *al-Shaykh al-Imām*, one time principal of Madrasah-i-Nizāmiya Baghdād and an author of several works.

4 'Abd al-Malik Nishāpūri (1028-1085 A.C.) was an eminent *faqih* and was called *Imām al-Ḥarmayn* because at Mecca and Medina his *fatwās* were sought and accepted by every one. He was an Ash'arite and teacher of al-Ghazālī. Nizām al-Mulk Tūsī erected a *madrasah* called Nizāmiyah, for him at Nishpūr.

5 Qāḍī Abū Bakr coal I b̄ al-Būjilāni (d. 403H) a pupil of al-Ash'ari and famous for his polemical writings and new ideas in *kalām* as the correction of atom (جوهر) and empty space (خلاء). *Encyclopaedia of Islam*.

6 Muḥammad b. al-Ḥasan b. Fūrak Anṣārī Aṣḥāhānī was a Shāfi'i scholar, a prolific author on *fiqh* and *tafsīr*. He founded a *madrasah* in Nishapur. It is said that he opposed the belief in the continued functioning of the Holy Prophet's soul even after death. For this reason Subuktigin had him poisoned.

Brocklemann, Vol. 1 : 157 (166). S. 1 : 277.

هذا الدليل مدخول كما صرح به المحقق الدوانی^۱ - واجماع کرده اند اهل حق برین که معرفت الله سبحانه بدلائل و نظر واجب است شرعاً، بقوله تعالى فانظروا الى اثار رحمته الله كيف يحيى الارض بعد موتها^۲ وقل انظروا ماذا فى (خاق) السموات والارض^۳ - واختلاف الليل والنهار لآيات لاولى الالباب^۴ وويل لمن لا كهابين لحيه ولم يتفكر فيها - وامر ابن جاسفيد وجوب است چه شارع عليه السلام وعيد فرموده بترك فكر در دلائل معرفته واجب تعالى وحالاتکه وعيد نمی باشد بترك امر غير واجب - [f. 118 b]

وفى تفسير الجواهر^۵ اے عزیز فکرت، عقلت به بردودر دل خشیت پدید آر و اما فکر باید که در امور اخروی باشد نه در مهمات دنیوی و در معرفت صفات ربانی بود نه در طلب کنه ذات سبحانی - و خود چگو [نه؟] بقدم فکر کرد، سراپرده، شناخت ذات احدیت توان گشت که سراكب عنوان و خيول اوهام در سبادی بوادی جلالش سرگردانند وسایران منهاج دانش بینش در ادراک عشری از معشار کمالش سراسیمه وحیران، پس اشارت این حدیث و بعض آیات مثل ویتفکرون فى خاق السموات والارض^۶ باعارفان برین منوال است که شما از مرایای مصنوعات عکوس انوار صفات مشاهده نمائید و باقدام افکار کرد حریم معرفته کنه ذات پروردگار

1 Jalāl al Dīn Muḥammad b. As'ad Ṣiddīqī Dawānī (1226-7/1502-3) author of *Aḥlāq-i-Jalālī*, Storey, Vol. I, p. 1277.

2 *Al-Qur'ān*, 30:50

3 *Ibid.*, 10:101.

4 It seems that the scribe has combined portions of two different verses, 10:101 and 3:190.

5 *Jawāhar al-tafsīr li tu'fat al-Amīr* by Mulla Ḥusayn Kāshifī (d. 1449-50) who could write only one volume of this huge work. Subsequently he wrote a shorter commentary generally known as *Tafsīr al-Ḥusaynī*. See preface to the latter.

6 *Al-Qur'ān* 3:191.

نگرددید، اجنبیہ مقدسہ طاؤسیان فرادس ملکوت در اشراقات انوار جمال سوخته است و دیدہ های شاهبازان فضای هوایی جبروت از شہود اشعہ ابوامع جلال سوزن غیرت بردوخته - الغرض کنہ ذات حق بہیچ وجہ کس را معلوم نشود و غیب ہویت مطلقہ او بہیچ حال مدرک و مفہوم نگردد و قولہ ولا یحیطون بہ علماً¹ قال محقق الدوانی، اما معرفتہ بالکنہ فغیر واقع عند المحققین و منهم من قال بامتناع کہ حجۃ الاملا² و امام الحرمین و الصوفیہ و النلاسفہ - بعد ازان محقق مذکور گفتہ مطلع نہ شدم بر دلیل عقلی دالہ بر امتناع معرفت ذات واجب بالکنہ -

غیرآنکہ ارسطو [Aristotle] در عنون المسائل گفتہ، همچنانکہ عارض می شود حاسر بصر را ظلمت و کدورت نزد اہتمام در ابصار جرم آفتاب، همچنین فروسی گیرد عقل را حیرت و دہشت وقت ارادہ اطلاع و معرفت کنہ ذات اوسبحانہ، تاآنکہ ممنوع می گردد از وصول بمعرفت مسطور، اماچنانکہ سبق ذکر یافت آیت و حدیث واقوال خلفاء راشدین رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین بر عدم حصول این شناخت واقعست، مثل قول رسول علیہ السلام کہ سبحانک ما عرفناک حق معرفتک ای بالکنہ و قال ابو بکر الصدیق رضی اللہ عنہ العجز عن درک الادراک و ضمنہ المرتضی کرم اللہ وجہہ العجز عن درک الادراک ادراک -

والبیحت عن سیر [؟] الذات، اشراک و سمنیہ³ انکار کردہ

1 Ibid., 20:110

2 It was the title of Imām Ghazālī. (1111 A.C.) Brown, Vol. II, pp. 293-94.

3 Samaniyah signifying Buddhists.

134801

اند، افادہ نظر و تفکر معرفت را اصلاً وسی گویند لا طریق الی العلم هو [؟] ابن الحسن و مہندسون^۱ انکار کرده اند افادہ نظر علم را در الہیات و رفتہ اند اسماعیلیہ سورے اینکه معرفتہ اللہ لا یحصل بدون العلم الذی ہوالامام المعصوم عندہم و دلائل ایشانان و حل آنها مشرح است در کتب نلامیہ۔

وصاحب [کشف]^۲ المحجوب گویند، معرفت خداوند جل و علا بر دو گونه است یکے علمی دیگرے حالی و معرفت علمی قاعدہ و اصل تمامت خیرات و سعادت دنیا و آخرت است و سہم ترین چیز ہا مر بندہ در کتبات احوال [f. 118 c] و اوقات شناسنت او بمعانہ، اما پیشترین خلق ازین معنی مقصد سوای آنکہ خداوند شان برگزیدہ است ظلمات دنیا باز رہانیدہ دل شان را بخود زندہ گردا نیدہ۔ بدانکہ علما و فقہا صحت علم را بخداوند، معرفت خزانند و مشائخ این طائیفہ صحت حال را باحق عز و علا معرفت دانند، ازاں بود کہ معرفت را فاضل تر از علم گویند چہ صحت حال جز بصحت علم نہ باشد و صحت علم بے صحت حال باشد یعنی عارف نہ بود کہ بحق عالم نبود اما عالم بود کہ عارف نہ باشد۔

معتزلہ گویند معرفت او عقلی است و بجز عاقل را بدو معرفت نہ بود۔ این قول باطل است، چہ اگر عقل معرفت را عدت بودے بایستے تاہر کہ عاقل بودے عارف بودے و عدت بے عدلان جاہل و این سکا برہ عیانست۔ و گروہ دیگر گویند عدت معرفت

1 It may be noted that medieval Muslim scholars were fond of putting forward proofs of the unity of God with the help of mathematics.

2 *Khāshf al-Mahjūb*, the celebrated *sūfī* treatise by Shaykh 'Alī Hijwiri, (d. 1072 A.C.).

استدلال است و این قول نیز باطل است - بابلیس چہ، او آیات بسیار دید و رویت آن علت معرفت نیامد و خداوند گفت عزوجل ولو اننا نزلنا الیہم الملائکة و کلمہم الموتی وحشرنا علیہم کل شیء قبلًا ما کانوا لیومنوا الا ان یشاء¹ - اگر فرشتگان را بکفار فرستیم تا با ایشان سخن گویند و مردهگان را ناطق گردانیم ایشان ایمان نیارند تا خدای تعالی نہ خواهد - اگر رویت آیت و استدلال بآن علت معرفت بودے خداوند علت معرفت آن را گردانیدے بہ مشیت خود را - اما نزد اہل سنت و جماعت عقل و رویت آیت سبب معرفت است نہ علت آن، جز عنایت و مشیت خداوند نیست - بے عنایت او (ا) عقل عقل نابینا بود، بحقیقت راہ نما و عقدہ کشای بندہ جز حق نیست سبحانہ گفت لورد و لعادو المانہوا عنہ² اگر کفار باز بدنیا آیند بدان کفر خود باز گردند - و نیز گروہے گفتند معرفت وے الہامی است و این مجال است از آنچه معرفت را برہانہای حق و باطل است و اہل الہام را بر خطا و صواب برہان نباشد، پس لامجالہ حق حق نزدیکی باشد و ہر دو با الہام دعوی می کنند - پس لابد دلیلے بباید تا فرق میان صدق و کذب این دو دعوی آنگاہ بدلیل دانستہ باشد پس حکم الہام باطل ہود و قول ارباب تحقیق کہ الالہام لیس من اسباب المعرفة برحق -

و نیز طایفہ گویند معرفت خداوند ضروری است و این نیز باطل است چہ اگر معرفت واجبی ضروری بودی تکلیف بران نیامدی کہ مجال باشد، تکلیف بہ تحصیل چیزے کہ علم بدان ضروری بود -

1 Al-Qur'an, 6:111.

2 Al-Qur'an, 6 : 28.

اما جمعے از متصوفہ کہ اندر صحت یقین خود نگاہ کردند گفته اند،
 اما وی را بہ ضرورت ناشناسیم [f. 118d] از آنچه اندر دل هیچ شک
 نیافتند، یقین را ضرورت نام نہادند اندر معنی مصیب اند اما اندر
 لفظ مخطی - اما استاد ابوعلی دقاق¹ و شیخ صعلوک² و پدر ابن
 سهل³ برانند کہ ابتدا معرفت استلال است و در انتہا ضروری
 شود، و گویند نہ بینی اندر بہشت علم بخداوند ضروری شود.
 در مناہج الطالبین مسطور است کہ اول قاعدہ معرفت آن است کہ
 بہ یقین بشناسد کہ آفریدگار عالم یکے است، و نیست معبودے
 الا او، (۱) شہد اللہ لا الہ الا ہو العزیز الحکیم⁴ عرفت اللہ با اللہ و عرفت
 مادون اللہ بنور اللہ، و طریق دیگر از طریق معرفت جمیع معرفت
 نفس است کہ من عرف نفسه فقد عرف ربه، باری تعالی بحکم
 سنر بہم آیاتنا فی الافاق و فی انفسہم حتی یقین لہم ازہ الحق -
 اول قدرت خویش را در آفاق از افلاک و املاک و غیرہما عرض کرد
 تا موحدان در آن نظر کنند و آن را طریق معرفت بسازند چون ہر عارف
 آن راہ بس دراز بود حقایق تمامت موجودات در نفوس بنی آدم نہاد
 کہ و فی انفسکم افلا تبصرون⁶ - و نفس آدمی را انموز (ذ) ج جملہ

1. Ḥasan b. Mīr Ḥammāl al-Daqqāq (d. 1014 A.C.), peerless orator and a distinguished preacher of his time, was the tutor and father-in-law of al-Qushayrī. Once a visitor was impressed by his fine turban and wanted to acquire it. He asked him to explain *tawakkul*. The *Shaykh* said that *tawakkul* meant that one should not covet the turban of other and gave his own turban to the visitor. For details see Hijwiri, (Eng. Tr. by Nicholson); Jami, *Nafḥat al-Uns*, p. 32 *et. seq.*

2. He may be Abū Shihāb Muḥammad b. Sulaymān al-Saʿlūkī al-Faqīr who died at Niṣḥapūr in 1405 A.C. He was a renowned *ṣūfī*. See Jāmī, *Nafḥat al-Uns*, Calcutta ed., p. 354.

3. Could not be identified.

4. Cf. *Al-Qurʾān*, 3:6, 18.

5. *Ibid.*, 41 : 53,

6. *Ibid.* 51:21.

در جودات ساخت و معرفت خویش را حلیهٔ حیات او کرده تا هر که نفس خود را بشناسد خالق را بشناسد - لاجرم ارباب طریقت از نهاد و اساس خود استدلال سازند و نشان معرفت الہی در خویشتن باز بینند، کمیند، نتایج آنکہ ناظر در خویش را یقین شود کہ نفس او مخلوق و وجود او محدث و نو آفریده است، بضرورت او را خالقے و آفریده گارے باید - ان فی ذلک لآیات لاولی الالباب^۱ - بعد ازان از عجایب قدرت آفریده گار به تفکر و نظر در مخلوقات و سیر و سلوک موجودات معرفت حاصل کند - قل انظروا ما اذا فی السموات والارض^۲ - و قومی از راه ریاضت و مجاہدت بمعرفت رسید کہ والذین جاہدوا فینا لنہدینہم سبیلنا^۳ - و بعضے را بیک دفعہ بے هیچ علت و وسیلت نور ہدایت در دل نہند و در معرفت بر روی او بکشایند کہ فہو علی نور من ربہ^۴ - و بعضے را از حقیقت معرفت محبوب در دانند و ایشان در بیدای حیرت مہجور بمانند کہ وما قدر اللہ حق قدرہ - و طایفہ را بکلی از طریق معرفت محروم بگذارند کہ ختم اللہ علی قلوبہم و علی سمعہم و علی ابصارہم غشاوۃ^۵ - و باین تفاوت معلوم شد کہ معرفت بعقل حاصل نہ شد چہ اکثر کفار مثل نمرود^۶ و فرعون^۷ و ہامون (ہامان)^۸ و ابولہب^۹ و امثال

1 Cf. *Al-Qur'ān*, 39:21, The verse reads :

ان فی ذلک لآیات لاولی الالباب

2 *Ibid.*, 10:101.

3 *Ibid.*, 29:69

4 *Ibid.*, 39:22

5 *Ibid.*, 2:7.

6 Nimrod, the ruler of Chaldea who according to tradition opposed Abraham.

7 The Pharaoh of Egypt who opposed Moses.

8 Hāmān, reputed to be the minister of the Pharaoh. Cf. *Al-Qur'ān*, 28:36.

9 One of the uncles of the Prophet, notorious for his animosity and cruelty towards the Prophet. See also *al-Qur'ān*, 111:1-5.

این ها از انبیا و رسل دعوت و دلایل وحدت استماع نموده بودند، پس معرفت بمحض هدایت باربسته است و حقیقت معرفت شناخت معبود است چنانکه ماهیت بذات و صفت و فعل بی آنکه غلط و خطا در آن راه یابد - بالجمله چون از سطاوی کلمات سابقه و تجاوزیافته مقالات سابقه موضوع پیوست که [f. 119a] معرفت شناخت قادر ذوالجلال بهمه حال برارباب الباب و اصحاب خطاب لازم است - اکنون بر ذمه قلم افاضت ششم واجب گشت که نقاب ارتباب از جمال شاهد طریق استحصال معرفت ذوالجلال باحسن وجوه برگیرد باسالکان مسالک تکلیف را در آئین مرضعان و شفاعت دستورالعمل فرادست آمده باشد - منه الاستعانة وعاليه التكلان -

تمهید

دلایل و براهین ارباب استدلال و اصحاب استکمال که مرتب و مولف است جهت اثبات ذات واجب الوجود و صفات او تعالی شانه، از عقلیه و نقلیه

بر بصر ارباب بصیرت و نظر اصحاب سریرت بلکه بر مردم دیده، بینا و دیده، مردم دانا پوشیده نیست که بر قالب نوعروس فطرت هیچ پیرایه گر نمایه از جواهر زواهر علوم در فضائل نیست چه سید المرسلین و خاتم النبیین صلی الله علیه [وسلم و آله و اصحابه] و علیهم اجمعین، با آنکه دقائق اولین و آخرین را از نفایس انفاس تدریس و علمک مالک تکن تعلم¹ تنقین نموده بود و در مدرسه و علمناه من لدنا علماً تکرار و تذکار کرده از حضرت کبریا و بارگاه عز و علا تقدس و تجلی خطاب مستطاب برین جمله بوده و فرسوده که از بحار ذخار الطاف مزید علم اعتراف فرمای که قل رب زدنی علماً³ کدام مرتبه بالاتر از ان تواند بود که این لطیفه جامعه را وسیله معرفت و شناخت خویش که مقصود از آفرینش کائنات آنست گر دانیده - چنانچه علماء ربانی و حکماء و فضلاء موصوف بتلا سید الرحمانی که بواسطه اضات این نیراعظم از محبس ظلمات شام نخوت و جهالت رسته بسرحد صوح دانش و بینش

1 Al-Qur'ān. 4:113.

2 Ibid., 18:65.

3 Ibid., 20:114.

پیوسته اند؛ بسا دلائل قاطعه و حجج ساطعه مستنبط از نور علم و فیض عقل که دال اند بر وجود صانع قدیم و وحدت و سایر اوصاف کمال ترتیب نموده؛ گم گشتگان بوادی ضلالت را به سرچشمه معرفت هدایت فرموده اند - و از آن جمله است دلائل و براهین که عنقریب سمت گذارش و نگارش خواهد یافت -

بدان اسعدک الله فی المنشآتین که چون پیش ازین بر زبان قلم روشن بیان وعده نقد او مسلکے چند از مسالک اثبات صانع بدلائل عقلیه و نقلیه گذشته بود ' اکنون که حرف دوسه در فضیلت علم علماء شرف ارتسام پذیرفت رابطه اینفاء الموجود من شم'المحمود را مرعی داشته - در آن شروع می نماید -

بدان ارشدک الله سبیل العرفان که مسالک معرفت ذات [و] صفات واجب الوجود منحصراً است در دو طریق ' كما قالوا قد اتضح لاحل الالباب والعتول سلیمة ان لتحصیل المعرفة الصحیحة طریقین ' طریق البرهان بالنظر والاستدلال و طریق البیان الحاصل لذوی الكشف [f.119b] والعیان لتصعبه الباطن والالتجاء الی الحق سبحانه -

اما الطريقة الاولى - وهی مسالک اهل الفکر والنظر لتحصیل المعرفة الاستدلال ' وآن چنان است که ارباب علم واصحاب تحقیق مفهومات و مضمونات از ظواهر و لوازم الفاظ و کلمات درک کنند و ان را براهین و حجج نام نهاده اند ' بان ذات و صفات او سبحانه را اثبات نمایند - بر ارباب البیان در تنق [؟] اصحاب مخفی و مستور نماید که هنگامی که بود مقصود و مرام درین مقام اثبات صانع

و نمائش انصاف او عز و علا بجمع صفات کمال از سلبی و ثبوتی بطریق نظر و استدلال و بود این معنی در احتجاجات و مجادلات انبیا با معاندین و جا حدین بسیار و بی شما (ر) ' کما وقع فی الکتب المنزلة والاکخبارات السالفه و امکان ' ایکن تقدیم کرده شد دلایل عقلیه علماء و حکماء را بر حجج انبیا علیهم السلام بواسطه تشابه و تناسب مقالات انبیا بدلائل نقلیه متاخره از عقلیه و ایضاً - چون معرفت براهین عقلیه موقوف بود بر علم بحقائق و مفهومات بنده از الفاظ و کلمات چون وجود و عدم و ماهیت و وحدت و کثرت و امکان و امتناع و قدم و حدوث و علة و معلول و جوهر و عرض و غیر ذالک - و بر معرفت بعضی از قوانین و قواعد مثل ابطال دور و تسلسل و امثال آن تقدیم کرده شده بر دلایل عقلیه بحث از مفهومات و قواعد مذکوره را -

بدان آید که الله بنصره که وجود که تعبیر کرده می شود از و در عربی به کون و حصول و در فارسی به هستی ' ممکن نیست تجدید او بدیهی التعمور است و هیچ چیز اعرف از او نیست تا تعریف وجود با آن چیز کنند -

گفته است امام رازی¹ در مباحث مشرقیه که علم انسان بوجود نفسش غیر مکتسب است و وجود مطلق جزء از وجود اوست که مقید است و معبر است بوجودی و علم بجز ' مقدم است بر علم به کل ' و مطابق بر غیر مکتسب اولی است باین که نمی بوده باشد مکتسب ' پس آنچه در بیان وجود گفته اند تنبیه است نه برهان -

1 Fakhr al-Din Rāzi, (1149-1209 A.C.)

و در بعض کتب کلامی مسطور است کہ در وجود چہار مذهب است - اول آنکہ سمتنع است تصور وجود ، ثانی آنکہ جایز التصور است و تصور او نظری است ، و ثالث آنکہ تصور او بدیہی است و حکم بیداعته او نیز بدیہی است ، و رابع آنکہ تصور او بدیہی است اما حکم بیداعتهش نظری است و نیز از جملہ احکام وجود است کہ الوجود بمعنی واحد مشترک فیہ المفہومات باسرها اگرچہ مفہوم وجود یک مفہوم نبودے ممکن نہ بودے کہ جزم بصدق او حاصل شدے بر ہر موجودے از موجودات ، و بر ہمیں قول رفتہ اند حکماء و معتزلہ غیرابی الحسن^۱ و اتباع او، لیکن حکماء گویند وجود کلی مشکک است و غیر حکماء متواطی [؟] سی گویند و از احکام وجود آن ست کہ او بانفس حقیقت واجب [f.120a] و ممکن است و این مذهب شیخ ابی الحسن اشعری و ابی الحسن معتزلی است ، یا عین است در واجب و زاید است در ممکن ، و این معتقد حکماء و صوفیاء ، یا زائد است در واجب و ممکن و این قول متکلمین است -

در شرح^۲ رباعیات مسطور است کہ موجودات را بتقسیم عقلی سہ مرتبہ تواند بود - اول موجودی کہ وجود وے مغایرذات او باشد و استفاد از غیر ، چون ممکنات موجودہ ، دوم موجودے کہ حقیقت وے مغایر وجود وے باشد و مقتضی آن ہر وجہی کہ انفکاک وجود از وے مجال باشد و اگرچہ بنا بر تعیر میان ذات و وجود تصور انفکاک ممکن است - چون واجب الوجود بمذهب

1 Cf. *EI* under Mu'tazilah.

2 *Sharḥ-i-Rubā'iyāt*. Perhaps *Sharḥ of Rubā'iyāt of Shāykh Abū Sa'īd al-Khayr* (967-1049 A.C.).

تحقیق متکلمین 'سیم موجودے کہ وجود او عین ذات او باشد یعنی بذات خود موجود باشد نہ با مرے مغایر ذات' ولاشک چنین موجود واجب بود زیرا کہ انفکاک شئی از نفس خودش تصور نمی توان کرد فکیف کہ بحث [؟] خارج واقع تواند شد و پوشیده نماند کہ اکمل مراتب وجود مرتبه سیم است و فطرت سلیمہ جازم است بانکہ واجب تعالی و تقدس می باید کہ بر اکمل مراتب وجود باشد، پس ذات وے عین وجود وے باشد و از این جا معلوم شد کہ چون لفظ وجود شئی [؟] را بر واجب تعالی اطلاق کنند مراد بدان ذاتے است کہ موجود است بنفس خود و موجود است مر غیر خود را، نہ کون و حصول، و تحقیق کہ معانی مصدریہ مفہومات اعتباریہ اند کہ آن را تحقق و وجودی نیست مگر در ذہن تعالی اللہ عن ذالک علواً کبیرا -

بر ارباب علم و عرفان مہتممی و مستور نماند کہ قایلان باتحاد وجود واجب تعالی بالتحقیق دو فرقہ اند - اول ارباب فکر و نظر چون حکماء، و ایشان می گویند نشاید کہ کلیت و عموم غارض ذات او سبحانہ گردد، زیرا کہ وجود کلی در خارج بے تعیین صورت نمند، پس لازم آید کہ واجب الوجود مرکب باشد از ان امر کلی و تعیین و ترکیب واجب محال است چنانچہ سمت تبیان خواهد پذیرفت بلکه واجب باید کہ فی حد ذاته متعین باشد یعنی تعیین وی عین ذات وی باشد، چنانچہ وجودی وی عین ذات وی است -

ترجمہ دوم صوفیہ تائیدین بوحدت وجودند و می گویند ورائی طور عقل

طوریست کہ دران طور بطریق مکاشفہ و مشاہدہ چیزے چند منکشف می گردد کہ عقل از ادراک آن عاجز است، همچنانکہ حواس از ادراک معقولات کہ مدرک عقل است عاجزند و دران طور محقق شدہ است کہ حقیقت وجود کہ عین واجب است نہ کلی است و نہ جزئی و نہ عام و نہ خاص بلکہ مطلق از ہمہ قیود تا حدی کہ از قید اطلاق نیز معراست و در شمایل متقیما [؟] مذکور است کہ عالم وجود پنج است ذاتی و عینی و عقلی و لفظی و خطی، ذات مخصوص بحق تعالی است کہ واجب الوجود است نہ زیادہ شود نہ نقصان پذیرد۔

Note

Evidently Rukn-i-Awwal is incomplete and missing in our manuscript. On folio 120a the following *tark* is given at the end, وعینی مخصوص

رکن دویم*

[f.112b] طبیعت نیست بلکه بتدبیر مدبر علیم و مقدر حکیم امت تعالی جله عظمت قدرته - اما استدلال بحکمت بتبیه کواکب هستی آفریدگار سبحانه ، قال علامته الشیرازی¹ رحمته الله باری عزشانه و بهر برهانه در کلام مجید و تنزیل خالی از تعقید کواکب را بچند نوع یاد کرده است -

نوع اول اسباب زینت افلاک شان ساخته که انازینا السماء الدینا بمصابیح² و جائی دیگر فرموده بزینته الكواکب³ و هیچ شک نیست در آنکه آسمان را از کواکب ثوابت و میار زیب و زینت تمام و آرائش و پیرایش لا کلام حاصل است و مصابیح اشارتست بآنکه چون ماه در زیر زمین باشد روشنائی کواکب باقیه بر روی زمین ظاهر گردد تا از فروغ آن مردم برفت و آمد مبادرت نمایند و بسبب روشنائی ایشان که موجب حرارت باشد برد مضر [؟] شکسته گردد -

نوع دوئم نسبت هدایت است بکواکب، کما قال عزو جل و بالنجم هم یهتدون⁴ تا در بهار و قفار که از آثار و علامات

* There is only the last folio of *Ruku-i-Du'aman II* in our manuscript.

1 'Abd al-Malik al-Shirāzī (12th century).

2 The verse reads : ولقد زیننا السماء الدینا بمصابیح

Al-Qur'ān, 67 : 5.

3 *Al-Qur'ān*, 37:6.

4 *Al Qur'an*, 16:16.

خالی و عاری بود به ستارگان استدلال نمایند و به ایشان به راه و بے راه پے برند و قبلہ و جهت کعبہ را بدیشان بشناسند -

نوع سیوم نسبت تاثیرست به اتصالات کواکب بایکدیگر، چنانچه بعضی آیات برین معنی دال است، پس اگر باقی کواکب نبودند ظہور حرارت درین عالم جزء بتاثیر آفتاب نہ بودی پس بایستی کہ احوال فصول اربعہ در تمامت سال مستوی بودے و لیکن چنین نیست پس لا جرم در بعضی از فصلہائے سال آفتاب مقارن یکے از ثوابت باسیارات شود، و بسبب این مقارنت احوال فصول در گرمی و سردی و خشکی و تری مختلف گردد -

و ببايد دانست که خداوند سبحانہ را در آفرینش عالم علوی حکمتها بسیار است و بدین قدر اختصار کردیم تا موجب مسامت و ملامت نہ گردد - تمام شد رکن دوم از ارکان اربعہ و جلد اول بمیا من الطاف الہ آگاہ و اعطاف خاقان جہان پناہ حضرت متبع الجود والاحسان نذر محمد خان لازال ظلال معدلت علی مفارق العالمین بمددہ - آمین آمین آمین ثم بالخیر والسعادة -

رکن سویدم

که جلوہ گاہ حوادث و شاہ راہ عوارض و بواعث
است و مطرح مآثر ابائے علوی و معرض مفاخر
امہات سفلی است و پیرایش کلام درین مقام بہ
تحقیق پیدائش عناصر اربعہ و بعضے از کو این
سفلیہ کہ حدوثشان از عناصر نہ بترکیب است و
توضیح متعلقات از انواع نوایر و اجناس ریح
اصناف و بحار و عیون و آبار و اشخاص و افراد
واقالیہم و بلاد و جبال وغیر ذلک -

از سوائف تقسیمات و سوائق توزیعات مکشوف ضمائر صافیہ
و معروف سرایر و افیہ گردید کہ ہرچہ مرقوم قلم ابداع و
مرسوم خامہ اختراع است یا علوی است یا سفلی یا
مرکب از علوی و سفلی، چون بمیامین الطاف الہی
واعطاف حضرت ممانک پناہی صان اللہ شوکتہ عن التناہی
احوال و اوضاع حقایق و دقائق موجودات علویہ یعنی مکوفان
مواقع اعلا و گوشہ نشینان زاویجات عالم بالا و سایر منازل
و مواضع جہت علیا سمت اتمام و شرف اختتام پذیرفتہ آمد قلم
فراید رقم ہندم رامحل اینائی مرام دانستہ شروع در تقریر بعضے

وجودات ثانوی یعنی نبذی از مصنوعات سفلیه که عبارت از عناصر و کائناتی که حدوث ایشان از عناصر نه به ترکیب است نمود - رجاء واثق است که این مطلب نیز چون سایر مطالب بتایید واجبی و یمن توجه خاطر اقدس صاحب کسوت اتمام پوشیده آید ' منه الا عانتہ و علیہ الاعتماد -

بدان رفاک الله تعالی الی ذرۃ التحقیق و مال التوفیق ' [f.121 a] از اقوال سابقه ارباب اخبار در تحقیق اول مصنوعات و تقدم خلق آسمان بر زمین و یا برعکس منشاء وجود و ظهور سکونات سمت تبیان پذیرفته آمد - جمیع موجودات و مخلوقات از افلاک و کواکب و عناصر و موالید و غیرذالک ناشی از پرتو حقیقت محمدی اند صلی الله علیه وسلم پس لاجرم درین مقام تعرض بمقالات اهل اخبار در تحقیق حقائق عناصر و سایر سنلیات خالی از شائبه تکرار که استبعاد طبایع متقیده ازان نزد اعالی روزگار معروف و مشهورست نبوده باشد - بنابراین قلم تازه رقم عنان بیان ازان صوب مصروف ساخته بر سمت اقاویل حکما و فلاسفه معطوف می گرداند - پوشیده نماند که حکما مترر داشته اند که ار عقل فعال عناصر اربعه پیدا شده که آتش و باد و خاک و آب است و هیولانی عناصر یعنی ماده ایشان یک جزاست که این چهار صورت مختلفه را قبول کرده و مراد به هیولی و ماده امر معقولی است که صورت نوعی عنصری برو قائم است و عنقریب عز نگارش پذیرفت که جسم طبیعی بسیط است یا مرکب و بسیط آن است که از اجسام مختلفه الطبائع فراهم نیامده باشد چون فلکیات و بانچه در آنهاست و عناصر اربعه و مرکب آن که برخلاف این باشد - پس بوضوح پیوست که عناصر

از جمله اجسام بسیط است و فرق میان اجسام فلکی و اجسام
عنصری آن است که اول را طبع نیست و ثانی ذوی البطح است
کما قال المستوفی، فروتر از افلاک عناصر اند و ایشان جرم بسیط
اند، باهم آمیزش کنند و هم طبیعت دارند -

و طبایع چهار اند، حرارت و برودت و رطوبت و یبوست والحکما
ذهبوا الی ان العنصر هو الاصل فی المروضعات و مراد از اجسامیست
که تحت فلک قمر است و آن اجسام را اسماء سفلی گویند و ارکان
نیز خوانند و افلاک را ابا، علوی دانند و آنچه از امتزاج عناصر
وجود آید مثل معادن و نبات و حیوان موالید خوانند - و اسماء
چهار است و آن عناصر چهار گانه است - و آتش را که بقول اکثر از
تأثیر حرکت فلک پیدا آمده، طبیعت او حار یا پس است و مکان طبیعی
و (او؟) مجیب کره هوا و متعر فلک قمر - و هوا حار رطب است و
مکان او بالائی کره آب بود و زیر کره آتش، و آب بارد رطب است
و مستقر او فراز کره زمین باشد و تحت کره هوا، و خاک بارد یا پس
است و مکان طبیعی او وسط حقیقی - و نیز یک ازین ارکان اربعه
را دو کیفیت باشد، یکی موافق آنکه بالای اوست و دیگر
موافق آنکه زیر اوست، و خداوند سبحانه بکمال حکمت تربیتی
بدیع آفرینش عناصر بکار داشته، چنانچه هر چه اخف است بفلک
اقرب گردانیده، چون عنصر آتش و هوا، و آنچه اثقل است از آن
دور ساخته چون کره آب و خاک - و حکما، کره آتش را به
سبب مجاورتش با فلک فلک اثیر خوانند، و بعضی گفته اند
که فلک اثیر نیز فلک است بر سبیل استتلال فارق میان افلاک
و عناصر - اما این قول نزد محققین ارباب مباحث (؟) ضعیف است

و آتش و هوا جهت لطافت جرم مرکز بالا یافتند و آب و خاک به سبب گرانی مرکز زیر بر گیریدند و این چهار بر شکل کره اند که مخلی بالطبع باشند [f.121b] اما آتش کره الشکل صحیحته الاستداره است، تجدیباً و تعقیراً بر مذهب اصح که که رای مشائین و جمهور متأخرین است و باقی اگرچه بواسطه تاثیر امور خارجی بر کره حقیقی نیستند اما کوری حسی اند، چه نسبت ارتفاع اعظم جبال که آن دو فرسخ و ثلث فرسخی است بقطر زمین که آن تقریباً دو هزار پانصد و چهل و پنج فرسخ است، چون نسبت سبع عرض و شعیریست بد ذراعی که بست چهار انگشت باشد. و آب بر هیأت کره ایست مجوف که بعضی ازاں قطع شده و از خاک مملو گشته بر وجهی که گوی مجموع آب و زمین یک کره است. و اشرقیان^۱ و ابی اسحاق کندی^۲ و ابی ریحان البیرونی^۳ و صاحب الاشراق^۴ از متأخرین گویند کره هوا بمتابعت فلک حرکت کرده و کره آتش پیدا شده و شک نیست که حرکت نزد منطقه اسرع و بد تدریج آن سرعت می کاهد اگر تکون مذکور تا قطبین بوده، مقعر آتش اهللیجی نام و مجیب او کروی تام گشتند و اگر نبوده، مقعر اهللیجی

1 The adherents of the *Hikmat al-Sharq* were known as *Ishrāqiyyān* or *Mushāfiqīyān*, especially the disciples of al-Suhrawardī. They interpreted God and spirit as light and our process of cognition as illumination, *EI*, Vol. II, p. 233, 96.

2 Abū Yūsuf b. Ya'qūb b. Ishāq al-Kindī (d. 841 A.C.) was known as *Faylsūf i-'Arab*.

3 Abū Rihān al-Birūnī (d. 1048 A.C. ?) famous historian and scientist.

4 Probably *Shaykh Shihāb al-Dīn Yaḥyā al-Suhrawardī* (d. 1190 A.C.)

ناقص و مجیب کروی ناقص باشد - با آن جمله هر دو مانند یک کره -
و بپاید دانست که طبقات عناصر بررای محققین و حکماء چهارست
کما ذکرنا ، لیکن اعتماد بر استقراء و تتبع است و نزد جمهور
منجمین طبقات عناصر نه است بدستور طبقات افلاک ، اول طبقه
ارض حرف محیط به مرکز ، دوم طبقه طینیه و این طبقه است که
در وی تری یافت می شود چنانچه در کندن چاه و کا ریز ظاهر
می گردد ، سیوم طبقه ارض مخلوط به هوا و آب که معادن و
بسیارے از نباتات و حیوانات در انجا حاصل میشوند ، چهارم
طبقه آب ، پنجم طبقه هوا مجاور ارض و ماء و این طبقه هوا
گرم می باشد بجهت گرمی زمین از شعاع آفتاب ، ششم طبقه
زمهریریہ بارده که به سبب اختلاف ابخره به هوا نمی رسد
اشعه آفتاب بان ، و این طبقه است منشا سحاب و رعد و برق و
صواعق ، هفتم طبقه هوا قریبه بخلوص و صفا که به طبقه
دویم آتش پیوسته است ، هشتم طبقه دوخانیه که متلاشی
می گردد و در وی ادخنه مرتفعه از سفلی و حاصل می شود
دران ذوات الائناب و نیارک و یا اشمبها و این طبقه آتشی
است که آمیخته است به بخار غلیظ که از زمین برآمده است و
به آتشی که به هوا متصل است رسیده ، نهم طبقه نار خالص و
این طبقه است که به درون فلک چسپیده است -

و بعضی از حکماء تقسیم کرده اند هوا را باعتبار اختلافش
به ابخره و عدم آن به دو قسم - یکی هوای لطیف صافی از بخارات
و آن را قریب به هنده فرسخ است مقرر داشته اند ، دوم

هوای کثیف مخلوط به ابخره و این طبقه را کره ابخار و عالم سیم و کره لیل و نهار گویند و به این اعتبار می گردد، طبقات عناصر هفت، چون افلاک سیارات و کرات عناصر محیط اند بعضی بر بعضی - و زمین ساکن است در میان، و افلاک محیط اند بر عناصر، و شکل احاطه افلاک و عناصر بر یک دیگر را عنقریب سمت گزارش یافت -

و باید دانست که متبدل می گردد عنصری بر عنصری و این را کون و فساد گویند و استحالته عناصر نیز نامند، و پوشیده نه ماند که هر گاه که عنصری به عنصری مبدل شود باطل صورت او را فساد گویند و پیدا شدن صورت دوم را کون و این مسئله مبنی بر اینست که نزد حکما متری شده است که هیولای این چهار عنصر یکمی است و تحقیق این سخن آنست که در هر جسمی جوهری است که [f.12-a] صورت آن جسم بد و قائم است - پس چنین ملاحظه باید نمود که در عناصر یک جوهر است که حاوی این چهار صورت آتشی و هوای و آبی و خاکی شده و مشاهده دلالت دارد بر آنکه شش نوع تبدل میان عناصر واقع است - اول آنکه آتش هوایی شود چنانچه دیده می شود که چون شعلات آتش بلند برآمد هوا می شود و اثر گرمی حرارت درونی مطلقاً نمی ماند - دوم آنکه هوا آتش می گردد چنانچه در کوو آهن گران چون با احتیاط بدمنند و ممرنفوذ هوا را بگیرند - سیم آنکه هوا آب می شود چنانکه در هوای گرم ظرفی را از برف یا یخ پر سازند چون فرصتی بگذرد بر بیرون آن ظرف قطرات آب پدید آید و سبب این آنست که به سبب گرما در هوا حرارتی پیدا می

شود و لطیف می گردد و چون برف یا یخ جوهر آن ظرف رانیک سرد سازد و هوای که پیوسته آن ظرف بود اونیز نیک سرد شود و درون غلطی پدید آید و کثیف گردد و قابل آن شود که آب گردد پس صورت هوائی از و خلع می یابد و آب می شود و در هوائی خنک این قطرات ظاهر نمی شود به سبب آنکه هوائی که مجاور ظرف است لطیف نیست به سبب برودت و مقرر است که هر چه که نیز (۹) لطیف تر و استحالته را قابل تر بعضی عقلا را درین مقام مناقشات است که جواب آن ها را در مطولات مذکور است¹ - چهارم آنکه آب هوا می شود چنانکه به جوشانیدن هوا گردد - پنجم آنست که آب خاک می شود چنانکه در درازدخان از بلاد بدخشان آب از چشمه بیرون می آید چون مسافتی می رود سنگ می گردد و آن سنگ را در آن ولایت سنگ انگیز می گویند - خاصیت او آنست که چون او را بخورند تحریک شهوت می دهد و همچنین در حدود تبریز آب سنگ سرمر می شود در ترکستان نیز آبی نشان می دهند سنگ از و حاصل می شود - ششم آن که خاک آب می شود چنانچه اصحاب کیمیا سنگ چند را بکونتن یا سوختن یا نوشادر چنان می سازند که به آب گداخته می شود و نیز همچنانکه این استحالته در جسم عناصر واقع است در کیفیت آن واقعست - و قال بعض الفضلاء بر ضمیر مهر تنویر عقلا صفات زیر خفی و ستیر حالات که هر عنصر به همسایه خود منقلب می

1 A number of works with detailed study of subjects were known as *Muḥawwalāt*. One such well-known work is the *Muḥawwal fi 'Ilm al-Ḥiṭāb* by al-Lubnānī.

Another notable work on *balāghat* by Taftazānī (1322-89 A.C.) was also known as *al-Muḥawwal*. See *Mu'jam al-Muḥbū'āt*, Vol. II, Col. 638.

شود، چنانچه اکسیر خاک را بقرع و انبیق آب کنند و آب به جوشانیدن هوا گردد، و هوا را در کره جداوان [؟] آتش شود و آتش هم در کوه مذکوره هوا گردد و هوا به سبب مجاورت طاس سرد آب شود و آب در بعضی مواضع سنگ گردد - و علامه شیرازی را درین مقام تحقیق است در غایت نظام و تدقیق در نهایت انتظام و با جهت ایضاح مراد کلام به ایراد مجملی ازان مزیل گردانیده -

بدان ایدک ربک بالاعلام و الالهام که جسمی که از شان او آن است که متحرک گردد بحرکت مستقیم، یکبار منتسم شود بکثیف و لطیف و مقتصد یعنی واسطه بینهما - و اول آنست که مانع ابصار ما باشد از ابصار نور بکلیت - و دوم آن بود که مانع ابصار ما نه باشد از روئیت نور - سیوم آن بود که منع آن از ابصار غیر تمام باشد با اختلاف مراتب او درین منع و جسم مذکور منتسم می گردد و بوجه دیگر بحار خفیف و یبارد و ثقیل و تحقیق این ها [f.122b] در مقدمه گذشته - و این جسم چون جا بر نه [؟] باشد این فصال او از کلیت نوع او قابل خرق بوده باشد و قبول او آن را و ترک او آن را که به سهولت باشد رطب بود و اگر بصعوبت بود یابس باشد - جسم مذکور منتسم می شود به سه وجه سه بار اول به کثیف و خفیف و مقتصد - دوم بحار خفیف و یبارد و ثقیل - سیوم به رطب و یابس و یا چون تامل می کنیم بساط اجسامی را که نزد ماست در عالم کون و فساد نمی یابیم آن را خارج از چهار - اول زمین و لازم اوست از تقسیم اول کثافت و از ثانی برودت و ثقل و از ثالث یبوست - و دوم آب و لازم اوست از تقسیم

سہ گانہ، اول برودت الثانی با ثقل و الثالث رطوبت و سیوم مواد لازم اوست، از تقاسیم مذکورہ اولاً لطافت و ثانیاً حرارت با خفت و ثالثاً رطوبت۔ چہارم آتش، لازم اوست از تقاسیم سہ گانہ اولاً لطافت و ثانیاً حرارت با خفت و در بیوست او یا رطوبت او شک است، اما انچه بحسب تقسیم اولیت ظاہر است ما را، و آب و ہوا دخانی بر ماء و بر آتش ودلالت می کند بر دور آتش، آن کہ ما می بینیم آتش را کہ ہر گاہ کہ قوی ترست تلون او کمترست چہ کرہ جداوان چون آتش دران قوی می شود لون او نمی رود و می یا بیم اصول شعل را آنجا کہ آتش قوی باشد و متمکن از احالت نافہ، اجزاء ارضی را شفاف چنانچہ او را ظل نمی باشد۔ اجسام دخانی چون صاعد می شود بہ قرب فلک محرق می گردد و اگر آنجا طبیعت محرقہ نہ بودے کہ آن آتش ست آن اختراق دایم یا اکثر نہ بودے۔ و اگر آتش کہ نزدیک فلک است لطیف نہ بودے واجب بودے کہ یکے سا تر آسمان و کواکب بودے، پس ثابت شد کہ آتش کہ نزد ماست سا تر ماورا خویش است کہ مخالفہ اوست اجزاء ارضی، و ازین است کہ ہر گاہ کہ اجزاء ارضی درو بیشتر باشد لون او قوی تر باشد و ہر گاہ کہ آن اجزاء کمتر بود لون او صافی تر بود و مائل بہ شفافیت۔

پس بوضوح بیوست کہ نار بسیط شفاف است چون ہوا و اما انچه بحسب تقسیم دوم است نزدیک است بوضوح در آتش، نیکن حرارت ہوا بالقیاس با آب ست نہ با آتش و ازین است کہ آب متشبهہ می شود بہ ہوا، چون گرم و لطیف گردد بخار شود و اگر ہوا کہ بہتر از آب نہ بودے اخف و الطف

از و نه بودے، چون احساس نمایم در هوای کد مجاور ابدان ماست
برودتی از سبب آن باشد کہ ممتزج شدہ باشد با ابخرہ کہ
مختلط گشتہ بود با او از آبی کہ مجاور او باشد و اگر نہ
زمین با آفتاب گرم می شدے و هوای کہ مجاور زمین
اوست بواسطہ زمین گرم می گشتے، هوا ازین سرد تر بودے و
لیکن هوای کہ مجاور زمین است گرم می شود تا بعدے و برودت
اندک می شود پس مافوق آن حد ابرد باشد تا بعدے، آن گاہ سترقی
شود با آنچه او گرم باشد و لیکن نہ چون آتش -

و آنچه تحقیق برودت زمین می کند آنست کہ چون
زمین متسخن نہ شود بزجاج جاریہ و نہ باشد شمس و
کواکب و نہ بغیر آن در زمین ظاہر شود بردے محسوس -
واما آنکہ زمین ابرد است از آب یا آب ابردست از زمین
مشکوک فیہ است، و موکد آنکہ زمین ابردست از آب آنست کہ
زمین اثقل است از آب و این قطعی نیست چہ ازو باد ثقل اورا
شاید کہ سببے دیگر باشد غیر شدہ است برد و این کہ احساس
برودت آب بیشتر است دلالت نمی کند برآن کہ در نفس الامر
همچنین است چہ شائد کہ آن از جهت فرط وصول او باشد بہ مسام،
چہ آتش گرم تر است از مس گداخته [f.123a] با آنکہ احساس
با سخونت مس گداخته پیش از آنست (?) کہ بہ سخونت آتش - و اما
انچہ بحسب تقسیم سیوم است واضح است، در ثلاثہ اول کہ آتش و
ہوا و آب است و در یبوست ناز با رطوبت او تردد است اما بہ
یبوست آن بران استدلال کردہ اند کہ حرارت شدیدہ منفی رطوبت
باشد از مادہ، و این دلیل نیست بہ حقیقت، چہ از آنست رطوبت بہ

سبب تلطف، تصعیدیت نہ بہ سبب آنکہ او یابس است در نفس خود۔
 و اما رطوبت آتش، بہ آن استدلال کر دہ اند کہ اوسہل القبول
 است شکل را و سہل الترك آن را و این نیز بے شائبہ رکاکیت
 و ضعف نیست، چہ انچہ ما او را چنین می یابیم آتشے است کہ
 نزد ما است و تواند کہ آن بواسطہ مخالفت اجزا، ہوا ی باشد با آن
 و محتمل باشد کہ در نار بسوٹ فی الجملة پیوستے باشد چون او را
 قیاس کنند با ہوا و آب، و اگرچہ یابس نہ باشد بالقیاس بہ زمین
 و بہاید دانست کہ آتش با نفت در حرارت و پیوست خاک اشہ
 است از برد او، و آب، برد او اشہست از رطوبت او با آنکہ اگر او را
 با طبعش باز گذارند شاید کہ منجمد شود اگر جسم حار تسیل
 او نکند، الا آنکہ جمود او چون جمود زمین نہ باشد پس او رطب
 باشد بقیاس با زمین مطلقاً۔ و اگر برودت از ہوا بودے کہ اجساد
 آب کردے ہوا ابرد بودے از آب و حالانکہ خلاف آن مبین
 گشت۔ فی شرح المقاصد اختلاف کردہ اند کہ فلاسفہ در
 کمیت عناصر بعضے قائل اند بعنصر واحد و باقی حاصل می شوند
 بہ استحالہ و باز این، بعضے اختلاف کردہ اند، چنانچہ بعضے گویند کہ
 آن عنصر واحد نار است، و بعضے گویند ہوا، و بعضے گویند آب،
 و بعضے گویند خاک، و بعضے گنہ اند بخار۔ و بعضے از فلاسفہ
 پراند کہ عناصر دو است، و باز مختلف شدہ اند، بعضے نار و ارض را

1 *Sharh Maqāsid al-Ṭalīlīn fi 'Ilm uḡūl al-Dīn* of Taftāzī of his own work of the same title dealing with metaphysics and *kalam*, completed by 756 H./1355-56 at Samarqand is still a celebrated text book taught in oriental *madrasahs*.

گویند (وبعضے نار و ارض را)* و بعضے هوا و ارض را - و بعضے عناصر سه گفته اند و دیگر بار ایشان اختلاف کرده چنانچه بعضے نار و ارض را گویند و آب را گویند که هوا متکاشف است و بعضے برانند که هوا و آب و زمین است و آتش هوا شدید الحرارة است -

واضح اقوال آنکه عناصر چهار است، دلیل برحصر عناصر برچهار بقول علامه شیرازی آنست که عناصر یا خفیف اند یا ثقیل و هر یک از ایشان یا مطلق یا غیر مطلق، پس خفیف مطلق آن بود که در طبیعت او باشد که حرکت کند بغایت بعدی که ممکن باشد که این اجسام به او رسند از جهت آسمان و آن آتش، و خفیف غیر مطلق آن باشد در طباع او بود که حرکت کند در جهت و لیکن تا غایت بعدی و آن هواست - و ثقیل مطلق آن بود که در طباع او باشد حرکت کند بغایت بعدی ممکن باشد وصول اجسام به آن از جهت سفلی و آن زمین است و ثقیل غیر مطلق آن است که در طباع او حرکت باشد با آن جهت نه به آن غایت و آن آب است - و روشن شد که این اجسام خالی نیست اند از کیفیتین فعلیتین یعنی آن دو کیفیت که ممد تاثیر و تحریک اند و آن حرارت و برودت اند، و از کیفیتین انفعالتین یعنی آن دو کیفیت که ممد قبول و عدم قبول اند، و ایشان رطوبت و بیبوست اند -

پس حق کلام در افادہ مرام این است که گفته شود عناصر چهار است - یکے خفیف مطلق و حار یا بس که آتش است - دوم [f.123b]

* Perhaps repetition of words.

خفیف مضاف و حار رطب کہ هوامت - سیوم ثقیل مضاف و بارد رطب کہ آب است - چهارم تثیل مطلق و بارد یابس کہ خاک است و درین اجسام نیابند آنچه حار باشد فقط یا بارد فقط، چه تقسیم اثبات می کنند او را رطوبت یا یبوست و همچنین نیابند در ایشان آنچه رطب باشد فقط یا یابس باشد فقط - واجتماع چهار یاسه ازین کیفیات در بسیط واحد، ازین ها ظاهر الامتناع است - و از عناصر بعضی باشند کہ از لون و طعم و رایحه خالی باشند زیرا کہ ما در هوا نمی یابیم این ها را الا آنکہ مخالف او غیر او باشد و شاید این اجسام رابعی ازین کل این باشد و ما احساس به آن نہ کنیم به سبب ضعف آن درین اجسام یا به سبب عدم شرط احساس به آن -

و حرکات عناصر با آن کہ ایشان اگر قسری بود حرکت اکبری از اجزاء او بمکان کلیت او اسرع از حرکت اصغری از اجزاء بآن مکان نہ بودند، چه فعل قاسر در اصغر اقوی باشد از فعل او در اکبر به سبب کثرت سماعت در اکبر - و بعضی ازین اجسام مستحیل می شود به کیفیت بعضی و بعضی اجزاء آنها منقلب می شود به بعضی اجزاء دیگر، اما سبب استجالت یا مجاورت است یا مماس است یا حرکت، چنانکہ آب مثلاً متسخن می شود به مجاورت آتش یا به مماس است آن یا به مقابلہ آفتاب یا به تحریک او به خضخضہ و تسخین او نہ بجهت آن است کہ اجزاء ناری فاش می شود در آن والاتسخین آنچه در کو از خرف بود اسرع بودی از آنچه در قممہ نجاس بر نسبت قوام ایشان و مسام ایشان، آنگاه چون آئینہ مسدود باشد و آئینہ سملو پس ناشی را کجا مجال مداخلت باشد تا مداخلت کند در آب به کلیت و مشاهده نہ کند - درو الاحرار و چگونه آب اطفاء آن اجزاء

فاشی شیائے نہ کردہ، محکوک و مخضض به حرکت متسخن می شود، و آن جا آتشی نیست تا فاشی شود در آن و ممکن نیست که گویند آتش در آن کمن و سختی بود و حک یا خضضه اظهار آن کرد، چه آب به تحریک متسخن می شود با آنکه ظاهر و باطن او سرد بودند بعد ازان کشتند، و اگر در باطن آب حرارتی بود پیش از تحریک احساس به آن کردند، آنگاه چگونه باور دارند که ناریتی که منفصل است از خشب و آنچه باقی است درو بعد از تخمره او کمن بود در خشب و احساس به آن نه کردند به کسر و رض [؟] و سحق و همچنین ناریتی که در زجاج ذایب است با آنکه آبگینه ستر آنچه در اندرون او است نمی کند گویا [؟] این از آنهاست که محتاج به ایضاح نیست - وضوح آن و این اجسام به مقابله مضمی مستعد قبول تسخن می شوند از مبدائی که مفید اوست - و حرارت ایشان به شدت مقابله شدید بود و به ضعف آن ضعیف، و ازین است که حر در حقیقت اشد است و این نیست شمس مسخن است بذات خود -

والا هوای که دور تر از زمین بودی گرم تر بودی ازان جهت که به آفتاب نزدیک تر است و حالا این که این چنین نیست چه برکوه و ابخره که در هواست برده می باشد در تابستان به سبب بعد ایشان از مصرح شعاع و چون «اروره» پرآب را در آفتاب گذارند منعکس می شود ازو ذو تا بعدیکه پنبه و امثال آن را بسوزاند چون نزدیک شود و به آن واگر قاروره خالی باشد احراق نه کند چه هوا قابل نور نیست -

والا موجب کروی (؟) میان ما و میان انوار سماوی چنانکه سحاب
 وانچه جاری مجرای [f.124a] و آن کیفیت متوسط مزاج واجسام را
 اگرچه تاثیر است لا بالعماس چون تسخین شمس بمقابلہ وجذب مقناطیس
 حدید را الا انچه تاثیر اوبہ ماسته است هرگاه کہ ماست بیض باشد
 فعل او اقوی باشد و چون تفاعل کنند - هر یک از ایشان بصورت
 فعل کنند و بہ مادہ مفعول شوند - چه فعل وانفعال مختلف اند، ایشان
 را تصور نہ توان کرد از حیثیت واحد متشابه و این چون
 حرکت مجر باشد باسنل، چه متحرک مادہ او باشد و متحرک صورت
 نوعی او و چون تفاعل میان مجتمعین منتهی نہ شود بہ بعدے تشابه
 اجزاء آن را ترکیب خوانند نہ امتزاج و مرکب اعم است از
 امتزاج و چون حار و بارد مجتمع شوند باقی نماند هر یک از حرارت
 و برودت بہ کسور بہ آن دیگر و نہ نیز آنکہ حاصل شود در هر یکے
 از مجتمعین حرارتے و برودتے چه اجتماع ایشان در محل واحد محال
 است بلکه کیفیت هر یکے از ایشان باطل می شود - و اورا کیفیتے
 دیگر متوسط کہ غیر طرفین باشد بہ نوع حاصل می گردد از
 مبداء کہ فیاض آن کیفیت باشد نزد استعداد قابل، بہ سبب آن
 اجتماع در حصول آن کیفیت او را ومعنی اشتداد کیفیات و ضعف
 ایشان آن است کہ کیفیتے کہ باطل شود و اشد ازو یا اضعف ازو
 از باب او حادث شود و اگر اشتداد کیفیت بہ انضمام دیگرے
 مثل او بودے با او اجتماع مثلین در محل واحد بے فارقے لازم
 آمدے و آن محال است -

و اگر نہ عناصر باقی بودندے در امتزاج متمیز نہ
 شدندے از یک دیگر چون وضع کردندے در قرع انہیق و

سمتزجات گاه باشند که تاثیر کنند به نفس مزاج چون تبرید آن چه برودت بروغالب باشد و تسخین آنچه حرارت بروغالب بود، و آن را تاثیر به کیفیت خوانند۔ و گاه باشد که تاثیر کنند به قوتی که تابع مزاج باشد چون تاثیر هم در بدن چه اندک او تاثیر می کند که کثیر تام کیفیت نه تواند کرد، چنانچه اندک از افیون تاثیر کند از تبرید (؟) آنچه تاثیر نه نتواند کرد۔ بسیارے از زمین و آب و از آن ها که تابع امتزاج باشد از کیفیات الوان است و طعم و روایح و اشکال و اگر اینها نفس مزاج بودندے چه مزاج توسط کیفیات ملمویه است پس ملموس باشد هیچ یک ازین ها ملموس نیستند و ممتزج، اگر مقادیر قوائے متضاده درو متساوی باشد او معتدل حقیقی بود و الا خارج باشد از اعتدال۔ و گاه باشد که سمتزجات مجتمع شوند و از ایشان امتزاجے ثانی حاصل شود، بسیار باشد که مجتمع شوند و ثالثے حاصل گردد و آنچه زاید باشد برین چون رابع و غیره، چون اسکنجبین از سرکه و عسل، چه هر یکے را ازیشاک مزاجے است۔ و از اجتماع مزاجین مزاج ثالث حاصل می گردد۔ و تساوی اجزای عدم تساوی اجزای شرط نیست در مزاج۔ و گاه باشد که قوت در چیزے که مقدار او کوچک باشد قوی تر باشد از قوت در چیزے که مقدار او بزرگ تر از آن باشد، و این نه از قوائے ادویه و غیر آن شناخته۔

و انفعالاتے که حاصل است میان حار و سرد و رطب و یابس بسیار است چون نفج و لبخ و اذابت و حل و عقد و تعفین و انفجار و غیر ذالک، از آنها که در سطولات مذکور است۔ و نسب مختلفه که واقع است [f.124 b] در بسایط سمتزجات۔ ما را

شیخ سبیلے پہ حصر آن نیست و اگر نہ کثرت آن بودے نہ بودے
 آنچه حاصل می شود به سبب آن از انواع کائنات و اصناف آن
 و اشخاص آن به این کثرتی که مشاهده است که به سبب
 کثرت در عدد حصر نمی آیند - تزئین کلام به تعیین -

کائناتی که حدوث ایشان از عناصر نه به ترکیب است و
 موسوم اند در لسان ارباب نجوم به کائنات جو - اللهم احفظنا عن
 الذی و ارنا الاشیاء کما هی - بر ناظران مناظر حقائق امور و
 واقعات سرابر دقائق ادراک و شعور مخفی و مستور نه خواهد بود
 که ایجاد و تکوین تمامت کائنات از علویات و سفلیات مستند است
 بے توسط اسباب و وسایل به قدرت قادر بر کمال و حکمت حکیم
 ذوالجلال ، کما افاد عارف الرومی قدس سره، بیت -

از سبب می رسد هر خیر و شر نیست اسباب و وسایط را اثر
 اما از آنجا که برخی از اهل دانش را کمند بینش شان
 در مراسم آفرینش اشیا از شرفات رؤیت استناد و جوه جمیع آنها من
 اول الامر به ابداع و اختراع خالق بے همتا قاصر آمده ، نظر بر مناظر
 اسباب افتاده کلام دران مرام را از جمله علوم شمرده اند و این
 مقلد بے بضاعت و مقتضی خالی از استطاعت را داعیه تسطیر از
 هر علم رقیمه ، و از هر فن نمیقته^{*} دامن گیر خاطر گشته ، حرفے چند بطریق
 نقل از معتقد هر کس در هر باب ایراد نموده می شود ، ازان جمله
 کائنات جو است که هر تحریر را دران تحریرے است و هر فاضل
 را ازان تقریرے ، و ما ازان هم بنذرے برسبیل رمز گذارش نمایم
 تا نظم مرام گسسته نه گردد و کلام از انتظام در نیفتد ، منه الاستعانة
 وعلیه التحلان -

سبب پیدا شدن (بخار)

باید دانست که سبب پیدا شدن بخار آنست که چون آفتاب بروئی زمین تابد بواسطهٔ ضو و زمین گرم می شود - و بواسطهٔ این حرارت بعضی اجزاء آب لطیف تر و سبک تر می شوند و قصد بالا کرده به همان مقدار از اجزای هوای مختلط شده مرتفع می گردند و آن را بخار می گویند - پس حقیقت بخار اجزاء خرد آبی است که با اجزاء صغار هوای آبیخته می شود به مرتبهٔ که از غایت صغرا اجزاء هیچ یک ازین دو عنصر درحس ممتاز نه می گردد - و چنان می نماید که بخار جزئی است مخالف هوا و آب - و اما سبب پیدا شدن دخان آنست که چون آفتاب بر اجزاء خرشک زمین می تابد بواسطهٔ حرارتی که اجزاء پدید می شود اندک رطوبتی که در ایشان می باشد سوخته می گردد و نیست می شود و بیوست آن اجزاء غالب می گردد و نیک سبک می شود بعد ازاں بحکم حرارت و خفت این اجزاء سوخته شدهٔ خاکی با اجزای آبیخته سوئی بالا حرکت می کنند و آن را دخان گفته اند پس حقیقت دخان اجزاء صغار سوخته شدهٔ خاکی باشد که با اجزای صغیرهٔ هوای آبیخته به جانب علو حرکت کنند - و پوشیده نه ماند که بخار و دخان بر دو وجه است یکی آنست که بروئی زمین تولد می کنند و پیدامی شوند - و یکی دیگر [f.125a] اوست موجب یا آنکه طبع آب تبرید است نه تسخین و او انقلاب بعضی از اجزاء عنصری به بعضی از عنصری که به آن ظاهر شود که آتشی که منفعل است از مشعل که آتش بماند بدیدند با احراق

که وے آنچه مقابل او بود که پس او هوامی گردد ، و نیز
مشاهد می شود که هوا آتش می گردد به نفاقات و
طایفه که مکبوب باشد بر وجه برد قطرات آب ظاهری شود
و آن رشح نیست چه طبع آب صعود نیست و نه ، نیز ازان است
که در هوا موجود بود فروآمد چه در تابستان که اجزاء
مائی در هوا حاصل شود متصاعد که به دو سبب افراط هوای
حرارت تابستان مجاور انا نه مانند و این همه خلاف واقعہ است
پس آن قطرات هوایی باشند که منقلب شده باشند به آب و
صیروت آب به هوا مشاهده است از تخیل ابخره تا بحدی که به یک
بارگی لطیف لطیف شود و اقتصاء ازو زایل گردد و صیروت آب
بر زمین در بعضی مواضع معائنہ مشاهده کرده اند و این ازین است
که با آب اجزاء ارضی بود و متعجب شد یا آب منفصل شد و اجزاء
منعقد گشت چه آب را که صرف می بینند منعقد می شود - در
زمان اندک بروجهی که می دانیم که در آب از اجزاء ارضی به قدر
آن سنگی که ازو حاصل شده است نیست و اگر اجزاء ارضی به این
کثرت در آب بودند مشاهده کردند و چنین نیست -

و این انقلابات دال است بر آن که عناصر را مبدأ مشترکہ
است که خلق صورتی می کنند و لیس دیگرے و اگر نه این
بود انقلاب محال بودے به صیروت هوایی [؟] دیگر بین الامتناع
است و این چون صیروت سود است به بیاض نه اسود به ابیض به
آن وجه که سواد ازو زایل شود و بیاض درو حاصل آید و این
عناصر متغلیخل می شود به حرارت و متکائف می گردند به برودت
و این معلوم است به تجربت - و ترتیب عناصر اگرچه عنقریب سممت

گزارش یافت اما ازان جا که قلم فواید رقم به تقریر تحریر علاقه
تحریر شغف تمام دارد به تذکار و تکرار این مسئله مبادرت می
نماید - قال العلامة ترتیب عناصر چهارگانه این است زمین و بالاتر
آن آب و ایشان هر دو به منزلت یک گرداند و لهذا چون قطر زمین
را با و کنند به آن قطرالمجموع هر دو را خواهند - و هوا به ایشان
محیط است و آتش به هوا محیط و کل عناصر بر محوَضت [؟] و خلوص
خویش موجود نیست اندچه قوایی اجرام سماوی در ایشان نفوذ و
تاثیرت می نمایند چنانچه در باره احداث حری می کنند که مخالط
او می شود و به سبب آن دخانیته و بخاریته حاصل می گردد
و مختلط می شود به آن ناریتی و هوایتی و صادر می شود به
جهت فوق ابخره مائی و ادخنه ارضی مختلط می گردد به آن
پس شاید که جماعه میاء و آن چه مجاور آن باشد از هوا
مخلوط باشند -

و محزوج و مشابه آن است که زمین راسه طبقه باشد طبقه
مایل به محوَضت و طبقه مخالط از ارضی است و مائیسست و طبقه
متکشف از آب که آفتاب روی آن را خشک کرده است و آن بر است
و جبل و مکان آب کل بحر است و هوا را نیز طبقات است - و آنچه
نزدیک زمین است از و متسخن می شود و به مجاورت زمین که
متسخن شده باشد به شعاع و آنچه دور باشد از زمین سرد می شود
پس طبقه هوائی [f.125b] مافل بخاری و حار و نزدیک او باشد
طبقه بخاری بارد و آن گاه نزدیک او باشد هوائی که نزدیک تر
باشد به محوَضت یا هوائی محض یا هوائی دخانی چه دخان
اخف است و نفوذ او قوی است از نفوذ بخار و پس از طبقات

ہوا طبقہ آتش است، و اگر نہ وجود آتش بودے آنجا اجسام
دخانی کہ متصاعد می شوند با آن جا محرق نہ شدندے۔ و باشد
کہ او صرف بود بہ سبب سرعت احالت آن چہ مغالط او می شود
بہ آتش۔ و در علم ہیئات مبرهن گنمته کہ غایت [انچہ] ممکن است
این طبقات مرتفع شود از مرکز زمین تا اقرب بعد قمر است
از مرکز زمین۔ و بعضے از فضلائے علم ہیئات بیان کردہ اند کہ
منتہی ایخترہ غلیظ کہ قابل ضو اند و مہب ریح و ارتفاع غیوم
و انعکاس اشعه از زمین ارتفاع او از سطح زمین پنجاه و یک میل
باشد و پانزدہ دقیقہ تقریباً، و این کرہ را کرہ بخار گویند۔ و
گویا کہ آتشی است کہ مجاور فلک است، متحرک است بہ حرکت
او۔ و موکد اینست حرکت شہب و ذوات الاذتاب بر موافقت فلک
چنانچہ عنقریب بوضوح پیوستہ آید۔ و کرہ ہوا صحیح الاستدارہ
نیست از مقعر چہ مماس زمین آب است پس درو باد و اغوار داخل
شود و جبال و غیر او از مرتفعات دروے مدائمت نمایند۔ و مجموع
آب و زمین نزدیک اند بہ استدارت و اگرچہ استدارت او حقیقی نہ
باشد کما سبق۔ و از کرویت آب است کہ سایر در بحر از ہر کدام
ناحیہ کہ باشد بہر کدام ناحیہ کہ رود چون نزدیک شود
بہ باز۔ از روی در رؤس جبال بینند یا منار بعد ازاں ہر چند
نزدیک ترمی شود دیار مرتفع ترمی گردد شیئا فشیئا۔
گویا کہ غرق بودہ است در دریا و اگر سطح آب مستورے
بودے ہدفعہ واحدہ ہمہ را بدیدے۔ و زمین در میان آسمان است
و متحرک نیست بہ حرکت دوری۔ والا بایستے کہ اگر کسی از
مقام واحد بہ قوت واحدہ دوتیر و یا دوسنگ بہ دوجہت انداختے

بعدین مستقیمین را در مسافت مری^۱ مختلف یافتی لیکن ایشان را
متساوی می یابند - و تضاریسے کہ در سطح زمین است به سبب
جبال دہا [؟] به منزلت خشوناتے است کہ در ظاہر بعضے از
کرات باشد کہ بدست خویش آن رامی سازیم پس قدغ نکند
در آنکہ شکل جملہ زمین کری باشد به حسب [احسن] واگرچہ
کری نہ باشد به حقیقت - دور کرہ کہ او مجموع زمین و آب است
بر ان وجہ کہ امتحان کردہ اند بہ سیر در زمین مستوی چندانکہ
ظاہر شود از جهت سیر درجہ^۲ از فلک دخانی شود از مقابل او مثل
آن - و حصہ درجہ^۳ از زمین شصت و شش میل و دوثلث میلے یافته
اند^۴ آن دور بیست چہار میل است کہ ہر میلے چہار ہزار گز ہر گزے
بیست و چہار صبع ہر صبع شش جو کہ بطون بعضے بر ظہور بعضے
باشد^۵ و این بوجہ تقرب است و ازین بدانند مقدار قطر زمین^۱ -

و بیاید دانست کہ چون عناصر اربعہ یا بعضے از ایشان
مجمع شوند بر وجہی کہ آن اجسام تفاعل کنند بواسطہ^۶
کیفیات متضادہ تا حدی کہ حاصل شود از ایشان کیفیتے متوسطہ^۷
متشابه در جمیع اجزا^۸ این اجتماع امتزاج ایشان باشد [f. 126a] آن است
کہ ، در زیر زمین سختی و محبوس می مانند - و از قسم اول بخار
ودخان آثارے پیدا می شود کہ بر روئے زمین ظاہر می گردد
و مثل ابر و باد و باران و برف و دیگر چیزها کہ سمت تبیان پذیرفتہ
آید - و از قسم دوم بخار و دخان آثارے پدید می آید کہ در زیر
زمین تکون می پذیرد چون زلزلہا و چشمہا و کانہا چنانچہ عنقریب
سین خواهد شد انشاء اللہ تعالی -

1 Cf. 'Ajā'ib al-Makhlīqāt, pp. 217-19.

و معنی نه ماند که حکما در کتب خود دخان را به اسم بخار یاد کرده اند لیکن آنچه از اجزای آبی پیدامی شود آن را بخار ترو بخار آبی گفته اند که او آنچه از اجزای خاکی حادث می شود آن را بخار خشک و بخار دخانی گفته اند - و صاحب دانش نامته جهان گوید^۱ ابر بخار است که غلیظ شده باشد و منعقد گشته و سبب تکون او آنست که چون بخار از آبها و از زمینها نمناک بواسطه تابش آفتاب بر خیزد و بر هوا شود اگر آن بخار اندک باشد و در هوا حرارت یافت شود آن حرارت هوا آن بخار اندک را تحلیل دهد و پراگنده سازد که مقرر گشته است که فعل حرارت تفریق و تلطیف اجزای است - و اگر بخار بسیار باشد و حرارت هوا ضعیف بود یا بخار کم باشد و حرارت هوا نه بود البته آن بخار بر هوا شود و از طبقه اول که هوا گرم است درگذرد و بطبقه دوم که مرکز زمهریرست برتید و سرما زمهریری در آن بخار اثر کند و او را ثقیل و کشیف گرداند و آن بخار فراهم آید و جمع شود و ابر آن بخار کشیف شده بود که به سبب برودت هوا زمهریری منعقد شده - چنانچه تقدیر پذیرفته که فعل برودت غلیظ گردانیدن و فراهم آورد نیست مثل آنکه چون هوای سرد از درون حمام بیرون رود هوای گرم حمام را غلیظ گرداند،^۲ بواسطه غلظت هوا حمام تیره و تاریک شود و آنکه در زیستان نفس آدمی و دیگر حیوانات مرئی می گردد چنانچه مانند دود است در نظر می آید، و در تابستان نمی شود سبب آنست که نفس از دهان گرم بیرون می آید فی الحال هوای سرد

1 *Dānīsh nāmah-i-Jahān* written by Ghiyāth al-Dīn 'Alī b. Amīrān (also 'Alī Mirān or 'Alī 'Amrān) seventh or eighth Century *Hijrah*. *Catalogue of Persian MSS in the Library of India Office*, Vol. II, p. 186.

دور شده او را غلیظ و کثیف می سازد لاجرم روئیت می دهد - اما در تابستان هوا گرم است و هم نفس گرم تراست تکاثف و غلظت صورت نمی دهد بنابراین مرئی نمی شود و چون مقرر شد که سبب ابر شدن بخار برودت هواست که بدوسی رسد و کثیف می گردد - و معلوم شد اینکه در تابستان ابر کمتر جمع می شود با وجود کثرت بخار سبب آنست که گرمی هوا بخارات را پیریشان می سازد و چون شب هائے زمستان خنک تر از روز است ابر در شب بیشتر جمع می شود - قال بعضهم بیايد دانست که آن چه متکون می شود و از عناصری آنکه یکی از آنها جزوی باشد از و منقسم می شود به آنچه حادث در ارض' اما آنچه حدوث آن فوق الارض است بعضی از آن است که سبب آن اشراق آفتاب است به رسیده و اراضی رطب چه اشراق او تحویل می کند از رطب بخاری و از یابس بخاری پس چون بخار صعود کند بسیار باشد که متلطف باشد و هوا گردد - و بسیار بود که بطبقه' بارده از هوا رسد و متکاثف شود و سجایه مجتمع گردد پس به وضوح پیوسته سحاب منعقد می گردد از بخارات متصاعده از انهار و اراضی رطبه و این اختصار علامه شیرازی است -

و در جواهر الاسرار آمده که هرگاه شمس اشراق کند بر اراضی یابسه تحلیل کند ازین اراضی اجزائے ناریه و مخالف او سود اجزائے ارضیه متمیز نه باشند در حین، چون مرکب گردند آن را دخان گویند' و دخان هرگاه که محیط شود به بخار متصاعد شود تا طبقه' بارده پس منعقد گردد بخار به سحاب و محتبس شود در سحاب دخان' و این تحریر نزدیک است به تقریر علامه مذکور - اما ذکر یا

قزوینی در عجائب المخلوقات آورده که چون آفتاب بر زمین و دریا به تابد از بحر اجزائے لطیفه که آن را بخار گویند و از زمین نیز اجزائے هم چنین که او را دخان خوانند بر انگیزد پس این دو چون مرتفع شود در هوا باد و در صدد دفع آنها درآید و بنا برآنکه جبال شوامخ درجهات ایشان بود و کره زمهریر از فوق و ماده بخار متصله از تحت لاجرم این بخارات و دخانات بواسطه این موانع در هوا مجتمع و متکثر و غلیظ می شوند و تداخل می کند بعضی اجزائے اینها در بعضی دیگر فتکون منه سحاب مؤلفه من الاجزائے البخاریة والدخانیة المتراکمة - و سحاب هر چند مرتفع گردد انضمام اجزائے او بعضی با بعضی شدت پذیرد تا آنکه اجزائے ناری او بادی شود و اجزائے مائی او قطره گردد چون ثقیل شود رجوع کند [f. 126b] به اسفل و باران بارد - پس معلوم شد که حقیقت باران بعضی اجزائے ابر است که به سبب برودت هوا کشیف شده بر می گردد و چون ابر در حقیقت بخار است و بخار در حقیقت آبی لیکن به سبب حرارت غریبه قصد صعود کرده بود از مکان طبیعی خود مفارقت کرده پس صورت به [عیر آبی] در بخار و ابر باطل نه شد و چون آن حرارت از او زایل شود به ضرورت به مکان اصلی خود عود نماید و چون آب بتدریج آب شده قطرات فراهم چون بسایط کروی است قطرات مدور شده قال العلامة - و گاه باشد که سحاب از تکائف هوا باشد به سرما محبت و بسیار باشد که سرما قوی تر بود از آن و سحاب را بفسراند پیش از شکل قطرات و برف به بارد یا بفسراند سحاب را بعد از تشکل او به آن و تکرک بیارد و اگر به طبقه بارده نه رسد اگر بسیار بود غیبات شود که چون دود می ظاهر گردد - و درین اقطار او را

نومن ونیمان رسید [؟] گویند و اگر اندک باشد و متکاثف شود به سرما شب گر افسرده نه شود طل فرود آید یعنی شبنم و اگر فسرده شود صیق فرود آید که سرشته تلج است - و درین حدود آن را قرد خوانند -

و مستوفی^۱ را درین مقام کلامی است به ایضاح مراد خالی از شائبه افحام و آن این است که از اختلاف عناصر و اختلاط هوای خشک و تر کرده سفلی بخارات می رسد و بواسطه طبیعت گرمی که در آن مضمراست میل مرکز می کند تا از مافل به اعلا متصاعد می شود^۱ و آنچه قوت دخانی درو بیشتر است هوا را حرق می نماید و ازو می گزرد^۱ و اگر دهنیت درو نبود به مرکز می رسد آتش صرف می شود^۱ و اگر دهنیت درو باشد آتش درو افتد و مشتعل شود^۱ اگر ماده اش از زمین گسسته نه باشد ذو ذوابه نماید یعنی شکله گیسو دار یا صورت ذنبی یا حیوانی که او شاخسار باشد - گاه بود که حادث شود درو علامت مایل به سرخ و سیاه^۱ و گاه باشد که سبب کوکبه هایستند -

بدانکه الله تعالی قوت کامله دارد چنانیکه چون بخارت که در وقت دهنیت بود از زمین برخیزد و به جوهر آتش رسد از حرارت آن آتش درو افتد و اگر بر صورت گیسوی نماید آن را ذو ذواب خوانند^۱ و باشد که به شکل مدور یا مثلث نماید و بروزگار باین آتش برآمدد به مرور ازو چند روز بماند و ایضاً به طیرست که ستاره^۱ دراز براید از مشرق و چند شب بماند پس بمدینه فرغانه بیفتد ملک فرغانه بمرد و اگر ماده اش از زمین گسسته باشد شهاب نماید -

^۱ See Mustawfi's well-known work on geography, *Nuzhat al-Qulub*; also See Browne, Vol. III, p. 99.

یعنی چنان است که گویا کوهی را می اندازند تا مانند شود
به رجوم شیاطین که کلام مجید ازان منبى [؟] باشد که
ولقد زینا السماء الدنيا بمصابیح وجعلناها رجوماً للشیاطین^۱

صاحب غرائب گفته است اما ستاره^۲ که کشیده شود آن
نه سیاره بود که اگر سیاره بیفتاد همه عالم سوخته بلکه
دخانے است خشک که حرارت هوا در آن افتد و ملتهب شود و
فلک می گردد - او نیز به تبعیت بگردد^۳ و دلیل بر نا بودن آن
کواکب آن ست که او بما نزدیک است چنانچه اگر از صد فرسخ
زیاده باشد مرئی گردد و نیز به زود نیفتد باشد که دو بخار مخالف
به هم رسند و خواهند که از یکدیگر جدا شوند^۴ ساعتی حرکت می
کنند، و هوا در میان هر دو بخار گرفتار بماند^۵ پس بخار به برد [؟] آتش
را بر زمین به قهر زند تا بر تشکل ستاره^۶ کشیده در نظر آید -
گویند در شهر هرات یک بار آتشی از آسمان متنازل گشته بر مناره^۷
آمد و ثلثی از آن را [f.127a] بدو برد - و نیز شخصی در بیابان خفته بود
هر دو ساق او آمد بدستور تیغ قطع کرد و محل قطع چنان می نمود
که گویا به آتش داغ کرده اند والله اعلم -

وانچه قوت دخانی و مائی هر دو یکسان بود اگر هوا گرم
بود آن را تحلیل کند و هوا گرداند و اگر هوا معتدل باشد ممد
قوت مائیت شود و آن را سرد کند^۸ و کثافت اندک و ثقالت زیادت
گرداند - و سردی و تری و ثقالت آن را باز گرداند ابر باشد -
و اگر کثافت اندک بود و ماده ارضی به آن نه باشد و اگر کم باشد
ابر سفید نماید و اگر کثافت بسیار بود و ماده^۹ ارضی بیشتر ابر تیره

1 Al-Qur'an, 67 : 5.

وسیاه نماید۔ و به سبب بارندگی از کثرت قوت مائیت آن ابخره بود
 و اگر هوا معتدل باشد باران بارد و اگر سرد بود بعد ازان که
 ویراصعت باهم جمع شوند بفسرد ژاله شود و اگر از وتا زمین
 مسافت اندک باشد هم بران شکل که فسرده بود به زمین آید و
 اگر مسافت بسیار باشد حرارت حرکت اضلاع آن فسرده را بگذرد و
 بیرون هوا آن گداخته درحوالییش بفسرانند برد شود و اگر هوا سخت
 سرد بود و بدان سبب ابخره نیک تصاعد نه تواند و میل زمین کند
 و پیش از آنکه بسیار باهم شود بفسرد برف شود۔ و بزرگی و کوچکی
 قطرات از کثرت و قلت ابخره بود و اگر دران ابخره قوت مائیت
 و ثقالت سخت غالب بود و بدان سبب نیک متصاعد نه تواند
 گزشت شبیم باشد و در هوای سرد و کثرت شبیم چون
 برف که [؟] تنک نماید۔ و بعضی حکما گفته اند که از ممکنات
 است که بے آنکه ابخره متصاعد شود از برودت هوا سرد گردد و
 آب گشته فرو چکد و این اقسام ظاهر شود۔

قال العلامة۔ و چون دخان صاعد مختلط با بخار و برد
 و باهم مرتفع شوند تا هوای بارد و بخار منعقد شوند و سحاب
 و دخان محبوس ماند در میان آن اگر دخان به حرارت خود
 باقی قصد صعود کند و اگر سرد شود عزم نزول نماید و بر هر تقدیر
 تمزیق سحاب کند تمزیقی عنیف و ازان رعد حادث شود و اگر
 آتش مشتعل گردد به سبب شدت محاکت برق به حصول پیوند
 صاعقه یا هر دو باهم باختلاف شرائیطی که ما آن رانمی دانیم
 پس ازین تقریر بوضوح پیوست که دخان محتبس در سحاب بعد
 از تمزیق آن خواه صاعد گرد و خواه نازل موجب حدوث امور

ثلاثة است -

اما مستوفی حدوث اشیا سه گانه را متفرع بحالت [f.127b] نزول گردانیده، چنانچه می گوید بسبب قوت ابخره که سحاب را در مراجعت بشکافید درعدو برق پیدا شود و اگر آن ابخره دخانی که در مراجعت میخ را شکافد کشیف و غلیظ بود، چون به زمین آید صاعقه باشد به هرچه رسد بسوزاند تا به مرتبه که اگر بر آهن آید بگدازد و اگر به دریا فرو شود در میان آب بر هرچه رسد آن را مقطوع بل محرق گرداند. و باشد که از آن جرمی مانند آهن از هوا فرو افتد هیچ آتشی بر او کار نه کند و ازو هیچ چیز نتواند ساخت و اگر خواهند که بگدازند گداخته نه شود و دود می [؟] تا ناچیز گردد، و لکن آنچه به زمین فرورفته و چون به آب رسیده سرد شده و متوقف گشته جرمی باشد بعد از آن که در حوالیش بود بیفکنند از میان آن جوهری بیرون آید که آن را الماس خوانند و در دانش نامه آورده که آن جوهر را درخش گویند و مردم بندگانند که الماس آن است - و اگر چه اول وقوع رعد باشد و پس ازو فروغ برق، اما چون به بصر فی الحال باشیا منعکس می گردد و به رفتن زمان معاج [؟] نه می شود - و استماع صورت بتقطع مسافت متعلق است اول فروغ برق مرئی گردد - و پس آواز رعد شنوند - و در جواهر النفس است که نزد حکما حدوث رعد از اضطراب اجرام ابرها و اصطکاک آن هاست بر یکدیگر - و صاحب دانش نامه جهان را در بیان بعضی کاینات جو و حوادث فوق الارض کلامی است وافی نحل مقصود لاجرم مسطور می گردد - باید دانست که هرگاه که بخار و دخانی که با او لزوجت و جری باشد از زمین مرتفع گردد و به کره اثیره رسد مشتعل شود و اگر

این ماده لطیف بود تمام اجزای او به سرعت اشتعال پذیرد تا آتش حرق شود، و اگر غلظت ماده کمتر باشد چون آتش دروے گیرد در ساعت منطقی شود و چون آن ماده که آتشی دروے گرفته باشد از هوا فرود آمدن گیرد چنان نماید که ستاره از آسمان فرود آمد کواکب منتضه و شهب این باشد و اگر آن ماده را غلظت بیشتر باشد چون به جو اقصی یعنی مرکز ناریه رسد طرف عالی او مشتعل شود، و این اشتعال برود تا طرف آخر او و بر راست آن دخان شعله دیده شود کشیده و این را شهاب ثاقب خوانند - و این ماده غلیظ دخانی که از طرف عالی او طرف آخر مشتعل شده است چنان واقع شود که طرف عالی او گروه باشد مانند ستاره که او را دنباله و ذوائب بود و این را کواکب ذوات الاذنب و کواکب ذوات الذوائب گفته اند - و یکی ازین ها را کواکب ذو ذنب یعنی ستاره دم دار و کواکب ذو ذوابه یعنی ستاره گیسودار و این به حسب کثرت و قلت غلظت ماده باقی ماند دیده شود و اما سرخیها که در آسمان پیدامی شود - و باید دانست که ماده غلیظه دخانی گاه چنان بسیار بود که یک جانب او بکره آتش رسیده باشد و جانب دیگر از زمین انقطاع نه یافته چون جانب عالی او به مرکز آتش رسید مشتعل شود و بتدریج فرود می آید تا به زمین می رسد و هرچه به این ماده متصل بود بسوزد و مانند چراغ که بکشند و در زیر چراغی بدارند که افروخته باشد چنانچه دود و بخار آن از چراغ کشته شده برمی خیزد بشعله چراغ افروخته برسد آن دود به سبب [f.128a] دسومت که درو باشد افروخته شود و فرود آید تا به فتیله چراغ کشته

برسد - و درگیرد و اگر ازین ماده دخانی که غلیظ بود از زمین منقطع گشته باشد خواه بسیار بود خواه کم چون جزوئی از اجزائی آن به حیز نار برسد و درگیرد، اما اشتعال و شعله زدن نه بود جهت کثافت آن آتش فرود آید و تمام آن ماده برسد و درگیرد و تا ما دام که آتش در آن ماده غلیظه دخانی بود و سرخ نماید و بسیاری و کمی سرخ از بسیاری و کمی آن ماده دخانی بود و قلت و کثرت بقای آن سرخی بحسب غلیظت و رقت ماده باشد - و اگر این ماده دخانی بسیار غلیظ و کثیف بود بروجهی که معلوم شد که آتش درگیرد و چون آتش از او مفارقت کند اکثر مثل انگشت سیاه نماید و گاه سفید در نظر آید جهت شفافی هوا و لطافت مکانی که آن دخان از آن متصاعد گشت، و گاه باشد به رنگهای دیگر نماید و این را هوات و کوات گفته اند -

اما پیدا شدن شمسات یعنی آفتابک حکما گویند سبب قبول کردن هوا این صورت راسه چیز است - اول آنکه قریب به آفتاب ابر است کثیف باشد که صیقل و شفاف بود - دویم آنکه این ابرضو آفتاب را قبول نموده باشد که خیال و مسال و شکل آفتاب در آن ابر نموده بود جهت آن که مقرر شده است نزد عقلا که در آئینه بزرگ هم رنگ چیز می نماید و هم شکل آن چیز - سیوم آنکه هرگاه ده بخارین لزج که اندک - هنیت با او باشد متصاعد گردد و بتشکل شود باستداره چنانچه مقتضای اجسام بسیطه و اجسام رطبه است و به این شکل مستدیر صعود نماید تا به کره اثیر برسد چون آتش درو - شعله زدن به صورت آفتاب نموده شود و این را شمسه گویند یعنی آفتابک و به اعتبار تکرر وقوع شمسیات گفته

اند، بلفظ جمع و این شمسیه گاه باشد که بواسطه کثافت ماه چند روز بماند و گاه باشد که این شمسیه بجهت قریب او بکره نار که متصل است بفلک متحرک گردد به تبعیت حرکت فلک و چنانچه دیده شود که این شمسیه نیز می نماید باستداره و مادام که متحرک بود او را طلوع و غروب باشد و مرکز در وسط السماء او را دیده نه شود بلکه اگر در اول شب دیده شود در جانب مغرب بود و در آخر شب در طرف مشرق اما حدوث نیازک یعنی نیزها و نیازک جمع نیزک است و نیزک علامتی است که از طرف راست او را ناظر و این رویت را ناسیده می شود به انعکاس بصر چنانکه در آئینه بند اشیائے را که در عقب اوست یا در دو جانب او یا در فوق یا در تحت او۔

و مقدمه ثانیه آنست که هر گاه که آئینه خرد باشد ادا نمی کند صورت مرئی را بلکه ضو و نور مرئی را ادائے می کند و این سخن به تجربه معلوم است۔ و مقدمه ثالثه آنست که چون آئینه ملون باشد لون اشیا چنانکه هست در وقت نه نماید بلکه مغلوط به لون مرآت نماید [f.128b] یا واجب آفتاب ظاهر می گردد، و طول او بمقدار یک نیزه باشد و یکجانب اوسرخ و دیگر جانب اوسبز نماید و گاه درمیانه رنگ زرد نیز می نماید۔ و سبب حدوث او آنست که برجانبی از جرم آفتاب اجزائے بخاری شفاف پیدا شود و رنگ او مرکب می باشد از رنگ مرآت و ضو شمس و او را در وقت طلوع آفتاب یا غروب او دیده شود جهت آن که آفتاب درین دو وقت تحلیل سحاب رقیق می نماید۔ و بطليموس [Ptolemy] در آثار علوی آورده که ادخنه از زمین مرتفع می شود چون از طبقه

زمهریر بگذرد و اگر در هوای حار رسیده مشتعل شود از اشتعال آن شهب تولد کند و اگر به اثیر رسد آن جاننازک و ذوات الذوائب شود و انتهای آن بحسب اشکال باشد۔ پس ظهورش چون به سبب تاثیر حرارت آفتاب در اجزای یابی است از زمین دلیل خشکی هوا و خشک شدن بخارها باشد و چون در یک جهت باشد در آن جهت بادهای تولد کند چه باد دخانی بود که مرتفع شود در طبقه زمهریری سرد گردد و به شیب آید چون در همه جهات باشد دلیل نقصان آنها و اضطراب هوا باشد از همه جوانب۔ و نیز دلیل بود بر آن که لشکر هائے مخالف قصد اقلیم کنند و ملوک را از یک دیگر زحمت رسد و آن از سبب تغیر مزاجهای ایشان باشد و استیلا قوت غضب بر مزاجها که موجب تعصب و طلب حرب بود و چون ظهور بود ذوزوابه در وقت طالع دولتی باشد پادشاه آن دولت با بزرگی که به مشابہ پادشاه باشد نه مانند و اگر در سائل و تد باشد ذخایر اسوال او به کلی مستاصل شود و در زیر بدل کند و اگر ساقط باشد از اوتاد اند و بیا و بیماری ها یعنی امراض نفسانی و جسمانی حادث شود و بیشتر سرگها مفاجاة بود در ایهای مردم در آن اقلیم مختل شود و اگر ذو ذوابه سیر کند و گفته اند سیر او همیشه از طرف مغرب باشد یا به جانب مشرق و بظلموس گوید من خلاف این مشاهده کرده ایم لیکن حواب آنست که اگر مشرقی باشد سیر به جهت مغرب کند و اگر مغربی باشد سیر به جهت مشرق کند۔ و بعضے حکما گفته اند ما دیدیم که در مغرب پدید آید و سیر کرد در طول به جانب مشرق و در عرض از جنوب به شمال به تا آنگاه که ابدی الظهور شد۔ و گفته

اند که سیر کند خارجی و قصد آن اقلیم کند و از موضع دور آید
و اگر سیرنه کند آن فتنه هم ازان اقلیم برخیزد والله اعلم -

وعلما شریعت گویند رعد است که ابر را می راند چنانچه هادی
شتر خود را راند برجائے که خواهد و گفته اند رعد فرشته است
در خردی بمقدار بلخه سر و حق سبحانه به قدرت کامله چنین آوازے عظیم
بدان جثه حقیق ارزانی داشته و قیل ان الرعد صوت ملک یزحر السحاب
و قیل متذرع عتیق تحت السماء -

و برق به اصطلاحات اهل حکمت آتشی است که در وقت
اصطکاک ابرها از میان ایشان بیرون جهد - و نزد متشرعه تازیانه
است از آتش که ابر را به آن رانند بار و شنای روعے آن فرشته که
راننده ابر است - و در تیسیر از مجاهد نقل می کند که برق فرشته
ایست با چهار روئے یکی مشابہ روع انسان و یکی شبیه شیر و سیوم
مانند کرگس و چهارم بمائل گاؤ، و هر گاه بالها خود را حرکت دهد
آن بریق و درخشندگی ظاهر شود -

وصاعقه آوازے است هایل که به او آتش باشد لطیف بے
التهاب و دخان که هر جا رسد بسوزد - وصاحب دانش [f.129a]
نامه گوید چون ماده دخانی یا بخاری که بسیار بود و به سبب
برودت مستعد برق کشتن شده باشد از بالائے ابرت غلیظ به
سرعت تمام فرود آید و آن ماده برق بشسرد بسرعت بسوئے
زمین برگرداند آن صاعقه بود و گاه باشد که به این نوع
صاعقه آتش باشد و این بدین وجه تواند بود که به این
ماده صاعقه اجزا دخانی باشد و به جهت حرکت عنیفه حرارت

بر او مستولی شود و مشتعل گردد۔ و حدوث صاعقه بدین وجه نیز متصور سی گردد کہ هر گاه کہ ماده بخاری و دخانی بسیار غلیظ گردد به سبب برودت و از علو به سفلی سوط نماید البته باد حادث گردد و چون در مابین ابر رقیق باشد اورا بدر راند و ماده دخانی به جهت شدت حرکت مشتعل گردد و فرود آید و این نیز صاعقه بود۔ و شیخ ریس^۱ گوید کہ گاه باشد کہ صاعقه نار ز را مثل اجسام ارضیه دیده شود چون آهن و مس و سنگ و این به سبب آن است کہ صاعقه شبیه است به مواد این اجسام و در بعضی تفاسیر آمده کہ اجزاء لطیفه ارضیه کہ متصاعد شود آن را دخان گویند و اجزاء لطیفه مائیه را کہ تصاعد نماید بخار خوانند و از استزاج این هر دو با یکدیگر جرمی ثقیل گداخته شود و در نهایت حدت و حرارت و در نهایت تند و تیزی فرود آید و بر هر چه گذرد بسوزد و به قطع رساند و به زمین نفوذ میکند تا آن جا کہ به آب حرارت او انظفا یافته متوقف گردد و گویند جوهر حارضه آن است۔ و نزد اهل شرع هر عذابی کہ از آسمان نازل گردد صاعقه خوانند خواه آتش باشد۔ چنانچه در قصه بنی [اسرائیل؟] کہ فاخذتہم الصاعقة^۲ و آن آتشی بود خواه باد صرصر چنانچه در قصه عاد کہ مثل صاعقه عاد و آن باد بود موسوم به صرصر و خواه صیحه در قصه ثمود^۳ کہ فاخذتہم صاعقة العذاب^۳ و آن

1 i.e. Avicenna

2 Al-Qur'an. 2 : 55 ; 4 : 153.

3 The verse (51 : 44) reads : فاخذتہم الصاعقة

صبحه^۱ بود درغایت هول و شدت و شهر بن حوشب^۱ گفته بلکه که راننده سحاب است چون غضب او را اشتداد یابد شراره آتش از دهن او متظاهر گردد و صاعقه آن است که - اساقول متشرعه درباران و غیر آن در جواهر التفسیر آمده که بعضی از اهل شرع برآنند که باران از آسمان آید به دلیل این آیت که انزل من السماء ماء^۲ و سحاب را واسطه دانند میان باران و زمین - و در تیسیر به روایت وهب ابن منبه^۳ از عبدالله بن عباس رضی الله عنه تعالی عنهما روایت می کند که در زیر عرش دریائے است که روزی حیوانات از او به زمین فرود می آید - هرگاه خداوند تعالی خواهد آن بحر را فرمان دهد تا آن مقدار که ارادت ربانی بدان تعلق گرفته آب به باراند از آسمانی به آسمانی تا به آسمان دنیا منتهی شود پس ازان باد را فرمان آید تا آن آب را در جرم سحاب پراکنده سازد و سحاب را حکم فرماید که قطره بر زمین ریزد تا حیوانات در زمین از غرق ایمن باشند و نباتات نیز بتدریج آب خورند چه اگر به یک بار از آسمان فرود آید طوفان شود، چنانچه در زمان نوح علیه السلام (Noah) بود ایزد تعالی ازان خبر داد که ففتحنا ابواب السماء بماء منهمر^۵ فی الغرائب قال الله تعالی ویرسل الصواعق فیصیب بهامن یشاء^۶ -

1 Shahr b. Hawshab al-Ash'ari (d. 100 H. according to Bukhāri), a well known narrator of *hadith* from Yemen See Ibn Hajar, *Tahdhib al-Tahdhib*, 4th ed. Deccan, India 1325H., Vol IV, pp. 369-372.

2 *Al-Qur'ān*, 22 : 63.

3 Wahb b. Munabbih (d. 646-737 A.D.), a well known narrator of *hadith*.

4 'Abd Allah b. 'Abbās (d. 686 A.D.), a cousin of Prophet Muhammad and a well-known authority on *hadith*. It should read

5 *Al-Qur'ān*, 54 : 11

عبدالله ابن عباس رضی الله تعالی عنه

6 *Ibid*, 13 : 13.

وگفت ما آبها و شبینم تا بر آن کس آید که ما خواهیم وصاعقه
آتش بود که [f.129b] از فلک النار از میان دو بخار قصد از زمین کند
اگر هوا رطوبت دارد به زمین نیاید و اگر هوا صافی باشد قصد زمین
کند و بر هر چه آید هلاک سازد۔ و محمد بن جریر الطبری گوید به
طبرستان صاعقه در میان سرای ملک افتاد و از لشکریان کثیر را هلاک
کرد و باز گشت پس ازان ابرے مظلم برآمد و اهتزازے در آفاق پدیدار
گشت چون ابر باز شد بیت النار افتاده بود و درخت بسیار سوخته
و حکیمان گویند ظهور آتش علامت قحط و غلاء بود و پیدایش
غبار بروجوه انهار و سیاه معد شیوع موت و وبال۔ قال الزکریا
الرازی آفتاب بر آب بحر تابدازان اجزا آب برانگیزد که بخار
گویند و چون بخار با دخان آمیخته شود و به طبقه زمهریریه رسد
بخار منعقد شود و غیم پدید آید و دخان در میان معتبس گردد اگر
بر حرارت ماند صعود کند و اگر نه قصد نزول نماید و سحاب را
بشگافد به قوت ازان آوازے بر آید که او را رعد گویند زیرا که
دخان باد شود و ازو آواز ظاهر گردد بر مثال نفخ بوقے و از
غایت احتکاک بعضے با بعضے آتشی ظاهر شود و آن برق باشد و اگر
آن آتشی لطیف باشد صاعقه شود و بر هر چه آید بسوزد۔ و از عجائب
احوال صاعقه آن است که آهن را بگدازد و چوب را بسوزد
و اگر به صرہ زر آید زر را بگدازد و معترض صرہ نه شود
رعد و برق در ایام زمستان نه باشد زیرا که درین وقت
حرارت آفتاب ضعیف باشد ، لاجرم دخان مرتفع نه شود ،
قال بعض الحكماء بخارے که [ز] دریا برخیزد چون به هواے
بارد رسد ترا کم پذیرفته سحاب گردد و سحاب بنا بر وجوه مذکوره

باران و یا برف شود و اگر هوا متحرک باشد برق را بدور کند و اگر بخار اندک بود نبارد ، لیکن حباب شدہ نبارد آن چون دودے ظاہر شود و چون آفتاب بر آید ان را تحلیل کند تا بہ ہیوب باد نیست شود ۔

گویند قوت سحاب بہ مرتبہ ایست کہ تنین را از قعر دریا برکشد و تنین از بیم سحاب سر از دریا برنیارد ، و مثل سحاب [؟] و تنین چون مثل مقناطیس و آهن است و عمر البکسی گوید تنین اژدها باشد کہ در خشکی ستمردان حیات را بخورد و دریائے اعظم مامیان و سارے اقویای حیوانات مائی المولد را ، و بزرگی آن بہ مشابہ ایست کہ دنبالھن یک فرسنگ درازی دارد و جانوران دریا از دست وے بخدا بنالند تا حق سبحانہ ابرے بفرستد و آن ابر اورا بخود درکشد و بر زمین یا جوج ما جوج (Gog and Magog) در افگند و قوت ایشان ازان باشد و یعلی بن بلال گوید بہ مصیصہ (Mopsueste near Tarsus) بودم دریا در اضطراب آمد و بانگے مہیب مسموع گشت نا گاہ ابرے پیامد و بہ آب فرودشد پس از ساعتے دیگر بار آہنگ آسمان کرد و حیوانے رابا خود می برد ، چنانچہ پنداشتیم کہ سر آن حیوان بہ آسمان مت و دنبال او در دریا ۔ وہم چنین از بحر انطاکیہ تنینے را بر کشید تا دنبال آن بر بازوی شہر رسیدہ [f.130 a] چہل برج ازان بیفتاد ۔

و از جملہ حادثات فوق الارض قوس قزح و ہالہ است و بیاید دانست کہ حکماء و ارباب ہیئت و نجوم را در وجہ تسمیہ و کیفیت حدوث قوس قزح و ہالہ اختلاف بسیار است ، اما اختلاف در اول آن است کہ بعضے گویند قزح بہ معنی لون است یعنی

کمان رنگین و بعضی قزح را نام بہار دانسته اند - و طایفہ اسم پہلووان معروف گفته اند - و قرقہ نام یکی از شیاطین شمرده اند و مؤید احتمال اخیر است ، آنچه خاقانی^۱ در تحفۃ العراقین در خطاب بہ آفتاب گفته ، بیت -

رنگین تو کنی کمان شیطان - چون طاق مقرنس سلیمان
و مؤید احتمال ثالث است آنچه در فرس نسبت آن بہ رستم
د هند و کمان رستم گویند - اما اختلاف در ثانی گفته است قاصی
عمر بن سہلان ساوی رحمۃ اللہ^۲ کہ تحقیق ہالہ و قوس قزح و غیر
ہا موقوف است بر چہار مقدمہ -

مقدمہ اول معرفت انعکاس ضوء و انعکاس بصر است اگر
چند انعکاس باشد [؟] - اما انعکاس ضوء چنان باشد کہ شعاع
جسم مضی بر جسم ضوء از امور خارجی است و انعکاس بصر از
اشیاء معروضہ ، لیکن فرق نسبت بین الانعکاسین من حیث الانعکاس
کشیف صیقل افتد و از منعکس یعنی راجع گشتہ بر جسم دیگر
کشیف افتد کہ وضع آن از جسم مضی باشد از جسم صیقل ، لیکن
در جهت مخالف بود چنانچہ ہر گاہ واقع شود ضوء شمس بر جسم
صیقل و منعکس گردد از ان جسم صیقل بہ جسم دیگر کہ نسبت
این جسم ثالث با جسم صیقل همچون نسبت جسم مضی باشد
یعنی جسم اول با جسم صیقل دوم است بشرط آنکہ این جسم
ثالث مخالف باشد در جهت جسم مضی را کہ جسم اول است

1 See Browne, Vol. II, pp. 391 - 99.

2 Perhaps 'Umar, b. Sahlān al-Sāmri Zayn al-Dīn of Sāmri (540/1058).
See Zurqāni, *al-a'lām*, Vol. V, p. 206.

نیست، این است انعکاس ضوء [؟] اما انعکاس بصر چون انعکاس ضوء بود چنان که چون در مقابل ناظر جسم صیقل باشد و فرض کنیم که از باصره خطی بیرون آید و متصل شود بر آن جسم صیقل، و فر [ض] کنیم که از جسم صیقل خطی خارج شود، قایم بروی چون عمود، پس هر جسم کثیف که واقع شود در طرف این خط می بیند او را ناظر [f. 130 b.] چنانکه رنگ کافور در مینای سبز سپیدی سبزی مائل نماید -

و مقدمه چهارم آنکه آن چه در آئینه دیده می شود آنرا حقیقتی نیست زیرا که اگر آن را حقیقتی بودی چون ناظر از آن جهت به جهت دیگر نقل کردی آن حقیقت از آن جهت متغیر نه شدی و حال آنکه متغیر می شود، چنانچه ناظر درختی بیند در آئینه در جهتی چون نقل می کند به جهتی دیگر آن درخت را می بیند در جهت دیگر مخالف با جهت اول و اگر آن را حقیقتی بودی به تغییر مکان ناظر متغیر نه شدی پس معلوم شد که آنچه در آئینه دیده می شود آن را حقیقتی نیست -

چون مقدمات اربعه معلوم شد پس می گویم که اما حدوث هاله به رائی قاضی عمر بن سهلان به این طریق است که میغی لطیف رقیق میان بصر ناظر و ماه باستارگان دیگر واقع شود، چنانچه هیچ یک را نه پوشاند و چون آن چه ازین سحابات رقیقه که در ممانی ماه و غیر او از کواکب می افتد نه تواند که ماه و غیر او را ستر سازد، لاجرم خیال ماه را مثلاً در اجزائی خود نماید چه آن اجزا به مشابه آئینه خردست که شکل ماه را نه تواند نمود، لیکن ضوء و روشنی ماه را بنماید پس دیده شود دائیره روشن و آن

دائیره را هاله و خرمن ماه گویند -

و حکیم ابو احمد علی بن محمد النهر جوری تعین هاله را به نوع دیگر کرده و گفته چون بخارے لطیف بسطح مجذب کرده نسیم رسد و غیوم رقیقه ازان مشالف دویشکل هاله ازان ظاهر شود ، و این چنان باشد چون آفتاب و ماه با کواکب دیگر بر سطح کره نسیم اشراق افکنند شعاعی از جهت آن اشراق به جانب بالا منعکس شود و ازان انعکاس دائیره مرتسم گردد همچنانکه چون نیرین بر سطح آب اشراق اندازند البته بر سطح آب دائیره مشاهده افتد پس از زیر غیوم رقیقه که نزدیک کره نسیم منعقد شده باشد رسم آن دائیره منشق گردد چنان که از پس بلور و آبگینه انشقاق کند - پس چنان نماید که گویی مگر دائیره به گرد ماه در آمده است و علامه شیرازی گوید هر گاه که حادث شود در هوا میان رائی و قمر غیمی رطب رقیق لطیف که قمر را متر نه کند از ابصار منعکس شود ضوء بصر از اجزاء غیم به قمر چه ضوء چون بر صیقل واقع شود منعکس شود به جسمی که وضع او ازان صیقل چون وضع مضمی باشد از مرئی و درین حال ضوء قمر را بیند نه شکل او را ، چه مرآت چون کوچک باشد و تادیه [؟] شکل مرئی نه کند بلکه تادیه ضوء ولون او نماید اگر ملون باشد پس هر یک ازان اجزاء مودی ضوء قمر باشد - پس دائیره مضیه بینند و آن هاله باشد - گاه باشد که هاله در شب [؟] باشد و گاه بود که شمس را ، و این قلیل [f. 131 a.] الوقوع است و مستوفی گوید چون ابخره که قربت مائیت در آنها غالب باشد تصاعد نموده به حوالی ماه رسند و بواسطه خردی جرم او و شفافیت مایع جرم ماه و مودی شکل آن نه

توانند شد ' لا جرم در حوالی شان از عکس شعاع ماه رویت لون دهند و هاله نماید و گاه جهت کثرت ابخره در گرد بعضی از متحیره و نیزها پیدا شود -

اما قوس قزح و تحریر قاضی عمر بن سهلان در سبب حدوث آن کما وقع فی عجائب المخلوقات این است که چون حادث شود در خلاف جهت آفتاب اجزاء صافیه شفاف بخاریه وقت نزول مطر و آفتاب مکشوف باشد و قریب بود به احدالافقین ' از و رات آن اجزائی سحابی مظلم یا کوه عالی باشد پس در آن حال چون ناظر پشت بر آفتاب کند و نظر کند به آن اجزائی مذکوره منعکس گردد شعاع بصر از آن اجزائی یا بی و متصل گردد به آفتاب از جهت مقدمه ' اولیه پس در آن اجزاء ضوع آفتاب را دیده شود نه شکل آفتاب را از جهت مقدمه ' ثانیه و استدارت آن ضوع که مسمی است به قوس قزح از استدارت جرم آفتاب و وقوع استدارت اجزاست -

و تحریر مستوفی در افاده ' این معنی این است که چون در ابخره متصاعد شده قوت مائیت غالب بود شفاف باشد تا هر یک چون آئینه خرد بود که لون تواند نمود و سیئت نه ' چون آفتاب در طلوع و غروب نزدیک افق باشد از شعاع آفتاب آن آئینه های ابخره ' خرد عکس بر طرف مقابل آفتاب زند قوس قزح نماید - قال بعض الفضلاء هر گاه در جهت مخالف شمس در هنگامی که شمس قریب افق باشد اجزاء شفاف صافی باشد که وضع آن اجزاء بر غیثات استداره بود و وراء آن اجزاء جسم کثیف باشد چون دوعی یا ابرے مظلم و چون شعاع بصر به این اجزاء رسید و شمس در خلاف جهت نظر ما باشد منعکس شود شعاع بصر از این اجزاء به

شمس ' پس این اجزاء فائیدہ دهند ضوء شمس را نہ شکل اورا ، از برائے آن کہ مرآتے است صغیر پس قوس قزح دیدہ شود فاما این قوس محتاجست است بدانکہ و راء این اجزاء جسمے کشیف باشد تا این اجزاء بمشابه آئینہ شود چون بلور کہ ہر گاہ کہ از جانبے مستور گردد بہ جسم کشیف از [جا] نب دیگر آئینہ شود ۔ و این تقریر اگر چند بے شائبہ و وضوح نیست در افادہ مرام اما نہ چون تحریر علامہ شیرازی است در ایضاح مقصود و آن این است کہ ہر گاہ بیابند در خلاف جہت آفتاب اجزائے مائے شفاف و ورائے آن اجزاء جسم کشیف باشد مانند کوهے یا سحابے مظلم تا چنان بود کہ چال بلوری کہ و راء آن چیزے ملون باشد کہ منعکس شود ازان شعاع و آفتاب [f. 131 b.] قریب باشد بہ افق پس ما چون روئے بہ آن اجزائے مائے کنیم و نظر کنیم در آن لاجرم آفتاب در خلاف جہت نظر افتد پس منعکس شود شعاع بصر از آن اجزاء آفتاب بہ جہت آنکہ صیقل اند ' پس ہر یک از آن اجزاء بہ سبب آنکہ صغیر است تادیہ ضوء آفتاب کند نہ شکل آن و آن لون مرکب باشد بہ حسب ترکیب ضوء با لون مرآت با سحاب و این را قوس قزح خوانند ۔ و سبب استدارت این قوس بودن آفتاب است بروجھے کہ اگر اورا مرکز دائیرہ کنند باشد کہ آن قدر کہ این دائیرہ بالا زمین افتد بر آن نہ گذرد و دائیرہ تمام باشد ' اما نیمے تحت الارض و تمام آن را کسے بیند کہ بر منظرہ آسمان شود ۔

و حکیم ذکر یا گوید ویختلف الوان القوس بحسب ترکیب لون المرآت ولون الشمس کما بینا فیری قسیاً مختلفۃ اللوان بعضها احمر و بعضها

انحصر و بعضها بنفسجیاً و بعضها ارجوانیاً^۱ و بیشتر اوقات مرکب از سه رنگ باشد و در بعضی اوقات رنگ زرد تیزرئی گردد و اگر درورا^۲ اجزاء صیقله حادث شده اند بعد از مطر نه بوده باشد، جسمی کشیف ظاهر نه می شود و قوس قزح زیرا که شعاع بصر نافذ می کرد و از اجزاء شفافه، پس متحقق نه می شود انعکاس بصر در انعکاس ضوء۔

و صاحب دانش نامه^۳ جهان گوید قول حکماء در نمودن قوس قزح آنست که هر گاه که هوا بواسطه مطر رطوبت پذیرد و سحاب رقیق رطب انعقاد یابد و به سبب نزول مطر صقالتی و زوالشے [؟] دوران سحاب راه یافته بمنزله^۴ آئینه گردد، اگر اتفاق افتد آفتاب با حد الافقین قریب باشد و پیش آفتاب ضحو و کشاده بود یعنی هیچ ابر و غبار و بخار نه بود و در جانب خلاف جهت آفتاب چنین سحابی که سمت گذارش نه یافت پیدا شود و در عقب این سحاب جزئی مظلم و تاریک مانند کوه یا سحابی کشیف بود البته عکس آفتاب برین سحاب رقیق به حکم تقابل افتد، چنانچه در مرآت صورت ما یقابل مرئی گردد و در مقابل آفتاب قوسی ظاهر شود به رنگهای مختلف که اغلب چنان باشد که یک جانب آن قوس قزح و جانب دیگر زنگارے نماید و گاه در میان این دو رنگ لون زرد نیز ظاهر شود۔

و این علامت را قوس قزح گفته اند، و تحقیق مبنی است بر معرفت این سه جز^۵ در وقت معتبر شده۔ اول بیان این که عکس

1 Compare for slight differences 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, (Cairo, 1956), p. 66 also see Pers. Tr. (Lucknow, 1913), p. 150.

آفتاب از چه وجه برین سحاب رقیق می افتد ' دوم آنکه اختلاف الوان او از چه سبب است ، سیوم آن که به چه علاقه این علامت بر شکل قوس مرئی می گردد - و مدار ایضاح این معانی بر سه مقدمه است که مذکور می گردد - پوشیده نه ماند که مقدمه اول و دویم منقول است از حکیم مظفر اسفزاری^۱ و مقدمه سیوم منسوب است به شیخ رئیس و امام فخر و دیگر متاخران - اما مقدمه اولی آنست که هر گاه که از بصر ما خطی شعاع به جسمی صیقلی پیوندد مثل آئینه اتصال آن خط به نقطه باشد از آن جسم ' و آن نقطه را نقطه اتصال شعاع نام نهیم و چون از آن خط شعاع خط [f. 132 a] دیگر اخراج کنیم بر سطح آئینه عمود شود و از آن نقطه که طرف عمود است و مسقطه حجر او بر سطح آئینه خطی بکشیم به نقطه اتصال شعاع ' البته ازین خط و خط اتصال شعاع زاویه پیدا شود نزد نقطه اتصال شعاع و آن زاویه را زاویه اتصال شعاع نام نهیم و چون شعاع بصر به سطح آئینه رسد از موضع اتصال منعکس گردد، البته از آن موضوع به سطح آئینه خطی حادث گردد و آن را خط انعکاس نام نهیم - و چون آن خط از مسقطه حجره عمود به زاویه اتصال شعاع پیوسته بود ابر سیل استقامت و راستی کشیده شود البته ازین خط ممتد و خط انعکاس زاویه حادث گردد و آن را به زاویه انعکاس مسمی گردانیم و هر چه بر استقامت و راستی این خط انعکاس واقع شود مرئی تواند شد و آنچه بر استقامت و معاذی این خط نه بود نتواند دید و پوشیده نه ماند که همیشه زاویه اتصال و زاویه انعکاس مساوی می باشند و تصویر آئینه و خطوط این است

See figure 1

1 Cf. Safton, George, Introduction History of Science. Vol II, p. 204.

بنا برین مقدمه ' هرگاه چنین ابرت که مذکور شد در
مقابله' جرم آفتاب واقع شود' اگر شخصی بر آفتاب او بار نماید
و بدین ابر متوجه گردد چون شعاع بصیر ناظر بدان اجزاء ابر آئینه
سازد متصل گردد، البته آن شعاع ازاں اجزاء منعکس شود
بجرم آفتاب در برعکس و ازاں جرم آفتاب مرئی گردد - و بااین
مقدمه بوضوح بسوت که عکس آفتاب از چه وجه برین معاب
رقیق می افتد -

و مقدمه' دوم آنست که هرگاه آئینه در غایت صغر و خردی
بود و چیزے که در مقابل این چنین آئینه واقع شود بسیارے
بزرگ تر از وی باشد، البته آن آئینه کوچک مؤدی شکل آن
چیزے بزرگ نشود اما مؤدی رنگ او تواند شد، مثلاً اگر
جسمی طولانی' سیاه را در مقابل آئینه' کوچکتر از عدس بدانند
عبر از سیاه ازاں جسم مرئی نگردد - و بنا برین مقدمه چون
صغر بر خردت از اجزاء این بخار منقلب بسحاب که بمنزله' آئینه
دانسته شده در غایت ظهورست، هرگاه که آفتاب با همه عظمت
در مقابله' این اجزاء صغره واقع شود، البته شکل آفتاب دران
اجزاء نتواند که پیدا شود، اما ضو و لون آفتاب در ایشان پدیدار
آید - عنقریب گذشت که رنگها را دو طرفست که ایشان غایت
و اصول ابراند یکی سپیدی [f. 132b] و دیگر سیاهی و باقی لون
متوسط اند در مابین این دو طرف، و نیز مقرر حکماست که هرگاه
که آئینه را رنگی خاص بود چون چیزے را که رنگ و سکر باشد
در مقابله' او بدانند رنگی که در آئینه دیده شود مرکب بود از

رنگ آن چیز و رنگ آئینه -

بنا برین دو قاعده هرگاہ کہ از عتب این ابر رقیقہ کہ در مقابلہ آفتاب واقع شدہ چیزے مظلم تاریک باشد مثل کوه یا ابری تاریک البتہ سیاہی ازان چیز ہر اجزاء این ابر منعکس گردد ، چون آفتاب نیز بران اجزاء عکس ندارد بس ناظر چون بران اجزاء بخاری نظر کند رنگ زرد بیند ، زیرا کہ رنگ زرد را ازان داشتہ اند کہ کمال سفیدی باندک مایہ سیاہی بیامیزد و اینجا غایت روشنائی آفتاب بہ اندک سیاہی کہ بمنزائہ رنگ آئینہ است آمیختہ شدہ ، پس رنگ زرد پدید آید - و باید دانست کہ برگرد قرص آفتاب پارہ از آسمان می باشد بغایت روشن و برگرد این قطعہ روشن قطعہ و دیگر باشد کہ در روشنی او کم از اول بود - پس هرگاہ این اجزاء بخاری بروضعے باشند کہ چون شعاع بصر ازان منعکس شود بدان قطعہ رسد کہ برگرد آفتاب در غایت روشنی است ، از عکس این قطعہ و عکس این ظلمت و سیاہی کہ در ابر تنک پیدہ شدہ رنگ سرخ پیدہ شود زیرا کہ روشنی و سفیدی رنگ آفتاب بیشتر است از سفیدی این قطعہ کہ بر اوست پس سفیدی این قطعہ بسیارے نزدیک تر بود ، و مقرر چنانست کہ سفیدی کہ شایبہ سیاہی باوے بود چون با سیاہی آمیختہ شود رنگ مرکبی کہ حادث گردد سرخ باشد ، و همچنین هرگاہ کہ شعاع بصر از اجزاء این ابر تنک منعکس شود ، بدان قطعہ دیگر کہ روشنی او کم از قطعہ ایستہ کہ برگرد آفتابست بہ واسطہ از عکس این قطعہ کہ سیاہی نزدیک ترست از قطعہ اول و عکس سیاہی کہ دران ابر تنک پیدہ شدہ رنگ سبز پدید آید ،

زیرا که مقرر چنانست که رنگی که بسیاهی نزدیکتر بود از رنگ سرخ آن رنگ سبز هست - و باید دانست که این دو قطعه روشن که مذکور شد، محیط قرص آفتاب می باشد یعنی هم از جانب بالای او و هم از جانب زیر او و همیشه قوس قزح چنان تابد که رنگ زرد که از آفتاب است درمیان سرخ و سبز باشد - آنچه مقرر بیان سبب اختلاف الوان قوس قزح منسوب می شود اینست و شارح مقاصد گفته که اعتراف کرده است این سینا بعدم اطلاع بر سبب اختلاف الوان قوس قزح -

مقدمه سیوم آنست که بر هر کروه با سطحی که دایره فرض توان نمود و دایره عنقریب گذشت که خط مستدیری را گویند که بر سطح یا بر کره مفروض گردد یا وا شود، البته بران سطح با کره که دایره بران بود نقطه یافت شود که میان راست آن دایره بود و آن نقطه را مرکز آن دایره گویند و برخطی که از مرکز بگذرد و بسطح محیط آن کره پیوند [f. 133a] و از دو جانب آنرا محور گویند و آن دو نقطه که دو طرف این خط محور بدو متصل بود هر یک را ازان دو نقطه قطب کره گویند -

و دایره بر کره مفروض گردد بر وجهی که درمیان دو قطب بر مرکز بگذرد آنرا منطقه کره گویند و دایره که بر دو قطب کره بگذرد چنانچه کره را بدو نصف تقسیم نماید فوق الارض و تحت الارض آن دایره را دایره افق حقیقی گویند، بنا برین امور که مذکور شد، هرگاه که بر سطح هوا که مقرر ابريست و جهت پیدا شدن قوس قزح مفروض شده و ابراه مفروض گردد که مرکز او قرص آفتاب بود آنست، آن مقدار از زمین فوق الارض

باشد که بر اجزاء آن دایره ابرے بگذرد و در محاذی واقع شود -
 و هر گاه که جرم آفتاب بافق نزدیک شود یا متصل گردد خطی
 بر جرم آفتاب و هر شخصی که ناظر بود بگذرد آن خط بر بسیط
 و سطح افق واقع باشد و آن خط را محور حقیقی با اعتباری توان
 داشت . چنانست به کره زمین با دایره افق ، و برین تقدیر جرم
 آفتاب قطب دایره افق شود و دایره که آفتاب مرکز او باشد چون
 بر بسیط افق بگذرد هر وجهی که بر مرکز افق مرور نماید آن دایره
 نهایت بدایره افق منطبق باشد و البته دایره افق این دایره مسطحه
 را قطع نماید ، چنانچه نصفی ازان بر بالا افق بود و آنرا توان دید
 و نصفی بزییر افق شود و آنرا نتوان دید و درین حین قوس قزح که
 دیده شود نصف دایره نماید ، و هر چند آفتاب از افق بلند تر باشد
 قوس قزح که دیده شود و خرد تر بود جهت آنکه درین حین آن دایره
 که مرکز او آفتاب است بر هر مقداری از بسیط افق که بگذرد
 کمتر از نصف خواهد بود - و باید دانست که چون آفتاب بسمت راس
 ناظر نزدیک شود قوس قزح سری نشود زیرا که درین حین تمام
 آن دایره که مرکز او آفتابست بر دایره افق منطبق میگردد .
 و نوز چون آفتاب در برج جنوبی باشد که آن میزانست یا حوت
 هر گاه که بسمت راس برسد تواند بود که قوس خرد در جانب
 شمال نموده آید و نیز گاه باشد که قوس قزح از ماه در شب
 چهارده که بافق نزدیک باشد ظاهر شود - اما رنگهایی او کمتر
 از رنگ قوس قزح آفتاب باشد و شارح مقصد گوید در ترکستان
 بتاریخ سنه ثلاث و ستین و سبعمائة [763 H.] در خلاف جهت قمر
 قوسی مشاهده افتاد که بر الوان قوس قزح آفتاب بود باندک تفاوتی

لیکن قوس قمری خرد تر از قوس شمسی بود ، چنانچه نزدیک بود که دایره تمام کند ، و گاه باشد که باران بارد و قوس قزح نماید بنا برآنکه عکس آفتاب چنانچه در اجزای آن بخار ظاهر شود ، در قطرهای بارانی که بدان موضع رسد ظاهر میگردد -

اما سبب نمودن هاله ، صاحب [f. 133b] دانش نامه جهان گوید که سبب ظهور علامت مذکوره به سه وجه مبین گشته ، اول طریقه ایست که قداماً حکما بترتیب آن مبادرت نمودند و آن خالی از تعبیر وقت نیست و آن مبنی است بر قاعده انعکاس بصر از سحاب ، بجرم قمر بچهار شرط : اول آنکه آن سحاب صیقل باشد تا شعاع بصر از و منعکس تواند شد - دوم آنکه اجزاء آن سحاب صغیر باشند و با یکدیگر غیر متصل تا قبول رنگ قمر نمایند ، نه شکل آن - سیوم آنکه اجزای آن سحاب در لهن بیاض مساوی باشند تا دایره سفید نماید زیرا که آن اجزا در لون مختلف باشند ، لونی که در سحاب دیده شود منتزج باشد از لون مرئی و لون آینه - چهارم آنکه اجزا در وضع مختلف نباشند یعنی بعد ایشان در قمر مساوی باشد و خطوطی که از بصر پیوسته باشد همه مساوی باشند و نیز آن خطهایی که ازین خطوط منعکس شده باشند بجرم قمر همه مساوی باشند - چون این شروط اربعه مقرر گشت ، باید دانست که مخروط جسمی را گویند که یکطرف او هر چند برآمده باشد تاریک گشته بود تا بجدی که منتهی گردد به نقطه و این نقطه را راس مخروط گویند و آن طرف که در مقابل آن نقطه بود آن را قاعده مخروط نامند ، بنا برین امور که سمت تقرر پذیرفت ، باید دانست که هر گاه که در هوا

ابری یافت شود که موصوف بود باوصاف اربعه مذکور و جرم قمر
 بر فراز آن باشد و چشم ناظر در زیر او ، البته دو مخروط پیدا شوند
 که راس یک مخروط جرم ماه بود و راس مخروط دیگر چشم
 ناظر و قاعده هر دو مخروط سحاب موصوف باشد و اضلاع
 این دو مخروط متساوی باشند و قاعده ایشان مستدیر و اضلاع
 مخروط خطوطی را گویند که از قاعدهٔ مخروط کشیده باشند
 [See fig. 2. opp. p. 80] - راس بدین موجب و توضیح این
 مدعا که البته آئینه و مخروط موصوف حادث می شوند ، برین
 وجه نموده شده است که هر گاه تصویر کنیم از نقطه چشم خطی
 کشیده شود راست بجرم ماه پیوسته ، بعد ازان فرض کنیم که از
 نقطه بصر خطی چند بدان سحاب متصل گشته و هر یک ازان
 خط منعکس شده بجرم قمر برین تقدیر مثلثات متساویه حادث
 گردند هم از زیر سحاب و هم از بالای دو قاعده مجموع این
 مثلثها خط راستی باشد که از بصر بسحاب رسیده و از سحاب
 بقمر و اضلاع دیگر آن مثلثها خطوطی باشد که از بصر بسحاب
 پیوسته و از سحاب بناء و البته بعضی ازان اضلاع مساوی بعضی
 باشند ، پس البته خطی که بر سر تمام مثلثات بگذرد و در موضعی
 که [f. 134a] سحاب باشد آن خط مستدیر باشد بدین موجب
 - [See fig. 3, opp. p. 80]

وجه دوم از طریق بیان شدن هاله وجهی است که متاخرین
 بناء بتخریب آن مبادرت نموده اند و این اوضاحت در افاده وجه
 نسبت بطریق اول - و تقریران این است که هر گاه در زیر جرم
 قمر سحاب لطیف رقیق واقع ، چون شخصی نظر کند بجرم قمر

و نورے کہ از و لامع ست بہ او بیند ، دیدہ را حالتی عارض می شود کہ آن ابری کہ متوسط است میان ماہ و میان دیدہ بیند ، آن را نمی بیند زیرا کہ مقررست کہ از نشان جابسه [؟] آن ست کہ ہر گاہ کہ مفصل شود از محسوس قوی یعنی ادراک آن نماید ، دران وقت محسوس ضعیف را در نتواند یافت ، مثلاً چون شخصی کوس باواز عظیم داشتہ باشد دران ماعت اگر او را ضعیف براید نتواند شنید ، بنا برین ہر گاہ کہ چشم ناظر ماہ را و نور او را بیند دران زمان نور ماہ کہ بر سحاب یافتہ باشد چون کمترست از نور ماہ مرئی نتواند شد - و چون این سحاب کہ متوسط ست میان بصر و قمر مرئی نشود ، آن موضع چنان نماید کہ روزی است میان چشم ناظر و قمر و آن روزن نسبت باطراف تیرہ نماید - و ابری کہ میان بصر و قمر واقع نبود و متصل باشد بدین ابر متوسط همچنان نماید کہ دائرہ ایست ، محیط بجرم قمر ، بنا برآن کہ بصر از عقب این سحاب چیزی ندیدہ است کہ روشنای او زیادہ بود از روشنای کہ برین ابر تافتہ تا روشنائی او را نبیند پس بصر دایرہ بیند روشن ، و بسبب آن کہ دایرہ سفید می نماید آنست کہ مقرر شد کہ ہر گاہ ضو و روشنی بر بخارے لطیف رقیق واقع شود رنگ بیاض مرئی گردد -

و وجہ سیوم بیانی ست کہ بہ فہم نزدیک است و آن این ست کہ ہر گاہ کہ بر ہوا ابر رقیق لطیف پیدا شود و شخصی در مکان خود مطمئن و آرمیدہ بہ جرم ماہ نظر اندازد و آن مقدار ابر کہ در میان چشم ناظر و جرم قمر واقع بود ، خان [دخان] لطیف باشد کہ مانع نگردد و از دیدن قمر و نفوذ نور او البتہ

روشنی قمر برین ابر خواهد تافت ، و درین شک نیست که روشنی قمر که برین ابر تافته کم از روشنی قرص قمر خواهد بود ، بنا برین آن ابر و روشنی او مرئی نمی شود ، جهت غلبه کردن نور قمر ، چنانچه در روز باوجود آنکه ستارها و نور ایشان هست مرئی نمی شوند جهت علیکه نور آفتاب ، و بدین سبب چنان دایره هاله چنان نماید که از ابر خالی است ، اما سبب دایره نمودن هاله آن است که چون ناظر بر قمر نظر کند چنانکه هیچ جانب او [f. 134b] میل نداشته باشد و مثلاً اگر خطی از جانب یمن و یسار قمر کشیده شود بدان مقدار که از دیدن ماه نظر رسد آن دو خط بر مقدار برابر باشند و برین قیاس بود دیگر خطوطی که کشیده شود ، چون ایاد این خطوط از جرم ماه مساوی بود ، خطی که بر مرکز ماه کشیده شود چنانچه بر سر این خطوط بگذرد آن خط دایره بود و قرص ماه مرکز او و ابر که بمقدار آن خطوط در مجاذی ماه باشد بمنزله سطح آن دایره بود و اجزاء ابری که دایره ماه بود چون صیقل و شفاف بود نور ماه بران بتابد و چون در امر این ابر دایره شبیه [؟] جسمی نیست که روشنائی او روشنی این دایره را محو کند این دایره گرد ماه روشن نماید ، و جهت سفید نمودن دایره آن است که مفرر شد که هر گاه که جسم نورانی بر جسم صیقل شفاف تابد عکس شمعی ده ازین جسم شفاف بر جسم تیره افتد آن عکس سفید نماید ، چنانچه دیده می شود که گاهی که آفتاب بر جامی تابد که هر از آب باشد عکسی که ازین جام بر دیواری افتد سفید می نماید بنا برین چون

ماه هر اجزاء شفاف می نماید عکسی که از وی بر هوا تیره مجاوران دایره می افتد سفید می نماید و باید دانست که هر گاه ماه بدریا شد تا نزدیک بود بان دایره درست تر و عظیم تر نماید و نیز هر چند ماه سمت الراس و میان آسمان نزدیک تر باشد دایره عظیم تر نماید -

و حکماء گویند گاه باشد که بی آنکه در هوا ابری باشد هاله نماید و این در شبهای زمستان تواند بود که بمجرد سرما اندک رطوبتی در هوا پدید آید و چون در هوا هیچ غبار و دود نبود زوایش و صقالت ازان رطوبت دور نه گردد و شعاع بصر منعکس شود و هاله نماید و می تواند که هاله نسبت آفتاب و ستاره ها واقع شود ، این است تجریر صاحب دانش نامه جهان در بیان قوس قزح و هاله و الوان و اشکال آنها - و بعضی حکما گویند که سبب اختلاف الوان قوس قزح قرب و بعد آفتاب است ازان اجزا ، پس آنچه سرخ نماید سبب آن قرب شمس باشد و آنچه زرد و ارچوانی و بنفسی و کراخی و غیر ذالک نماید ، بواسطه تفاوت در مراتب قرب و بعد باشد - قال المستوفی اگر بچند لون ملون باشد سبب قلت و کثرت ابهره و قرب و بعد آن از شعاع آفتاب باشد و هر جا بخار بیشتر شعاع کمتر بود ، رنگش سیه بود که در حمام بشب قوس قزح مرئی گردد و بشرط هوای حمام رطب باشد و چراغ و میل آن در وی بود - و شیخ رئیس گوید در هوای حمام قوس قزح را دیده ام نه بر سیل خیال بل بر وجه حقیقت ، چنانکه ناظران از کانی بکافی نقل میکرد و آن الوان بحال خود باقی بود - قاضی عمر این سهلان گفته سبب آن

وقوع ضو شمس بود بر شیشهای ملون حمام ، لا جرم عکس آن بر حایط حمام افتاده و حایط متلون گشته بلون باهم [f. 135a] صیقل و مثل این جسم حقیقی بود و مختلف شود بانتهال ناظر^۱ ، و هم از شیخ رئیس منقول است که گفته میان طوس^۲ و باورد کوهی است که در غایت ارتفاع ، و من وقتی بر سر آن کوه بودم و آفتاب مکشوف و دران وقت میان من و زمین غیمه رطب ظاهر شد - نگاه کردم دران غیمه ، دایره تمام بود بلون قوس قزح - ما [من] شروع کردم در نزول ، هر چند زهر می آمدن آن دایره کوچکتر می شد چون رسیدم بان غیمه آن دایره زایل گشت^۳ - قال العلامة الشیرازی هر گاه که ارتفاع آفتاب بیشتر باشد این قوس کوچکتر باشد و ازین جهت چون آفتاب در وسط السماء بود قوس مذکور حادث نه شود -

و شمیسات و نیازک هم از اشباح نیز بینند بان ، از برانکه بقرب شمس حاصل شود غیمی کثیف ، صیقل قابل ضو آفتاب باشد در ذات خویش چنانکه قبول آن می کند قمر و زرقته می بیند که گویا لون آسمان است و سبب او آن است که اجسام فلکی شفافند ، پس نه بینند آن را و آن چه بینند او منظم باشد و هیأت و ابخره که در هو [ا] حاصل است مرئی اند ، پس گویا چندان می بینند و جزئی نمی بینند ، پس

1 Cf. 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, p. 151.

2 In ruins now, a few miles north of Maghad. See G. Le Strange. *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930 pp. 388-390.

3 Both the episodes of Avicenna have been taken from 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, pp. 151-152.

متولد شود لونی میان سواد و بیاض که آن زرقه است و از اوفق الوان است مر ابصار را - و این فائده اوست و استضائات جو بسبب هیأتی که مبعوث است در هوا نه به سبب نفس هوا و آن هیأت بسبب ضوئشان خرق هوا نمی کنند تا نازل شوند و اگر آنچه ملون نیست قابل ضو بودی کواکب را در شب ندیدندی چه زمین کوچکتر است از آفتاب با ضعف مضاعفه بشما [د]ت علم هیأت پس زمین عاجز نباشد میان آفتاب و میان آنچه ما مشاهده می کنیم از آسمان در شب و این نیست الا از بهر آنکه آسمان قبول اضائت نمی کند بسبب عدم تلون و این که ما کواکب را روز نمی بینیم از بهر آنکه حس بصر چون مشغول شد برویته ضو بسیار نمی بیند ضوئی که ازان ضعیف تر باشد به بسیاری - چنانکه ما چون در میان مشاغل بسیار باشیم شب کواکب را نه بینیم و آنکس که دور باشد ازان اضواء کواکب را بیند - پس هوای جو بسبب عدم تلون او بر صرافت خویش مستقر نشود ، الا بمخالطت چیزی که آن را لونی باشد - اما آثاری اهل نجوم از حدوث امور مذکور بر آنها استدلال کرده اند بسیار است و بعضی از آنها را مکتوب قلم افادت رقم گردانیم -

قال الحكماء - اگر قوس قزح پیش از باران پدید آید دلیل باشد بر قرب نزول مطر و اگر بعد از باران ظاهر گردد علامت کشادن هوا بود - و چون هاله پدید آید لون بیند اگر ماه در حال سرخ باشد یا چنان نماید که گویا حرکت میکند علامت توج هوا [f. 135b] و جستن بادهای سخت بود و اگر لون ماه بسیاهی یا سبزی و تیره گی مائل باشد دلیل نزول مطر بود - و مستوفی گوید

حدوث هاله و قزح مطلقاً دلیل است بر وصول مطر - و دلیل عقلی او درین حکم آن است که تا آن آبخزه را مایهت غالب نه شود ، این اشکال نتواند نمود و چون مایهت غالب باشد بارندهگی لازم آید -

قال بعض الفضلاء - اگر کوکب کبار از ثوابت بزرگتر ازان نماید که بینند باوجهه ، اگر بوقت بر آمدن آفتاب و فرو شدن آن و هوا ابرهائے طولانی سرخ پدید آید ، ایضاً باوجهه اما توالی نجوم آن ستاره گان باشند که بشیب فلک قمر پدید آیند ، اکثرانند که بزودی نا پدید شوند ، آنها را اشهب خوانند و بعضی را بقای بود و ایشان بهر شکلی پدید آیند و بعضی مانند سبرے یا چون قرص آفتاب یا چون قندیل آویخته یا چون گیسوے یا مثل دمرے - و دیگر نوعها که نام هر یک مناسب شکل او باشد - ازین جمله دو شکل بغایت نحس و مؤثرند - یکی آنکه شعاع او بجانب آسمان بود و آن را ذوذوابه گویند یعنی گیسو دار و دیگر آنکه شعاع او بجانب زمین باشد و او را ذوذنب و ستاره دم دار خوانند - و این دو دلیل شر و فتنه و خرابی و قحط و قتل و قصد اعظم و اشراف و بیماریها و بای و خشکی آبها و زلزله و فساد نبات و احراق شدید مواضع و انواع و شداید و محن باشد ، خصوصاً دران ولایات که بر سمت سر ایشان - و دلیل عقلی حکماء ظهور این آثار بر حدوث اینها آنست که لاشک سبب پیدایش ایشان ماده دخانے ست و ماده دخانی سبب یبوست هواسهت و یبوست هوا سبب خشکی مزاجها و خشکی مزاجها سبب غلبه خشم بر طبایع و اخرجه و آن وسیله استیلاء امراض بر ابدان و علت و فتنه و آشوب

از خصومات و محاربات - و این جمله موجب هلاک و فساد خلائق و ایضاً استیلا بیہوشت قلت میاء و قلت میاء سبب واسطہ فساد نباتات و مزارع و این امور موجب قحط و علا فیفغری ہلاک الحیوان - و اگر شکل دیگرے پدید آید و زود محو گردد و دران ناحیہ کہ آن را دیدہ باشند ملاکے فرو رود و فتنہ و آشوب حادث شود - و اللہ اعلم -

و اما آنچه حادث شود در زمین یا بر روی زمین است یا در شیب زمین - و اول ارتفاع جبال و تلال است و آن عنقریب در تبیین اوضاع کوه خاک تعین پذیرفته آید انشاء اللہ وحدہ العزیز - و ثانی زلازل و متعاقبات آنست از خسوفات و غیرہا -

قال العلامة - و حرکتی کہ عارض جزئی از اجزاء زمین می شود کہ آن زلزله است سبب آن ' آن است کہ ماتحت آن متحرک می شود و محرک ما فوق می شود چہ حول متواہ شود تحت الارض ریجی یا بخاری یا دخانی ، ہا آنچه مناسب این باشد بسبب حرارتی کہ از تاثیر آفتاب بر سطح ظاہر زمین [f. 136a] پیدا شدہ باشد و روی زمین متکاثف باشد و عدم المسام یا ضیقہ المسام ' چہ او خواهد کہ خروج کند و ممکن شود بر خروج بسبب کثافت زمین ، لا جرم در ذات خود متحرک شود و تحریک زمین کند و بسیار باشد زمین بشکافد بسبب قوت او - و گاہ باشد کہ اللہ محرق ازان منفصل شود ہا اصواتی حایل - و گاہ باشد در اندرون زمین ثقب و سبعمہ باشد و مواضعی مانند کوهہا بس منہدم شود و منہدم گردد آنچه مقابل او بودہ باشد از جبال و بلاد

و آن را خسف خوانند - حکیم ذکریا شبه کرده زلزله ارض را بارتعاش محموم بسبب اجتماع مواد فاسده - چنانچه می گوید چون ابخره متکاثره در زیر زمین مجتمع گردد و پرودتی که آن ابخره را گدازد و آب سازد منقود ، و مع ذالک زمین صلب بود و منافذ در آن نباشد و اگر باشد بخروج بخارات دانی به نوعی [؟] را پدیدانند چنانکه مجموع بسبب رطوبات غفن که در خلال اینجا ابدن او جمع شده باشد و گاه باشد که زلزله در موضعی پیدا شود و قله جبال را بیفکنند و در سقوط آن زلزله در ناحیتی دیگر که این ابخره در وی نباشد حادث شود^۱ -

چنانچه مستوفی گوید من این حال را معاینه آمدم که در تبریز^۲ طاق بزرگ مسجد وزیر خواجه تاج الدین علیشاه بر جرانداب بیفتاد و زمین سرخاب^۳ نیز بلرزه در آمد و مسافت میان شان زیاده از دو هزار گزست - و اندک باشد که زلزله در تابستان واقع شود - و در کوهستان و زمین های سخت که منافذ در آنها کمتر باشد زلزله بیشتر بوقوع انجامد - و کسوفات بسیار باشد که سبب زلازل شوند بسبب فقدان حرارتی که از شعاع حاصل بود دفعه و حصول جائی رباح در تجاوزیف زمین بجهت نحصیف بغته در وی که عارض شود دفعه آن کند که عارض بتدریج نه کند -
و صاحب غرایب میگوید ، و باشد که زلزله را سبب دیگر

1 Cf. 'Aja'ib al-Makhlūqat, pp. 222-223.

2 Tabriz lies some 30 miles east from lake Urmīyah in Adharbayjan. Cf. *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 161-163.

3 Probably the country along the Surkhab or Red river, 'the great right-bank affluent of the Oxus. *Ibid.*, pp. 435-436.

بود چنانچه چون دریا متلاطم گردد و در شورش آید بقاعی که نزدیک ساحل باشند در حرکت آیند - و من از اهل گیلان^۱ شنیده ام چون دریای کبودان در حرکت آید و امواج او متلاطم شود همه شجره های بلرزد - و شخصی حکایت کرد که هرگاه دریای کبودان در موج آمدی شهر اردوبیل متحرک شدی و مسافت بینهما دوازده فرسخ است - و نیز گوید ، من در سنه اثنا و ستین و خمسها^۲ [562. H] در همدان زلزله دیدم که بر صنج کوه ارونند^۳ درختانی بود عظیم^۳ جمله بیفتادند چنانکه درختان را سر ازیر و بن بیلا شد و آن بخار بواسطه قوت از سنگ خارا برآید - و عدد خسفات و زلازل واقع در آفاق عنقریب در ضمن تعداد بلاد امصار بیاید ، انشا الله تعالی وحده العزیز -

و از جمله حوادث ارضیه طاعون است ، بخار فاسد که از زمین بر هوا شود خراج هوا را نیز فاسد ساخته هلاک حیوان گردد - و از آثار خناق و چون سوخته و غیر ذالک از امراض مهلکه باشد^۴ و حکما^۴ آن را [f. 136b] طاعون گویند - و این علت در شام و زنگبار بیشتر باشد - در سنه ثمان و عشره هجری [18 . H] طاعونی برآمد که حلقها گرفته می شد و مجازی انفاس مسدود می گردید تا خلائق بهلاکت می رسیدند - و درین سال کثیر از اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم چون ابو عبیده الجراح^۵ و

1 For Gilan province see *ibid*, pp 172-174.

2 South west of Hamadan is the Award (also Alward) *Ibid* p. 195. See also '*Ajā'ib al-Makhlūqāt* (p. 226;) it does not refer to this earth quake.

3 See Ibn 'Abd ali-Barr, *Al-Isti'āb* (Hyd. Deccan d 1319H.), Vol. II p. 689.

معاذ بن جبل^۱ و یزید ابن السفیان^۲ از سرای فانی بجنّت جاودانی انتقال نمودند - و آن طاعون موسوم است بعمواس - و بعد ازاں قحطی برآمد و طاعونی شدید گشت و دران سال خاکستر از آسمان بیارید و هوا مکدر پذیرفت و بدان سبب آن سال را عام الرماد گفتند - و دران طاعون بست پنج هزار آدمی بمردند - و در بعضی تواریخ مستور [مسطور] است که دران سال خانه ها و صحراها پر از خاکستر بود - و چون مردم از جاهای برخواستندی چنان پنداشتندی که در میان خاکستر خفته بودند - و بقیه طاعونات که در تواریخ مسطور است و هر یک با اسمی موسوم مثل عام الرعاف و سنه القمها، و عام الضرام و عام الکلاب و طاعون جنحیان و عام الرما و عام الرمال و غیر ذلک عنقریب در شرح زلازل و خسوفات و سایر حوادث واقعہ در ولایت بیابد انشاء اللہ تعالیٰ و تقدس -

«

1 *Ibid.* vol. , I p. 245.
Yazid b. 'Abi Sufyan b. Īarb.
2 *Ibid.*, vol. II, p. 627.

عنصر آتش

و شرح حقیقت عنصر آتش و بیان اسباب پرستش آن
و اعداد آتشکده ها و غیره ذالک مما يتعلق بها

بدان ارشدک الله تعالی سوا السبیل ، که عنصر آتش نزد
متشرع از جمله مواهب عظمی و عطیات کبری است که در
وجود آن افراد بشر را منافع و فوائد کثیره است و انداع
و اختراع آن موجب شکر و مستوجب امتنان است کما قال
اعزوجل : افرا یتم النار الی توروں انتم انشاتم شجرتها ام نحن
المنشئون نحن جعلناها تذکرة¹ و متاعا للمقوین فسبح باسم ربک
العظیم¹ - خداوند سبحانه بطریق امتنان می گوید ' اجنار (؟)
نمائید از آتش که شجرة او را شما انشا کرده اید مامن ، و ما در
آتش منفعتی نهادیم و یادکاری کردیم که مسافر و مقیم را بکار آید
و کسے را ازان گریز نه باشد - و صفای جوهر آتش و حن و بهاء
آن بمر تبی است که کثیری از حکمای یونان و عقلاے هند
بواسطه صفوت و لطافت آن بسجود و پرستش آن مبادرت نمودند
فی امر ایست - بدان که آتش همه عالم را فرو گرفته است -
و هیچ حجر و شهر از آتشی خالی و عاری نیست ، اما طریق
استخراج آن مشتبه است ' چنانچه محنک بر آهن نزلے آتش بظهور
نه پیوندد - و چون شاخے از شجر مرخ را که مذکر گویند بر شاخے

1 See al-Qur'ân, 56 : 71-74.

از درخت عقار که انشی خوانند بسایند با سر حق سبحانه از میان آند
و چوب قرکه آب از آنها میچکد آتش برون آید

و آتشی را قوت و غلبه عظیمست و این معنی را بدان توان
دانست که چون آتش عظیم افروخته آید و آب بروی هر بزند
صوتی هایل ازان بیرون آید و حدتیه کاملی بتقدیر رساند - و از
صفای جوهر و بهائی گوهر اوست که تمامت حیوانات آن را
دوست دارند و بهی شائبه اختیار [f. 137a] با و تقرب نمایند
و اگر خواهی که این معنی بوضوح نه پیوندد باید که در شب
در سهال یا در جبال بفرمانی [؟] با آتش بر افروزند آنگاه تو بین
[بینی] که از اطراف و جوانب وحوش و طیور متوجه آن شوند
و در تمامای آن از خود بیخبر گردند ، چنانچه صیادان هند این
معنی را بفرس نموده وحوش و طیور را بطریق مذکور صید می
نمایند - و نیز طبایع اطفال را بسبب جمال آن بدان سایل تمامیست
ازان جهت ارباب تهریه و امکان را بفرمایند ، اطفال را در پیش
چراغ بدارند تا از مشاهده همه [همه] آن نشاط در دل ایشان
پدید آمده عقود السنه ایشان و ابواب تکلم و نطق بر وجوه شان
مفتوح گردد -

و قال الحكماء ' النار جرم بسیط حار یابس یستقر فی معقر
الفلک قمر - و گویند آتش صرف را باصره در نیابد - و آتشی که
فوق عناصر ثلثه و تحت فلک قمر است نار صرف است ، باصره را ادای
ابصار آن نیست و از ادخنه هر چه خود را بان می رساند وضع آن گیرد
و حرارت آن در غایت قوت و حدت باشد - و از الطاف باری تعالی
آن است که کره ائیر را در فلک آفریده است تا بتوت و حرارت ادخنه

غلیظه را که از زمین صعود کند بسوزد و بخارات غلیظه را لطیف گرداند تا هوا پیوسته شفاف و صافی باشد و مانع مشاهده اعظم متاورات و اعجب مصنوعات که افلاک و کواکب است نشود - و ازین حکمت بوضوح پیوست که آن آتش را لون نیست چه اگر ملون بودی چون آتشی که نزد ما نیست مانع ابصار افلاک شدی و بدان سبب اعلم منافع که استدلال است از وجود آن بوجود صانع فوت گشتی و عطیه دیگر از عطایای اللمهی آنکه کره ائیر را بکره زمهریری محبوب کرد تا شعاع و حرارت آن مندمم بود از حیوانات و نباتات و معادن و اگر نه چنین بودی مولدات فاسد شدی -

قال بعض الافاضل - ثم ای شی اعجب من خروج هذا بجرم النورانی من بجدید و الحجر الکثیفین ، و انهما باردان و النار حارة و رای مثال بین بجدید و الحجر فی یتولد منهما النار - و همچنین از عجایب ایشانست ظهور آتش از استیاس [؟] شاخ شجر مرخ بشاخ درخت عقار کما بینا - اما حکمت آفرینش آتشی بسیار است - از آنچه آن است - مرکب را پخته و لطیف گرداند و در بواطن عرض هوا را با خود برد و استحکام و استقلال در وی هدید آرد و سورت برودت آب و خاک را فروشکند و از طبیعت عنصری به طبیعت مزاجی باز آورد و آنچه مصالح خلق بدان متعن است از فواید و منافع آن از دایره احصار و تعداد خارج است - و رفته اند بعضی از اوائل حکماء به سوسه این آتش میان طبیعت نوری و نفوس انسانی نوعی است از مشابَهت که نسبت میان نفوس انسانی و عناصر دیگر و بعضی از آن به مشابَهت [f. 137b] است که شعلات و جمرات ناریه متکثر و متوافر

باشد اطفاء و اذفاع آن به نفخ دهان و باد دایمان به تیسیر نه پذیرد ، اما چون آتش خفیف باشد به اندک عارضه منتفی گردد . همچنین چون نفوس انسانی و اشخاص بشری بسیار و بیشمار باشند وقع صولت و رفع صدمت شان به عدت قلیله و حدت یسیره صورت نه بندد و لیکن چون همتا [؟] بی همتا بود به اندک غایله مغلوب و مطرود گردد ، دیگر آنکه در هر مکانی که آدمی را دران مجال عیش و زندگی بود آتش را نیز در و فروغ و اشتعال باشد و ازین جهت هرگاه شخصی خواهد که به معدنی یا غارے یا چاهے در رود نخست چراغے بر سر چوبے بسته از خود پیشتر دران مجال مذکوره در آورد . اگر چراغ منتفی گردد و معلوم شود که آدمی را نیز شعله حیات فرونشیند و اگر بر حال خوبے مانده انتفا نه پذیرد ، و بوضوح پیوندد که نوع بشری را نیز دران مجال عیش و زندگی ممکن باشد و دیگر آنکه شعله چراغ به هنگام اتمام روغن چند بار افروخته گردد و شعاع آن تضاعف ، و از دیا پذیرد و پس ازان فرونشیند همچنین آدمی نیز قبیل ممت متزاید القوه و متضاعف الاشعاع شود و همان حالت است که موسوم است به فرجة الموت و بعد ازان باحل موعود فائز گردد .

ابتدای ظهور آتش در زمان آدم علیه السلام

واما سبب پرستش آتش و پیدائش بیت النار بیاید دانست که ابتداء پرستش آتش در عهد آدم علیه السلام بود و سبب ظهور امر مذکور در عهد نبی مذبور آن بود که چون قابیل (Cain) بر خلاف مقتضائے شریعت آدم علیه السلام بر ازدواج اقلیما اخت خویش که با او به یک بطن آمده بود رغبت نموده از مناکحت

رقیما که با هابیل (Abel) علیه السلام به یک بطن متولد شده بود ابا و امتناع فرمود ' آدم صفی الله به وحی الهی اخوین را به اتخاذ قربانی امر کرد . چون مهم مذکور به تقدیم رسیده آمد چنانچه قابیل دسته زرع و هابیل بره بریان بر سر کربوه برده نهادند دران اثنا آتشی از آسمان نازل گشته و قربانی هابیل را ببرد و آن دران زمان علامت اقبال و صدق مقال صاحب آن عمل آن علامت بود ، لا جرم آدم دیگر بار قابیل را ازان داعیه امتناع فرموده اقلیما را خواست که در تحت ازدواج هابیل و رقیما را در عقر قابیل در آورد و قابیل را از انجا که شقاوت ازلی نامزد سرشت زشت او گشته بود ، مجدداً طریق بغی و طغیان سپرده از اقبال آن مقال سرباز زد و هابیل را بر قتل تهدید نموده دست توسل بدامن اسباب خذلان ورزد تا آنکه در ایام غیبت صفی الله آن گمراه هابیل را به قتل آورده ، یکبارگی رومی به وادی ضلالت نهاده آمد ، و در بعضی حدود توطن نموده اولاد و اعقاب او بحد کثرت و وفور رسیدند - درین اثنا شیطان [f. 138a] به همان ایشان را مداخلت یافته ، از قابیل و اولاد سبب تبادر آتش به قربانی هابیل و عدم التفات آن به قربانی قابیل برسد - چون ایشان از جواب عاجز آمدند بطریق ارباب نصیح و انداز زبان جہلت بیان بر کشاد که وسیله تمایل نیران به قربان هابیل آن بود که هابیل مدام به پرستش آتش مبادرت می نمود و بعبادت آن مشغول می فرمود ، لا جرم بفتاد امر او - ایل گشته مهم او بقطع رسانید - چون آن مقال اضلال مال به مسامع آن فرقه ضال رسید از آنها که سرشت مستعد عذاب و نکال بود پرستش آتش مبادرت

نموده، کیش تعبد نیران را احداث فرمودند و اتحاد بیت النار مشغول شده مبنای عصیان خذلان را اساس نهادند و آن طریق ظلیل و سبیل علیل همچنان مسلوک و مرعی می بود تا صرصر عتاب و مسموم عذاب ملک قهار بر مبنای اعمار آن قوم زشت کردار وزیده بنیاد آنها را مستاصل گردانید -

پس ازان بقول بعضی مورخین جمشید^۱ در تجدید آن امر شفیع مساعی مجهوده بتقدیم رسانیده و آتشکده^۲ آذر خره را در خوارزم اساس نهاده آمد، مدتی آتش در آتشکده مذکور معبود ارباب ججود می بود تا به سیلاب طوفان آن نیران فرونشسته سه رشته دیار و دیار از هم گسیخته گردید، چون نوبت رسالت به ابراهیم (Abraham) علیه السلام رسید و سلطنت عالم خاک به نمرود مقرر گشت و از انکار مجود نمرود، و کار ابراهیم بدان مقضی شد که در آتش رفت و دست آسیب و احرار نیران از دامن آن سعادت نشان کوتاهی بذیرفت شیطان دیگر بار مجال اضلال یافته مستعد آن نکال به تسویل و تخیل آنکه عدم احراق آتش ابراهیم را بواسطه^۳ آن بود که ابراهیم او را معبود میدانست و در خفیه به پرستش آن مبادرت می نمود به اتخاذ ملت آتش پرستی دلالت فرمود و آن سبیل علیل دیگر بار مسلوک برخی از منتسبان دودمان بشری گشته بسیاری از عوام مستغرق آن شیوه نافرجام^۳

1 Jamshid, the well-known ruler of Iran.

2 There were seven sacred *ādhar*'s or fires in Iran. *Adharkābirah* was one of them.

3 cf. 'Ajā'ib al-Ma'ālūqāt, pp. 139-40.

بود ، تا کیکاؤس در آذر ہائیجان آتشکدہ بنا فرمودہ آن را نحسینف
آذر گنپ موسوم گردانید^۱

و گویند کہ آتشی کہ سیاوش ن کیکاؤس بہ سبب تہمتی
کہ سودا بہ زن کیکاؤس بہ او کردہ بود و او را بہ طمع بہ خود
نسبت دادہ ، دران در رفت و سالم بیرون آمد نار نحسینف است
و نوشیروان آن را بہ شیراز آورد^۲ -

آتشکدہ اردشیر عبد اللہ زیاد - گوید چون عیسیٰ علیہ السلام در
عہد سلطنت اردشیر بابک^۳ در وجود آمد اردشیر شبی در خواب
دید کہ برقعہ بدرخشید و ستارہ او را سوخت پس این تعبیر آن خواب
و نتیجہ آن رویا مثال [؟] می بود تا اخبار ولود مسعود روح اللہ
و دعوت [f. 138b] و اعجاز حضرتش بہ او رسیدہ . سہ کس
از مقربان خویش را بہ جہت تحقیق و داعی و آمال آن رسول
حضرت ذوالجلال معجوب قدرے انگبین باستان خدام [؟] نبوت
نشان فرستاد ، چون قاصدان بخدمت رسیدہ بگذارش تہنہ مذکورہ
و تفحص حقایق احوال نیز فرایض کشید - جناب رسالت مآب پس
از اظہار مراسم دعوت و لوازم نبوت سہ قرص جو از دست رسولان
بہ اردشیر ارسال نمود و از فرستادگان دو کس باکل دو قرص
مبادرت نمود و یکے قرصی بہ او رسیدہ بود در سائے پنهان

1 Cf. *El*, Vol. I, p. 190; Browne, Vol. I, pp. 139-40. For this story see John Malcolm, *The History of Persia*, (London, 1815), Vol. I, p. 38.

2 See *History of Persia*, Vol. I, pp. 38-39.

3 Ardisheer Babigan (Artaxerxes of the Greeks) was the founder of the Sassanian Dynasty (229-652) see *the History of Persia*, Vol. I, p. 89, see also Brown, Vol. I, p. 127 et. seq and pp. 137-151.

ساخت - چون رسولان بخدمت ارد شیر رسیدند و حقایق حالات را معروض بادشاه خویش گردانیدند ارد شیر پرسید کہ آن شخص به شاہ چہ داد - آن دو کس کہ در امانت خیانت کرده بودند منکر گشته ، قاصد میوم واقعه خود همگنان را تقریر نمود ، ارد شیر دانست کہ در آن حکمتی خواهد بود ، لا جرم در ساعت سوار گشته بر آنجا کہ آن یکے قرص خویش را پنهان کرده بود رفت . تا در اثناء حضر زمین شئی عظیم از آن جا بیرون آمد ، متوجه ارد شیر گشت تا بر زین اسب ارد شیر افتاده برخیزد ازان بسوخت و درین اثنا ارد شیر خرد را از اسب در انداخته به سجود آن مبادرت نمود . پس ازان آن آتش باز گشته هم به موضع حضر غائب گردیده ارد شیر ازان ادا استدلال قبول عمل خویش نموده . هم بموضع مذکور بنائے آتش کده امر نمود و آن مقام را بعد ازان اتمام بآتش برزین موسوم ساخته اهالی و نمالک خویش را به عبادت و پرستش آن مامور گردانید

و خواجه نصیر در تحفة الغرایب^۱ گفته کہ در حدود فارس ارد شیر آتشکده بنا کرده بود کہ اس آنجا آتش نیفر و ختنے و همه وقت آتش آن فروزان بودے و گویند سبب آتش پرستیدن آن بود کہ هرمز بن خسرو^۲ بن بهرام خوانده بود کہ مولود مسعود

- 1 This work has been ascribed to a number of authors. One of such work of al-Tamini was well known. This Kilwajah Naşir, the author could be Kilwajah Naşir al-Din Tūsi (d. 1274). See Brown, I, pp. 484-86
- 2 If one is to believe in this tradition this Hurmuzd could be the successor of Bahman or Ardisheer Dirazdust (the Artaxerxes). See Brown, Vol. I, p. 131, 154. cf. *History of Persia*, p. 66

بسی زر و زینب در بیت المقدس پدید آید ، لا جرم ابنانی زر به هدیه مریم [Mary] که در آن آوان صیت تقوی و طهارت او به افیاض و ادانی رسیده بود فرستاد - مریم ابنانی خاک به هرمز ارسال نمود ، او آن خاک را به موضعی که امروز شهر شیراز بر آن موحس است دفن کرد و گاه گاه بدان مقام رفته به طواف آن تبرک می نمود ، چون زمام سلطنت آن حدود به دیگرے مفوض گردید ازان معامله خبر یافته ، بدریافت آن مقام اهتمام تمام به تقدیم رسانید ، اما از آنجا که تغییر و تبدیل فاحش بدان موضع راه یافته بود تشخیص موضع مذکور تیسیر پذیرفت تا در اثنائے ابرام در تحقیق آن مقام شبی از شبها چنان به وضوح پیوست که نورے عظیم از موضعی سر برزده افاق را منور گردانید و آن کس که نور مذکور را مشاهده نموده هم در آن شب خطی برگرد موضع کشیده ، چون روز شد بادشاه را حقیقت مال اعلام فرموده بر سر آن مقام برد و چون نزد پادشاه به وضوح پیوست که [f. 139a] در موضع دفن ابنان همان است که آتشکده بر سر آن بنا کرد ، مردم را از افق به عبادت آن دعوت فرموده و از آن جا آتش به مشرق و مغرب برد ، آتشکده ها تاسیس یافت و ملت آنش پرستی دایر و شایع گردید و گویند بر سر آن آتش قبه کردند و بر سر قبه هلالی از سیم ناب ترتیب نمودند و طلسمی ساختند که آن را نتواند گرفت و آن آتش هشت صد سال افروخته می بود و گبران گفتندے فرشته بر آن آتش مؤکل است که آن را سبلان گویند

آتش کده زردشت : دیگر آتش کده زردشت است که در عهد

لہراسپ^۱ در نیشاہ بور بود^۲ و قبل در بلخ تاسیس یافت۔ (فی الغرایب ا زردشت از بلخ بود، دعوی نبوت کرد و گفت بہ کہوہ سہلان فرشتہ بہ من آمد و لوازم ملت مجوس را بر من فرو آورد، و آتش پرستی در جہان آشکارا کرد و فتنہ در عالم مدتہا بتاند

و شیخ آذری^۲ در جواہر الاسرار آورده کہ در زمان لہراسپ دو برادر بودند یکے را صاحب البحر گفتند و دیگرے را زردشت، سی سال دعوت زحل کردند تا چنان شدند در خوارق عادات، ہرچہ خواستندے کردندے، دو کتاب ساختند در جادوئیے و مراسم آتش پرستی و جملہ سحرہا و لوازم ملت مجوس دران نوشتند و آن را زند و اوستا نام کردند، بعد ازان دعوی پیغمبری پیش گرفتہ بہ اغواء و اضلال انام مبادرت نمودند۔

خرق عادت زردشت و روئین تن شدن اسفند یار : منقول است کہ روزے زردشت نزد لہراسپ نشستہ بود، گفت معجزے بہ من بنہای، اسفند یار کہ نبیرہ لہراسپ است نشستہ بود، خورد بود و لہراسپ او را در کنار داشت زردشت او را از کنار لہراسپ برداشت و چیزے بر او خواند، زمستان بود و منقل آتش می سوخت، او در آتش انداخت نہ سوخت، چون ساعتے برآمد، او را از آتش بیرون آورد و بہ دست لہراسپ داد و گفت بہ برکت، این دعا کہ بر او خواندم آتش بر او کار نہ کرد و ہرگز هیچ اسلحہ نیز بر او کار نہ کند۔ لا جرم لہراسپ دین او گرفت و

1. Kaikaoos was succeeded by his son-in-law Lahrasp.

2. 'Ali b. Hamzah b. 'Ali, b. Mālik b. Hassan al-Tūsi commonly styled Shay'ḥ Adhūrī (d. 866/1461-62). *Jawāhar al-Isrār* was the title of the abridged version of his own work entitled *Miftāh al-Asrār*. See Ethe, *I.O. Cat. of Persian Ms.*, No. 2036, col. 1128.

ملت مجوس اشتهار پذیرفت و همه روئے زمین مسخر زردشت شد
و خلق بدان کتابها کار می کردند تا زمان ظهور مزدک
(Mazdak) -

و بعضی گویند که سبب احداث زردشت کیش آتش پرستی
را آن ست که او پیش از موسی [Moses] علیه السلام بود
و از بعضی کتب آسمانی چنان معلوم کرده که مولودے هدید آید
که خداوند سبحانه در کسوت آتش با او تجلی نماید و آتش
واسطه تقرب او شود و او خود را همان مولود پنداشتند، به تعظیم و
احترام آتش مشغول گردید و شیطان دران مهمل با او مجال
اغواء و اضلال یافتن از میان آتش با او به سخن درآمد و کیش
آتش پرستی را به مقرر او داشته، و احکام و اداب آن را بروی
واجب گردانید و هم او را به پیغمبری پیغام داده به دعوت
خلائق مامور ساخت، و او از غایت بلاهت به قبول آن مبادرت
نموده [f. 139b] کتابی موسوم زند و شهرے بر آن موسوم سازند
و استا [اوستا] در احکام ملت آتش پرستی تصنیف کرده، نخست
نهراسپ را بدان کیش دعوت فرموده چون ملک مذکور به ملت او
در آمد آتشکده در نیشا پور و گویند در بلخ بنا کرده، با گردیدگان
خویش دران مقام گرفت و تفصیل احوال زردشت در ضمن بیان
حالات ملوک عجم از مساعدت روزگار مأمول است -

و دیگر آتشکده چوبین است که بیلاذ غس شب می سوختے
و به روز دووے از چند فرسنگ پدیدار بودے و گاه و گاه شعله ها
از داخلے و خارجے رسیدے فرو سوختے، گبران آن را سجود کردندے -

واقعه خالد ابن سنان علیه السلام

تا خداوند سبحانه و تعالی خالد بن سنان^۱ علیه السلام را از بنی اسماعیل [؟] به منصب نبوت سرافرازی داده باین حدود فرستاد و نبی مذکور به الهام الهی چاهی کنده . آن آتش را دران مدفون گردانید و شرآن را از انام و آن مقام دفع فرمود .

و گویند در اندلس آتشی است که منگ را بسوزاند و او گرم ترین آتشیست دیدنیست و گر آدمی خواهد که ازان شعله برگیرد فرونشیند و نه فروزد .

و حکماء گویند سه چیز را آتش نه تواند سوخت ، طلح را که در سایه خشک کنند و سمندر و فلفل مفید را و مراد از طلح نیلوفر است و در تحفة الغرایب آمده که هر که طلق با خطمی سرخ برخویشتن مالذ آتش برو کار نه کند و صواعق و شهب و ذوذوابه و رعد و برق از تاثیرات کره آتش است ، بقول حکماء ، و این قدر ازان گفته آمد . و سبب اضلال کبران و عبده نیران به وضوح پیوندد و رسوای آتش پرستی و قبح و کراهت آن خاطر شان اقصی و ادانی گردد . گویند آتش پرستی در دریا افتاده بود و فریاد می کرد که ای آتش فارس دستم گیر و ای آتش آذر بانجهان دستم گیر و به فریادم رس . ملاح می

1 Qazwini states that he was from Bani 'Abas. see 'Aja'ib al-Makhlūqāt p. 140. His version is :

و او از بنی عبس بود و بنی اسماعیل قبیله ازو نیامده بود

See also *Al-Mustadrak*, 1336 Hyd, India, Vol. II, p. 599

گفت کہ اے احمق این جا کہ تو افتادہ^۱ اگر آتش افتادنے حال او
 بتر ازان بودے کہ حال تو، برو آفریدگار آتش را بخوان کہ از
 آتش هیچ نیاید و چون نیک نگری ہمہ عاجزانند، چه افلاک
 و چه انجم و چه عناصر و چه موالید و آنچه از ایشان آید جز
 بہ تقدیر و حکم الہی نہ باشند کہ وہو علی کل شیء قدیر^۱
 وفي المثنوی المعنوی بیت :

از سبب سی رسد ہر چیز شر نیست اسباب و وسائط را اثر

1 Al-Qur'an, 6 : 120

عنصر هوا

تقریر مائثر عنصر هوا و قوت و هیبت هوا و بیان اسباب
حدوث ریح و افراد و اقسام اینها و بنیان خواص و
مزایا و مہب و جهت ہر یک و سایر ما بتعلق بہا

قال الله تعالى ، وارسالنا الريح لواقح¹ - خداوند سبحانہ گفت
بادہا را چنان آفریدم کہ درختان را آبستن کند و کشتی ہارا در
بحار روان گرداند و بسا منافع و فواید کہ در وجود آن بود ، و بیاید
دانست کہ الله تعالی هوا را بیافرید بر مثال دریا متموج و متحرک
محصور [f. 140a] در جوف فلک ، و چنانکہ آب را سبب حیات
ماہی کرد هوا را وسیلہ حیوانات ساخت ، و غذای بنی آدم
سہ چیز است نان و آب و هوا - نان و آب غذائے اجسام است
و هوا غذای ارواح ، چہ اگر یک روز آب و نان نہ خورد بزید ،
اما یک طرفۃ العین هوا بہ حلق وے نہ رسد بخیرد² فی الغرایب : هوا
گر پرسند کہ هوا در دریا بہ حلق ماہیان چگونہ رسد ،
گویم هوا بواسطہ آب بہ ماہی می رسد ، زیرا کہ هوا محیط است
بہ آب و آب محیط است بہ ماہی و اگر ماہی در آبے باشد کہ
هوا بہ وے نہ رسد بخیرد چنانکہ بچہ در شکم مادر ، و اگر جاہلے
بہ ماہی در نگر و گوید چرا در آب نمی میرد باشد کہ ماہی
نیز برابر او بایستد و گوید کہ او چرا بر خاک نمی میرد ،
الخواء جرم بسیط وطبعتہ حار رطب مکانہ الطبعی تحت کرة النار
وفوق کرة الماء و بزعم حکماء سمک ما بین السماء والارض

3 Al-Qur'ân, 7 : 22

یعنی مسافت واقعہ میان آسمان و زمین منقسم است بہ سہ قسم .
اول آنکہ بہ فلک متصل است و دیگر آنکہ بہ سطح آب و بعضے
از زمین و بعضے آنکہ در میان است و این جملہ مملکت ہواست
و آنکہ متصل بہ فلک قمر است و بہ سبب سرعت حرارت فلک
در غایت حرارت موسم است بہ کرہٴ اثر ، و انچہ از فلک دور
تر است و در مسافت متوسط مستقر و ممکن ، موسم است بہ کرہٴ
زمہریر و آن در غایت بردے است بہ سبب بعدش از فلک و عدم
وصول بہ حرکت فلک بدان و انچہ متصل است بہ کرہٴ آب
و بعضے از زمین موسم است بہ کرہٴ نسیم و ہوائے آن معتدل
است بہ سبب آنکہ حرارت آفتاب زمین را گرم می کند و از زمین
ہوائے کہ متصل است بدان منعکس می گردد والا ہوائے کہ
ماس زمین بودے بایستے سرد تر از طبقہٴ زمہریری بودے چنانکہ
در سواضے کہ زیر قطب شمال است ، زیرا کہ نہ اثر حرکت
فلک قمر بہ آنجا می رسد و نہ تاثیر آفتاب ، لا جرم ہوا آنجا
بہ غایت سرد بود و ہوا غلیظ و چون آن تاریک و آبہا افسردہ
آنجا نہ نبات باشد و نہ حیوان - فی الغرایب ، بدان کہ
خداوند سبحانہ ہوا و آتش را مشترک آفرید و ہوا گرد عالم
بگرفته است و فلک قمر می گردد و از سرعت حرکت وے ہوا
گرم می شود تا نزدیک ہر دو قطب سہرے گردد و ہوا
ہوا و آتش یک کرہ اند کہ جنس یکدیگر ، مسافت واقعہ میان
زمین و آسمان را کہ بتول صاحب غرایب سی پنج ہزار دوہست
و سیزدہ فرسنگ است مملکت ہوا داشته اذ و خداوند سبحانہ آن
قوت و نیرو کہ ہوا را داد هیچ مخلوق را نہ داد و غیدان

ولایت که هوا را است هیچ چیز را نیست اگر تو بر منظر آسمان
 روئی هوا بینی و اگر بر اعماق بحار گذری از هوا خالی
 نیابی ، و قوت این عنصر را بدان توان دانست که اگر مشکے را
 پراز هوا بسازی و کوهی را فرضاً بران گذاری احتما نماید
 [f. 140b] سگر مسامهائے مشک متحمل نه گردد و ما در باد
 گزارد ، و ابضا بزگر که آن مقدار هوا که در سفینه است با آنکه
 یک مثقال نه باشد صد هزار سن بار بردارد و اگر پرسند که قوت
 آتش بیشتر است یا نیروی هوا ، گویم قوت هوا افزون باشد ، که
 به حکم آن که اگر سنگ را بر آتشی نهی اگرچه بسیار به تابی
 نه کدازد تا به دم و کوره هوا را دران راه نه دهی ، چون هوا
 آتش را برافروزد و سنگ متجول گردد بر ارباب الباب - خفی نه
 ماند که اله آگه خداوند بے اشباه هوا را بیافرید او را قوت داد
 تا در اجسام تاثیر سی کند لیکن تاثیراته او در هر هستی
 متخالف و متفاوت باشد چنانکه هوان که در حدود زنجبار
 است [Zanjibar] سیاهی دهد و هوانی که بعد صقابه
 [Northern people as Slavs etc.] است - رخنی و سفیدی دهد
 و چون اعرابی به خراسان شود از طبع خود بگردد و بلخے که
 در بیان [بیابان ؟] بود ، خاک رنگ بود و بلخے که در بوستان
 بود سبز رنگ باشد و گویند هوا در هر شخصی به اعتبار اوقات
 هر شیے تاثیر دیگر دارد ، چنانچه بر سر جوان مومے را سیاه دارد
 و بر سر پیر سفید ، و صحت و فساد هوا نیز در اجسام مؤثر است
 و پنهان نست که روئے حبشی چنان نیکو نیست که
 روئے ترکان و مردانے که از نبط و مسینان [؟] آیند ، دنبال ها

دارند چون دنبال نهنک و اگر ملاح نبطی را بینی روی
 وے چون روی بوزینه بود و به حدود مغرب مردسے اند
 متغیر الاشکال و البتہ از سبب ہوائے فاسد و در غایت جہالت
 ازان مکان بہ مکان دیگر انتقال کنند چون روزگارے برآید سوئہا
 و دنبال شان دراز شود و ہیأت انسانی مبدل گردد بہ صور حیوانی،
 چنانچہ صاحب غرایب گوید در مہب شمال آدمی بود کہ
 بر رو کاہ (؟) بوزینه و خرس شود و صحت این مقال بقول کسی
 ست کہ تجویز می کنند مسخ و خسف و حذف را برین است،
 و مقصود ازان مقالات قوت ہواست کہ در اجسام مؤثر است،
 چون سوختن در آتش و تری در آب و آذہ و گاہ تغیرے در ہوا
 بدید آید بہ سبب حادثہ، بقراط [Ptolemy] گوید در ساحل
 دریا و بائے ظاہر شد و هیچ سببے نمی دیدند، تفحص کردند
 در سبب برناسے [؟] اژدہانے را، سحاب از دریا کشیدہ
 بر ساحل افگندہ کندیدہ بود و ہوا ازان تغیر یافتہ، پس بہ فرمود
 تا نمک بسیار بران ریختند تا تعفن ساکن شد و ہوا صافی گشت
 و وبا بہ کسر دید، و ہوا را تغیرات عجیبہ و استحالات غریبہ
 از نور و ظمات و بخارات و دخانات و بادہائے مختلف در دابع
 و ہالہ و قوس قزح و رعود و بروق و صواعق و امطار و ضیاب
 و ظل و صیغ و ثلوج و برد و غیر ذانک و بعض ازیں تغیرات
 در سمک کرہ ائیری [f. 141a] سمت وقوع می پذیرد و چون
 شہب و انقباض لواکب و رعود و بروق و ذوذوابہ و صواعق
 و غیر آن و بعضے در سمک کرہ زمہریری چون سحاب و امطار
 ثلوج و متعلقات آنہا کہ عنقریب سمت گذارش یافت و بعضے

از حادثات کہ بعد ازین یا برخے از تغیرات واقعہ در کرہ نسیم و سطوح مشابہ عز نگارہن یافتہ آید۔

بدان ایدک اللہ تعالیٰ بہ معارف الحقایق و معالم الدقائق کہ ہوا را چنانکہ سبقت ذکر یافت چہار طبقہ است، و مکان او بہ طبعی تحت کرہ نار است و شکل کروی فی شرح المقاصد مجددہ [؟] مجح الاستدارة علی الراى الاصح لمللا صفة مقعر النار ولا متعده لما نرى من ادر المياہ والجبمال والوہاد۔ ہوشیدہ نہ ماند کہ انچہ عرب او را ریح گویند و عجم باد و بہ رائے حکماء حقیقت ہوائے متموج و متحرک است۔

و صاحب دانش نامہ جہان گوید حکماء سبب پیدا شدن باد را چہار چیز داشته اند۔ اول آنکہ چون جانبے از جوانب ہوا بہ سبب تابش آفتاب نیک [؟] گردد و انبساطے در و پدید آید ہر مثال جسم منحل، و مقدار آن بیشتر گردد و بنا بران قاعدہ کہ لعل حرارت تفریق و ہسط است و بدین واسطہ ہوائے کہ تماس و مجاور آن ہوا بود او را دفع کند و دور گرداند تا جائے او بگیرد و بہ این سبب حرکتے در ہوا پدید آید و آن ہوائے متحرک باد باشد۔ دوم آنکہ چون جانبے از جوانب ہوا نیک سرد شود آن برودت آن ہوا را نیک منقبض و منعقد گرداند و اجزاء او در ہم کشیدہ شود و مقدار او کمتر گردد و بنا بران قاعدہ کہ تقعید و جمع است ہس ہوائے کہ نزدیک او باشد بہ طرف او حرکت کند تا آن قدر موضعی کہ از ہوا سرد خالی نہ ہود، آن را بگیرد زیرا کہ خلا محال است و چون حرکت در ہوا پیدا

شود باد پدید آید و این دو نوع باد را نسیم گفتن ملائم بود و ظاهر است که سبب حدوث این دو نوع باد کیفیتش است که در ذات هوا حادث می شود - سیوم آن که چیزے خارج از ذات هوا او را حرکت دهد و این بدین وجه می باشد که چون ابخره و ادخنه از زمین برخیزند و بر هوا شوند چون به کره زمهریری برسند اگر برودت هوا زمهریری حرارت آن بخار و دخان را زایل گرداند و سرد سازد غلیظ و ثقیل شوند و به سرعت نزول نمایند و بدین سبب توجی در هوا پیدا شود و باد هائے عظیم روان گردد و اگر حرارت بخار و دخان از برودت زمهریری منکسر نه گردد از طبقه زمهریری گذشته متصاعد شوند تا به کره نار رسند و بواسطه ثقلی که در ذات ایشان باشد از آنجا تجاوز نه توانند نمود به ضرورت (f. 141b) به جانب سفلی باز گردند و بدین سبب حرکت در هوا پیدا شود و باد حادث گردد و هر بادے که بدین سبب بود آغاز وزیدن آن از بالا باشد - چهارم آنکه چون بخار ترا از زمین برخیزد به سببے که معلوم شد حرارت هوا و تابش آفتاب آن بخار را لطیف تر و سبک تر می گرداند پس چون به کره زمهریری می رسد سرما دروے اثر می کند و حرارت ویبوست او کم می شود آنچه لطیف اوست در حال هوا می گردد و آنچه غلیظ اوست ابر کشیف می شود و بران هوای حادث می زند و او را باز می گرداند به سفلی و بدین حرکت باد حادث می شود -

پوشیده نه ماند که مفاد سه وجه اول بیان سبب حرکت هواست و مفاد وجه آخر بیان سبب حرکت هوا و حدوث ذات هوا

و از جمله بادها باد مسموم است و او محرق است فی نفسہ چنانچه آتش و سبب در حدوث او آن است کہ گاہ دخان متصل است بہ زمین از کرہ ناز، پس ہر گاہ طرف اعلائے او مشتعل شد تا بہ اسفل می رسد ہادے کہ او را گرفتہ روان می شود مزاج او می گیرد مکیف بہ کیف سمیت می شود، بدان سبب بہ اسم مسموم موسوم گشتہ و بعضی گفتہ اند بادہائے کہ بہ مواضع حارہ می گذرد مثل کان زاک و گوگرد آن مسموم می شود و بسیار باشد کہ حدوث ریح از حرکت فاکہ باشد کہ رد ادخنہ کند وقت رسیدن آن بہ کرہ آتش یعنی کہ حرارت ادخنہ بہ بروقت کرہ بارده منکسر و شکستہ نہ شود تا کرہ ناز صعود کند و کرہ ناز متحرک است بہ حرکت فاکہ و حرکت دوری او را صد زند و بہ اسفل رد کند از حرکت آن ہوا توج کند پس باد ہدید آید۔

،

صاحب غرایب گوید و باشد کہ حرکت ہوا از حرکت جسمی بود عظیم چنانکہ چون لشکرے عظیم برخیزند ہوا در حرکت آید و همچنین بہ وقت رجوع کواکب و بیاید دانست کہ اصول ریح جہد [؟] است و حدود ہر یک معین چنانکہ چون ہوا در جانب مشرق کند آنرا صبا خوانند و اگر بہ مغرب بود دیور گویند و اگر در شمال، شمال و اگر در جنوب، جنوب و موم۔ قال الذکریا القزوینی شمال، مہب آن از مطلع بنات النعش است تا مغرب اعتدال آفتاب و جنوب، مہب آن از مطلع مہیل است تا مشرق اعتدال آفتاب و صبا، مہب آن از مطلع بنات النعش

است تا مشرق اعتدال آفتاب و دبور مهیب آن از مطلع سهیل است تا به مغرب اعتدال آفتاب و طبیعت شمال بارد یابس است . زیرا که آزان جانب که آن می آید به سبب عدم مسامته . آن مواضع به آفتاب بلکه عدم قرب آفتاب بر آن حدود و مدام میاه آن منجمد باشد و ثلوج غرایب نه گردد و برودت پیوسته بود . چون باد مذکور بران مواضع و اشیاء بارده بگذرد و در آن صورت تمام براری و بهار و میاه کم بود بلکه معدوم باشد لا جرم از آنها اکتساب برودت و یبوست کند ازین سبب او بارد یابس باشد و هبوب شمال قوی و با نیرو بود زیرا که مدام عبور او مسالک ضیقه باشد چون درها و سوراخهائے جبال ، چناچه آبے که از مواضع ضیقه بیرون آید با قوت و حدت باشد (f. 142a) بخلاف باد جنوب که مهیب آن بر بهار و میاه است نه بر جبال و احجار و باد شمال در فصل تابستان بیشتر وزد از آنکه آفتاب درین وقت به صوب شمال بود . و حکماء یونان شمال را گریبا گویند و خواص باد شمال تقویت دماغ و ابدان و نیکوی لون و صفای حواس و غلبه شهوت و زیادتی توالد ذکور باشد و لیکن سعال آورد . و گویند چون باد شمال و جنوب بر موضعی دایم الهبوب باشند توالد حیوان دران مکان بسیار به وقوع انجامد . اما در مهیب باد شمال ذکور موفور باشد و در مهیب جنوب اناث بسیار بود . و عرب باد شمال را مذموم شمارند از آن سبب که ابر را ببرد و سرما آورد و این باد در ولایت خراسان خصوصا هرات بیشتر وزد و همچنین در بخار اکثر الهبوب باشد . اما مزاج باد جنوب حار رطب است زیرا که مهیب از آن جانب خط استوا

است و آنجا حرارت مفرط باشد از آنکه آفتاب مسامت خط استوا شود در هر سال دوباره دور نمی شود از آن همچنان که از جانب شمال دوری شود ازین سبب گرمائی آنها زیادت بود و حرارت باد جنوب ازین جهت است ، اما وجه رطوبتش آن است که در جهت سیاه و بخار متکثره است بس سبب تابش آفتاب آبخره رطبه از آنها متصاعد می گردد لاجرم کسب می کند باد مذکور از آن آبخره رطوبت را^۱ -

قال المستوفی و طبیعت باد جنوب جهت آنکه در آن طرف قرب آفتاب و زیادتی دریا هاست گرم و تر است و خاصیتش مستی ابدان و کسالت تن و گرانی گوش و غشاوه بصر و سیاهی لون و کدورت حواس و نقصان شهوت و زیادتی توالت اناث - و این باد در ممالک هندوستان و حبشه و سایر آن حدود و کثیر المبوب است - و من العجب چون باد جنوب بر آب گرم جهد آن را سرد گرداند و اگر شمال بر آب گرم وزد همچنان گرم بگذارد ، و عرب جنوب را محمود شمرند از آن سبب غم را جمع کند و بارن آورد ، و زعم عرب آن است که لواقع از جنوب است تا گویند هیچ باد را باران نبود الا باد جنوب را اما الصبا ، و عرب صبا را قبول گویند و مزاج آن قریب است بحد اعتدال اگر در اول بهار وزد به سردی مایل باشد و به غایت خوش اینده بود زیرا که بر مواضع بگذرد که آفتاب از آنجا دور شده باشد و آن امکانه بواسطه بعد آفتاب سرد گشته بود - در شب و کسب رطوبت از آنها کرده [f. 142b] لیکن زمان جولان آن اندک باشد چه زمان هبوش

1 Cf. 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, pp. 143-47.

از سحرگاہ تا آفتاب بلند شدن بود و سبب اعتدال او آن است کہ آفتاب از پس او طلوع کند و آن را می راند و او پیوستہ در پیش آفتاب می رود و آفتاب آن را لطیف و گرم می کند بہ حرارتش تا معتدل شود و این باد است کہ او را گفته می شود نسیم سحری۔ خاصیتش آنکہ خواب آرد و مریض را امید صحت بخشد و هیأت چہرہ نکو کند۔ اما دہور مخالف صبا است زیرا کہ ہبوب او وقتے بود کہ آفتاب از و دور شود پس تلطیف و تسخین آن تیسیر نہ پذیرد لاجرم اعتدال این صورت نہ بندد و در آخر روز جہد و در غیر این وقت او را ہبوب نہ باشد زیرا کہ آفتاب مقابل آن باشد بہ روز و شب در مہب آن گذرد و بخارات را تحلیل کند و زمان ہبوب او اندک باشد۔

قال المستوفی ' زمان ہبوبش از وقت غروب تا پاره' از شب بود و خاصیتش مخالف باد صبا است چون ریاہ اربعہ ، بعضے ازاں در وزیدن بر ہم رسند و حرکت ہر یک مانع جستن دیگرے شود بر ہم امیزند بر شکل منارہ' نماید و عرب آن را زبعہ و عجم گرد باد بھوانند و دیوباد نیز گویند و باشد کہ ابخرہ' کہ متصاعد شدہ در مراجعت پیچان گردد و ہمچنان پیچان بر زمین آید و زبعہ نماید' باشد کہ منقذ مہب یکے ازین ہادھا پیچان ہودہ باشد ہم چنین پیچان حرکت کند چنانچہ گویند جعودت موئے بہ واسطہ اعوجاج مسام است و اگر چیزت در میان این گردباد افتد آن را بر بالا برد و چون بزمین آید' باشد تباہ گرداند و باشد کہ آرمیدہ بزمین رساند و آمیبے بدان را نیابد۔ و والد راقم رحمۃ اللہ علیہ می فرمودند کہ یک بار در فراز بعضے

جبال جوزجان گردبادے مرابا مرکبے کہ بروئے سوار بودم
 در ربود و چندان بالا برد کہ سطح زمین بہیات ظلمت منبسط
 در نظرم در آمد بعد از ساعتے آثار ہبوط در و مشاہدہ نمودہ در
 نہایت حال خویش متفکرے بودم تا آنکہ خود را برسر کریوہ عالی
 دیدہ بہ مراسم شکر مبادرت نمودم ، و بسیار باشد کہ سفینہ در میان
 آن افتد پس رفع نماید آن را و بیرون آرد از ورطات ہائہ و بسا
 کہ قطعہ از غیم در میان آن افتد و با او می گردد و در نظرها
 چون از دہائے نماید ۔

و صاحب غرائب گوید غیر از رباح اربعہ باد ہائے دیگر مثل
 زواع و صرصر و ریح العقیم کہ عادیان را ہلاک کرد و عذاب
 بود و لواقع کہ از آثار رحمت است و اشجار را آبستن گرداند و
 نبات را برویاند و از زاویہائے عالم می جہد و اعجب خواص
 رباح آن است کہ خبر می دہد از حال آنچه بر آن [f. 143a]
 می گذرند ہون اصوات و روائح طیبہ و متنہ و ابخرہ و ادخنہ
 و الفواح اشجار و ترطیب زروع و تحفیف و تغیر طباع حیوان تا
 آنکہ گویند آن را اثرے است در تولید ذکور و اناث و تصرف
 است در ابدان ایشان تا آنکہ بعض رباح مست می گرداند ابدان را
 و ضعیف می سازد قوی را و تحلیل لون می کند بہ صفرہ و بعضے
 دیگر صاب می گرداند ابدان را و قوت می دہد قوی را و روشن
 می سازد و اعجب من ذالک ۔ تلاغبہ بالسحب تنشر بعضها
 و تجمع بعضها و تخلل بعضها و تقصر بعضها کل ذلک حتی
 تملک وی مسبب الغیث و سقی العالم و مادة حیوۃ النبات و المعادن

والحيوان و الى هذا اشار عز من قائل حيث قال - وهو الذي يرسل الرياح بشراً بين يدي رحمته حتى اذا اقتلت سحباً ثقالاً سقناه لبلاد ميت فانزلنا به الماء فاخرجنا به من كل الثمرات¹ فسيبجان ما اعظم شانها صاحب غرائب گوید در بعضی بلاد و حدود بادها باشد منسوب و مضاف به آنها ، چنانچه گویند در مصر بادے آید که آن را ریح المرسیه خوانند و او از جانب مغرب آید ، چون آن باد بیاید اهالی مصر کفن ها راست کنند که و بئایه در عقیب آن بیاید و ریح دماغان² و به دامغان³ باد هائے بسیار آید شب و روز - در حدود موغان⁴ فدهه ایست و قترے بادے بیامد و مردے را بر بود و سه بار به گرد نلعه بگردانید و به حدود رے⁵ وادی ایست آن را وادی البر خوانند از جانب شهر به روع بادے در آن جهد شب و روز سه ماه هیچ چیز مانع آن نتواند شد ، چون وقت بد بود مردم آن حدود به کوهها روند تا وقت آن بگذرد و میان کوه هائے سمنان⁶ و دامغان پیغوله ایست که بادے از آن بندر می آید بر هر که رسد او را هلاک و آن در یک فرسنگ زمین بود که آن را ناران خوانند - بزیدلف [۴] گوید من با کروانے

Al-Qur'an, 7. 57.

- 2 Capital of Qumis, a part of modern Khurasan, for further details see *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 364-365.
- 3 Mughān, a great swampy plain from the base of Mt. Sāclān to the east coast of the Caspian Sea. *Ibid.*, pp. 174-175.
- 4 Rayy, the Rhages of the Greek, at the north-eastern corner of the Jibal province. *Ibid.*, pp. 214-215.
- 5 Half way between Dāmghān and Rayy. *Ibid.*, p. 366.

آنجا بگذشتیم باد معهود برآمد کاروان هلاک شد مرا اسپه بود نیک تیزتگ بگریختم و در طاقه پنهان شدم و از هوش برفتم بعد از چهار روز به هوش آمدم چون نیک نگریستم اسپ من مرده بود و من به سلامت از آنجا بیرون آمدم ، و در حدود عند خانه ایست از سنگ سرخ ' دو در دارد یکس مشرقی و دیگر مغربی چون مردم بشرقی آن خانه را احتیاج به باد افتد در شرقی را بکشایند و هر چه در میان بود بردارند و مردم را از مرور به قرب آن خانه منع نمایند ، ازان در چندان باد وزد که مهم ایشان انجام پذیرد ، چون آن در بر بندند باد بایستد و همچنین چون اهالی غربی آن خانه را به باد حاجت افتد بدستور به عمل سدهور اقدام نمایند آن را کنیسیته الریاح خوانند و در کوه سیام سوراخه است ، از آنجا باد می بیرون آید اهل نخشب خوانستند که آن را بندند ، نتوانستند [f. 143b] و کودکان آنجا بازی کنند و کلاهها دران اندازند ، در هوا بران شود و مردم مرغها سازند از پوستها مجوف و دران سوراخ اندازند پران شود و در میان چشمه ایست که ازان باد می بیرون آید هر که دران رود و نه را بیرون افکند - ابو سعید سنجری گوید من دران رفتم مرا بیرون انداخت و حواله را پرریگ کردم و با چند کس دران انداختم آن را نیز بیرون انداخت تا بر اشتر می آمد و نه را هلاک کرد و در شام حصنه است که آن را حصن ذوالقرنین خوانند ، دجله از زیر آن بیرون می آید - آنجا غارن است ، مردم در آنجا می روند ، باد می از آن بیرون می آید و هر چند بیشتر می روند باد مسخر می گردید و تاریک تر می شود تا باز

کردند۔ اتراک آن ناحیہ خواستند کہ بہ اقصائے آن برسند
شعلہٴ پرفروختند باد نہ گذاشت و ہمہ را بیرون کرد۔

بباید دانست کہ بر ولایتی اکثر چنانست کہ مہب ریخی
است از ریح اربعہ چنانچہ در مملکت خراسان بیشتر باد شمال وزد
و مدار صحت ابدان و طیب عیش و رفاه حال شان بر آن بود
و امتداد ہبوب آن از چاشت گاہ اکثر چنان بود کہ تا نیم شب
کشد، و در بلخ صبا و دہور بیشتر جہد لیکن ہبوب صبا موجب
محو بود و چنین دہور مستلزم تہیج غیوم و آمدن امطار و ثلوج
و صبا را در مملکت مذکور باد خلم و دہور را باد قبلہ۔ و وجہ
انتساب صبا بہ خلم آنست کہ خلم قصبہ ایست واقع در شرقی
بلخ دران کوفہ است موسوم بہ شمز، و دران کوفہ سوراخی
است کہ ازان باد بیرون می آید و آن باد در زمستان بیشتر جہد
و در غایت ہرودت باشد و آن چہ از بعضی احباب استماع افتادہ
کہ آنچه شایع و دائر گشتہ کہ باد مذکور از سوراخی کہ دران
کوفہ است می جہد، از اغلاط عامہ است بلکہ حقیقت آن باد
آن است کہ سوراخی کہ ازان باد مذکور بیرون می آید چنان
افتادہ کہ یک سر بدان جانب کوفہ مسطور است و سر دیگر
مشرف بر اراضی خلم چون از صوب بدخشان باد بر آن جانب
کوفہ وزد لاجرم چون کوفہ مانع ہبوب آن گردد از آن سر سوراخ
درآمدہ ازین سر بیرون آید و مردم پندارند کہ ازان سوراخ
می جہد، اما حضرت خلافت مکانی می فرمودند کہ آنچه سمت

1 Probably Nadhar Muhammad Khān, ruler of Balkh.

اشتهار پذیرفته صواب است زیرا کہ مکرر دران محبوب باد از این
جانب کوه پرتو عبور بدان جانب کوه انداخته شد از باد اثرے
نه بود و الله اعلم بحقایق الامور۔

بیان حقیقت آب

راندن ملاح تقدیر کشتی تقریر را از ساحل تحریر اسباب
به گرداب کره و شنای قلم آشناسیم دران بحر ژرف و محیط
شگرف بر ارباب بصائر و اصحاب سرایر مخفی و مستور نه خواهد بود
که اگر چند جمیع اشیاء تمامت ماسوائے را دلالت ظاهره و اشارات
[f. 44a] باهره است بر قدرت شامله و حکمت کامله خداوند سبحانه
اما بعضی از مبدعات و برخی از مخترعات بنا بر غرابت گوهر
و عجابت جوهر بر جزالت قدرت و جلالت حکمت اول . و اهدی
می نماید ازان جمله عنصر آب است که استعجاب طینت و استغراق
خلقت آن چون چشمه آفتاب پیدا و هویدا است و شناور ادراک
را در گرداب دانش فرینش آن جز طرفگی و انهماک سبیلے نیست -
و خداوند سبحانه در کلام قدیم خویش به چند جائے ابداع آن را
تعظیماً لثانہ .ه خود نسبت داده و فواید و منافع آن را به طریق
امتنان باز نموده . کما قال عز و جل : افرأیت الماء الذی تشربون أأنتم
انزلتموه من المزن ام نحن المنزلون¹ - یعنی خبر دهید آبے را که
می آشامید از برای تسکین عطش و زندگی شما باز بسته بادست .
آیا شما فرستاده اید از ابر سفید یا ما فرو فرستاده ایم آب شیرین
لطیف را و قال ایضاً جل جلاله فی کتابه الکریم : وانزلنا من
المعصرات ماءً ثجاجاً لنخرج به حباً ونباتاً و جنت الفافا² .

1 Al-Qur'ān, 56 : 68-69.

2 Ibid., 78 : 14.

گفت ما آب فرستادیم از ابرها تا نباتها بروید و بوستانها بدان
 پرورده شود و میوه‌ها برسند و کدام شرف‌هالا تر از آن تواند بود
 که خداوند جلیل از جزالت وجود او در قرآن خبر می‌دهد
 به آنکه حیات که قوم وجود انام وابسته به آنست که متفرع
 بردست کما قال عز وجل : وجعلنا من الماء کل شیء حی^۱
 و ایضا خبر داد از عظم قدر او بدانکه مستقر عرش اوست سبحانه
 در آنجا که می‌گوید و کان عرشه علی الماء^۲ - و ارباب اخبار گویند
 خداوند سبحانه جوهری بیافرید در غایت صفا و به نهایت
 بها و جلا، چون به نظر هیبت بر آن جوهر نگریست از حیا
 بگذاخت و آب شد و اصل عنصر مای آنست که در روایات
 دیگر نیز در باب خلقت و افرینش جوهر آب است که بعضی از
 اینها در ضمن بیان اول مخلوقات سمت گذارش یافته -

فی لغزایب، باید دانست که واصل قوأم عالم چهار عنصر
 است خاک و آب و باد و آتش حضرت واهب المواهب این چهار را
 از هیچ کس دریغ نه داشت و پادشاه و گدا در احتیاج و انتفاع
 بدانها متساوی و متساوم اند و این از عدل اوست سبحانه^۱
 یکس را پرسیدند که در موجودات از چه عزیز تر هست - گفت
 از آب، گفتند از چه بی‌قیمت هست - گفت هم از آب - الحق که
 در هر دو جواب طریق صواب مسلوب داشته و در هر دو پاسخ رقم
 صدق و راستی به صحیفه^۲ مقال نگاشته یعنی چون بسیار بود قیمت

1 Ibid., 21 30.

2 Ibid., 11 : 7.

نه دارد و چون کم باشد شربتے به هزار دینار ارزد و حکیم زکریا گفته الماء جرم بسیط طباعه ان یکون بارد اربطاً مشفاً - و مکان او [f. 144b] زیر کره هوا و زیر کره خاک باشد حکماء گویند کره آب صحیح الاستداره نیست ، زیرا که تضاریس زمین از آن مرتفع است و آن تضاریس مانع باشد از استدارت صحیحه اما تضاریس مرتفع مانع کرویہ زمین نباشد لما بینا انفا - و حکمت درین معنی آن است که چون مبدع اشیاء مخترع ماسوای خواست که ماحت خاک مقر حیوان باشد خصوصاً انسان را که اشرف حیوانات است و معلوم است که زندگی این نوع به هواست از جهت شدت احتیاج آن به تنفس پس هاق کرد به قدرت کامله و حکمت شامله زمین را ذات تضاریس تا تضاریس آن مقر حیوان بر باشد و وهاد مسکن حیوانات بحر پس به وضوح پیوست که عناصر اربعه هر یک محیط اند به دیگرے به کرات که منع کرده است عنایت الهیه آن را از احاطه به جمیع جوانب زمین از جهت حکمت مذکوره و از نکات والہ برکرویت اصل عناصر آب مسئله چاه و منار است و بیانش آن است که به برهان ثابت شده است که هرگاه که چاهے کننده شود و در قعر آن چاه کاسه را نهاده پر آب سازند و چون به روئے زمین منارت ساخته همان کاسه را از آب خالی کرده بر سر منار نهند پس دروے آب اندازند چون آن کاسه را از آب پر سازند آبے که درین دفعه کاسه از وے پر شده زیاده باشد از آبے که در زیر چاه کاسه به آن پر شده بود سببش آن است چون شکل آب کره است پس هر پاره آب هر کجا یافت شود کره خواهد بود و این نیز از مقررات حکماء است که

هر ده که سطح کره به مرکز نزدیک می شود انحداب و کوزگی آن کره زناده می شود ظاهر است که قعر چاه به مرکز عالم نزدیک تر است از سر مناره ، بنا برین آبے که در قعر چاه در کاسه بود انحداب و کوزگی او زناده خواهد بود از آبے که دران کاسه باشد بر سر مناره و به همان مقدار زیادتی کوزگی آب مقدار زیادتی آب خواهد و شکل چاه و مناره و کاسه و مقدار زیادتی کوزگی آب این است [See fig. facing p. 128] -

و موجد با قدرت و مبدع با حکمت آب را دو قسم ایجاد فرمود یکی شور و دیگری شیرین و هر یک ازین دو فواید و منافع متعلق و متفرع گردانید که دیگری را نه بود اما آب شور ، حکماء گویند که سبب ملوحت آب دریا آن است که اجزای رویه زمین را که سوخته باشد از تاثیر آفتاب باد بر دریا فشانند و بنهما اختلاط پدید آید [f. 145a] - و صاحب غرائب گوید و اما آب شور نزان بود که آفتاب اجزای نظیفه از و بازستیده باشد چون بول که لطافت وے در اعضای مردم مانده بود و لهذا آب شور را نفوذ نه باشد و آب شیرین نافذ بود ، چنانچه دوزخ سومین مجوف به دهن ترتیب دهند و آن را شبے و روزے در آب شور بگذارند چون برگیرند در میان وے آب خوش بود زیرا که آب خوش را نفوذ باشد نه مایح را ، و حکمت در ملوحت میاء بهار آن است که اگر عذب بودے لا جرم بواسطه کثرت و قوت و تاثیر آفتاب منتن شدے چه تجربه شاهد است که آب عذب بواسطه این دو امر نین پذیرد نه آب شور آن گاه چون ما در آنچه آن را بر اطراف پراکنده

کردن بسبب فسادے که در هوا راه یافته، طاعون حادث شدے
پس مقام حیوان بر ظہر زمین تیسیر نہ پذیرفتے و حکمت الہی
چنان اقتضا کردے کہ آب دریا شور باشد از برائے دفعہ
این فساد -

و صاحب عجایب گوید کہ از فواید آب شور لؤلؤ و عنبر
و مرجان و سایر اشیاء حاصلہ در بحار است و ما عنقریب امور
مذکورہ را در بیان ایراد بنمایم، انشاء اللہ تعالیٰ - اما آب عذب،
ہم معظم فواید آن شریست کہ بقائے حیاتے کہ ادائے قیمت
ساعتے ازان از دایرہ حوضہ بشری خارج است، ہر ان مبنی است،
کما اخبر سبحانہ و من الماء کل شیء حی و باری جل و علا
در ان قوت بہ ودیعت بنہادہ است کہ چون چیزے کہ آن را
طعمے باشد در وی اندازی طعم مضمحل کند و چون بہ مواد
مختلف رسد طعم و شکل و نون آن قبول کند ولقد ایجاد [؟]
ومن قال بیت -

از آب کم مباش کہ در ہر چہ افتاد

از رنگ خود گزشت و ہم رنگ او گرفت

و از لطافت الہی در افرینش عنصر آب آنست کہ چون احتیاج
بہ آن در غایت شدت بود آن را موفور الوجود و ظاہر العبور
و المرور و مباح الاخذ و غاویتہ البذل آفرید، تا از بسیاری و اباحت
بران مخاصمت و منازعت نہ رود و بہ واسطہ جریان او بر ظاہر زمین
و ابتذال او عادت مشقت و ذلت در مطاوی احوال و آمال طالبان
او مداخلت نہ نماید و از عجائب مواہب و الطاف الہی نسبت

به جوهر آب آن است که آنچه و ت سبحانه آفرید است از
 ماکولات و مشروبات به اصلاح و معالجه نتوان خورد، الا آب
 که آن را به هیچ اصلاح حاجت نیفتد - فسبحانه اعظم شانه
 و اکثر امتیانه [؟] و حکماء گویند بهترین آبها آن بود که
 از ناحیت مشرق آید و حرارت و برودت به سرعت پذیرد و بدترین
 میاه آب هرف و یخ بود زیرا که از جهت سرما لطافت از و زائل
 شده بود و اجزاء غلیظه مانده آب [f. 145b] سرد مضر باشد
 به دماغ و اعصاب و دندان زیرا که طبع این اعضا نیز سرد است -
 هر ضمیر فیض پذیر ارباب الباب و اصحاب خطاب پوشیده
 و مستیر نماید که عقلائیه صائب رائے و حکمائے تعریف پیرائے
 را در اسباب حدوث بخار و اودیه و عیون آباز تحریرات متفاوتہ
 و تقریرات متغایره است، چنانچه علامه شیرازی گوید که اینخوره
 که در شیب زمین حادث می شوند اگر بسیار باشد آبها گردد
 و زمین ازان بشکافد، اگر آن میاه را مددت باشد عیون جاربه حادث
 شوند و طریق وصول و مدد آن است که گاه که مستحیل شود
 آنچه در باطن زمین است از هوایه و اینخوره محتبس به آب به سبب
 شدت برده که عارض آنها شود میاه از اعالی باسفل جاری
 شود و منجذب شود به مواضع میاه هوای یا بخارے، دیگر چه
 اگر منجذب نه شود به آن مواضع آن هوا یا بخار خالی ماند
 و انخلا محال آنگاه آن هوا یا بخار متبرد شود به جهت برده
 که حاصل باشد آنجا پس او نیز آب گردد، آن گاه جاری آنگاه
 ایستد او هوا یا بخارے دیگره که ولا یزال این امر همچنین باشد
 الا اگر مانع ازان منع کند که حادث شود تدریجا یا دفعتاً

و هر گاه که ابخره را بدون آن باشد عیون را کده ازان حادث
 شود و اگر آن ابخره بسیار نه باشد و ثقل تراب را از روئے
 اوزائل کنند، منفذے بیاید، منافع شود باد، پس اگر آن را
 مددے باشد قنوات جاریه ازان حادث شود و الا نه شود و گاه
 باشد که سبب عیون و قنوات و آنچه جار مہرای ایشان است
 آن باشد که ثلوج سافل و از میاه امطار حاصل می شود
 و ما عیون را می یابیم که زیادت می گردند به زیادتی
 اینها و نقصان می پذیرند به نقصان اینها، و اگر سبب آن
 اول بودے تنها با آنکه باطن زمین در تابستان نقصان یافتے
 و تجربیت دلالت برخلاف این می کند، اما تقریر مستوفی
 در گذارش مرام درین مقام آن است که عنقریب سمت
 بیان یافت که بخارے از کره سفلی به قوت حرارت متصاعد
 می گردد و دران قوت مائیت غالب بود ثقلت مای او را باز می
 گرداند، اگر هوا معتدل باشد چون به زمین رسد باران بود و اگر
 هوا سرد باشد بعد از آن که آن ابخره باهم جمع شده باشند
 و قطرات گشته منجمد شود ژاله بود و اگر هوا سخت سرد باشد
 و مجال نه دهد که در مراجعت قطرات او مجتمع گردد هم
 در فرودی آن را بفسراند برف باشد به آن جمله چون بارندگی به
 زمین آید به منافذ فرورود [f. 146a] و طبع خشکی زمین
 مانع نفوذ او شود و در اجواف زمین مجتمع گردد و کثرت اجتماع
 آن را سعود لازم گرداند، هر جا زمین سخت تر باشد مدخل خروج
 نه تواند کرد مایل اطراف شود و هر جا زمین سست یابد بیرون
 آید، و شمه باشد اگر در اطرافش قوت مداومت قوی بود لایزال

روان باشد و اگر ضعیف بود چون هوا گرم شود و از اطراف مدد منقطع گردد آن چشمه خشک شود و چون آن چشمهائے بسیار بهم پیوندند و روان شود رود باشد و آب رود را مایه زمین بزرگ از ما باران و گذارش برف و تگرگ است که به اجواف زمین فرو شود تا بر ظاهرش روان گردد و چون آب رودها در کوی جمع شود آن را دریا خوانند و از آبهای روان و ساکن هر چه از پایاب بگذرد و آدمی را در عبور بر آن به آشنا در افکند آن را کم دریا گویند و همچنین به دور دولا به لایزال بخار از بحار استصاعد می شود و ازان بارنده گی به حاصل می آید و بر روی زمین در کسوت چشمه و رود و اودیه و عیون و انهار روان می شود کما بینا، اما آنچه از بخارات در جوف زمین مجتمع شده اند از چشمها بیرون می آید و در رودها روان شده در بحار و بحیرات جمع می گردد و این صورت مری و محسوس است چه بخارج انهار از عیون و جبال است و در بحار و بحیرات و نظایح منتهی می شود و ازان ابخره آن چه قوت صعود نداشته باشد به مدد خلق محتاج شود تا خاک از روی آن دور کنند تا حرکت کند و آن کاربز و چاه است، پس به وضوح پیوست که عنصر آب منقسم است به بحار و اودیه و عیون و آبار و ما بقدر وسع و امکان به بیان مبدا و منتهی و طول و عرض و جزایر و عمایب و غرائب و سایر حالات و اوضاع هر یک به ترتیب مذکور مبادرت نمائیم - انشاء الله وحده العزیز -

اما بحار نباید دانست که چون نبات و حیوان و انسان را سکون بر روی زمین و خاک خشک می تواند بود حکمت ازلی

چنان اقتضا کرد که دائرهٔ منطقه لبروج که مسیر آفتاب بر مسائمتہ آن است که مخالف دائرهٔ معدل النهار و مرکز زمین باشد تا آفتاب بر یک جانب افتد و قوت جاذبهٔ آن آب را بخود کشد و بعضی از زمین مکشوف گشته آرام گاہ نبات و حیوان و انسان گردد، مستوفی گوید، ازین امر لازم آید کہ آب بہ حوالی خشکی درآمدہ بود و قوم آن را بحر محیط خوانند و اهل عجم دریا بزرگ خوانند چون بہ وضوح پیوست کہ آبے کہ پیرامون ربع مسکون درآمدہ آن را ہر طایفہ بہ اسمے خوانند^۱ بدان ایدک اللہ نصرہ کہ طایفۂ عرب گویند البحر المحيط هو البحر الذی منہ ماء و سائر البحار و لم يعرف ساحلہ - کعب الاحبار رضی [اللہ] عنہ گوید کہ خداوند سبحانہ ہفت بحر آفریدہ است از وراء یکدیگر [f. 146 b] درآمدہ، اول است محیط بہ زمین و نام آن نیطش است و از وراء او بحرے موسوم تعمش، و از عقب آن بحرے است کہ آن را اصم خوانند و برقائے آن بحرے است کہ آن را مظلم گویند و پس از آن بحر دیگر است بہ گرد آن درآمدہ کہ اسم آن مرماص باشد، و از بعد آن بحرے است موسوم بہ ساکن و از وراء آن بحرے است بہ نام باکی و آن آخری بحار سبعہ است و محیط است برکل، و ہر یک ازین بحرہا محیط است برآنکہ قدام آنست کہ مراد از سبعہ البحر کہ وراثت [۱] و البحر یحدہ من بعدہ سبعہ البحر ہر این

1 As the writer himself has pointed out, he has mentioned the names given in the works of some medieval geographers, which sometimes are different from modern names.

بهار است و آنچه غیر ازین بهار بروجہ ارض مرئی ، و مشاهد
است بمنزلہ خلیجات [خلیجات؟] است بہار مذکورہ را و دران بہار
است من خلائق و الحیوانات مالا یعامہا الا اللہ

و قال بعض الفضلاء در میان ربع مسکون دریا ہائے بسیار
ہست و بعضے ازان متصل است بہ محیط و بعضے غیر متصل
و از جملہ آنچه متصل است دریائے عمان [Oman Sea] است
کہ آن را دریائے فارس و دریائے مند نیز گویند و اتصال این
دریا بہ محیط در مشرق است و طول آن از اقصائے بلاد چین
و ہند تا آنجا کہ رسیدہ است از مغرب دو ہزار و شش صد
فرسخ است و عرض آن نہ صد فرسخ و سی صد و سی فرسخ
از شمال خط استوا و باقی جنوبی و خط استوا بہ بسیاری
ازین دریا می گذرد و منشعب می شود و این دریا بہ چہار شعبہ :
[اول]* از طرف مغرب و حدود ہر ہر است آن زاہلیج برہری خوانند
و طول آن در جانب شمال صد و شصت فرسخ است و عرض آن
سی و پنج فرسخ [دوم] از قریب اراضی آیکہ [Akka] است و آن را
خلیج احمر خوانند و طول آن چہار صد و شصت فرسخ است و عرض
آن دوست فرسخ و متناقص می شود در جانب شمال تا حوالی
شہر قلزم و آنجا او را دریائے قلزم و لسان البحر نیز گویند
و در شرق یمن است و عدن و در غرب او حبشہ [سوم] خلیج فارس
[Persian Gulf] گویند طول آن چہار صد و شصت فرسخ
و عرض آن صد و ہشتاد فرسخ و بصرہ در کنار آن واقع است

* These lacunae probably indicate serial numbers

و در شرق آن کج [Kachih] و مکران است و در غرب آن ولایت همان و در میان خلیج دوم و سیوم حجاز و یمن است و طول مابین الخلیجین پانصد فرسخ است و فرات [Euphrates] که منبع آن کوههائے روم [modern Turkey] است با دجله (Tigris) یکے شود و به این خلیج پیوندد و حد آن تا زمین سند بود - [چهارم] خلیج الحضر [Arabian Sea ?] خوانند و آن در اراضی هند بود و طول آن تقریباً پانصد فرسخ است و در آنها جزائر بسیار است که در بعض ازان معدن یاقوت احمر است - و درهائے دیگر متصل می شود به محیط از جانب مغرب و او را اوقیانوس [Atlantic] و دریائے روم (Mediterranean) نیز گویند [f. 147a] و جزائر خالدات درین دریاست و به دریائے زنج پیوسته است و از اقصاء جنوب خیزد مقابل سودان مغرب و به حدود سوس و ولایت طنجه [Tangier] و اندلس [Andlusia] مرور نماید و به خلف کوههائے غیر مسلوک رود و طول آن از مغرب و اندلس تا آنجا که رسیده است از مشرق هزار و شش صد فرسخ است و میان او و قازم سه منزل است و عرض این دریا آنجا که به محیط پیوندت [پیوندت؟] سه فرسخ است و چون از محیط دور شود ، بدویست فرسخ می رسد و چون به حد شام [Syria] رسید بدویست شصت فرسخ می رسد و رودهائے بسیار از روم درین دریا می ریزد و این دریا منشعب می شود به دو شعبه ، یکے خلیج قسطنطنیه [Constantinople] و طول آن صد و شصت فرسخ است و یکے خلیج غربی و طول آن هفتاد فرسخ است ، و نیل [Nile] مصر که منبع آن جبال القمر است

از جانب جنوب بہ این دریا منتهی می شود و دریائے دیگر متصل می شود بہ محیط از شمال و آن را دریائے فرنگ [Sea of Frank, also Varang, Baltic Sea] خوانند و او دریائے است عظیم - این است بحر متصلہ بہ محیط علی المشہور و گفته است ابو ریحان خارزمی [البیرونی]^۱ کہ بحرے کہ در مغرب عموریہ^۲ است و بر ساحل [ساحل] آن بلاد اندلس است موسوم است بہ بحر محیط و یونانیان آن را اوقیانوس خوانند و کس بہ میان آن بحر نہ رود و سلوک جز بہ قرب سواحل آن نہ باشد و آن بحر از بلاد مذکورہ تمتد شود بہ جانب شمال پس مخرج گردد ازان خلیجے کہ موسوم باشد بہ نزد حکماء ہونان بہ نیطش نزد غیر ایشان بطر ریزندہ و برسور قسطنطنیہ بگذرد و تنگ شود تا بہ بحر شام فروریزد و همچنین محیط بہ جانب شمال تمتد گردد تا رسد بہ حد ارض صقالیہ [Slavs] و چون بدان جائے رسید دیگر بار خلیج عظیم از آن بیرون آید کہ تمتد شود بہ صوب اراضی بلغار [Bulgars] و آن را خلیج فرنگ گویند

و صاحب غرائب گوید کہ بحر محیط دریائے است بے منتهی طنجہ ، و اندلس ہر کناروے بود چون بہ زمین بلغار رسد آن را دریائے فرنگ گویند انتہی پس ازان محیط مذکور منحرف شود از شمال بہ شرق و میان ساحل آن و اعقاصی [اقاصی؟] اراضی ترک ، اراضی و جبال مجہولہ بود کہ کس آن را سلوک نہ کند ، بالجملہ محیط مسطور نحو المشرق تمتد می گردد تا آنکہ

1 Said and Ansar, *Al-Biruni*, 1981, Karachi. p. 150. Some scholars had identified it with the Bering Straits as well.

2 Amuriah : a town in modern Turkey.

منتهی شود در جهت مشرق به مواضع که ورائے اقصای اراضی چین است و درین امتداد هیچ آبدانے نه بود و سلوک بنی آدم دران اراضی معروف نه باشد، پس ازان خلیج از وے منشعب شود که بز [بزرگ] ترین خلیجات باشد و آن موسوم است به بحر چین [China Sea] و بیاید دانست که کلام بیشتر مصنفین درین مقام مضطرب است زیرا که تفریق نه کرده اند میان خلیجات متصله به محیط و میان شعبات منشعبه از خلیج و ما بقدر وسع و امکان، در تبیین آن مبادرت نمائیم انشاء الله تعالی -

بدان ارشدک الله ربک سواء السبیل که [f. 147b] آبی که پیرامون ربع مسکون درآمده است هر طایفه از آن به اسمے تعبیر نموده اند چون محیط و دریائے بزرگ و غیر ذلک و از آن سه خلیج جهت رفع و خفض آرد، زمین درمیان خشکی درآمده است و در هر کدام جزائر بسیار و غرایب بشمار است و در کتب هیأت آمده که درین سه خلیج زیادت از دوازده هزار جزیره مسکون و مزروع و منتفع به است، غیر آن چه خراب و غاطل است و بر آن جزائر بحیرات و بحال و حیوانات و اشجار متنوعه بشمار و عوائب بیکران است که حد و حصر آنها جز خداوند سبحانه نه داند و در بحر محیط چون آب سخت عمیق شده مجال ظهور جزائر نه مانده است الا جزیره چند که در تحقیق ملکات افرانج [France ?] بیاید انشاء الله تعالی، و آن چه سمرندی¹

1 Probably *Shams al-Dīn Muḥammad b. Ashraf as-Ḥusayni al-Samarqandi* (d. 600 H.) A prolific writer. His well-known works are *Ādāb al-Samarqandi* and *Qistās al-Mizān* (logic). See *Mu'jam al-Maḥbū'āt*, vol II, col. 1046.

نقل کرده عقلاء را در صحت آن توقف است - [نقل عیب] و نقل سمرقندی آن ست کہ در کتاب خود آورده کہ ذوالقرنین خواست کہ از ساحل این بحر خبرے گیرد و جمعی را برکشتی مملو بہ ساز' عدت و قوشه و قوت ملبوس و سایر لوازم نشانده امر نمود تا یکسال بہ روند مگر از ساحل آن خبرے بیارند چون یکسال بطے ساحت آب سیرے گردید و جز سطح آن درین مدت در نظر همگان ہیزے در نیامد، و ذخیرہ نیز روئے بہ انتقاص نہاد عزم کردند کہ رجوع نمایند، اما از آنجا کہ اہتمام بادشاہ خود را در استعمال ساحل می دانستند بندے در مراجعت متامل سی ہودند تا یک ماہہ عبور و مرور را دیگر بار برخویش لازم داشتہ بہ تضرع و ابتہال تمام حصول مرام را از حضرت ذوالجلال والا کرام مسألت نمودہ، کشتی' نحو القدام راندند چون یک ماہ دیگر سیرے گردید و نشانی از کنار پدیدار نیامد ہا دل غمگین و خاطر حزین عزم مراجعت را جزم فرمودند' در این اثنا کشتی مملو از آدمی زاد بر سطح دریا پیدا آمد، چون ہر دو کشتی باہم قریب گشت و سفیر گفت و شنید قدم در میان نہاد، بوضوح ہیوت کہ ہیچ یک از زبان ولغت دہگرت اطلاع نہ دارند - لاجرم فرستادہگان اسکندر [ذوالقرنین] مردے بدیشان دادہ زئے در بدل آن ازان طایفہ بدست آورده مراجعت نمودند چون آن عورت را در عہد مردے آوردند و فرزندے از ایشان متولد گشت و بر لغت و لسان ابونین مطلع گردید بہ اشارت اسکندر از مادر خویش پرسید کہ از کجا آمدی گفت از آن جانب این دریا ہس ازان اسکندر گفت پیرس

آمده از بهرچه آمدی ، چون بپرسید ، گفت ملک ما را جهت استعمال ساحل این بحر فرستاده بود ، پس پرسید که بدان جانب ملکه هست ؟ گفت بله ملک است معظم تر ازین ملک و خلقه انبوه تر ازین خلق و الله اعلم بصحته ذالک - رجعنا الی اصل المقال [f. 148a] و آن خلیجها زهر شبا روزی جزر دیده است و سبب آن بقول حکماء بعد ماه هست و از طلوع ماه آغاز مد است که آب دریا بلند شود و بارودها آید و از عروب ماه آغاز جزر است که آب از رودها به دریا رود به جمله زیادتی و کمی آب مد و جزر زیادتی و کمی نور ماه متعلق است پس چندانکه ماه زاید النور بود آب بیشتر بود و برعکس کمتر کما بینا فی خواص القمر -

در عجائب آمده که دریا را احوال عجیبه و اوضاع غریبه ایست چون ارتفاع آب و هیجان آن و جزر و مد در اوقات معینه چون اوائل شهر و ساعات لیل و نهار ، اما سبب ارتفاع میاه آنست که چون آفتاب در آب تاثیر کند آب را تحلیل و تلطیف دهد لاجرم مکانه اوسع طلبد از مکان سابق ، پس سرافعت نماید بعضی از اجزائی مایه بعضی دیگر را به جهات خمس که شرق و غرب و شمال و جنوب و فوق است و ازین جهت است که بر سواحل دریا در وقت واحد بادهائی مختلف وزد ، و اما جزر و مد دریا را حکما اسباب و وسایل بسیار گفته اند و از ان جمله برخی غیر [؟] واحد سمت گذارش یافت و دیگر آنست که گویند در قمر بحار احجار صلبه است چون شعاع قمر بدان رسد منعکس شود به آب و آن را

گرم کند، پس لطیف شود و مکان فراخ طلب نماید و بعضی از آن بعضی دیگر را دفع کند بروفق حرکت قمر و همچنین زیادت شود تا آنکه قمر به وسط السماء رسد، آن گاه آن غلیان کم شود و آب غلیظ گردد و به مقر خود رجوع کند و این آغاز جزر باشد، این است قول حکماء در سبب مد و جزر وقد عبر رسول الله صلی الله علیه وسلم عن المد والجزر بعبادة ملیحة فقال ان الملك المؤکل بالبحار یضع رجلاه فی البحر فیکون المد ثم یرفع فیکون الجزر¹۔ اما هیجان دریا مثل هیجان املاط است در ابدان زیرا کہ [؟] در دموی مزاج و ضراوی طباع و غیر این دو کہ در هیجان می آید در وقت خلطی، پس ازان ساکن می گردد و قلیلاً قلیلاً و سر دریا را نیز مواد است کہ هر گاه کہ قوی گشت متهیج می گردد، پس آرام می گیرد اندک اندک، اما مد و جزر بحر محیط در هر سال یک نوبت بود، چندانکہ ارتفاع آفتاب بلند شود آب به جانب مشرق رود چون پست شود به جانب غرب رود به روشی سخت آرمیده چنانکہ بدان محسوس نتوان شد، فسبحان الله احسن کل شیء خالقہ و هو علی کل شیء قدير² اکنون از برای احوال خلیج هائے چهار گانه موافق تحریر اهل تحقیق و اقوال روات معتمد برسبیل ایجاز و اجمال شمه یاد کرده ایم، منه الاستعانة و علیه التکلان۔

خلیج اول، از جانب شرق متصل است به محیط دریا نائے

1 *Hadith, Concordance*, vol. I, p. 343.

2 The last portion of this Arabic sentence is from Quranic verse.

چین و ما چین است و آن از همه خلیجها بزرگ است [f. 148b]
و آنرا بحر هرکند نیز گویند و کثیرالمیجان باشد و در آن
جزر و مد بود و قعر آن ناپیدا است -

[حکایت عجیبه] کعب الاحبار گوید خضر علیه السلام بدین
دریا رسید ، یار آن را گفت . مرا بگذارید تا قعر این بحر به بینم
' فرو رفت تا چند شب و روز بر آن بگذشت در آن حال ، فرشته ت
را دید گفای آدمی بکجا می روی؟ گفت به قعر دریا - گفت
در زمان نوح [Noah] و قبل در زمان عهد داؤد [David]
مردی در این دریا افتاد ، از آن وقت تا این زمان مدت سی
صد سال است ' می رود - امروز به دو دانگ این دریا رسیده است
باز گردد ، روزگار به تفحص این کار مصروف مدار ، لاجرم
خضر برگردید و رفقاء را ازان واقعه خبر داد -

بحر بربر و بحر اخضر و بحر احمر و بحر فارس

پوشیده‌نه ماند که این خلیج را چهار شعبه است و هر شعبه
را به اعتبار محاذات به بلاد و بعضی امور دیگر اسمی است ،
و آنچه مشهور است بحر بربر و بحر اخضر و بحر احمر و بحر فارس
است و نیز این خلیج تا محاذی بلاد چین باشد ، آن را بحر چین
گویند چون ممالک هند شود بحر هند [Indian Ocean] گویند
و چون به فارس رسد دریائے فارس خوانند و چون به عمان گزرد
بحر عمان گویند و چون به شهر قلزم رسد بحر قلزم [Red Sea]
گویند الی غیر ذلک ، بالجملة یک خلیج است که باعتبارات

6 Cf. Marcopolo, *The Travels of Marco Polo*, New York, 1926, p. 268.

مختلفہ بہ اسامی متنوعہ مشہور شدہ ، و گویند چون هنگام ہیجان موج بحر چین نزدیک رسد ماہیان ہمہ بر سر آب آیند و چون ساکن خواهد شد مرغے است آنجا مشہور بر سر آب ، بہ آشیانہ نهادن مشغول شود و بیضہ بنهد و آن مرغ ہرگز بر زمین نیاید و پیوستہ ہر لچہ بحر باشد و دور دور کہ عبارت است از گردابے کہ آب دران موضع بہرکت دوری گردد و ہر کشتی کہ دران افتد خروج آن از آن محال بود ، درین دریا است ۔

و صاحب عجائب گوید درین بحر نیز مغاص در است ، و درین خلیج سہ ہزار و ہفت صد جزیرہ مسطور است و در آنجا عجایب و غرایب نامعدود و نامحصور ، و ما ازان ہمہ آنچه مشہور و معبور و مرور است ہماریم انشاء اللہ تعالی ۔

و منها جزیرہ الواق واق¹ [Japan] ولایتش زیادہ از صد جزیرہ است و قیل ہزار و ہفت صد جزیرہ است و سبب تسمیہ آنها با این اسم آن است کہ در آنجا درختان باشد کہ چون باد ہر اوراق آنها وزد ، آواز واق واق دہد ، ہادشاہ آن جزایر در سوائف عہود زنی بودہ کہ آن را کشر گفتندے و موسی بن المبارک السیرافی² گفتہ ، مرا پر تو عبور ہر آن جزائر افتاد تا مرا نزد کشر مذکور بردند ، زنی دیدم در غایت جمال ہرہنہ بر سر برے نشستہ و بر سر او تاجے از زر و چہار ہزار کنیزک بکر ہرہنہ

1 The Arabs called it al-Wāq Wāq while it was called Zipanga. Nadwī; Sulayman, 'Artūn ki Jahāz-rūnī, Urdu, Azamgarh, 1935, p. 129 Cf. Marcopolo, *Travels of Marco Polo*, p. 264.

2 'Ajā'b al-Makhlūqāt, pp. 161-152.

که هر یک به زیور جمال و حلی کمال آرامته بودند بخدمت او قیام داشتند و آن چه در عجایب البلدان آمده که در بحر چین جزیره است که آن را جزیره النساء گویند انجا همه [lacuna]*

[f. 150a] چند از صغرسن فرادست افتاده باشد و مدتی با مردم بهم برآمده ، اما چون فرصت یابند در گریختن و به اصل خود رجوع نمودن تقصیر نه نمایند و صاحب غرایب گفته این قوم را مرنکندی گویند و با دشمن حرب به چوب کنند و درین جزیره کرگدن و نوعی از جاموس بود که دم نه داشته باشد و نیز شجر خیزران و بقم دران بسیار بود -

و منها جزیره السلاهی [Korea] از همه جزایر به اعتبار کثرت نعماء و طیبیت آب و هوا ممتاز و مستثنی است و از غایت خوشی و نهایت دلکشی هر که ازین ولایات انجا رسد هواے خروج ازان از خاطرش بیرون رود و یاد وطن با آنکه آدمی دران مجبور است هیچ گاه بر ضمیرش نه گذرد ، و از عجایب این جزیره کثرت ذهب و باز سفید که آن را توپغون گویند و شاهین است و ابن فقیه^۱ در مصنفاتش گفته که از جمله عجایب است که ملک چین با همه عدت و شوکت نسبت با ملک جزیره^۲ سلاهی طریق مالگذاری مساوک می دارد و سبب در تن ملک چین به احتمال این مذلت آنست که مناظم عقیدت دادن او بر آن منتظم است که اگر به گذارش خراج

* Folio 149 (a and b) is missing in the manuscript.

1 Abū Bakr Aḥmad ibn al-Faqlh al-Hamadani compiled Kitāb al-Buldān in 90. A.C.

مبادرت نہ نماید ملک صلاح حال ملک و سپاہ و رعیت گسیخته
گردد و قحط و غلا و طاعون و وبا شایع و دایر شود و این
معنی را بہ تجربت معلوم کرده اند -^۱

و منها جزیرہ ملوکو [Moluccas ?] - صاحب جامع
البرو والبحر^۲ گوید ساکنان این جزیرہ بشرف اسلام مشرف اند
و مذہب شافعی دارند و در مراسم شجاعت و مردانگی فرید عصر
و وحید دہر اند و مدام با کفار فرنگ در جنگ بودہ بحکم الحق
یعلو ولا یعلی نسبت بہ آن قوم طریق غلبہ و استیلا مسلوک
می دارند و بواسطہ آنکہ فطرت و خلقت شان بہ انصاف
و معذات مجبور و مفظور است و هیچ گاہ دواعی بغی و طغیان
و سایر معاصی و عصیان بہ دامن ضمیر فیض پذیر شان نمی گردد
رسم حکومت و آئین فرمان روای در میان اہالی جزیرہ مذکور
نمی باشد بلکہ قطع و فصل مہمات شان نزد یکدیگر بہ وقوع
می انجامد و احتیاج بسائیس قوی حال و فرمان دہ با اجلال
نمی شود و در قدیم الایام خورش آن طایفہ چوب ساگو و جونس

1 Cf. 'Ajā'ib al-Makhlūqāt (p. 162) where the author says that Salāhī paid tribute to the Emperor of China. Actually Silā (also Silo) was one of the three kingdoms of Korea. It was an ally of Tang dynasty of China. Since 921 A.D. it was independent. For details see Badr al-Dīn Chīnī. *Chīn wa 'Arab ke Ta'alluqāt*, Urdu, Karachi, 1949, pp. 272-273. It seems that after the initial phase Arab contacts with Japan and Korea ceased.

2 It is a different work from Şūfī Danīghī's (728/1326), 'Ajā'ib al-Bar wa'l-Baḥr. The internal evidence of *Baḥr ul-Asrār* itself shows that *Jāmi' al-Bar wa'l-Baḥr* was written about (1025/1617) by Mahmūd b. 'Abd Allāh Nishapuri. See MS. f. 153a & list of contents of Rukn III.

برگ آن بوده و آن درختی است که بیرونش سخت و درونش نرم است و آن درخت را قطعه قطعه از هم جدا ساخته پوستش را می اندازند و مغزش را چند روز در آب می گذارند تا به قدرت حق سبحانه آن چوب چون خمیر ملایم گشته، طعم و لذت در آن پدید می آید، پس ازان از آب بیرون آورده و به آفتاب خشک کرده و بدستور تلقان [؟] ساخته بکار برند و آن الذ اطعمه باشد نزد ایشان و باین خورش و پوشش چندان قوت و هیبت دارند که هیچ طایفه را با ایشان یارای مقاومت و مخاصمت نه باشد، گویند سه نفر [f. 150b] از اهل این جزیره در کشتی نشسته بقصد صید ماهی و غیر آن متوجه صوبه شدند تا در اثنای عبور و مرور دریا متهیج و متموج گشته، کشتی ایشان را برخلاف جهت مطلوب راند و آن شورش و هیجان تا سه روز امتداد پذیرفته - بعد از انقضائے مدت مذکوره جزیره از دور بظهور مقرون گردید، چون نظر همگنان بران جزیره افتاد به فرح و سرور موفور پس از وصول بدان از کشتی بیرون رفته به گشت و تماشای آن مشغول شدند - چون از سیر و نظاره فارغ گشتند آتش بلند افروخته در پیراهن [پیرامن؟] آن قرار گرفتند چون دود آتش بالا گرفت سکان آن جزیره که پیش ازاں نه دود دیده بودند نه آتش از آن صورت متعجب گشته، متوجه موانع آتش شدند، چون نظر شان بر آتش افتاد پنداشتند که مگر از جمله ماکولات است، لاجرم برخی دران رفتند و بعضی ازان برگرفتند و چندی اخگر پارها در دهان نهادند تا دست و پائے و دهان شان سوخته، حیرت شان از دهاد پذیرفت - به ضرورت

به آن سه تن در مقام مکالمه شده بزبان خویش از حقیقت آتش و فواید آن سوال نمودند ، چون زبان یکدیگر نه می دانستند به اشارت و ایما طریق استکشاف احوال پیمودن گرفتند ، درین اثنا یکس از آن سه نفر را تدبیرت در مراسم اعلام بخاطر رسیده ، ماهی را بر آتش نهاد و چون پخته گردید پاره را خود خورد و باقی را بدیشان داد ، و چون بخوردند لذت عظیم یافتند و فی الجمله منفعت عنصر آتش نزد خدمت شان به وضوح پیوست ، آن گاه آن قوم ازین سه نفر ماهی طلب داشته خود کباب ساخته ازان تناول نمودند ، بنا بر به آن سه نفر کرمی و مهربانی بتقدیم رسانیده از میوه هائس که دران جزیره بود نزد همگنان می آوردند ، مقارن این حال یکس از آن سه نفر را نظر بر موضعی که آتش دران افروخته بودند افتاده دید که خاک آن موضع گداخته پارهائس زر می گردد ، دانست که خاک آن جزیره با زر ممزوج است ، لاجرم رفیقان را ازان مطلع ساخته در حضور آن قوم بکشیدن خاک ازان جزیره به کشتی مشغول شدند و ایشان از کشیدن خاک تعجب نموده پس به حقیقت آن نه می بردند بلکه در کندن زمین و نقل خاک به کشتی ایشان را امداد و یاری می نمودند ، چون کشتی را ازان خاک مملو کردند ، بوقت فرصت طریق فرار پیش گرفته پس از چند روز بمنزل مراد رسیدند و آن راز را از حکام جزایر و داروغگان بنادر مخفی داشته در هر چند گاه پرتو عبور بران جزیره انداخته خاطر از دغدغه تمهی دستی [f. 151a] باز می پرداختند -

و سنہا جزیرہ^۱ بانتن [Bentan] این جزیرہ از جزایر زیرباد است^۲، صاحب جامع البر و البحر گوید این جزیرہ مشتمل است بر چهار جزیرہ کہ قریب ہم واقع شدہ اند، چنانچہ سکن آنها یکدیگر را می بینند و ایشان تمام مسلمان اند و شافعی مذہب و متاع این چهار جزیرہ جوز و باز باز است کہ این دو ثمر یک شجر اند و دیگر جانور ہمای^۳ کہ سایہ او را مبارک می دانند درین جزایر پیدا می شود و طوطی فصیح ہم درین جزیرہا ہم می رسد^۴ و طعام اهل این جزایر نیز چوب درخت ساکرت [ساگو؟] است بہ طریقے کہ عز نگارش پذیرفت - و ایشان را نیز حاکمے نہ باشد، بلکه امام و خطیب در میان ایشان بہ قطع و فصل سهمات قیام نمایند و چون عدوے از فرنگ و غیر ہم متوجہ ایشان گردد بہ اتفاق بہ مدافعہ آن پردازند - و در غیر این جزایر درخت جوز و باز باز پیدا نمی شود و بکرات ازان درخت نہال بہ جزایر دیگر بردہ اند^۵ نہ گرفته و بارور نہ شدہ، و آب و هوائے آن جزائر دنکشا و روح افزاست و ساکنانش در حسن و لطافت یکنوا و ہے ہمتا، گویند روزے از دور بہ نظر مردم این جزایر چنان نمود کہ کشتی از جانب دریائے محیط متوجہ این جزایر است، جمعے از ایشان در کشتی نشستہ بہ استقبال رفتند، چون نزدیک رسیدند دیدند غروب

1 Perhaps the island of Pentan (also Benten) of Moro Polo. *See op. cit.* p. 213.

2 Zīrbād literally means blow the wind or leeward. It was a national term applied to the islands and countries east of Malaysia including present Indonesia. Cf. Hobson Jobson, *Glossary of Persian Terms*, under Zīrbād.

چادر پوش دران کشتی نشسته و روی خود را فرو پیچیده و بر عرشه کشتی بخط جلی نوشته اند لا اله الا الله محمد رسول الله - هر چند از آن عورت سوالها نمودند جواب نداد، پنداشتند از مردان شرم می دارد عورات خود را نزد او فرستادند با ایشان نیز روی نه نمود و زبان به مکالمه نکشود، بعد از ساعتی بیفتاد چون نیک نگریستند مرده بود و معلوم نه شد که آن عورت از کدام طایفه بود و بدان جانب چون افتاد -

دیگر منقول است که روزی جمعی از اهل آن جزایر را که در کشتی نشسته بودند کشتی آب و جنبش باد بجانب بحر بزرگ کشید تا بعد از سه روز که از تهیج صواب منحرف می رفتند به جزیره رسیدند، کوهی در آن جزیره دیدند سر به فلک اطلس کشیده چون نزدیک به آن کوه رفتند ناله حزین و زمزمه دلنشین بمسامع آن رسید متعجب گشته متوجه بالائی آن شدند، چون بر فراز گاه بر آمدند میدان دیدند مسطح اما از آدمی زاد نشانی دران پیدائی، لاجرم در گوشه نشسته گوش بر آن زمزمه می داشتند ناگاه آواز تسبیح و تهلیل و قرائت قران از یک جانب بلند گردید، اما از گوینده اثری پدیدار نه بود و چون به وضوح پیوست که [f. 151 b] آن سر می است از اسرار الهی، دست از دامن تحقیق و تفحص آن باز داشته متوجه جزیره خود شدند و هم از اهل جزیره بانتن منقول است که وقتی چند نفر در کشتی نشسته دریای شدند تا در اثنائی عبور و مرور باد و طوفان بر دریا مستولی شده کشتی را از طریق مقصود باز گردانیده، این تهیج و تموج تا سه روز امتداد یافته روز چهارم کشتی به نواحی جزیره رسید

در آن جزیره کوهی دیدند که سنگ آن از دور چون زرمی درخشید و بر اطراف آن کوه سنگها بود متصل بهم چون حصارے پیرامن آن درآمده و از میان آب نیز سنگمائی بلند و پست چندان برهم افتاده بود که کشتی را بسبب آنها وصول به پائے آن کوه متعذر می نمود، لاجرم آن جمع از کشتی برآمده پیاده پائے آن کوه رفتند، چون نیک نگریستند تمامت آن کوه از زر بود، بنا بران بقدر وسع و امکان هر یک از آن کوه برگرفتند چون زاد شان با تمام رسیده بود، بے واسطه از آن جزیره بمقام خویش رسیدن امکان نداشت بضرورت متوجه جزیره، که در آن حدود می نمود شدند، چون بد آن جزیره رسیدند ساحتی دیدند به انواع میوه و فواکه آرامته و به اجناس ازهار و اشجار پیرامته آنگاه از آن همه ماکولات و مشروبات زاد و ذخیره فراوان برداشته خواستند که متوجه منازل خویش گردند، درین اثنا نقش قدم آدمی در نظر شان درآمده، داعیه استعمال و استطلاع از مطاوی خاطر شان سر برزد، تا آتش بلند تر افروخته به پیرامن آن درآمدند، مقارن آن حال ساکنان آن جزیره که در قلال جبال مقام داشتند و هیچ گاه دود و آتش نه دیده بودند از دور دود و شعلات آتش را مشاهده نموده به سرعت هر چه تمام تر متوجه آن شدند، ناگاه اهل کشتی قومی دیدند عربان و موئی پریشان که چون باد بجانب ایشان می آیند، لاجرم خوف و خشیت بر ایشان غالب گشته بسرعت خود را به کشتی رسانیدند و کشتی را از کنار جزیره دور تر برده ایستادند چون آن قوم به آتش رسیدند دست فراز کردند تا ازاں بگیرند

دست شان بسوخت، دانستند که آن جوهرے ست نه از جنس
 باکول و مشروب پس پیراسن آتشی درآمده شور و شغب بتقدیم
 می رسانیدند، درین اثنا نظر شان بر کشتی و اهل آن افتاده
 متوجه کنار آب شدند چون آن دو فریق هیچ کدام از زبان
 یکدیگر واقف نه بودند به اشارت و ایما، عهد و پیمان در میان
 آورده باهم ملاقات نمودند، مردم جزیره اهل کشتی را بمنازل
 خود تکلیف نموده انواع فواکسه و میوه نزد ایشان آوردند و
 اهل کشتی چون نگریستند طلا پارها دیدند در آن موضع چون سنگ
 در افتاده تا از غایت [f. 152 a] حرص و غیره به استجماع آن
 سنگها سیادت نموده بغل و دامان را از آنها پرسی ساختند، چون
 مردم جزیره قدر و قیمت آن اطلاع نه داشتند از گرفتن آن سنگ
 پارها تعجب می نمودند بعین سخریت و استهزا، بر مناظر افعال
 و اعمال ایشان می نگریستند، چون روز به آخر رسید اهل کشتی
 مرخص گشته به کشتی آمدند تا فردا جشن سرور و هنگامه حضور
 منعقد گشته از طرفین مراسم و داد و لوازم ایجاد به تجدید مضبوط
 و مربوط گردد، اما چون اهل کشتی بمقام خود سالماً غانماً
 باز گشتند فرصت شغلیت شمرده هم در سواد شب متوجه جزایر خویش
 شدند. چون ایشان عدت سوفرور، شوکت نا محصور بمنازل خویش
 نموده و وسیله، غنا و استغنائی خدمت شان بمساع اهالی جزایر
 آن حدود رسید، جمعی کثیرے را هوائے دریافت آن جزایر در سه
 افتاده باسفاین به زاد و ذخیره به صوب شتافتند، اما از گوهر
 مقتضود نشان کمتر یافتند.

و منہا جزیرہ راوتن - مکان ابن جزیرہ کافر اند و چوب سا کرت
 خورد و درختے دیگر است در ابن جزیرہ کہ پوست آن بجمیع
 امراض نافع باشد و تجار از بنا در دیگر بہ آنجا آمدہ آن پوست را
 بہ قیمت تمام خریدہ باطراف بہرند -

دیگر جزیرہ بنادر است - مردمان این جزیرہ نیز در ظلمت
 کفر و کفری روزگرمی گذرانند و مناع ابن جزیرہ پرہمای است
 و سبب حصول و پیدایش پرہمان در آن است کہ در آن حدود
 بیشما و دریا باشد ، ملو بہ اشجار سرفوعہ و ازہار مالونہ معطرہ
 چنانکہ در فصل ربیع و ایام بہار روائح آن از ہار بہ چندین حدود
 برسد و نواحی آن جزیرہ تا دوہست فرسخ معطر و مطیب باشد ،
 چون آن بوئے خوش و عطر دلکش بہ مشام پادشاہ فوج ہمائیے رسد
 ہیے اختیار عازم آن جزیرہ گردد و چون بدان موضع برسد نخست
 پادشاہ بر درختے آرام گیرد آن گہ دیگران بہ قدر قرب خویش ہر اشجار
 قریبہ و بعیدہ نزول نمودہ بہ استشمام آن رائحد مطیبہ مشغول شوند
 درین اثناء اهالی آن حدود از کمین مکیبت برآمدہ بہ تیر مرگ
 تاثیر نخست پادشاہ فوج ہمائیے را از فراز بہ زیر آرند و سبب
 آنکہ اول متوجہ پادشاہ می شوند آنست کہ اگر نخست متوجہ
 صید یکے از تبعہ شوند باقی با پادشاہ پرواز نمودہ بروند ، اما چون
 پادشاہ بہ دام افتد ہمہ خود را بر بالائیے پادشاہ انداختہ تن بہ
 ہلاک در دهند و زندگانی ہیے پادشاہ را ناروا و محض خطا دانند ،
 بالجملہ چون پادشاہ فوج ہمائیے از پائیے در آید تمامت ہماین
 خود را بر بالائیے پادشاہ انداختہ تن بہ اسیری و دستگیری دهند
 و بدان سبب پرہمانے در آن جزیرہ بسیار و فراوان است -

و منہا جزیرہٴ سبران - و خورش مردم این جزیرہ نوز چوب باشد و طریق اکل آن چنان است کہ [f 152b] چوب معمود را چند روز در میان آب نگاه دارند تا ہر چہ قابل خوردن بود بہ زیر آب نشیند و آنچه لائق اکل نہ باشد ہر روئے آب بر آید آنکہ آن چوب را از آب بیرون آورده خشک سازند پس ازان آن را قطعہ قطعہ کردہ آرد کنند بعد ازان را با آب بر آسیختہ در قالبہا چون خشت بریزند چون ہوا گیرد آنہا برداشتہ بہ هنگام جوع بکار برند و بہ این خورش مردم آنجا با قوت و قوی ہیکل باشند، و طوطی سفید یک رنگ نیز درین جزیرہ بہم می رسد -

و منہا جزیرہ نواجی تیمز - ساحت این جزیرہ وسیع و فسیح باشد و بہ آب و ہوا دلکش و طرب فزا بود، سہالش خوش فضا و جہالش راحت افزا باشد و سکانش بصورت انسان اند نہ بصفت ایشان، رشتہ تعلق از جمیع ادیان بریدہ اند و دامن اتحاد از اختلاط اہالی آفاق در کشیدہ، بعض دریا پرست اند و برخی آسمان و جمع آفتاب و ستارہ و گروہ سہتاب و طائفہ کویہ را، و آن ہرمتش نہ از سر دانش است بلکہ بے شائبہ تعقل و تدبیر بہ چیزے مائل شوند و از چیزے انحراف نمایند و چون دودام دران کویہ و کتام قرار و آرام دارند و بسیار قوی ہیکل و دلیر باشند و اگر آدمی فرادست شان افتد بہ رغبت تمام از لحم تغذی نمایند و از اکل حشرات نیز روی نہ تابند و چون فرد اعلاے صندل دران جزیرہ بہم می رسد تجار بدان سبب بہ آن جزیرہ آمد شد می نمایند -

یکے جزیرہ ایست، متصل بہ جزیرہ مذکورہ آن ہم

در غایت وسعت و فراخی است و افضل امتعه اش صندل است ،
و قطاع فرنگ اکثر بقصد تسخیر آن جزیره شتافته به نیل
مقصود باز کردند زیرا که سکان آن جزیره در مراسم جنگ
و نیرنگ [؟] بر جمیع طوایف فایق اند و درین جزیره چشمه ایست
برکنار آن سنگی و دران سنگ نقش قدم بنی آدم است و اعتقاد
و مردم آن حدود آنست که این نقش پائے آدم صنی است
علیه السلام و مردم از اطراف و جوانب در وقت معین به زیارت
آن می آیند و نذورات و صدقات می گذرانند و مردم آن جزیره می
گویند که آدم صنی را از بالای این سنگ به آسمان برده اند -
نقل است که اهل آن جزیره با همه پیرائے و ناسه سیاهی [؟]
با تجار و غربا در غایت عزت و احترام سلوک نمایند و به هیچ
وجه متعرض احوال همگنان نه گشته ، در انجام بار ایشان نهایت
سعی و اهتمام به تقدیم رسانند ، ازان جمله چون تجار با تحف و هدایا
بدرگاه حاکم آن جزیره شتافته اموال و اسباب خویش بر و عرضه
دارند حاکم بشگفته روی و کشاده ابروی با ایشان ملاقات
نموده به پرسشهای کرم و آسبشهای به آرم همگنان را از
خود خوشنود ساخته ، آن روز به منازل شان باز گرداند و صباح
[f. 153a] روز دیگر حاکم با تمامت رؤسائے آن جزیره و تجار
و غربا به کنار بحر رفته سر بر زمین نهد و به عجز و اقبال
تمام چیزے در خواهد ، ناگاه بیست عدد جانور به هیات
گاؤسین زدربا برآمده نزدیک حاکم آیند ، پس حاکم با تجار
بگوید که این جانوران هدیه ایست که جهت مهمانی شما از غیب
رسیده آن چه مطلوب است ازینها برگیرید ، چون ذبح نموده به

اکل آن مبادرت نمایند باید که پوست و استخوان آن را آورده به کنار بحر بگذارید، آن تجار ازان جانوران یکے را گرفته ذبح نمایند و بموجب فرموده پوست و استخوان آن را به کنار بحر گذارند، در ساعت موجے بیاید و آن پوست و استخوان آنها را ربوده به دریا برود و بسبب این واقع اهالی آن جزیره فرح و سرور موفور به تقدیم رسانند و حاکم بدین دستور تا سه روز بر کنار بحر رفته اسباب مهمانداری تجار را مسألت می نماید و تیر دعایش به هدف اجابت رسیده آن جانوران پدید می آیند و تجار یکے را گرفته به لحم آن تغذی می نمایند و از ساکنان آن جزیره منقول است که در مدة العمر این عطیه از غیب می رسد و هیچکس پیے بسر آن نه برده و بسیاری از تجار مشاهده این امر عجیب نموده، آن قوم را به حاکم خود اعتقاد تمام باشد و او نیز در رعایت نصف و معدلت کمال احتیاط بجائے می آرد، و حاکم آن جزیره را هالیه باد گویند -

و در نواحی این جزیره چند بندر است ازان جمله بندر میکت و بندر میکفل و بندر کوتوبانه و بندر پرنیلو فرخام و بندر باتو بودق و بندر الکرد و بندر پرنیلو و بندر ساموق و بندر باتو خلیلی و بندر باتورق و بندر ساهور و بندر تلق کدی و بندر تیو و بندر میرا و بندر مانق ملتو و بندر هرنام و بندر هادی و این بنا در که ذکرده شد بر طرف مغرب این جزیره است و در طرف مشرق این جزیره از بسیاری موج و طوفان کشتی نمی رود و بندر هادی بزرگ ترین بندر هاست و صاحب جامع البر و البحر در سوائف عمود اهالی

تمامت این بنادر سالک سبیل علیل کفر و ضلالت بودند و امروز که تاریخ هجری به هزار و بیست و پنج (1025H./1616) رسیده مردم سه بندر را که مائق ملتو و هر نام و هادی امت بر ملت اسلام یافتیم و باقی همچنان در ضلالت قدیم اند و به سبب اسلام این سه بندر آنست که در یک شب تمامت اهالی این سه مواضع به خواب می بینند که جماعتی از عالم بالا به زیر آمدند با عمامه و جاسمائی سفید و روهای ایشان از غایت نور و صفا چون ماه شب چهارده می درخشید بانیزهائی بلند و تیغ هائی درخشان پس خطاب به آن قوم کرده گفتند که ای اهل شرک تا چند روز وادی ضلالت و گمراهی بسر برید حالا وقت آن شد که [f. 153b] بگردانند آسمان و زمین به گردید و ترک بت پرستی نمایند و اگر از کیش کفری به نه گردید به این نیزها و تیغها هر یک را به عذاب دردناک مقتول و مجروح خواهیم ساخت و از صورت این واقعه ترس و بیم برکنار مستولی شده به اخبار یکدیگر مبادرت نموده چون به وضوح پیوست که تمامت مردم آن سه جزیره آن صورت به خواب دیده اند به اتفاق آن واقعه را حقانی دانسته خاطر بر تبری از کفر و اختیار مسلمانی قرار دادند تا از مسلمانان که جهت بیع و شرا به آن جزایر رفته بودند استدعائی عرض ایمان نموده ، به اتفاق زبان بکلمه توحید جاری ساختند و ازان عهد تا امروز آهات اسلام و امارات مسلمانی در آن جزایر روز بروز ساعت بساعت در تضاعف و از دیاد است -

و از بنادر زیر باد بندر سکاسو است - و آن جزیره ایست معمور و آباد آن و موایش [هوایش ؟] در غایت دلکشی و فضایش

در نہایت فرح بخشی است ، اما سکنش فرقه اند در ضلالت غرقه و قومے اند گمراه و نا انتباه ، بعضے کوه را با شکوه دیده بہ پرستش آن تمایل نمایند و جمعے دریا را پر آشوب و غوغا یافته بہ عبادت آن شتافته اند و گروه آفتاب را پرتاب دیده خیر و شر را از دانستہ اند ، بالجملہ در آن حدود ہر کس معبودے گرفتہ و مسجودے ترتیب دادہ کما قالوا :

آنجا است کہ ہر کسے خدائے دارد

و ایشان را اعادی موفور و مخالف نامحصور است چنانچہ تمامت ایام شہور و سنوات شان مصروف جدال و قتال است اما اکثر غلبہ از جانب اہل مکسر است و رجال و نساء آن قوم در غایت حسن و جمال و نہایت غنچ و دلال باشند و با گرفتاران خویش طریق مروت و نرم عنانے سپردہ آیند و مردان و زنان بر ابدان شان صور حیوانات و آلات جارحہ نگارند و دندانہائے خویش را بہ سوهان بدستور موزن سرتیز سازند تا بہ ہنگام جدال و قتال با آنها نیز با خصم در آویزند و از جملہ عادات مذمومہ و رسوم میشومہ ایشان آنست کہ مہخت را عزیز دارند چنانچہ او را بہ پیشوای برداشتہ بر مال و جان خویش نافذ فرمان سازند و لواطت را نیک دانستہ ، بیشتر بہنگام مباشرت بہ آن فعل شنیع مشغول نمایند و چون ترتیب مجالس دهند بہنگام تقاضا مجالس را ملوث سازند و آن را عیب ندانند و کراہیت شان نیاید و چون یکے از ایشان را اجل فرارسد آنچه داشتہ باشد از زر و زبور و شمشیر و خنجر با او در قبر بگذارند و بہ آواز بلند بگویند کہ ای فلان این زر را در حوائج خویش صرف نمائی

و اگر عدوے قاصد تو گردد به این جارحات با او مدافعه فرمای
و از اطعمه و اشر به نیز [f. 154a] پاره نزد ایست [میت ؟]
نهاده خاک بروے فرو ریزند و از عجایب است که با این
حماقت و جهالت با تجار و مسافران خصوصاً اهل اسلام طریق
عزت و احترام مساوک می دارند چنانچه مساجد جهت تجار مسلمین
بنا فرموده ایشان را در ادائے فرایض و اوازم ملی مطابق العنان
گردانند و در ایام جمعه و اعیاد از ماکولات و مشروبات آنچه
اهل اسلام را بکار آید بدان مساجد فرستاده مسلمانان را ضیافت
نمایند و از امورے که دال است بر قالب شان آن است که
دین اسلام بهترین ادیان و مسلمانان را بهترین آدمیان دانند
و در رعایت ایشان غایت اهتمام بتقدیم رسانند - گویند در سوائف
ایام بحاکم مکسره رسید که در روے زمین خانه ایست موسوم
به کعبه که هر که آن را طواف نماید مجاسبان اعمال خط نسخ
برجراید تمامت افعال و اقوال ذمیمه او کشیده آیند - او را از
استماع این کلام اشتیاق تمام به طوف بیت اللہ الحرام پدید آمده
در تقدیم آن مرام بی آرام گردید ، چون حصول آن مطالب بنا بر
موانع سلطنت و حکومت تیسیر پذیر نه بود ، بضرورت چندین از
مقربان خویش را با ساز و عدت تمام مصحوب چند کس از اهل
اسلام از جانب خویش جهت استیفائے آن مرام به صوب آند
به احترام فرستاد - مقارن آن حال جهاز از صوب فرنگک به بندر
مذکور رسیده ، اهالی آن جهاز با تحف و هدایائے مونسور بخدمت
حاکم میروند چون مزاج حاکم را از مراسم کفر و کیش گبری
متنفر می یابند تخته که در آن صورت عیسی عالیہ السلام و مریم

را کشیده بودند و مصحوب خویش داشتند بحاکم نموده او را به دین خویش دعوت می نمایند، آنجا که حاکم به قبایح آن کیش واقف نه بوده ایشان را نیز مسلمان می دانسته فی الجمله آثار رضا از و به ظهور پیوسته لاجرم فرنگیان در ساعت به بنائے بتکده میبادرت نموده، صورت عیسی و مریم و سایر وقایع از دار کشیدن عیسی و غیر ذالک در آن نگاشتند - آن گاه چند تسمیس و رهبان را در آن بتکده نشانده بخواندن انجیل و سایر اوراد و اذکار مشغول ساختند، چون تمامت رسوم و قوانین خویش را ترتیب نمودند حاکم را برده بسجود صورت عیسی و مریم تکلیف نمودند، چون نظر حاکم بران صورت افتاد دید شخصی را بردار کشیده اند و تیر بسیار برو زده و عورتی برفراق او مویه می نماید - از مشاهده آن صورت نفرتی بر طبیعت حاکم مستولی شده، از سجود ابا و امتناع نمود، پس ازان گفت نخست بامن تقریر حقایق احوال این صورت نمایند تا از روئے بصیرت به پرستش آن قیام نمایم - فرنگیان گفتند این مرد عیسی است پسر خدائے آسمان و زمین که دشمنان [f. 154b] برو دست یافته از دارش در آویخته اند و این عورت مادر اوست مریم که در فراق او می گرید، حاکم جواب داد که شخصی را که اعادی برو چنین دست یافته باشند که او را از حلق در آویخته چندین زخم برو زده باشند و او بدین خواری مرده باشد و مادرش از غایت عجز تن برفراق او داده بود چگونه خرد خرده دان او را به معبودی برگیرد و اگر پدرش خالق ارض و سما بودی و حال آنکه حکم او بر کاینات روان است چرا فرزند خود را حمایت نه

نمود از دست تعدی ظلمه او را رهای نه داد - باجماع افعال و اقوال شما از طریق عقل و دانش دوری نمایند و ادراک من از قبول این کیش سرباز می راند پس حاکم از بتکده بیرون آمد و فرنگیان را از صحبت خویش مہجور گردانید و منتظر وصول فرستادگان خویش می بود تا بعد از چند گاه رولان از مکہ معظمہ مراجعت نموده حاکم خویش رسیدند و در خلوت حقیقت دین اسلام و بطلان سایر ادیان را خاطر نشان حاکم ساختند و حاکم در خفیه مسلمان گشته بعد از چند روز سپاہ و رعیت را نیز به قبول ملت مصطفوی تکلیف فرموده ، چون خامہ تقدیر به سعادت آن قوم شقاوت پذیر اجرا نہ یافته بود بضرورت طریق تمرد و عصیان برده سالک سبیل و علبل بغی و طغیان شدند و از شدت کفر و صلابت ضلالت بکے ازان مردودان کردے برشکم حاکم زده او را بقتل رسانند و پس از وے پسرش بر سربر حکومت نشسته بروفق اعتقاد آن قوم روزگار می گذرایند تا شبے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم را بخواب دیدہ بعد ازان بدین اسلام رغبت نمود تا بتامل و تدبیر ملت مصطفوی را دران دیار شایع و آشکارا ساخته ، بوساطت او آثار مسلمانی دران حدود تضائف و از دیناد پذیرفت و در اکثر جزایر زیر باد دین اسلام ہمت ظہور یافت -

و منها جزیره نیم بیتن [Batjan or Bachian] - این جزیره در غایت معدوری و آبا دانست و ساکنانش در سوائف ایام در کفر و ضلالت در غایت مضبوطی و صلابت بوده اند و جوہر حسن دران دیار تمام عیار است و الوان شان سرخ و سفید باشد و از وفور حسن و جمال ایشان اهالی جزایر

دیگر مدام در کمین قصد و غدر باشند تا از عورات ایشان بهر نوع که دانند و توانند بدست آورده با خود ببرند و روزگار بمصاحبت و مجالست ایشان بگذرانند و آن را از غنائیم عظیمه شمارند و به قرب این جزیره دیگر است که در آنها جبال شامخه و گریوجات راسته باشد و در یک جزیره که آب دران کمتر است اسپان بلند قد راهوار بهم می رسد و زنان آن دو جزیره چنان چابک سوار باشند که کوزه را بر آب ساخته [f. 155a] بر سر نهند و بر اسپ سوار شده از پایان آدوه بر فراز روند و از فراز به زیر آیند و حال آنکه یک قطره آب ازان کوزه بر زمین نه چکد و از امتعه آن جزیره خوب بقم است - گویند چون اخبار اسلام حاکم مکاسری و اهالی آن به مردم این جزیره رسید هدایت ازلی و موهبت لم یزلی قرین حال ایشان نیز گشت چنانچه رسولی بنزد حاکم مکاسری ارسال داشته تمهیت دین اسلام بجائی آوردند و التماس نمودند که شخصی که به شرایط ملت مصطفوی نیگ عالم باشد بدین صوب فرستند تا ماهم از روی صدق به دین اسلام در آیم ' لاجرم حکام حاکم مکاسری که در اشاعة مراسم اسلام اهتمام تمام داشت چند کس از ارباب دانش و اصحاب بینش را نزد ایشان ارسال نمود . تا همه به شرف اسلام مشرف شدند - گویند در نهایت حدود زیرباد جزیره ایست و دران کوهی است که مدام دود و شعلات آتش ازان ظاهر می گردد و آواز رعد و آثار برق همیشه ازان مسموع و محسوس می شود و آن کوه کبریت احمر است که آن را قدرتی خوانند زیرا که به آتش قدرت پخته شده است و از غایت وفور حرارت کس را یارای آن نیست که پیرامن آن

جزیره گردد تا به اخذ و اشعاع ازان چه رسد -
 دیگر جزیره ایست که سومنیت که فضایش در غایت سعت و
 هوایش در نهایت لطافت است ، و دران جزیره خلایق موفور و فرق
 نامحصور باشند و ایشان در تحت حکم هیچ حاکم در نیابند
 و فرقه فرقه گشته باهم طریق مخالفت و مخالفت مسلوک دارند
 و به هنگام فرصت عیال و اطفال یک دیگر را اسیر نموده به بیع
 و شرای آنها مبادرت نمایند ، لاجرم متاع این جزیره غلام و کنیزک
 باشد و از غایت بلاهت و حماقت هر چه در نظر شان آید از
 کوه و دریا آفتاب و ماه و غیر ذالک آن را سجده کنند و معبود
 خود شمارند و بدستور دد و دام با انام سلوک نمایند -

جزیره دیگر فولاسانی است و معنی این لفظ مقام گاؤ است ،
 و این جزیره مشتمل است بر سه جزیره متصله است و در آنها
 گاوان باشند در غایت سمن و جسامت ، چون جهازی به آنجا رسد
 تجار بر آن جزایر شتافته به صید و شکار آنها مبادرت نمایند -

دیگر جزیره راوی سرامت و خورش و پوشش اهالی آن مقام
 گوشت و پوست حیوانی باشد که از دریا بیرون آید و در میان
 ریگ بیضه نهد و آن را پوشانیده دیگر بار به دریا شود ، چون
 روزی چند بر آن بگذرد آن بیضهها از حرارت آفتاب نزدیک بحد
 اخراج بچه رسد ، مقارن آن حال آن حیوان از دریا برآمده ریگ
 از بالائی بیضهها دور سازد چون باد بر آن بیضهها بوزد در ساعت
 بچهها قوت نموده بیضهها را شکسته بیرون آیند و هر حیوانی از
 سی صد بیضه تا چهار صد بیضه بنهد و او را در وقت بیضه
 نهادن صید نمایند و از غایت نقش [f. 155b] و نگارند که در

ہوست آن باشد آن را لباس سازند و گاہ باشد کہ از آن سپر سازند۔
 دیگر جزیرہ ایست آن را مادی خوانند و اہل آن بہ ہیچ
 کیشے و ملتے متوسل نہ ہاشند و مورث ایشان از میوہ درختے
 است در ہلندی و بزرگی از چنار زباوہ ہود و بعد از بست مالیگی
 بار آورد و ہزار سال متمر و بار آور باشد و میوہ آن
 چون انگور محوشہ دار بود اما بزرگ باشد و طریق انتقاع
 از آن چنانست کہ چون آثار رسای از آن بہ وضوح پیوند
 آن را بشکافند و ظرفے ہر آن بہ بندند و بعد از آنکہ یک شب
 بران بگذرد ظرف را فروگیرند پر از شربت شدہ باشد و فواید
 و منافع آن بہ حد و نہایت ہود و چون آن شربت را تا سہ روز
 نگاہدارند شرابے گرود و مرد افگن ، و مردم آن جزیرہ بسبب
 خورد آن بہ قوت و تندرست ہاشند ۔

دیگر جزیرہ ایست کہ آن را مالی خوانند معمور و آبادان
 و گویند حاکم آن جزیرہ را دوازده لک آدم جنگی است و ہر نفر
 را بیست و سی زن باشد و از رسوم مذسومہ آن طائفہ مرجومہ
 آن است کہ زنان ایشان بہ ہد کرداری و آلودہ کاری تہیہ اسباب
 معاش و سامان ساز و عدت مردان نمایند و مردان جزیرہ
 چدال و قتال بہ ہیچ کار مشغول نہ ہاشند و پیرامن آن جزیرہ
 دریا چنان عمیق باشد کہ در کنارہ آن لنگر بہ زمین نہ رسد
 لاجرم کشتی ہارا بہ درختہائے جسیم و سنگہائے عظیم بستہ
 دارند بدین سبب اعادی دست بران جزیرہ نیایند ۔ دیگر جزیرہ
 ایست کہ آن را او تن خوانند ۔ مساحت آن در غایت وسعت
 و نہایت فسحت باشد ، دران قومے ہاشند بصورت انسان نہ

برصفت اہسان ، زیرا کہ قوسے باشند عربان و سیاہ قام و گوشہائے ایشان مشقوب بود و در غارها و پیغولہا بسر برند و از اکل لحوم تمامت حیوانات و حشرات روی ہرنہ تابند و اگر آدمی نیز فرادستشان افتد در اکل گوشت او نیز تقصیر نہ نمایند و ایشان سخت کمان و تیر انداز باشند و اگر احیاناً از ان گروہ بد صفت کسی بدست آید خدمتگار وفادار ہرآید و در ان حدود سمت اشتهار دارد کہ خداوند سبحانہ آن طایفہ را بہ قدرت خود از میوہ درختے خلق نمودہ و جان دادہ و از جنس آدمی زاد نیستند ، اگرچہ نطق دارند و بہ آدمی زاد بہ غایت مشابہ اند و ایشان را فضوہ گویند [از عجائب عالم] و اہل جزایرے کہ بہ این جزیرہ نزدیک اند نقل نمودہ اند کہ درین جزیرہ آدمی زاد نہ بود و درختے در ان پدید آید کہ سر رفعت بہ فلک کبودی می برد ، چون بارور گشت و میوہ آن بہ حد کمال رسید بہ زیر افتادہ بدونیمہ گشت و دو طفل بہ شکل آدمی زاد و یکے مرد و یکے زن از میان آن میوہ بیرون آمدند و بہ ہر طرف می گشتند و از اثمار [f. 156a] آن جزیرہ از اشجار می افتاد می خوردند تا بزرگ شدند و باہم جمع آمدند و ہر مرتبہ آن زن حاملہ گشتے یک پسر و یک دختر بزادے و چون ایشان بزرگ شدندے ہم بطریق پدر و مادر مباشرت فرمودہ در تکثیر نسل خویش کوشش نمودندے تا افراد شان موفور و اشخاص شان نامحصور گردید و صاحب جامع البر و البحر از تجارے در کتاب خویش حکایات خوش و وقایع دلکش نقل نمودہ و تجارت مردے بودہ سیاح و جہان دیدہ ، چنانچہ بیشترے ربع مسکون خصوصاً

ولایات چین و زیر باد و هجران و ممالک هندوستان از خشکی و تری آن و کشور عرب و عجم و حبشه و زنج و جبال و سماں و رطب و یابس آن را بقدم سیاحت و سیاحت پیموده بوده و غریب این حدود را به رای العین مشاهده کرده ، ازان جمله آورده ، کہ در بعضی مجموعات تجارے دیدم کہ گفته دران عین کہ در زیر باد ہودم در جزیرہ ملایوز جزایر بحر چین بہ پیر مردے ضعیف و نحیف کہ آثار صدق مقال از مطاوی اوضاع و احوالش پیدا و ہویدا بود اتفاق ملاقات افتاد ، چون ہر جائے ادائے بتقدیم رسید و از ہر مقام کلام درمیان آمد حرفمائے عجابت انگیز و سخنمائے غرابت آمیز ازو مسموع شد ، لاجرم طبیعت باختلاط خدمتہش تمایل نموده بمفتاح و داد ہواب [ابواب ؟] اتحاد کشادن گرفت و او نیز از الا آنجا کہ خزانہ خاطرش از نقود مستغریات روزگار مملو بود و مصرفے نمی یافت ، دست نثار از استین ایشار بیرون آورده از آن ہمہ غریبہ و جواہر زواہر عجیبہ چندان برسرم برآفشانند کہ از غیرت غنی مستغنی شدم ، ازانجملہ فرمود کہ وقتے با جمعے از تجار در جہازے نشسته آہنگ زیر باد نمودیم ، چون روزے چند بحر پسندی و بسے گزندے مسطور گردید از آنجا کہ روزگار غیور دشمن اہل حضور است نا گاہ شبے دریا در ہیجان در آمد و افواج امواج متواتر گشت تا کشتی در اثنائے عبور و مرور از دروہ کوهے کہ در آب مختفی بود صدمت یافتہ فرو شکست و رشتہ حیات تمامت کشتی نشستگان دران کشاکش گسستہ گشت ، گفت الامن و فرزند ہشت سالہ ام و چند دیگر کہ بہ امداد شرطہ تقدیر و اسعاد معلم با تدبیر ازان مہلکہ

باز رسته به جزیره* که دران نزدیکی بود برآمدیم - چون روز شد معلم در جبال و سهال آن جزیره باز نگریسته فریاد برآورد که مرگ را آماوه باشید که این جزیره آدم خواران است و رهای* از دام آسوب ابن دوگان بد نشان به هیچ تدبیر تیسیر نه پذیرد، پس همگی دل از جان برکنده منتظر فرمان نشستیم، مقارن آن حال گرد و غبار از یک کنار برخواسته قومی دیو سپار و کردار ازان میان پدیدار آمدند و بعد از وصول هر یک از ما را چند کس ازان سبع سیرتان صاحب [f. 156b] گشته به کنار دریا بردند و دران جانخست به قتل فرزندم مبادرت نموده جگر گوشه ام را آن جگر خواران کباب ساخته آتش در خرمن صبر و ثباتم در انداختند و از غایت سخت دلی و بی رحمی هر زمان مرا نیز بهوردن آن تکلیف نموده، به قتل و حرف تمهید و تخویف به تقدیم می رسانیدند و من بدشنام و انداختن آب دهن بر وجوه بی شکوه شان مشغول می بودم، تا شاید ازان اهانت آتش خشم شان فروخته مرا نیز بدستور جگر گوشه ام غریق بحر هلاک و فارغ ازان رنج دردناک سازند - اما از آنجا که آن زشت سرشتان از طریق ادراک دور و از کسوت شعوب معذور بودند دشنام را عرض مرام و اهانت را را التماس موهبت دانسته به اشارت و ایما از قبول سرباز می زدند - بالجماعه هر یک از رفقا را بنوعی هلاک بقتل رسانیده دران آتش کباب ساخته می خوردند، چون نوبت بن رسید و من پیر و نزار بودم برخی دست بر اعضائے من رسانیده، چون قصابان کاوش نمودند، پس لایق خوردنم نیافته، مرا دران بیشمارها کردند

و به اشارت چنان نمودند که از میوه و گیاه آن جزیره می خور تا فر به گردی آن گاه روئے به منازل خویش نهادند و من مدت مدید دران جزیره می گشتم و از غایت حزن و ملال روز بروز لاغری و یزالم [؟] تضاعف و از دیاد می پذیرفت و ایشان در هر چند گاه از من خبر می گرفتند چون آثار خرابی و نزاری بیشتر از بیشتر در من مشاهده می کردند بے شائبه تعرض همچنان باز گذاشته می گشتند تا دران اثنا که روزگار به تماشای اشجار و احجار آن مقام بسر می بردم گذارم به کوهی افتاد که سنگش تمام از زر بود، از آنجا که طبیعت بشری به اسباب غنا مائل و ازو سایل فقر هارب است با همه حزن و ملال بقدر وسع حال ازان اموال برگزفتم و به امید نجات بجانب ساحل آمدم - مقارن آن حال جهازی از دور پدیدار آمد، لاجرم سرور موفور در مطاوی احوالم مداخلت نموده داعیه تماشای آن چه گرفته بودم در در خاطر افتاد چون نیک نگریستم از آنچه گرفته بودم بسیار کم شده بود و من متعجب گشته می خواستم که باقی مانده را به جاسه خویش نیک پیچم، در ساعت آن هم از نظرم غایب گردید - بدان سبب تعجب من ازدیاد پذیرفته دیگر بار از غایت حرص متوجه آن کوه شدم و بدستور نخست پاره ازان برداشته متوجه کنار دریا شدم چون نیک نگریستم به آئین پیشین ازان زر هیچ نه مانده بود - چون جهاز دران ساعت نزدیک رسیده و تا رفتن و مراجعت کردن جهاز می رفت به ضرورت توقف نمودم و دست برداشته اهل جهاز را بجانب خود اشارت کردم تا بیامدند و مرا با خود بردند و من سرگزشت خویش را با ایشان

بگفتم ' همه را بر احوال من دل بسوخت و به زاد و ذخیره ام
مدد کردند [f. 157a] تا بدین مقام رسانیدند -
دیگر از جزایر زیر باد جزیره ایست که اهل آن او را
منیله [Manila] خوانند و مقیمان آن بالوسع اشتهار دارند
و این قوم به هیچ کیش و ملت توسل نه کنند و سخت شجاع
و دلیر باشند و محاربه به تیر و کمان کنند و زن و مرد
ایشان نرمه گوش را شکافته حلقه هائے گران دران اندازند ،
بالجماله حیوانی چندند در صورت انسان جز خورد و خواب و تاراج
و انتهاب کاری نه دارند و در شکل و شمایل به اقوام اورس و
قالیماق مشابهت تمام - و از جنس ماکول درین جزیره جز پیاز عنصل
نه باشد و از امتعه معادن ذهب و فضه دران فراوان است ،
و تجارے گفته این جزیره دران هنگام مرا بدان گذار افتاده بود
که تعاقب به فرنگ داشت و آن در اقصائے دریای چین امت
و هر سال چندین هزار کشتی از چین بدان جزیره آمده به بیع
و شری مبادرت می نمایند و سیم و زر از آن جائے باطراف و نواحی
می برند - و تجارے نقل کرده که از معتمدان آن طایفه شنیدم
که پیش ازین مدتی جمعے از اهل این جزیره در کشتی نشسته
به جانبے می رفتند - در خلال مرور و عبور شورش و اندتزاز در دریا
پدید آمد و تزامم افواج امواج بجائے رسید که تدبیر را در حال
آن عقده گره گیر مجال تاثیر نه ماند ، به ضرورت دست تصرف
در آستین تصرف کشیده کشتی را بکوشش باد و کشش آب باز
گذاشتند ، چون مدت شبانه روز مصحوب چندین شورش و اشوب
گذشت و آب از شدت و باد از مدت باز ماند ، جزیره نمودار

گردید کہ کوهہائے عالی دران می نمود ، چون دران وقت خروج از کشتی و دخول در خشکی مطلوب و مرغوب بود بہ ضرورت اہل کشتی بدان جزیرہ در رفتند و ساعتی بہ تماشا و نظارہ عجایب و غرایب آن مشغول شدند ، چون نیکت نگریستند میاء جاریہ و اشجار مشمرہ دران بسیار بود ، بنا بران ہر خے ازان ما کولات و مشروبات بکار داشتہ در سایہ درختی ساعتی اسایش نمودند ۔ چون از خواب بیدار شدند دیگر ہر طریق بہر مندی مسلوک داشتہ تا پگاہ در احتیاط و التذاذ می بودند ، چون روز بہ آخر رسید خوف و خشیت ہر طبایع اہل کشتی استیلاء یافت ۔ لاجرم ہم آخر بہ کشتی آن را در موضعے کہ موج ہد انجا کم رسیدے نگاہ می داشتند تا در اثنائے شب آتشی در جبال آن جزیرہ مشاہدہ نمودہ ، بہ اقامت آدمی زاد دران مقام یقین کردند و چنان مقرر ساختند کہ تا از احوال متوطنان آن موضع مطلع نہ شوند باز نہ کردند ، بنا بران چون روز شد ہر کشتی نشستہ بر کنار جزیرہ گشتن گرفتند نا گاہ جماعتی از میان درختان بیرون آمدہ متوجہ کشتی شدند و اہل کشتی خایف گشتہ کشتی را از کنار جزیرہ بہ مقدار فریادرس دور [f. 157b] ساختند ۔ پس آن قوم بہ کنار دریا آمدہ اہل کشتی را باشارت و ایما بجانب خویش خواندند و مردم کشتی پیشتر آمدہ منتہخصص احوال ایشان شدند ، چون نیک نگریستند قومے دیدند دو روی و دم دار و ابدان شان یہ آدمی ماند و دم خود را کہ چو دم سگ بود بہ چیز دہائے رنگین پوشیدہ بودند و چیزے می گفتند ، اما معلوم نمی شد کہ چہ می گفتند پس ازان قوم چند تن بر کنار دریا نشستہ ،

باقی بمقام خویش مراجعت نمود و این نشستگان اهل کشتی را بتوقف اشارت می کردند تا بعد از ساعتی رفتگان با میوه و فوا که بسیار باز گشته آن همه را در کنار دریا ریختند و به اشارت اهل کشتی را به آکل آنها رخصت داده خود از کنار دریا دور تر رفته قرار گرفتند¹، چون آن ادا که روئے بمرات و مردمی داشت، مشهود اهل کشتی گردید - کشتی را بکنار جزیره آورده پس از خروج بخوردن آن فوا که مشغول شدند - در اثنائے آن حال مشاهده نمودند که یک کس که در هیأت اهل آن جزیره بود ازان میان بیرون آمد، متوجه اهل کشتی شد، چون نزدیک رسیدیم به زبان آدمی زاد فریاد برآورد که نه ترسید که من از اهل جنس شمایم و روزگار منقلب و فلک متغلب کشتی حیات مرا درین گرداب آفات در انداخته، چون این سخن ازان شخص شنیدند به بهجت و مسرتی تمام او را استقبال نموده، از حال و آمال باز پرسیدن گرفتند، نفت با جمعے در جهازے نشسته بودیم و بجانب جزیره منیل می رفتیم، ناگاه دریا طوفانی شد و کشتی را باد می برد، تا پس مدتی این جزیره پدیدار گشت و کشتی برکنار آن صدمت یافته بشکست، اهل آن کشتی بعضی در آب هلاک شدند و جمعے به سلامت به این مقام برآمدیم - دران حال این قوم خبر یافتند و آمدند و هر سه از جهاز بیرون آمده بوده جمع کردند، پس آنها که فر به و تقاور بودند

1 Marco Polo referred to men with tails, a span in length, like those of a dog, but not covered with hair. They develt in mountains in the kingdom of hamber. See *op. cit.*, p: 282.

درمیان ہم قسمت کردند و آنچه پیر و لاغر بود جدا کرده
 به یکے سپردند تا مراسم تربیت و پرورش نسبت به ایشان
 به تقدیم رساند و من چون در غایت لاغری و هزال بودم، مرا نیز
 رفیق لاگران ساختند و بالجمله هر کس قسمت خویش را گرفته
 به جانبے رفتند و نہ دانستم کہ احوال آنها به کجا رسید
 و بعد در هر چند روز یکے از آنها آمدہ از ماہر کہ فر بہ شدہ
 بودے می برد تا غیر از من کسی باقی نماند و من از آنجا کہ
 پیر بودم و ضعفے نیز داشتم فر بہ نمی شدم، آخر الامر مرا
 مطلق العنان گردانیدند تا ہر جائے خواہم روم و من در منازل
 و موطن ایشان در رفتہ با عیال و اطفال ایشان آشنا و الفت مند
 شدم [f. 158a] و زبان و لغت ایشان بیاموختہ خود را بہ
 تماشائے عجایب و غرایب این جزیرہ و مکان آن مشغول ساختم،
 تا روزے رفقائے مرا یادم آمدہ از احوال ایشان باز پرسیدم جواب
 دادند کہ ہمراہان تو ہمہ فر بہ ہودند، اہل این مقام بہ قتل
 و اکل آنها مبادرت نمودند چون تو پیر و لاغری ہودی، نخوردند
 و رہا کردند۔ آن گاہ بوضوح پیوست کہ ایشان آدمی خوار
 ہودند۔ بالجمله چندین سال است کہ من درمیان ایشان ہستم
 و این قوم مرا دوست می دارند و از گفتہ من تجاوز نمی نمایند
 و اکنون شما در چہ اندیشہ اید؟ گفتند فکر ما آن است کہ
 خداوند سبحانہ ما را از شر ابن طایفہ محفوظ دارد و از محبس
 رہائی فرماید، آن شخص گفت پس کرامت خاطر فراہم دارید
 کہ من نیز با شما مشفق ام و چنان خواہم ساخت کہ دست آمال
 ایشان بہ دامن احوال شما نہ رسد، الحال می روم و آن قوم

را تسلی می‌دهم و می‌گویم که الحال شما به منازل خویش باز گردید، کار ایشان را به فرصت ساخته گردد، و چون ایشان به مساکن خود مراجعت نمایند من نزد شما بیایم و شب را مصحوب شما به گذرانم، چون روز شود به بینم که اندیشه ایشان چگونه است و حصول مرام در چیست - پس این بگفت و نزد اهل جزیره برفت و آنچه گفته بود در میان آورد تا ایشان تسلی گشته بمنازل و مقام خویش مراجعت نمودند، چون شب درآمد آن شخص نزد اهل کشتی آمد و آن شب فراهم نشسته طریق مشورت می‌پیمودند تا چنان مقرر کردند که چون فردا ایشان بیایند اول سبیل عهد و پیمان سپرده آیند و چنان تقریر نمایند که ما مردسیم تجار و پیشه ما طواف بحار و معامله با اهل جزائر است، چون نسبت و داد و اتحاد میان ما و شما پیدا گردید حیف باشد که شما از امتعه ممالک ما بے بهره مانید بجهت حال برزده ما واجب گشت که شما را از لذت و حظات کشور خود متمتع و بهره مند سازیم، اما این معنی بے آنکه از شما مرخص گشته به صوب مملکت خود باز گردیم تیسیر نه پذیرد و اگر ما این همه جهازی ترتیب داده و از امتعه این جزیره دران انداخته مصحوب ما بفرستند تا آن را در آن حدود ابتیاع نموده به بهائے آنها آنچه مرغوب باشد به زودی مراجعت نمائیم، موجب امتنان خواهد بود - چون این مواضع ترتیب پذیرفت و شب به پایان رسید علی الصبح که مردم جزیره بدستور برکنار دریا آمده مستعدی مصاحبت و مجالست شدند آن مرد زبان دان دیگر بار نزد آن طایفه رفته بزبان عجز و اتهال التماس و استدعائے اهل کشتی

را معروض ایشان گردانید و دران باب چندان مرعیات به تقدیم رسانید که آن طایفه به قبول آن ملتزم مبادرت نموده ، نخست بکوه و دریا و آسمان و کواکب و اشجار و اثمار سوگند هوردند و پیمان عدم [f. 158b] تعرض و تضرر را به ایمان موکد گردانید ، پس ازان در ترتیب جهاز و ساختن کشتی بطریق امداد و انتقاد [؟] مسلوک داشته در فرصت قلیل خاطر از دغدغه آن شغل جزیل باز پرداختند ، چون کشتی مهیا گردید از امتعه که دران جزیره بود جهاز را پرساخته به هنگام جنبش باد و کشش آب مصحوب آن مرد زبان دان بجانب منازل و موطن خویش کشتی ها را جاری ساختند ، چون به سلاستی به مسکن و مقام خود رسیدند برخیز به اتمام و سرانجام مقصود و مرام خویش پرداخته بهنگام موسم مصحوب اسباب مرغوبه و اشیاء مطلوبه متوجه جزیره آدم خوران شدند و پس از وصول امتعه خویش را به بهائے تمام به ایشان فروخته ، پس از تجدید عهد و پیمان مراجعت نمودند و هر سال بدین آئین بدان جزیره شتافته به بیع و شری مبادرت نمودند و مرغوب ترین امتعه نزد ایشان آدم سیاه رنگ فر به بود که ایشان گوشت او را الذلحوم می داشتند بدان سبب یک آدم سیاه را برابر دو وزن زر سرخ می دادند و دو سفید را مساوی وزن یکے و گویند در جزیره آدمی خوران کوهی است تمام اچار او از زر -

و بخاری در بعضی مصنفات آورده ، دران ایام در بندرت از اعمال چین مقام داشتیم و همت بر استماع و استطلاع عجایب و غرایب آن حدود می گماشتم - شخصی از بعضی جزایر آمد

و غلام حبشی باخود داشت چون شنیده بود که با استماع متغربات [؟] روزگار اهتمام تمام است آن غلام را نزد من آورد و گفت این غلام را اهل جزیره منیل به آدم خواران فروخته بودند و باز دزدیده آورده اند و از اهل جزیره منیل بدست من افتاده و من داعیه اکتیاع او دارم ، پس من آن غلام حبشی را از آن تاجر خریدم به خاطر فراهم ازو چگونگی جزیره آدم خواران و کیفیت و اطوار و اوضاع مکان آن و افتادن او فرادست ایشان و طریق رهای از جنگ ایشان باز پرسیدم ، گفت مرا تاجر فرنگ از حبشه به جزیره منیل آوردند در آن اثناء اجنار جزیره ، جزیره آدم خواران و رغبت ایشان به آدم سیاه و بودن کوه زر و معادن ذهب در آن جزیره به مسامع ایشان رسیده ، هوای تسخیر آن مقام در دماغ شان جائے گرفت ، بنا بر آن جمعی تم از قوم خویش را با چندین غلام حبشی که من نیز از آن میان بودم و چند نفر از مردم جزیره منیل بصوب جزیره آدم خواران کسبیل کردند و در خفیه با فرستادگان چنان مقرر نمودند که چون بدان مقام رسند یک غلام را به ایشان فروخته در اکتیاع دیگران طریق تاخیر مسلوک دارند و هر روز به بهانه سیر و تماشا در آن جزیره رفته اطراف [f. 159a] و نواحی آن را نیک ملاحظه فرمایند و مدخل و مخرج و معادن و کوه زر و سایر فواید و منافع آن را به نظر امعان مشاهده نموده ، بر ممر و معبر آن نیک ملاحظه شوند ، چون این مرام به اتمام رسد به هنگام فرصت طریق فرار سپرده آیند ، چون فرستادگان بجزیره آدم خواران رسیدند و ایشان خبر یافته بر جناح استعجال به استقبال مبادرت نمودند و پس از

تا کد پیمان غلاظ و شداد از کشتی برآمده، غلامان حبشی را به ایشان معروض داشتند - ما بعد از قیل و قال بسیار بموجب وصیت یک غلام را به ایشان کرده اکتیاع دیگران را در عقده تعویق انداختند - آن گاه به فرموده عمل نموده هر روز دران جزیره رفته نیک و بد و مدخل و مخرج و نفع و ضرر و سایر امتعه و مخصوصات آن را از کوه زر و معادن و غیر ذالک به نظر امعان ملاحظه نمودند و از جمله اموری که دران جزیره مشاهده گردید یکی آن بود که در زیر کوه زر که منازل قوم برفراز آن جبل است زندان ترتیب نموده اند و دران محبس از انسان و حیوان کثیری را حبس فرموده اند و ماکول و مشروب موفور نزد ایشان باز داشته تا در روز عید که ایشان را است از بالا به زهر آمده ازین محبوسان هر کدام که فر به شده باشند کشته به اکل آن الذاطعمه و اعز اغذیه نزد ایشان گوشت آدمی زاد باشد - بالجمله چون توقف و تاخیر تجار در اکتیاع غلامان با متداد کشید آن قوم در عقب رفته بخواه نخواه تجار را بر سه بیع آوردند تا تمامت غلامان را به ایشان فروختند و ایشان غلامان را برده دران زندان انداختند و من نیز در آن میان بودم، چون وصیت برخلاف آن بود تجار فرنگ متهمز [؟] فرصت می بودند تا به هنگام غفلت آن طایفه کارن از پیچ برده آیند، تا ر شب از شبها که آن قوم برفراز کوه محفل براراستند به عیش و نشاط مشغول بودند تجار بر سر زندان رفته و نگاهبان را بقتل رسانیده، تمامت غلامان را گرفته به کشتی آوردند و در ساعت جهاز را دریای ساخته رایت مراجعت برافراختند

اما در اثنائے فرار باد در طغیان و آب در هیجان آمده جهاز را موج در ره بود و برخلاف نهج مطلوب می برد تا نزدیک به جزیره غیر معروفه کشتی از کوهی که در میان آب بود صدمت یافته در هم شکست و اهل آن جزیره بران حال اطلاع یافته به صوب کشتن متافتند و اهل کشتی را به اسیر بگرفته هر کسے را به ناحیتے برده فروختند ، مرا به جزیره مفیل برده ابتیاع نمودند و از آنجا بدین جزیره آورده بخدمتت بیع کردند این است احوال قوم آدم خواران و جزیره ایشان [f. 159b] -

منقول است در سوائف عهود چون اخبار وسعت فضا و صحت هوا و وفور نعمت و شمول منفعت و سایر خواص و مزایائے جزیره منیل بمسامع حکام فرنگ رسید از آنجا که طینت شان به حرص جمع مال و شره احراز منال مجبرر و منظور است داعیه تسخیر آن مقام در ضمیر پرتزویر شان استحکام پذیرفته جمعے از سپاه را در کسوت تجار در چند جهاز بزرگ با ادات حرب و آلات کارزار نشانده بجانب جزیره مذکور ارسال داشتند و به ایشان چنان مواضعه نمودند که بهر طریق که باشد که اهالی آن مقام خویش را التیام داده ابواب موهبت و انعام بر روئے هیچ کس مسدود نه دارند و بواسطه دهش و بخشش کار بجائے رسانند اگر اظهار توطن نمایند مردم آن جزیره دران باب در هیچ و تاب نیفتند و ازان مر در گمان نیفتاده بنظر اسمعان در مناظر اطوار و کردار شان نگریستن نه گیرند ، چون در مراسم ابتدال موضع اقامت طریق مردمی سپرده ایشان را در اختیار مقام مختار گردانند تا بد تر موضعی را اختیار نمایند که چون دران حصار

برافراشته آیند به روح آن برسطوح منازل آن طایفه مستولی و مستعلی نه باشد و هیچ کوه و کریوه بران باره مسلط و سرکوب نه باشد و اگر تیسر پذیرد در چند مقام به اتخاذ موطن مبادرت نمایند و همه را به ادات و آلات جنگ و ستیز موشح و آراسته دارند، و در خفیه مردم گذاشته اسباب محاربه را ازان قوم به هر قیمت که خواه ایشان باشد اشترا فرمایند و بالجمله تدبیر و تزویر که تیسر پذیرد در گسیختن سلسله اجتماع آن طایفه از خود به تقصیر رضامند نه شوند و اگر اسبابی که الان مرسل می گردد و مصروف و سایل سرانجام مرام گشته به اموال دیگر احتیاج افتد، چند جهاز را باز گردانند تا از زره و امتعه آنچه جهت کفایت سهم کافی بود ارسال نموده شود چون این وصیت و اندرز به تقدیم رسیده آمد متصدیان آن شغل و عمل در موسم حرکت و جدل سفائن را دریای ساختند از حدود فرنگ به صد ریورنگ رایت نهضت به صوب جزیره منیل برافراختند، چون وصول آن مکان مصحوب امن و امان دست داد مکان جزیره نیز از آمدن ایشان اطلاع یافتند، تجار فرنگ باتحف لایق و هدیهجات رایق به ملازمت مران قوم شتافته مفاتیح تزویر ابواب کشادن گرفتند چنانچه نخست رسوم و آئین ایشان را پسندیده چنان باز نمودند که ما نیز از کیش خویش تبری نموده اختیار اطوار شما کردیم، پس ازان ابواب و داد و اتحاد مفتوح داشته در تقدیم [f. 160a] در مراسم موهبت و انعام نسبت به آن لیام به هیچ وجه از خود به تقصیر رضامند نه شدند تا جذب طباع به مرتبه رسید که آن

فجار را از دیدار تبار طاقت شکیب نہ ماند ، چون کار بدین مدار رسید تبار التماس موضع اقامت مبادرت نمودند ، لاجرم اهل جزیره کہ فریفته دیدار آن طایفه مکار بودند آن ادا را از عطا ہائے مترگ دانستہ ایشان را بہ اختیار موضع توطن مطلق العنان گردانیدند ، و تبار از ادای کار پیے بہ سرانجام مرام بردہ چند بار پراسن آن مقام برآمدند و مواضع و منازل را ملاحظہ تمام فرمودہ در آخر سکانے کہ موافق مواضعہ بود یافتہ در اندک فرصت دران حصارے در غایت رفعت و استحکام بنا فرمودند و همچنین بہ سرور ایام در چند مقام حصون و قلاع تمام ساختہ بہ مکر و تزویر بساط آن طایفہ را از آلات و ادوات جنگ و ستیز باز پرداختند و دیر سکان آن قوم را بہ حیلہ و نیرنگ ہلاک ساختہ سنگ تفرقہ در شیشہ خانہ جمعیت ایشان در انداختند ، آن گاہ جوانان و نورسیدگان آن طایفہ را بہ کیش خویش دعوت نمودہ در کسوت ہود در آوردند و بہ آہستگی چنان ساختند کہ ملت نصرانی دران جزیرہ دایر گشتہ ، ہمہ فرنگیان شدند و بہ طول ایام حکومت و سرداری آن مقام بہ فرنگیان تعلق گرفتہ پدر و پسر نیز و آمد شد پیکان ، جزیرہ منیل در تحت تصرف حکام فرنگ¹ در آمد ۔

و منها جزيرة البنان [Hainan] آن جزیرہ ایست ضویل و عریض و اماکن معمورہ و مساکن مبرورہ دران بسیار و بشمار است ۔ در بعضیے نواحی آن مردم وحشی باشند بہ ابدان برهنہ

1 A similar episode of Portuguese capture of the port of Diu in Gujerat is recorded in *Mira'at-i-Sikandari*.

و هریان اما در مراسم حسن و جمال به زیور کمال و حلی اجلال
 اراسته و پیراسته و از بیم آن که مردم بدیشان طمع نه کنند
 در قلال جبال و مضایق محال توطن و مقام دارند و از خوبی
 صورت شان مردم اناث آن قوم را به لطایف الحیل فرادست
 آورده به ازدواج شان رغبت می نمایند و از ایشان فرزندان
 به وجود می آیند اما غایت نوحش و بیگانگی که در سرشت
 ایشان است چون فرصت یابند اکثر چنان است که به فرزند
 ملتفت نه شوند و بگریزند ، و هم در بعضی جهت آن جزیره
 دو وادی باشد طویل و عریض و اقوامی باشند در آنها سیاه قام
 و عاوی قامت در غایت جسامت و ضخامت چنانچه درازی قد شان
 یک زرع باشد و بر ابدان شان موک نه باشد و غیر ملتجی باشند ،
 چون بر آدمی ظفر یابند به اکلش مبادرت نمایند .

و منها جزیره اطوران [اطوان Taiwan] و از عجایب این
 جزیره کر کردن و ضعفی از طیور عظیم العیثه است چنانچه هر یک
 ازان طیور در حجم [f. 160b] حماره باشند و در کتب اخبار
 آمده که چون مراکب و سفاین اسکندر به این جزیره رسید قومی
 دید در آن که ابدان ایشان مثل ابدان آدمیان بود و سرهائے
 ایشان چون سرهائے سگان و سایر سباع ، چون نزدیک رسیدند به
 ایشان از نظرها غائب شدند ، پس ازان معلوم شد که ایشان
 قومی بوده انداز جن ، زیرا که بسیار است که جن در جزایر وطن
 می گیرند و رمت اقامت می نهند .

این است جزایر مشهوره بحر چین و درین بحر حیوانات
 عجیبه الصورة و غریبه الاشکال و الهیات بسیار است - ازان جمله

آرمیان سیاه فام اند که بلندی قامت هر یک چهار پنج شیر باشد، چون دریا به موج آید بر روی آب ظاهر شوند و بر کشتی‌ها جهند و در سفاین در آیند اما ضرر نه رسانند و صاحب غرایب گوید آن قوم را زامره گویند و صورت آدمی دوست دارند، چون ماهی بزرگ قصد کشتی کند زامره در گوش او رود دماغش برهم زند، تا به میرد و تجار زامره را عزیز دارند و نیاز آرند و اگر در دام افتد رها کنند. و صاحب تحفة الغرایب گوید در دریائے چین مردمان اند که به هنگام وزیدن باد و سرعت حرکت سفینه به شبها کشتی‌ها را در ربایند و اندر دهن در ولالی و قیل عنبر دارند، به تجار دهند، و از ایشان آهن و فولاد بستانند و برونند، و کس نداند که از کجا آمدند و آن آهن کجا برند و چه کنند و نیز درین بحر گاه باشد که هیزے در نظر آید مشابه به سرغیے از نور که باصره را طاقت مشاهده آن نه باشد، و ملاحان ظمور آن را مبارک دانند امتداد و سکون درها باشد و هم درین بحر باشد دابه که او را رؤس کثیره و وجوه مختلفه بود و او را دو جناح بزرگ و چنکھائے باز گشته بود، که حیوانات بحر را بدان صید نماید و هم درین بحر باشد ماهی که طول آن تخمیناً زباده از دو یست گز بود و سفاین را از زمین گیرد [؟] و غرق باشد چون آثار سرور و عبور او نزد اهالی سفینه و سمت ظمور پذیرد چوب‌ها برهم زنند و طبل‌ها فرو گویند، تا از همه کشتی به یک سو رود و پیشتر مقام آن به قرب جزیره واقواق باشد و هم درین بر نوعی از کشف باشد

کہ استدارت آن بیست زرع بود و یکے ازان هزار سفینه بنهند
و این نیز بہ قریب جزیرہ واقواق شود و ہم درین بحر ماہی
باشد کہ او را اطم گویند بروے هیچ فلوس نہ بود و جسم
او مطبق بود بہ دو طبقہ از لحم و طبقہ از شحم و روے او چون
روے خوک باشد و او را فرجیے بود چون فرج زنان و ظاهر بدن
او شعر باشد و درین [f. 161a] بحر باشد نوعیے از سرطان
کہ چون بہ مقدار ذراعیے یا شبریے از آب ظاهر شود در ساعت
سنگ گردد و اطبا بعد از تحجر اجزاء وجود او را در اکتحال
عیون بکار ہرند و این حکایت دران حدود مشہور است و صاحب
تحفة الغرائب گوید بہ دریائے چین مرغیے است کہ آن را خرشنہ
گویند از کبوتر بزرگ تر بود ہر گاہ کہ او طیران نماید مرغیے
دیگر بیاید و در زیر او می ہرد و او را کرہ کرہ خوانند و مدام
منتظر انداختن پیخال خرشنہ می باشد ، چون بیندازد آن را
فرا دهن گرفته بخورد و قوت او همان باشد و خرشنہ جز در حال ہرد
از پیخال بیندازد و در عجایب المخلوقات آمدہ کہ درین بحر
ماہی ایست کہ او را شیلان خوانند۔ چون او را بگیرند
و بدارند یک روز دو روز زندہ باشد و نہ میرد و چون در دیگ
نہند اگر سردیگ رانہ پوشند بعد از رسیدن حرارت آتھن بہ آن
ماہی چون مرغ از دیگ ہرد و آہنگ سوراخے کند و او را
ازین جہت کرباسہ خوانند۔ و صاحب تحفة الغرائب این ماہی را
در دریائے بصرہ نشان دادہ مگر گفتہ شود کہ این نوع از سمک
دران بحر نیز تواند کہ باشد۔ دیگر از عجائب این بحر
دابة المسک است کہ بہ صورت چون آہوی ہری باشد و آن بہ هنگام

معلوم از آب بیرون آید لاجرم اهل اصطیاد کہ دران نواحی منتظر باشند بہ صید او مبادرت نمایند پس از ناف او خونے برگیرند و آن مشک باشد و از غرایب حالات آنکہ آن مشک تا بہ ولایت دیگر منتقل نہ گردد ہوتے نہ دہد۔ دیگر از عجایب آن حیات عظیمہ است کہ چون از بحر بہ بیرون آیند جاموش و فیل ابتلاع نمایند پس ازان خویش با اشجار عظیمہ و احجار جسیمہ فرو پیچند تا نا اعظام حیوانات مبتلعہ درہم شکنند و آوازے ازان مسموع گردد، و مستوفی گوید درین بحر از نوع حیوانات عجایب بسیار است مثل غوک بزرگ و ہوزینہ سفید و طوطی ناطق و عکہ خوش صغیر و کرکدن و رخ و امثال آن و درین بحر گرداب ہاست کہ آن را خم الامد و دور دور نیز خوانند، چون کشتی دران افتد خلاصی ممکن نہ باشد الا ماشاء اللہ و دریا و رزان آن مقام را بشناسند و ازان احتراز کنند و صاحب عجایب المخلوقات گفتہ، حکایت کرد یکے از تجار وقتے با جمعے درین بحر بر کشتی نشستہ بہ جائے می رفتم، ناگاہ باد مخالف آغاز ہبوب کرد تا شدت آن بجائے رسید کہ عنان تدبیر از کف اختیار ما بیرون بردہ فرادست ملاح تقدیر سپردہ آمد و اہالی سفینہ از غایت خوف و نہایت حزن زمان زمان [f. 161b] نزد معلم آن کشتی کہ مردے روزگار دیدہ و تجربت مند بود رفتہ استدعا و التماس استعمال آن حادثہ می نمودند و او بنا برآن کہ باصرہ اش از مزاحم ابصار اشیاء باز مانده بود ایشان از آثارے کہ ہر لحظہ ہر روعے دریا پدیدار می آمد باز می ہرسید و ایشان از آنچه در نظر شان می آمد اخبار می نمودند، تا آن کہ در نظر ہمگنان اشباحے

مشابه به مرغان سیاه درآمدہ بہ اہبار آن مبادرت نمودند چون معلم آن را بشہند آغاز جزع و زاری کردہ گفت دست از دامن امید نجات باز دارید کہ کشتی در دور دور افتاد و مرگ و ہلاک را مستعد و امادہ باشید کہ ابواب خلاص و نجات ہر وجود ما مسدود گردید زیرا کہ آنچه شما دیدید نہ مرغان سیاہ یند بلکہ سفائن مغرقہ است کہ اہالی آن ہلاک گشتہ اند ، چون این کلام معلم بہ مسامع اہل کشتی رسید جزع بر جزع افزودہ نالہ و فریاد برکشیدند چون معلم حال ہدان منوال دید برخی متفکر گشتہ گفت اگر نصف اسوال خویش بامن طریق ابتدال مسلوک دارید تدبیرے بتقدیم رسانیدہ ایم اگر موافق تقدیر افتاد فہو المراد و الا مرگ را آمادہ باشمند باید گشت ۔ از آنجا کہ مال را در برابر جان قدرے نیست ہمہ بہ طوع و رغبت بہ قبول آن مبادرت نمودیم آن گاہ فرمود تا آن ظروف کہ از پوست ترتیب دادہ بودند ہر از روغن کردہ بر یسمان ہائے قوی کہ باخود در سفینہ نگاہ می داشت فرو بستند و از اموات سفائن نیز آنچه توانستند بر آن حبال بستہ بہ دریا رها کردند ، چون این اشیاء بہ فراخہائے دریا رسید ماہیان عظیم الجثہ از اطراف و جوانب متوجہ آنها گشتہ در ساعت تمامت آنها را فرو بردند ، پس ازان فرسود تا اہالی سفینہ ہر یک بہ قدرے قوت بہ ضرب دہل و خشبات و صفاق و غیر ذالک مبادرت نمودہ سوے ان در انداختند تا ازان ہمہ آشوب و وحشت و نہیب ہران ماہیان مستولی گشتہ روئے بہ فرار نہادند چون یکسر یسمان مبتلعہ بر سفینہ مربوط بود لاجرم کشتی نیز از قفائے در حرکت

آمد ، چون ماهیان آن صدهائے مهیب از قفای خویش می شنیدند به سرعت هر چه تمام تر می شتافتند ، چون به ضوح پیوست که کشتی ازان گرداب آفات به منزل نجات رسیده آمد آن حبال را قطع نموده کشتی را به منهج مقصود جاری ساختند و پس از چند روز به ساحل مراد رسیده به ایفائے عهد و پیمان مذکور مبادرت افتاد - این بود جزایر معموره و عجایب مشهوره^۱ این خلیج و الله اعلم بحقایق الاحوال^۱ -

اما شعبه دوم از خلیج شرقی بحر هند است و آن را بحر اخضر نیز خوانند و در آنجا بقول مستوفی دو هزار و سی صد جزیره [f. 162a] مسطور است ، و صاحب عجایب المخلوقات از بطلیموس نقل کرده که او جزایر این بحر را زیاده از هر جزیره مقرر داشته ، به همه حال دران عجایب بسیار و غرایب بشمار است و بعضی خلیج شرقی را بحر هند گفته اند و بحر فارس و قلزم و حمیر را از شعبات آن دانسته چنانچه مستوفی گوید بحر هند را سه لجه است که هر یک دریائے بزرگ است ، یکی را بحر عمان و فارس و بصره خوانند و دوم را قلزم گویند و سیوم موسوم است به بحر حمیر و در مفاتیح آمده که بحر فارس که آن را عمان خوانند و بحر زنج و بحر قلزم از بحر هند منشعب شوند که ازو به طرف شمال آید بحر فارس است و آن که ازو طرف جنوب رود بحر زنج - و در هر یک جزایر معمور و عجایب و غرایب نامحصور است ولی آنچه معبور و مشهور باشد مرقوم قلم افادت رقم گردانیم انشاء الله وحده العزیز -

1 Cf. 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, pp. 163-66.

و عرض بحر هند را پانصد فرسنگ گفته اند و صاحب غرایب گفته اول حد دریائے هند از جانب غربی از جزیره تیزوی مکران است و آخرش از طرف شرقی تا بلاد الصین اگر چند این بحر به بحر محیط متصل گردد اما از آنجا که موضع اتصال در غایت وسعت و نهایت فراخی است حکماء تعین آن موضع نه کرده اند بخلاف بحر مغرب که موضع اتصال آن به بحر محیط بنا بر ضیق موضع اتصال معین است و ابن فقیر گوید که حال بحر هند مخالف است با حال بحر فارس، زیرا که چون آفتاب به حوت آید و استواء ربیعی قریب گردد در بحر هند ظلمت پدید آید و امواج آن متکثر و متراکم شود، لاجرم درین اوقات رکوب سفاین و اجرائے آن درین بحر متعارف نه باشد و هم درین آئین بتاند تا قریب استواء خریفی و آن اول میزان است و اصعب اوقات ظلمت و تموج این دریا وقتی است که آفتاب برج جوزا رسد پس ازان چون آفتاب برج سنبله نزول نماید ظلمت و تموج آن تقلیل پذیرد و رکوب مراکب و سفاین آسان شود تا مردم دران سفر کردن گیرند و امتداد او این امنست، و تعارف مسافرت تا آن زمان باشد که آفتاب برج حوت اعنک نزول کند پس دیگر بار ظلمت و تموج و سایر امورے که موجب نا امنی این بحر بود معاودت نماید و اسهل اوقات سکون این بحر وقتی است که آفتاب به برج قوس آید، لهذا بعضی از احکام حکماء ایام رکوب این بحر را در قوس و زمان عدم رکوب را در جوزا مقرر داشته اند، اما حال بحر فارس در هیچان و سکون و سایر امور مخوفه و مستامنه

مخالف بحر ہند باشد کمانذکر انشاء اللہ تعالیٰ و در کتاب بحر محیط آمدہ^۱ کہ شرقی بحر ہند بلاد چین است و شمالی او بلاد ہندوستان و غربی او بلاد یمن و در جنوبی آن کشتی بہ خشکی [نہ] رسیدہ است و جزیرہ^۲ سراندیپ درین بحر است و ذکر آن بیاید انشاء اللہ تعالیٰ۔ ساحل کیچ و مکران ابن بحر را بحر ہند خوانند چون ازان موضع بگذشت بہ شمال میل کند آنگاہ بحر فارس خوانند^۳ بر رالے مہر سیمائے عقلاے صداقت سرائے مخفی و مستور نہ ماند کہ اگر چندے حکماء و ارباب [f. 162b] مساحت را در عدد جزایر این بحر خلاف و نزاع است، چنانچہ سمت تبیان پذیرفت اما آنچه مشہور و معدور است و در کتب ہیئت و نجوم مذکور و مسطور^۴ زیادہ ہر ان نیست کہ ہذکر آنها درین کتاب مبادرت خواہد افتاد۔

و منها جزیرہ برطانیل۔ حکیم زکریای قزوینی از این فقیہ نقل کردہ کہ در این جزیرہ قومے ہاشند روئے ایشان چون روئے اتراک پہن و مدور بود و موئے شان چون دم اسپ مطبر باشد^۲ و صاحب غرایب گفتہ این قوم را برطایلی گویند و ایشان

1 Perhaps *al-Muhīl*.

2 The actual words of '*Ajā'ib al-Makhlūqāt* are!

و ازان جملہ جزیرہ طاطائل مت و این جزیرہ ایست نزد ہجرائٹر رائج و این الفقیہ گوید کہ درین جزیرہ قومے اند کہ روئے ایشان ہمچون ماہ درخشندہ است و ہمچون چیزہائے ہراق موپہائے شان دم اسپ و بعضے تجار گفتہ اند کہ فرود آمدہ بودیم ہاین جزیرہ پس دیدم قومے اسرد زرد رنگ بر شکل ترکان و گوشہائے شان سوراخ بود و موپہا بود و ایشان را و ایشان در لباس و ہیئات زنان ہودند۔ (p.p. 166-167)

جز با جنس خویش الفت نہ گیرند و تنفرو توحش بر مزاج ایشان سخت غالب و مستولی باشد و از آن جزیره قرنفل خیزد و چون تجار آنجا روند ہر تاجرے متاع خود را جدا بنمہد، در شب اہل آن جزیره بیایند در برابر ہر متاعی قرنفل بنمہند و باز گردند چون روز شود تجار بر سر امتعہ خود بیایند اگر تاجر را موافق آید بردارد و الا ہگذارد تا شبے دیگر باز بیایند و متاع رضامندان بردارند و نا رضامندان را بہ اضافہ راضی سازند، اگر کسی از تجار ہر دو متاع بردارد دریا او را راہ نہ دہد یعنی کشتی ایشان را جریان تیسیر نہ پذیرد۔ و گویند درین جزیرہ کوه ہا باشد کہ ہر شب از آنجا آواز ملامی از دف و طبل و غیر ذالک بشنوند و زعم دریا وردان آن ست کہ دجال [Anti-Christ] آنجا ہست و ہم از آنجا خروج خواہد کرد، و در بعضی کتب غرایب مذکور است کہ یکے از تجار از کشتی بیرون آمدہ برین جزیرہ رفت تا از احوال ساکنان آن خبر نہ گیرد، قومے دید بر صورت اتراک ایکن الوان شان بہ زردی می گرایند و موئے ہائے دراز داشتند و سفتہ گوش و غیر ملتحمی بودند۔ ازین استدلال کرد کہ ہما ناسکان این جزیرہ زنان اند چون او را بدیدند در ساعت غایب گشتند۔ بعد ازان ہر چند تجار بدان جزیرہ رفتندے و متاع خویش فرا جائے معہود گذاشتندے، طریقہ معروفہ مسلوک نہ گشتے و قرنفل در برابر متاع نہادہ نیامدے، ہس معلوم تجار گشت کہ امتناع ایشان ازان اہتمام ہمانا بواسطہ اطلاع آن تاجر است بر حقایق احوال ایشان لاجرم چندین سال تجار نیز پرتو عبور بران نینداختند، چون مدتی بران برآمدہ

اهالی آن جزیره دیدند که کسی متعرض احوال ایشان نه گشت و ازان اطلاع عاید روزگار شان نه گردید ، اهالی سفاین و مراکبے را که ازان حدود عبور می نمودند به اشارت و ایما به جانب خویش خواندن گرفتند ، تا دیگر بار طریقه معهوده مسلوک گشته ، ابواب آمد شد که مدتی مسدود بود انفتاح پذیرفت و گویند درین جزیره درختی است که آن را الوف گویند ماکول آن قوم از ثمره آن بود و ملبوس از برگ آن و نیز ماکول ایشان از خرچنگی [crab] باشد که چون از آب آن را زنده به خشکی آرند سنگ شود ، لاجرم آن را هم در آب کشته بمنازل خویش آرند و در گوشت آن تغذی فرمایند و ازان خرچنگ در ادویه عیون داخل سازند و منفعت آن شهرت تمام دارد و نیز از جمله [f. 163 a] ماکولات ایشان است ، قرنفل و نارجیل و ماهی و سایر آنکه از خواص قرنفل رطب و تازه آن است که خورنده آن به زودی پیرد نه گردد و آثار شیب درو ظهور نه کند ، آن قوم مدام تازه روئے و میاه موئے باشند -

و منها جزیره السلالمطه و درین جزیره درخت صندل و کافور باشد و از آنجا سنبل نیز بیرون آورند و گویند در آنجا ماهی است که از دریا برآمده بر درختهای مشمر آن بالا رود و رطوبات فواکه آن را امتصاص نموده بیهوش در افتد و مردم آن جزیره آمده او را بر گیرند و صید آن جز به آن طریق تیسیر نه پذیرد و محقق طوسی این بیهوشی را مخصوص به شراب ماء نارجیل داشته و هو ظاهر و در تحفة الغرایب آمده دران جزیره چشمه

ایست که آب ازان چون فواره بر جوشد و به قرب آن به ده گام سوراخے است بدان فرو شود ، و هر چه قطرات آن بوقت نزول بر اطراف فرو چکد سنگ گردد و آن به روز چکیده بود سفید باشد و آنچه به شب افتاده بود سیاه - و مستوفی گوید سفید یک روزه بود و در دو روزه سیاه - و هم در تحفة الغرایب است که در جزیره سلامتہ انواع ریاحین و اجناس ازهار بود و هوای آن روح افزای و سیاه آن غمروای باشد و در آنجا مرغے است که چون کشتی را گم کند او در پیش کشتی همی رود و بانگ می کند و به منقار و دم خود اشاره براه می نماید و ملاحان آن مرغ را مبارک دانند و فرح خوانند -

و منها جزيرة القصر - درین جزیره مینار است سفید بر شکل قصر ، چون اهل سفاین آن را بینند شادمان گردند زیرا که دلیل سلامت بود و گویند آن قصرے است عالی ، کس نه داند که در اندرون آن چیست و بعضے برآند که در جوف آن اموات موفور و عظام نامحسور است در [موتے؟] آن جزیره را بدان سبب جزيرة القصر گویند و از خواص آن قصر آنست که هر که بر سر یا به درون آن در رود در ساعت خواب بروے غلبه کند ، اگر بخواب شود همچنان خفته بماند تا بمیرد و اگر تن بخواب درندهد و طریق غیرت سپرده خود را به زیر با بیرون اندازد تا چند روز اعضائے آن گران بار و حوالتش از کار بیکار باشند و سبب اطلاع برین خاصیت آن بوده ، گویند ملکہے را پرتو عبور بران جزیره افتاد ، چون جزیره مذکور در نظر ملک در آمد به تماشائے آن مایل گشته ، با جمعے از

خواص بدان قصر در رفت ، پس مستولی شد برایشان خواب و خدر شد اعضائے شان ، تا فروخفتند ، اکثر ایشان و قلیلیے خود را بصد جرثقیل ها بسفاین رسانیدند و ازان حال که ملک و خدم را پیش آمده بود خبر دادند و ازان روز این خاصیت اشتہار پذیرفته به مسامع اقصی و ادانی رسید -

و گویند ذوالقرنین در اثنائے تسخیر بحار و تماشائے انہار ہرتو عبور بر بعض جزایر این بحر انداخت پس بیرون آمدند قومے کہ ابدان شان مشابہ ابدان آدمی و روؤس شان چون روؤس کلاب و دندان هائے شان بہ رسم دندان خنازیر ازدهان بیرون آمدہ و ہا سپاہ ذوالقرنین جنگ در ہیوستند - درین اثنا قصرے سفید دیدند دران جزیرہ کہ از دور چون نورے ساطع می درخشید و آن قوم ازان قصر بیرون می آمدند پس قصد کرد ذوالقرنین کہ بدان قصر در رود و از حقیقت آن خبرے گیرد حکیم ہندی بہرام نام کہ با اسکندر در کشتی بود او را دران داعیہ امتناع فرمود و گفت این قصرے است کہ ہر کہ در آن رود خواب و غشی بروطاری گردد تا صبح یوم النشور ازان خواب گران بر نہ تواند داشت و آن از اثر طلسمے است کہ پیشینگان ترتیب آن قیام نمودہ¹ و اللہ اعلم بالصواب -

و منها جزيرة الثلاث² صاحب عجیب المخلوقات از

1 Most of the account of برطائل seems to be based on 'Ajā'ib al-Makhlūqāt (p.p. 166-168)

2 ثلثہ in 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, p. 169

تحفة الغرایب نقل کرده که آن سه جزیره باشد مهم متصل و در هر یک عجائبی بود^۱ چنانچه در تمامی ایام و لبالی برق درخشد و در دیگرے هم بدین دستور، بادے در غایت شدت وزد و در سیوم لایزال باران آید و این سه حال به امتداد عوام و شهرور تغیر نه پذیرد و راقم چون تصفح تحفة الغرایب نمود و جزیره سرقوم یافت و عبارت کتاب مذکور این است که به حد هندوستان دو جزیره است^۲ پہلوے یک دیگر در یکے از سال به سال هر شب باران آید و در دیگرے نه - انتہی -^۱

ر منها جزيرة السيلان [Ceylon] در عجایب المخلوقات آمده که آن جزیره ایست عظیمه، چنانچه دور آن هشتاد فرسخ باشد و کوه سرانندیپ که هبوط آدم علیه السلام و اثر قدوم او پیش از طوفان قبر او نیز دران بوده^۱ درین جزیره است و آن را جبل زهون نیز گویند و در مناہج الطالبین کہ جزیره سیلان چهار صد در چهار صد فرسنگ است و کوه سرانندیپ کہ هندوان آن را سمندانندیپ گویند آنجا است و با قوت و سجاده ازان بسیار خیزد و رخ نیز دران نشان دهند و از دریائے هند آنچه بران جزیره محیط است آن را شلاط گویند و آن جزیره به قرب اقصی بلاد دکن است^۲ از عمال هند

1 He did not confine himself to the version of Zakariyya Qazwini but tried to check it with *Tuḥfat al-Gharā'ib* itself and found it different. It shows his aptitude for scientific research.

2 Mahmūd b. Amir Walī in his *Safarnāmah* had stated Sarandeeep to be in *Baḥr-i-'Amān*:

بالجمله سرانندیپ در میان بحر عمان واقع شده متصل
به اراضی هندوستان

He gives a very detailed account in *Safarnāmah*, pp. 54-62

و آن بندرے است از بنادر مشہورہ کہ نقایس چین و تنسوقات ہند
بد آنجا مجتمع گردد و از آنجا بہ دیگر بلاد ہرند و گویند
دران بحر آدم علیہ السلام چندان کہ بہ دو قدم رفتہ
امروز کشتی بہ دو روز می رود - و دران جزیرہ انواع عقاقیر
باشد مثل دار چینی و گل او و بقم ادو صندل و سنبل و قرنفل
و غیر ذالک و معادن جواہر نیز ہوں ، مثل معدن یا قوت
بہ الوان و الماس و سنیادج و بلور و غیر آن و از عطریات
عود و مشک و زباد بسیار بہم رسد و دران حوالی غوص
مروارید می کنند و از خواص آن جزیرہ آنست کہ چون
دریا حدود و آن بشورد و کشتی را متزلزل گرداند ملاح
طاسے را ازان آب پرماسد و دروے نگردد ، و اگر عکس
[lacuna] را دران طاس بیند گوید کہ مترسید کہ بزودی
رخت حیات [f. 164a] ازان لجه آفات بساحل نجات کشیدہ
آیند ، و اگر نہ بیند کالا ہا را بہ دریا افکندن گیرند کہ بیم
غرق باشد ، و این حال در غیر حدود سیلان نہ ہوں و بقیہ عجایب
و غرایب این جزیرہ و جبل سرانندیپ در خاتمہ جلد آخر
کتاب مفصلاً مبین گردد و من اراد الاطلاع علیہا فلیرجع ہناک -
و منها جزیرہ جاہہ و صاحب عجایب المہلدان گوید آنجا
صنفعے است از انسان کہ روے ہائے ایشان در سینہ ایشان
است و دران کوہے است کہ در شب ازان آتش عظیم نماید
و در روز دود بسیار مرعی گردد و هیچ کس بدان نزدیک
نہ تواند شد و متاع آن جزیرہ عود و نارجیل و موز و
قصب السكر است -

و منها جزیره ولنکایوس - قومش عربان اند ' خورش ایشان موز و نارجیل و ماهی است و عورت پوش از برگ درخت سازند و متاع شان حدید باشد -
و منها جزیره کله و سریره - درین دو جزیره معادن قلمی بسیار باشد دیگر -

جزائر علیات است و دران فیلان بلند بالا باشند و قوی هیکل چنانچه ارتفاع شان به ده گز رسد
دیگر جزائر موران و پشکان باشد - هر مورچه ازان چون سگے و هر پشه چون کنجشکے باشد ازان جهت دران جزائر هیچ حیوان آرام نه تواند گرفت -

دیگر جزائر نالون و سگ ران است و آن چند جزیره است که در آنها گروه بسیار باشند و روزگار بجنک و کارزار بسر برند -
و منها جزیره تنین و آن جزیره ایست طویل و عریض و دران شهر هاست و اسواق و قلاع و حصون و عمارات و بساتین و زروع و نخیل و سایر اسباب نشاط و لوازم انبساط - گویند در موالف عهد اژدهائے دران جزیره پدید آمد و دست تعدی به سال و مواشی سکان آن جزیره دراز کرد ' بدان سبب اختلال تمام در مطاوی احوال ایشانان راه یافت و از غایت عجز و بیچارگی کار شان بجائے رسید که هر روز دو گاؤ را برهم بسته بر راه گذار آن اژدها می نهادند و آن اژدها به اکل آنها مبادرت نموده ' آتش بیداد آن کمتر اشتعال می پذیرفت [؟]
درین اثنا سکندر را گذار بر آن جزیره افتاده آن گرفتاران قید اضرار از ستم آن حیوان فتار استغاثه نزد او بردند ' اسکندر

بنا بر آن عقده گره گیر را پیهی نهاد خاطر ضمیر فیض پذیر
 ساخته بفرمود تا دو گاؤ مسلخ کردند و پوست آنها را برقب
 و کبریت و زرنیخ و اهک پر کرده و تیغها به آن ضم ساخته
 در راه گذار ازدها انداختند - چون ازدها ان طعمه را که
 سبب دفع وجود نا مبارکش بود تناول فرمود رخت حیات
 به ساحل ممات کشیده آمد ، چون شرتنین به تدبیر اصابت
 قراین اسکندر از شر آن طایفه اندفاع پذیرفت انواع تحف و اجناس
 هدایا ترتیب نموده از نظر خیر اثر فرمان روانی بحر و بر
 گذوانیدند - ازان جمله حیوانی بود اصفراللون بشکل ارنب و
 بر سر او قرنی سیاه و نام او معراج ، از خواص او آن بود
 که سباع چون او را بدیدند می بگریختند ، اما غریب این
 بحر و عجایب این لجه بسیار و بیشمار است و ازان جمله
 صاحب عجایب [f. 164b] الاخبار گفته درین بحر مرغی است
 که او را فنون گویند و از خواص این مرغ آنست که چون
 مادر و پدر او پیر شوند در بچه از بچگان ایشان بیایند و از
 بهر ایشان آشیانه سازند و ابوین را در آنجا ببرند و به آب و دانه
 و سایر ما یحتاج تعهد کنند و بهمه حال دامن آمال ایشان را
 از گرد ملال پاک دارند و ما امکان از شر اعدای افاق صیانت
 و حمایت ایشان فرمایند و خداوند سبحانه به کرم گردانند
 است آن مرغ را بواسطه این رعایت به تسخیر بحر چنانچه
 چون این مرغ بر روی دریا بیضه نهد ، بحر چهارده شبانه روز
 ساکن گردد و اضطراب را در مطاوی احوالش مجال مداخلت
 نه باشد ، تا آن که در مدت مذکور بچه برآورد و مستعد

پرواز گردد و ملاحان ترک نمایند به این مرغ و از سکون بحر و هیجان آن می برند به بیضه نهادن و بچه بیرون آوردن فنون - دیگر در مسالک و المالک آمده که درین بحر ماهی می باشد طولش بیست گز و در اندرونش ماهی دیگر و همچنین تا چهار ماهی در شکم هم می باشد و هم چنین بحر هائے است که دران ماهیان باشد ، چون ایشان را از آنجا بیرون آورند سنگ گردند - دیگر درین بحر سنگ آبی است که بزاید و بچه را شیر دهد - دیگر ماهی است درین بحر که بر روی آب ظاهر شود و روی او چون روی مردم است و تن او چون ماهی و بر بدن او نقطه هائے سیاه باشد و صیادان آن را به عجب جهت اصطیاد نمایند و صاحب تحفة الغرایب گوید درین بحر ماهی باشد که بر روی دریا می گردد ، تا به بیند جانور مفتوح الغم ، پس در دهان او در رود و غذائے او گردد و هم در تحفة الغرایب آمده که درین بحر گاو باشد ، چون شب در آید از آب بیرون آید و از بینی او آتش زبانه می زند چنانکه هر چه در پیش او بود همه را بسوزد و ایضاً درین بحر ماهی است که چون به رطوبت او کتابت کرده شود بر کاغذے ، بران نوشته در شب پدیدار آید چنانچه توان خواند و در روز اصلاً چیزی ظاهر نه باشد ، و نیز از عجایب این بحر ماهی است که به شب از دریا بیرون آید در خشکی همه شب چون مرغ می پرد و گیاه و حشیش می خورد ، چون روز نزدیک آید به دریا شود و همه روز در قعر بحر ساکن می باشد و نیز از عجایب این بحر [ماهی است]

به رنگ سبز و سر او به سرمار ماند و تن به تن ماهی ' از خاصیت او است که اگر کسی گوشت او بخورد تا چند روز هیچ طعام نه تواند خورد و نیز درین بحر ماهی باشد که آن را گاؤ ماهی گویند و بر پشت عمودے باشد سه تیز ' و او ماهیان را به آن عمود بزند و هلاک کند و باشد که ازان بخورد و هیچ حیوان با او مقاومت نه تواند کرد -

بر ارباب دانش و اصحاب بینش مخفی و مستور نماند که که تمامت بنا در این بحر و مواضع کشتی بندان از حیز اخصی و تعداد خارج است ، لیکن آنچه مشهور و معبور و محصون و مسکون است ، و تجار را دران مقام و مکاسب را ازان سرانجام این است که سمت ایراد می پذیرد و ازان جمله بندر ملاقه است که از مشاهیر بنادر این دریاست و به هنگام هبوب باد متوسطه سفاین چین به مدت شش ماه به این بندر رسیده از امتعه که بیع و شرای آنها درین بندر معروف است صندل و عود و عنبر و قلفنور و طلا و جواهر و مشک و کافور و زاروف و اوانی چینی است ' و در سوانف عهد این بندر تعلق به خوانین خطای داشته و اکنون اهل [f. 165a] فرنگ به ریو و رنگ بر آن استیلا یافته اند و بیشتر ننائس امتعه آن را بجانب فرنگ می برند -

دیگر از بنادر معروفه بندر ماسر است که امروز در تصرف فرمان روائت شهرور است و از مستقر سلطنت سه ماه راه دور است و اشرف امتعه آن یا قوت است و در حدود آن بندر جزیره ایست که آن را خون خوانند و اهل این جزیره همه

کافر اند و از تمامت کفار جزایر این بحر به جرات و شجاعت ممتاز و مستثنی چنانچه بر هر چه حمله نمایند مظفر گردند یا سر در سران نهند و چون با یکدیگر در آویزند جدای جز به مرگ احدی تیسیر نه پذیرد و اگر هر دو را زنده جدا سازند از شدت جهالت خود را بکشند و هر یک از ایشان دو شمشیر دارند، یکی دراز و یکی کوتاه و اگر حاکم یکی از ایشان را به سبب جنایتی حکم کشتن کند کس دیگر را نگذارد که به قتلش اقدام نماید، بلکه خود شمشیر بر شکم خود نهاده قوت کند تا از پشتش بدر آید و بمیرد، و این قوم به هئیات مشابه به قوم روس باشند و از غایت این قوم است که سر برهنه دارند و موهای سر و ریش را یک یک بکنند و گویند درین جزیره معدن زر و نقره و مس و آهن است و کارد و شمشیر ایشان در مراسم حدت و برش یکتا است و چنان اشتهار دارد که ایشان مس را به عمل نقره می سازند و جزو اعظم آن سیلاب است و ارزان تر متاع سفاینی که به این جزیره می آید سیلاب است و بیشتر متاعی که ازین جزیره می برند نقره است و نقره را این اهل جزیره به صورت زبان گاؤ می سازند و به زبان آن قوم نقره را زبان گاؤ می گویند، و جهاز تجار بدین جزیره کم می آید مگر کسی که اهل آن با ایشان قوتی باشند، با هم از ایشان باشند بواسطه جهالت و قلت مروت اهل این جزیره -

دیگر از معارب بنادر بحر اخضر مندراجی است و مسلمان

و کافر دران متوطن اند و مسلمان آن جزیره شافعی مذهب اند ،
از رسوم مذمومہ کفار آنجا یکے آن است کہ چون از
ایشان یکے مریض گردد در حالت بیماری نیت کند کہ
چون از شکنج رنج رهای یابم امق شوم و معنی امق آن
است کہ بکشم یا کشته شوم چون ازان ضعف صحت یا بدور
بازار در آید و بہنگامے کہ مردم بہ بیع و شرا مشغول
تیغ تیز از نیام ستیز برکشد و با اهل سوق حملہ نماید
و چندین کس را مجروح و بے روح سازد تا او نیز مقتول
گردد و این بد آدمیت آن قوم بد طینت مخصوص بہ ضعف
و بیماری نیست بلکہ ہر امر متعسر و متعذر کہ ایشان را
پیش آید ابن عہد و پیمان بہ تقدیم رسانند ، و در ایفاء آن
راسخ دم و ثابت قدم باشند و عجب تر ازان آن کہ بعضے
از ایشان [f. 165b] بواسطہ مالیدن روغنے کہ آن را او را
نحدود کس گویند چنان سخت جلد و صلب بدن باشند کہ
تیغ تیز و خنجر خون ریز را در بدن او یارائے نفوذ و تاثیر
نہ باشد ، لاجرم چون بیداد آن بد نژاد از نہایت بگذرد آن را
فرا دست آورده بہ بغبہ و دم گیر از پائے در آورند ، بدن
سبب تا یکے ازان جہال مقتول کردند بسیار کس کشته و
زخم دار شوند و بعضے گویند درین بندر جمعے باشند از
کفار کہ ایشان را اجر گویند و طریقہ ایشان آن است
کہ در تقدیم مراسم ریاضت چنان مبالغہ نمایند کہ بالاتر
ازان متصور نہ تواند بود و از وفور ریاضت کارشان بجائے
رسد کہ از کوفے بہ کوفے پرواز نمایند و هیچ چیز از

اسلحہ در بدن ایشان کارگر نیاید و ابن طایفه گاہ گاہ بہ شہر آمدہ نداء در دهند کہ ہر کس را داعیہ امتحان تیغ و خنجر خود است باید کہ آمدہ بر اعضائے او بزند اگر کارگر آمد خارب با حسنت و شایاش مخاطب باشد و آن تیغ و خنجر نیز بیے مثل و مانند بود و اگر موثر نیاید تیغ و خنجر را آجر بہرہ لاجرم جمعے کثیر مصحوب نزد او حاضر آیند و ہر کس ضربتے برو می زند چون موثر نمی آید تیغ نزد او می نہد و باز می گردد، چون هنگامہ بہ آخر می رسد و ہیچ تیغ و خنجر در و اثر نمی کند تمامت آن اسلحہ را برگرفتہ دیگر بار بجانب کوه و پیغولہ خویش می رود چون این خبر بتسامع اشرار آن قوم می رسد نزد آجر رفتہ خدمات پسندیدہ بہ تقدیم می رسانند و نیاز و نثار بسیار با او می گذرانند تا آخر افسوسے در کار ایشان می کند و اثر دم نفس آن ابدان ایشان نیز چون بدن آجر می شود و از عادت آجر یکے آن است کہ غیر از سر تمام اعضا را برہندہ می دارد و از تجارت منقول است کہ جہازے در حدود این بندر بہ جزیرہ افتاد فسیح الفضاء و صحیح الہوا، لاجرم اہل جہاز قدم در ساحت آن عرصہ و غم گذار نہادہ برخے بہ تماشائے نشیب و فراز آن مشغول شدند تا در اثنائے سیر و سلوک سر بر کہ رسیدند کہ آب شیرین ازان بر روی زمین جاری بود اما دران مقام دلکھش و مکان فرح بخش نہ از انس اثرے بود و نہ از جان چیزے و نہ آیت دارے و نہ علامت دیارے نہ مورے را دروے سرورے و نہ مارے را دروے

عبورے نہ پرندہ دروے بال افشان و نہ چرندہ دامن کشائے
لیکن از میان اعضاء اشجار آوازے بگوش می رسید کہ
نہ بہ نغمہ انسان مماثلت داشت و نہ بہ زسزمہ مرغان
مناسبت نہ بہ آوازوے در مشابہ بود نہ بہ ہرے دام
موافق - چون نیک ملاحظہ نمودند چنان معلوم شد کہ گویا جماعہ
ہذکر لا الہ الا اللہ مشغول اند - مستمعان را ازان صدائے دلکشائے
سرور موفور و حضور نا محصور دست دادہ از خواب غفلت
بیدار و از مستی ہستی ہوشیار گشتند و بہ انابت و ایابت مبادرت
نمودہ از خوان نوال عبرت ذخیرہ ہا [f. 166a] برداشتند
چون از جنس قوت دران جزیرہ جز آب نہ بود لاجرم بہ
زودی ازان جزیرہ مراجعت نمودہ دیگر بار کشتی را دریای
کردند ، در اثنائے مرور عبور جزیرہ دیگر پدیدار آورد ،
بنا بر آنکہ اہل کشتی احتیاج تمام داشتند بہ گمان آنکہ
شاید درین جزیرہ از جملہ میوہ و فواکہ یا وحوش و طیور
چیزے ہم رسد از کشتی بیرون آمدہ دران جزیرہ رفتند چون
نیک نگریستند از خوردنی دران جزیرہ جز مندوانہ نہ بود ،
اما ہر یک در بزرگی چنانکہ کسے در میان آن تواند نشست ،
و آن بہ غایت شیرین و تخم آن بزرگ ، پس اہل جہاز
برخیے ازان مندوانہ ہا بخوردند چون قوت شان بہ حمل مندوانہ
وافی نہ بود از تخم آنکہ از ہادام بسیارے بزرگ تر بود
بہ کشتی بردند و ازان ذخیرہ ساختند ، پس دیگر بار کشتی
دریای ساختہ رایت نہضت برافراختند ، درین اثنا مشاہدہ
نمودند کہ حیوانے از دریا برآمدہ بدان جزیرہ در رفت و

بخوردن آن مندوانها مشغول شد ، چنانکه چون دهان باز کشادے آن مندوانه در دهان او چون جاورس نمودے در دهان ها آنگاه نزد اهل کشتی بوضوح پیوست که ایهاد آن مندوانها جهت آن حیوان بود ، بالجمله مردم کشتی به حبوب آن مندوانها روزگار می گذرانیدند ، تا مصحوب صحت و عافیت به بندر آجے رسیدند ۔

دیگر از بنادر مشهور بندر ساد کام [Chittagong] است که امروز از اعمال بنگاله و در تحت تصرف پادشاه نافذ فرمان شاه جهان است ، دیگر بندر حجلی [Hugli] است که از مضافات ادیسه است اگرچه قدیم الایام حکومت آن به یک طایفه از اقوام افغانان تعلق دارد که ایشان را مسند عالی گویند ، اما باجے و خراجے آن به سرکار پادشاه دهلی باز می گردد و هوائے آن مقام در غایت روایت است مخصوصاً با غربا به هیچ وجه سازگار نیست و زن و مرد بخوردن کوکنار و افیون دفع مضرت هوا از خود می کنند و مردان ایشان در غایت هزال باشند و زنان در نهایت جسامت و کمال ، بدان سبب زنان آن سرزمین فاحشه و فاجره باشند و از غربا و مسافران استدعائے مصاحبت و مجالست نمایند و مردم فاسق و ناپاک را بعد از رفتن دران مقام بیرون آمدن کمتر تیسیر پذیرد ۔ و متاع آن بندر سنگ پاره ایست که آن را سلیمانی گویند ، چون اکثر ازان تسبیح سلیمانی اشتهار دارد و آن را ابا شبکه از درها بیرون آرند و او همچنان مشقوب باشد و درمیان آن قوم مشهور است که آن از معجزات سلیمان علیه السلام است ۔

دیگر بندر مجلی فنن [Masulipatam] است که امروز در تحت تصرف حکام قطب شاهیه است^۱ و اشرف امتعه^۲ آن بندر یا قوت است و دران مقام پیشه^۳ زرگری شیوعی تمام دارد و معمولات استادان آنها در تمامت هندوستان دستور العمل است [f. 166b] و دران سرزمین مذهب شیعه^۴ اثنا عشریه و دایر است اگرچه بادشاه ایشان که از اولاد سلطان قلی قطب شاه است به هیچ ملتے مقید نیست اما از همین جهت که آباء او دران مذهب بوده اند با طایفه شیعه بمشابه اختلاط نیست بدان سبب جمعے کثیر ازان قوم دران مکان فراهم آمده اند -
دیگر بندر میلاء پور است که الان طایفه فرنگ بران استیلا دارند -

دیگر بندرت کاهل فنن^۲ است که قبل ازین مروارید ابدار دران غوص می شد و اکنون چند سال است که آن برهم خورده است و در تصرف رائے سیجان کر است و متاع آن فیل هائے بزرگ است که از جزایر بدان جا می آرند و صاحب عجائب البر و البحر^۳ گوید نزدیک به این بندر همیشه ایست هر فیض فرح بخش و دران قبرے است که هر کس به زیارت آن مشرف گردد وجد و حال مستولی شود تا بے اختیار بحرکت و سماع مبادرت نماید و در ظهور این کیفیت صالح و طالع

1 Maḥmūd b. Amīr Walī's visit concided with the rule of Muḥammad Qutb Shāh (1612-1626). For details see *The Cambridge History of India*, vol. IV, p.p. 260-261.

2 It was in the former dominion of Bijanagar. See *Safar-nūmah*, pp. 53-54

3 Perhaps scribal error for *Jāmi' al-Bar wa'l Baḥr*

مساوی باشند^۱ و این معنی به تکرار ممتحن شده -

دیگر بندر کالی کو است که جماعت مله بار [ملیبار] دران ساکن اند و در تمامت سال با کفار فرنگ در جنگ و جدال اند و اکثر اوقات برفرنگ مستولی شوند و در دریا ورزی یکتا و بی همتا اند و گاهی به قطع طریق نیز مبادرت می نمایند و بیشتر کارشان با فرنگ است -

دیگر بندر سنگل دیب^۱ است که از توابع جزیره سیلان است دران زمین عزت قرین به خوشی هوا و دلکشی فضا در ربع مسکون یکتا و بی همتا است و سبب آن همه فیض و بها نزد حکماء آن ست که آن مقام به قرب خط استوا است و صاحب جامع البر و البحر گوید زنان آن مکان در غایت حسن و ملاحات و نهایت لطافت و نزاکت باشند و در شیرینی گفتار و موزونی کردار از غنایم روزگار و ذخایر لیل و نهار^۱ و از شواهد این دعوی و دلایل این معنی یکسے آن است که چون بکارت ابکار زایل گردد هرگاه سه روز برایشان بگذرد که صحبت دران میان سمت وقوع نیاید دیگر باره بکارت معاودت نماید اما از غایت لذت و نهایت احتیاط که مرد را از مجامعت ایشان حاصل آید تا گذشتن سه روز کمتر باشد که صبر نمایند ، و با آن همه ثببات ایشان اگر از ابکار دیگر ولایات بهتر نه بود کمتر نیز نه خواهد بود و اهل هند را در توصیف زنان آن حدود اغراقات و مبالغات

1 The information on Singaldeep appears to be based on hearsay (see *Safar-nāmah*, p. 61). But here the account given is more detailed than in the *Safar-nāmah*.

قریبہ بعد استعجاب و استغراب است، چنانچہ گویند از بول ایشان رایحهٔ مشک و عنبر سی آید و چون الشریہ و اطعمہ ملونہ تناول نماید رنگ آن از مجرائیہ طعام و شراب برظاہر جلد پیدا شود و بہ اصطلاح ہنود ایشان را پدمنی گویند و از خواص آن زنان آنست کہ چون ایشان را ازان مقام بجائیہ دیگر می برند آن حالت نماند و در تمامت اوضاع چون سایر زنان شوند، از عجایب آن بندر یکے آنست کہ دروے درختی است کہ آن را گج بدن گویند نظر فیل بر اعضان و اوراق آن افتد طریق فرار سلوک دارد لاجرم [f. 167a] ارباب سیرو سلوک آن حدود البتہ از شاخ و برگ آن چیزے با خویش می دارند۔ دیگر دران حوالی درختی است کہ در ایام ربیع او از گریہ و زاری از اعضان آن مسموع گردد و حقیقت آن تا الآن ہر ہیچ کس مکشوف نہ گشتہ۔

دیگر بندر لوه [Goa ?] است کہ در تصرف فرنگ است و نزدیک بہ این بندر بیشہ ایست مشحون بہ انواع اشجار و اجناس از ہار و ازان اشجار بعضے را خاصیت آن است کہ چون شب شود برگہائیہ آن بہ غایت افروختہ و درخشندہ شود، چون صبح صادق ہمد آن روشنای و فروغی برطرف شود و اگر شاخے ازان درخت مصحوب اوراق شکستہ با خویش ببرند آن ورقہا سبز باشد شبہا همان روشنی می دہد و چون خشک گردد آن فروغ و غیا نیز برطرف شود و اطبائیہ ہند را در خواص آن اوراق تصانیف است۔

دیگر بندر پیدہ [؟] است کہ از توابع بلاد عادل شاہ

است^۱ گویند هر سال روزی مقرر دریا به قرب آن بندر بجوش آید و از زهر دریا برگهائی تاک و انجیر و انار و انبه و غیر ذالک در حالیه که تازه باشند به روئے آب آیند و مردم آن موضع فراهم آمده به نظاره و تماشای آنها مشغول شوند پس هر یک نارکیل در آب انداخته دعائیه در حق خویش به تقدیم رسانند، مقارن آن حال دریا از جوش و خروش باز آید و برگها باز بزیر دریا مراجعت نمایند و کس نه داند که آنها از کدام باغ آمدند و یکجا رفتند و هر سال این امر غریب به وقوع می آید و مشاهد و محسوس اهالی آن حدود می گردد -

دیگر بندر کندهال است و آن نیز از توابع عادل شاه است گویند چون دریا به شورش آید و امواج آن متوجه ساحل گردد و دران امواج حبابها باشد چون موضع حباب را بشکافند آب شیرین ظاهر شود و اگر حباب نه باشد آن صورت به وقوع نیاید -

دیگر بندر دابل است که در تصرف عادل شاه است -

دیگر بندر جیول که تعلق به نظام شاه دارد^۲ -

دیگر بندر دیب و سورت و کنبایت و بنادر ملک جام و کنج و [کچه] و تته است که در تصرف پادشاه رفیع المکان

1 Ibrāhīm 'Ādil Shāh was reigning in Bijapur (d. 1627). See *The Cambridge History of India*, vol. iv, pp. 260-264. Cf. *Safar-nāmah*, pp. 43-47.

2 Murtaḍā Nizām Shāh II was ruling the remaining dominions of Aḥmad Nāgar while Malik 'Anbar, the capable African minister, was actually controlling the kingdom, successfully withstanding the Mughuls. cf. *The Cambridge History of India*, vol. iv, pp. 260-264

شاه جهان است و بعد ازین به اشهر اقال بنادر دریائے فارس است که اعظم آنها بندر گوادر و مشکت [مسقط] و هرمز^۱ و عمان است - اما بحر فارس و آن لجه و شعبه ایست از خلیج مشرقی جهت شرقی آن به مملکت فارس می گذرد و طرف غربی آن به دیار عرب و یمن و عمان و بادیه و شمالی او به ولایات عراق عرب و خوزستان و جنوبی آن بحر هند و هر ض این لجه را تا به بحر هند رسیدن صد و هفتاد فرسخ نهاده اند و عمقش بر ممر کشتی هفتاد هشتاد باعے [fathom] گفته اند و تهیج و سکون این بحر برخلاف دریاء هند باشد، پس اول اوقات اضطراب بحر فارس آن وقت بود که آفتاب به برج سنبله نزول کند و قرب اعتدال خریف باشد و برین اضطراب بماند تا آنکه آفتاب به برج حوط نزول نماید و قرب اعتدال ربیع باشد و اصعب اوقات هیجان ایام نزول شمس بود به برج قوس که اوقات خریف است و وقتی که آثار سکونت دریا دران ظاهر تر بود وقتی است که آفتاب به برج جوز فرا رسد که آخر ایام ربیع است^۲ - عبد الله حسنی گوید بارے غیر بحر فارس را مخصوص کرده، به عجایب بسیار و غرایب بیشمار ازان جمله وفور جزر و مد است و مستوفی گوید جزر و مد آن در شط عرب تا ده مطلق که بیست فرسنگ است بالا می آید و مسقی باغستان [f. 167b] بصره بر آن است و از بصره درین بحر وقت تواندن رفت که آب

1 *The Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 318-321

2 Cf. *'Ajā'ib al-Makhlūqāt*, pp. 172-173

بالا آمده باشد و الا کشتی در زمین نشیند، دیگر بسیاری آب و عمق اوست چنانکه سمت گذارش یافت که عمق آن را از هشتاد ذرع تا هشتاد گفته اند و غیر ذالک، از کثرت غوص لولو و جزایر مملو به انواع معادن چون معدن عقیق و بیجاده و ذهب و فضه و مدید و نجاس و اجناس طیب و درین بحر نیز باشد در دورت که چون کشتی دران افتد خلاص و نجات را در مطاوی احوال اهالی آن مجال مداخلت نباشد الا ماشاء الله، و آن در موضعی است که بحر هند از بحر فارس ممتاز می شود یعنی به معاذات ولایات سند -

و هم درین بحر بود کسیر و عویر و این دو موضع از مغاوف و مسالک این بحر است، چنانچه سفینه را عبور برین مقام افتد، خلاصی آن از غرق و هلاک به طریق ندرت دست دهد و بیاید دانست که درین بحر نیز جزایر بسیار و عجایب و غرایب بیشمار است و با آنچه معمور و مشهور مرقوم قلم غرابت رقم گردانیم -

بدان ایدک الله بلطفه که جزایرے که از حد سند است که دهی برکنار دریائے فارس و از حساب مملکت فارس معدود است و معمور و معبور تجار است، این چند جزیره است که سمت تبیان می یابد -

و منها جزیره خط مستوفی گوید این جزیره در بحر فارس است و در قدیم جزیره قطیف الحصاد و خط از حساب بحرین بوده است و اردشیر با هکان دران جزیره شهرے ساخت و نیزه خطی به آن منسوب است -

و منها جزیره هرمز^۱ او از اقلیم دوم است و بغایت گرم میر است ، اردشیر بابکان آن را ساخته بود و مدتی از آسیب امراق دریا و قطاع بحار بحراب و اتر می بود تا فرنگیان آن را به غلبه برگرفته به سعی آنها از بنادر و جزایر مقررہ گردید و در او اخر ایام شاه عباس صفوی [d. 1628] به لطایف الحیل آن را بدست آورده داخل اعمال شیراز گردانید و در هرمز نخل و نیشکر بسیار است و سفاین هند و سند و ممالک عرب بدانجا آیند و از آنجا امتعه و اقمشه بد تمامت ولایت فارس و عراق عجم و سایر ولایات برند و از شیراز تا هرمز نود و پنج فرسنگ باشد و آن در قدیم داخل کرمان بوده -

و منها جزیره قیس^۲ این جزیره از اقلیم دوم است و مساحت آن چهار فرسنگ و بران ذروع و نخیل بود و غوص لؤلؤ آنجا باشد و طریق انشقاق لالی چنان است که گویند چون اول بهار بود و هنگام وفور ریاح و ارتفاع امواج بر می دارد ، باد از دریائے اوقیانوس آہے کہ آن در غایت لزوجت باشد چون سیماب و می آود آن را بجانب دریائے فارس و می ریزد و آن را برظاہر ، و درین هنگام صدف از قعر بحر بر سطح آمده باشد و دهن باز کشاده ، پس در افتد بردہان آن ازان آب قطرات صغار و کبار و مستقر گردد دران چنانچہ نطفہ قرار می گیرد در ارحام چون صدف [f. 168a] بدستور رحم بدان

1 One of the chief post of the Persian Gulf.

See *The Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 292-295.

2 Cf. *'Ajā'ib al-Ma'hlūqāt* (pp. 173-174) which gives more details.

قطرات حامل گردید هرگاه باد شمال در اهتزاز و تابش آفتاب معتدل باشد صدف از قعر دریا بر ظاهر آن آید - و دهن باز کشاید تا باد مذکور و تابش آفتاب بران قطرات رسیده به طبع و تصفیه آن مبادرت نماید و این طریقه هر صبح و بنگاه مسکوک دارد ، بخلاف اواسط روز که چون دران آوان آفتاب در غایت حرارت بود و دریا در نهایت تهیج بیرون نیاید تا در با زبان نه رود - آن گاه خلقت در لؤلؤ با تمام رسیده باشد ، بعد ازان بیاید دانست که بهنگام التقای صدف از آب تلخ و شور خالی باشد درو لؤلؤ در غایت صفوت و حسن هیأت آید و الا مکدر و غیر مدور گردد ، چون خلقت در جوف صدف غیر پذیرفت منتقل گردد صدف به موضع صلب و محکم و ریشه دران فرو برده رحل اقامت در اندازد ، و چون اهالی آن حدود به آثار و قراین برسیدن صدف و به هنگام غوص آن مطلع اند بعد از وصول هنگام مذکور غواصان را به غوص اشاره فرمایند و ایشان اصداغ را به قوت تمام از قعر بحر قلع نمایند و از اصداغ آنچه بعد کمال مقرون بود تازه و طری باشد و آنچه پیش از وقت وصول مقلوع شده باشد مکدر و متغیر اللون بود و نیز باید دانست که انعقاد در بحرین سمت وقوع یابد که آب شیرین دران می ریخته باشد قال المستوفی حکام جزیره قیس در سوائف عهد اکثر جزایر ولایات ایران به تخصیص فارس را از توابع قیس شمرده اند و قیس را دولت خانه خوانده اند و باقی جزایر از توابع دولتخانه قیس است هوائی آن جزیره به غایت گرم است و آتش از

باران که در مصانع جمع شود و در فارس نامه آمده که قیس از کوزه اردشیر خوره است و از شهر شیراز تا تیس هفتاد و هشت فرسنگ است و از اصفهان صد و پنجاه فرسنگ و از کاشان صد و نود فرسنگ و از ساوه دویست و بست و سه فرسنگ و از سلطانیه دویست و شصت و پنج فرسنگ و از تیس تا به سرانندیپ که مهبط آدم علیه السلام است سی صد و هفده فرسنگ باشد و در بعضی کتب اخبار آمده که هوائی آن از بس که گرم بود خصیه مردم آنجا در ایام حرارت دراز شود، چنانچه اگر آن را در میان چیزه که در آن مقام معروف است نهاده بر کمرگاه نه بندند احتمال دارد که از زانو در گذرد.

و منها جزیره جاشکنه این جزیره به قرب جزیره قیس است گویند مردم این جزیره را ضربی عظیم است، مراسم محاربه و جنگ در بحار و اخذ به سفاین اعادی و کسر آنها چنانکه پنداری اهل جزایر دیگر نسبت به ایشان عامی اند، منقول است که ملکی از ملوک کنیزکان چند به ملکی دیگر به هدیه فرستاد، چون رسولان بدین جزیره رسیدند کنیزکان از کشتی برآمده برین جزیره رفتند، درین اثنا جمعیه از جن بدین کنیزکان رسیده ایشان را در رهودند و پس از رفتن رسولان آن اجنه با کنیزکان [f. 168b] درین جزیره توطن نمودند و اهالی این جزیره از نسل همان اجنه و کنیزکانند و الله اعلم بحقایق الامور.

و منها جزیره البحرین - این جزیره اقلیم دوم است و ساحت

آن ده فرسنگ در پنج فرسنگ است و دران شهر باغستان و فر
 است و شهرستان آن را بحرین گویند اردشیر بابکان ساخت
 و در سوابق ازمان داخل ممالک عرب بود و در ایام ملوک
 مغول داخل فارس گشت و امروز بدستور قدیم داخل ولایت
 عرب است و مستوفی نیز که طول و عرض ایران را باز نموده
 بحرین را ازان خارج داشته و دران جزیره از میوه خرما
 بیشتر داشت ، چنانچه از آنها بدیگر ولایات برند هوائی آن به
 غایت گرم است و آبش از عیون و قنوات - و مردم آنجا
 مسلمان و پاک اعتقاد باشند و بعضی در دزدی غلو تمام نمایند
 و به کشتیهای تجار درزنند و مال ببرند و در ممالک الممالک
 آمده که هر که در بحرین مقام کند سرزش [؟] بزرگ شود
 و در بعضی رسائل آمده که غوص در بزرگ که در السنه
 و افواه به تیم و ثمین سمت اشتهار یافته ، بقرب بحرین و عمان
 سمت وقوع می پذیرد -

و منها جزیره البرون - جزیره ایست فرسنگ در فرسنگ درو
 زرع و نخل باشد و در فارس نامه آن را از کوره اردشیر
 خوره گرفته اند -

و منها جزیره ابرکان - جزیره ایست هشت فرسنگ در
 سه فرسنگ مرده آنها دزد و شریر باشد -

و منها جزیره خاوک - جزیره ایست فرسنگی و آنجا زرع
 و نخل و میوه و غله نیکو بود و غوص لؤلؤ آنجا بیشتر و بهتر از
 جزایر دیگر است و از او تا ساحل فرسنگی است و آن را
 از کوره قباد خوره شمرده اند -

و منها جزیره کندولاری - گویند عنبر اشهب و سیاه ازین جزیره به دیگر ولایات برند و در عنبر عقلا را سخن بسیار است و آنچه صاحب عجائب المخلوقات درین مقام به ایراد آن مبادرت نموده آن است که عنبر از جمله نباتات این بحر است، چنانچه گیاه از نباتات سطح زمین است و چون آب مضطرب شود باز جائے آن را براندازد و باشد که ماهی ازان بخورد و از خوردن آن بمیرد و آب او را بساحل بیندازد و عنبر را از شکم او بیرون آرند ازانست که از بعضی عنبرها بوے ماهی آید و اقاویل دیگر در بیان عنبر سمت گذارش یافته آید - این بود جزایر معموره درین بحر که در کتب مسطور و درالسنه و افواه مشهور است -

اما عجایب و غرایب این بحر از حیوانات و غیر هم بسیار و بیشمار است و بعضی ازان را بیاریم - ازان جمله ماهی ایست که چون بر روی دریا پدید آید علامت آن باشد که دریا دران نزدیکی در هیجان آید و امواجش متکثر گردد و هوایش مکرر و تاریک شود و مسبب آن اهتزاز ریح باشد از قعر دریا، و ابوریحان خوارزمی در آثار باقیه که از مصنفات اوست گفته که این تهیج در روز سوزدهم باشد از ماه کانون الثانی رومیان [January] و اکثر چنان بود که شهرور ماهی مذکور به یک روز بیشتر ازین هیجان باشد دیگر اسپور و جراف و برسنوحی است [f. 169a] و این سه نوع است از ماهی و هر یک در وقت معین به یک روز ظاهر شوند در بحر فارس، و تا هسان دیگر ازان هیچ نه بینند و مردم

بجر گویند که این سه نوع ماهی بقرب بصره ظاهر شوند و در هر ساله دو بار بهر نوعی دو ماه بمانند پس ازان منقطع شوند و نوع دیگر پدید آید و گویند برستوح از بلاد زنج آید و دران وقت که ببصره ظاهر شود بلاد زنج ازان خالی باشد و چون به زنج ظاهر شود دران آوان در بصره هیچ نه باشد، دیگر کوسج است و او نوعی است از ماهی لیکن در اسم سبعیت و طرد و اهلاک حیوانات آبی شیر تر تراز شیر باشد، نسبت بحیوانات بری و او را اسنایه باشد که بدان اعضائے حیوانات را قطع نماید و طول آن از یک گز باشد تا دو گز جمیع انواع ماهی ازان بگریزند و گاه باشد که بر آدمی حمله برد و دست یا پائے او را قطع کند و این ماهی نیز در وقت معین بحدود بصره پدید آید و در بعضی رسایل مسطور است که در دریائے بصره ماهی ایست که او بگریزند و خشک سازند تا چون پنبه شود آن گاه زنان آن ناحیت آن را به ریسند و ازان جامهائے فاخر سازند و آن جامه را سمکین گویند، دیگر ماهی ایست که آن را تین خوانند و آن در شرارت ذات و روائت صفات بد تراز کوسج است و در دهان او اسنایه باشد چون سنان و طول قامت او بمشابه نخلی بود و چشمان او چون آتش درخشان باشد و منظرے کربه دارد و تمامت حیوانات بحری ازو خایف و هارب باشند، دیگر ماهی باشد بزرگ سبز و به طول بیشتر از ذراعے بود، لیکن عریض باشد و او را خرطومے است مانند اره که از دو طرف دندانهای از استخوان داشته بود

و بدان خرطوم به اصطیاد حیوانات مبادرت نماید و صاحب عجایب المخلوقات گفته من یکے از آنها را دیدم کہ در شکم او ماهیان خرد بود کہ پنداری آنها را به تیغ از میان بہ دوباره کرده اند۔ دیگر از عجایب این بحر دور است کہ احوال سفاین بعد از وقوع دران ضر دوران و استغراق و اغتراب آنست کما ہینا آنفاً^۱ و صاحب عجایب المخلوقات درین مقام از کتاب عجایب البحر حکایتے عجیب و روایتے غریب بہ تقدیم رسانیدہ^۱ و آن نقل این کہ صاحب عجایب البحر آورده کہ مردے از اهل اصفهان گفت چون ائقال دیون و عیال برمطابائے احوالم آغاز گران باری گرد و پشت استظہارم از بار تنگنائے روزگار خم گشت^۲ بہ بیچارگی دل از بار دیار برگرفتم و فرار برقرار اختیار نموده خود را چون موج بہ کنار دریائے فارس رسانیدم و مقارن وصول^۲ و متضرع

1 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, p. 177.

2 Unfortunately the last two line وصول استکانت are covered with ink and is illegible. However, the extract from 'Ajā'ib al-Makhlūqāt is produced below to have an idea of the missing portion :

صاحب عجائب البحر در کتاب خود گفته است کہ گفت
با من مردی از اصفهان کہ غلبہ کرد بر من دینہا و نفقہ و عیال
بمرتبه^۱ عاجز شدم ازان پس گریختم از اصفهان و محنتہائے عالم
بر من نهاد تا آنکہ سوار شدم بردریا و در گرداب عظیم افتادم
کہ عظیم حواج بود و آن گرداب را در دور خوانند و آن
مشہور است در دریائے فارس پس معلم گفت کہ این در دور
بلائی عظیم است و خلاصی نمی شود ...

استکانت [f. 169b] ارباب تدبیر دست تصرف در آستین تمکین کشیده زمام مهام خویش را به کف کفایت تقدیر سپردند ، چون کار از مدار و تدبیر از تاثیر باز ماند کشتی بردم موج افتاده برخلاف جهت مطلوب می رفت تا به وضوح پیوست که کشتی بدر دور افتاده و از ساحل نجات به دور دور مانده ، چون اهالی کشتی آن حال که مقدمه اختلال مبانی آمال بود به رای العین مشاهده نمودند ، نزد معلم که مرد دانا و مدبر بود شتافته به تضرع و استکانت تمام ملتزم انجلال آن عقده پرملال گشتند - چون معلم زاری و دل فکاری ایشان را مشاهده نمود دست مروت دامن گیر خدمتش گشته تدبیر می که پیش ازین به سالها به ترتیب آن مبادرت نموده بود و آن را به خزانه خیال سپرده با ایشان در میان نهاد و گفت اگر یکی ازین جمع خود را فدائی رفیقان گرداند بیکن که این تدبیر موافق تقدیر آمده پیکر نجات در نظر این گرفتاران گرداب آفات جلوه گر شود - درین اثنا از حیات دلگیر و از زندگانی منت نا پذیر بودم گفتم این خدمت را من به تقدیم می رسانم و این بادیه یاری را من به پایان می برم - معلم گفت اگر درین ابتدال صادقی باید که بدین جزیره در میان این گرداب است رفته تا سه روز در نواختن دهل و زدن دف به هیچ وجه تقصیر ند نمای - گفتم سمعاً و طاعة - چون اهالی کشتی به یقین دانستند که من در مراسم جان سپاری و بذل روح ثابت دم و راسخ قدمم مرا با ذخیره چند روزه و دف و دهل به آن جزیره فرستادند ، چون من به آن جزیره

رسیدم بخدمت مرجوعه قیام و اقدام می نمودم چون روز چهارم شد دیدم که دریا در حرکت آمد و کشتی جریان پذیرفته در فرصت قلیله از نظر غایب گردید - برضمیر فیض پذیر ارباب تدبیر مخفی و ستیر نه ماند که صاحب عجایب المخلوقات از وجوه خلاص و نجات کشتی ازان گرداب آفات جز به ایراد ضرب دف و دق دهل 'مرد اصفهانی ازان جزیره مبادرت نه نموده و ظاهر است که آن وجه عتلا سبب رهای' کشتی نه می توانند بود مگر گفته شود که بعد از ارسال مرد [۱] صفاهاانی بدان جزیره معلم تدبیرت را که در خلاصی از در دور بحر چین سمت گزارش یافت به تقدیم رسانیده باشد لیکن هنوز شبهه باقی است که چرا بدستور آن در دور درین مقام نیز اهالی کشتی هم در کشتی به ضرب دف و دق دهل مبادرت نه نمودند با آنکه این طریق در توحش و تنفر حیوانات دریای' ادخل است و الله اعلم بحقایق الامور -

رجعنا الی اصل المقال - مرد اصفهانی می گوید چون کشتی از در دور بیرون آمده [Illegible]¹ [f. 170a] پیامد و برآن آشیان نشست و من از بیم جان به زیر آن درخت معتنی گشتم ' اما او مرا بدید و به هیچ وجه متعرض من نه شد و من در زیر آن درخت آن شب را بروز آوردم - چون صبح دمید آن مرغ بال بربال فروزده بجانب بالا طیران نمود تا از

1 Half of the 23rd line and the whole of the 24th are illegible. The reader may refer for the story to 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, pp. 177-179. Folios 170a and 170b. We have however, maintained the correct serial numbers.

نظر من غایب گردید - چون آشیان او را خالی یافتم و از حیوانات آن جزیره می ترسیدم برآن اشیانہ رفتہ قرار گرفتم - چون روز بہ آخر رسید دیگر بار آن مرغ بران اشیانہ آمدہ آرام گرفت و من درین اثنا بالکلیہ دل از جان برداشته نزد آن مرغ رفتم کہ شاید سرا بخورد و ازین زندگانی مزخرف باز رهااند ' دیدم کہ بہ هیچ حال داعیہٴ اضرار من ندارد من نیز بہ قریب او تا صبح بنشستم - چون صبح بدمید بدستور بہ پرواز آمدہ من نیز بہ آئین پیشین بران اشیانہ بنشستم - چون شام شد و آن مرغ دیگر بار بدان آشیان آمدہ آرام گرفت سرا تدبیرت بہ خاطر رسیدہ ' نزدیکی او رفتم و انتظار صبح می بردم - چون شب بہ آخر رسید و آن مرغ آہنگ پرواز نمود من دست فراپائے او در زدہ خود را بدو اویختم و او سرا از جائے برگرفته در هوا می پرید تا آنکہ ربعی از روز گذشت دران اثنا بہ نشیب نظر کردم بحر را دیدم پنداشتم کہ او قصد زمین نہ دارد بہ کدام برخے از می گردد - دیگر دستم الم عظیم یافتہ بود خواستم دست ازان بدارم و ہلاک شوم دلم ساعت دیگر طریق مصابرت سلوک داشتم تا برخے از ساعات ہگذشت درین اثنا بہ زیر نگاہ کردم زمین و آثار عمارت و زراعت در نظرم در آمد - از شادی نزدیک ہود کہ ہلاک شوم - در مطاوی این احوال مرغ آہنگ شیب کردہ بہ زمین نزدیک رسید و من مردم را می دیدم کہ در من می نگریستند و تعجب می نمودند - متارن آن حال بہ حدائے خرمن گاہے رسید دست ازو باز داشتم و بران خرمن آمدہ قرار گرفتم - چون مردم آن

حال بدیدند بر من جمع آمدند و مرا نزد ملک خویش بردند و ملک ترجمانی طلب کرده از حقیقت احوال سوال می نمود و من از بدایت احوال تا نہایت آسال همه را برایشان تقریر نمودم و ابواب معاملات مخالفه و مرتکبات سابقه را من اولہ الی آخرہ بر روی روزگار سلک باز کشودم سلک را بر من ترحم آمد و اموال فراوان بر من مبدول داشت و من روزی چند دران ولایت مقام کردم و بہ رفاهیت تمام روزگار می گذرانیدم روزی بہ عدت و شوکت تمام جہت تماشا بہ ساحل دریا رفتم ناگاہ کشتی دیدم کہ انداز ساحل دارد توقف نمودم تا کشتی در رسید چون نیک نگریستم کشتی رفتاری من بود چون ایشان مرا دیدند تعجب نمودند و از حقائق احوال ہا پرسیدند گفتم چون من نفس خود را خالصاً لوجہ اللہ فراموشمایان کردم باری جل و علا مرا بہ احسن وجوہ ازان سہلکہ خلاصی داد و بہ سال و سنال موفورم سرافراز گردانید و پیش از شما بہ مقصودم رسانید و ہذہ حکایۃ عجیبۃ وان کانت غیر بعید عن لطف اللہ تعالی و عنایتہ قدرتہ واللہ ولی الاعانۃ [f. 170b]

اما عویر و کسیر در ما بین بحرین و عمان دو کوه خفیہ است کہ کشتی را ازان خوف عظیم است لیکن دریا و رزان آن را بشناسند و در آمد شد ازان احتراز نمایند و از عجایب این بحر آنست کہ در بعضی حدات ماہی عظیم بر ساحل افتد و مردم را دران سال بہ سبب آن سعتی در معیشت پدید آید و اوقات بہ رفاهیت گذرانند زیرا کہ آن ماہی را گرفته ہجوشانند و چندان روغن ازان بیرون آید کہ فقرا را

جهت خوردن و اغنیا را جهت سوختن آن سال کافی باشد و آن روغن را اگر در ظروف غیر چوبین بردارند البته نفوذ کند و ترشح نمایند -

اما بحر قلزم - این بحر نیز بدستور بحر فارس لجه ایست از خلیج شرقی و آن را احمر نیز گفته اند و مسبب تسمیه او بقلزم آن است که در ساحل این بحر قصبه باشد که آن را قلزم گویند و لنگرگاه و کشتی بند مصر آنجا باشد و غله و مایحتاج از مواضع دیگر به آنجا برند - شرقی این بحر دیار عرب و یمن است و غربی بربر و حبشه و شمال یثرب و تهامه و جنوبی بحر هند و این تعیین با آنچه صاحب عجایب المخلوقات بظاهر تمام نه می نماید زیرا که از جهات چهارگانه بذکر سه جهات اکتفا نموده و ما کلام او را بعینه ایراد نمائیم تا اختلاف و نقصان آن بوضوح پیوندد - و قال جنوی بلاد البربر و الحبشة و علی ساحله الشرقی بلاد العرب و علی الغربی الیمن - بالجمله این دره یجان و سکون و جزر و مد موافق است با بحر هند پس احتیاج به تکرار آن نباشد و از قلزم تا یمن در طول چهار صد و شصت فرسنگ گفته اند و عرض برصفت رودی یا بحیره ایست چنانکه از قصبه قلزم تا چند فرسنگ ازین روی بدان روی دیدار دهد و آن را لسان البحر خوانند - و درین بحر کوه هائے مخفیة در میان آب بسیار است و کشتی را از آنها خطر عظیم بود و درین بحر نیز جزایر پیشمار است ازان جمله آنچه مشهور است - یکے جزیره باران است که او را سپوت نیز خوانند

و آن جزیره بقرب آئله است و سکان آن از اشقیاء بنی آدم اند و ایشان را بنوجدان گویند و ماکول شان جز ماهی نیست زهرا که دران جزیره نه نبات است و نه حیوان و نه آب شیرین بیوت و مساکن شان از سفاین مکسوره باشد و آن اخبت اماکن و جزایر این بحر زیرا که در جنب آن گردابه است که کشتی را بعد از وقوع دران خلاص بد شواری بود و آن گرداب درمیان دو کوه واقع است که بهم نزدیک اند و کشتی را ناچار گذر درمیان دو کوه باشد و آن را جیلان گویند و از دو جانب موجها باد در هبوب بود، چون باد دران گرداب در آید بدو قسم منقسم شود و هر یک از جانبی به حرکت دوری وزیدن گیرند لاجرم چون کشتی به آن گرداب در افتد یک باد از قضا - [f. 171a] و دیگری از قدام او را فرو گیرند تا کشتی برگردد و اهالی آن غریق بحر فنا شوند، و مسافت آن مخاطره دو فرسنگ است و گویند فرعون علیه اللعنة با جنودش آنجا غرق شد -

دیگر جزیره جسامه است - یعنی جزیره که تجسس اخبار کند و به دجال رساند، در جزیره از جزایر این دریا باشد و آن جزیره به این مناسبت به جزیره جسامه اشتهار یافته و بر تحقق دابه جسامه، حدیث مصطفوی صلی الله علیه وسلم ناطق است و آن حدیث است که مطول در بعضی کتب احادیث مثل صحیح مسلم و غیره مسطور است و امام علامه النتوانی در کتاب کشف سر الخفی فی اوصاف النبی آن حدیث مطول را که ثبت آن درین منتخب متعذر است در ذکر جسامه و مسیح

دجال [Anti-Christ] آورده که رسول الله صلی الله علیه وسلم بعد از تمهید مقدمات حدیث فرمود بدرستی که بود تمهید داری رجل صالح نصرانی پس بحضور اقدس آمده به شرف بیعت و اسلام ممتاز و سرفراز گردید ، پس خبر داد از حال مسیح دجال بر وفق اخبار من ازان ، چنانچه گفت در بحر قلزم با جمعی از قبیلہ لیخم و حذام [جذام ؟] در سفینہ نشستیم ناگاہ دریا تہیج پذیرفت و امواج متراکم گشت و قریب یک ماه تہیج و تہوج مذکور امتداد پذیرفته ، پس از انقضائے مدت مسطور کشتی در حدود غرابی بہ جزیرہ رسید ، لاجرم از کشتی برآمدہ بدان جزیرہ در رفتیم و در اثنائے مرور و عبور بہ دابہ کثیرالشعر ملاتی شدیم ، پس گفتیم چیستی تو ؟ گفت من جسامہ ام - گفتیم جسامہ چیست گفت بدین دیر کہ درین جزیرہ است مشرف حضور ارزانی دارید کہ صاحب آن سخت مشتاق شما است و مرا جہت تجسس اخبار ارسال داشته بود ، چون بہ آن دیر رسیدیم شخصے بزرگ چہ دیدیم اعضائے او بہ بندہائے آہنین مشدود و مضبوط - گفتیم خبر دہ ما را از خود گفت نخست شما از حال خویش مرا اعلام نمائید و ما از آنچه بر ما رفتہ بود بہ اخبار آن مبادرت نمودیم ، آن گاہ از ما پرسید کہ نخل بیسان بشر است یا نہ و چشمہ ذغریب از آب آن قدر هست کہ زراعت را کافی باشد یا نہ ، و بحیرہ طبریہ همچنان گفتیم این ہر سہ موضع را فتور و اختلال در مطاوی احوال هنوز مداخلت نہ نمودہ و برہیات نخستین

و حالت اولین اند پس گفت اخبرونی عن النبی الامی ما فعل ،
گفتیم از مکه خروج کرد و به یثرب قرار گرفت - گفت با عرب
مقاتله می کند ، گفتیم بله آن گاه ما را بشارت داد و گفت
انا المسیح الدجال انه یوشک ان یوذن لی فی الخروج فاخرج والسير
فی الارض فلا یدع قرية الا بسطها فی اربعین لیلة غیر مکه وطیبة هما
محرمتان علی فکما اردت ان ادخل واحدة منها استقبانی ملک بیده
السيف صلتا یصدنی عنها وان علی کل نقب منها ملائكة بحر یصونها ؟
و بواقی احوال دجال در کتب مبین است -

و منها جبل القنطیس - گویند درین بحر کوهی است از
سنگ مقنطیس که از خواص آن جذب آهن است [f. 171b]
ولهذا در سفاینی که دران بحر جاری است آهن به کار
نه برند تا بواسطه آهن ، مبادا کشتی نیز به آن جانب
منجذب گردد و از عجایب این بحر ماهی است که چون
ذنب برکشتی زند غرق گرداند و طول آن زیاده از دوپست گز
باشد و سفاین را درین بحر ازان ماهی خطر عظیم بود ،
دیگر ماهی ایست که روئے او چون روئے [؟] باشد - دیگر
ماهی ایست در خلقت گاؤ و او برخلاف سایر ماهیان بچه بیارد
و شیر دهد ، والله اعلم و هوالموفق للصواب -

اما بحر حمیر - این دریا نیز لجه و شعبه ایست از خلیج شرقی
و آن را بحر بربر نیز خوانند ، طرف شرقیش بحر هند است و غربی
دیار حمیر و شمال ولایات بربر و جنوبی جبال قمر و این
لجه ازان دو لجه دیگر کمتر و کوچک تر است ، طولش

شمالی صد و شصت فرسنگ گفته اند و عرضش شرق و غرب است می و سه فرسنگ گفته اند ' و در ترجمه مسالک و ممالک آمده که در بحر موجهائے عظیم خیزد و بر مثال کوه هائے بلند و در اکثر اوقات آن موجے باشد و جزیره قبلور [؟] درین بحر است و دران اهل اسلام باشند ' و دیگر جزایر این لجه از شائیهه' عجائبت و غرابت خالی است ، بدان سبب سمت ایراد نه پذیرفت اما دریائے زنگ - به اصح اقوال لجه ایست از خلیج شرقی ، مستوفی گوید این بحر نیز به هیأت چون بحر هند است لیکن موجش سخت تر ازوست ، و بدین سببش مجنون خوانند و آبش تیره و مکدر است ، صاحب عجایب المخلوقات گفته بلاد زنج در جهت جنوب این بحر است ، راکب این بحر را مدار کار بر قطب جنوبی و سهیل باشد زیرا که قطب شمالی درین دریا هیچ گاه دیدار نه دهد و این قول بطریق اطلاق راست نمی آید از آن که مقرر آنست که در تحت خط استوا قطبین منطبق بر افق باشند ، پس هر دو علی السویه دیدار دهند و بلاد زنج در تحت خط استوا است یا بر شمال یا بر جنوب و شق ثالث غیر محتمل است ، زیرا که آن بلاد داخل اقلیم اولست و آن از خط استوا است بقولے و ازین جانب خط استوا است بقولے ، و ازین جانب خط استوا است بسبب وفور حرارت معموری نیست پس باقی ماندن شقین اولین و دران هر دو صور قطب شمالی سری' است ، چون این بحر بر شمال ولایات زنج بود قطب شمالی بطریق اولی دیدار دهد ، صواب

قول بعضی اهل اخبار باشد که ممکن است که در بعضی جزایر این بحر قطب شمالی مری^۱ نه گردد و در اکثر جزایر مری^۱ و مشاهد باشد^۱ و گویند درین دریا یک هزار و سی صد و چند جزیره است و ما از مشاهیر آن به ایراد چندتایی مبادرت نمائیم -

و منها جزیره المعترقه^۱ و این جزیره را واغله نیز خوانند و صاحب عجایب المخلوقات آورده که یکی از تجار نقل کرده که مدتی کشتی ما درین بحر به واسطه جنبش باد و کشش آب سرگردان می بود، تا رسیدیم به جزیره و دران خلق بسیار و آدمی بهشمار مشاهده نمودیم و مدتی در میان [f. 172a] ایشان بماندیم و از زبان و لغت ایشان اطلاع یافتیم و میان ما و ایشان مودت و استئناس پدید آمد تا در بعضی شبها نظر کردند، آن قوم به سوز آسمان و کوکبے را دیده آغاز گریه و شیون نهادند از سبب آن شور و شغب سوال نمودیم - گفتند به هر سی سال درین حدود کوکبے طلوع نماید که چون سمت رآس ما رسد آنس درین جزیره بیفتد و خشک و تر آن را بسوزد پس به ترتیب سفاین مبادرت نمودند و مصحوب مال و منال خویش در آنها درآمد و ما را نیز رفیق خود گردانیده سفاین را دریای^۱ ساختند و مدت مرور و عبور دران بحر روزگار می گذرانیدند، تا به قیاس و تخمین معلوم کردند که آن کوکب از سمت الرآس ایشان برگذشت پس بمقام

1 in 'Ajd'ib al-Makhlūqat, pp. 182-183. عرله 1

و منزل خویش باز گشتند و به تلافی خسارات سوختگی مشغول شدند -

و منها جزيرة الضوضا - درین جزیره در موالف عهد شهر بسیار و قصبات بی شمار بوده ازان جمله شهرے است از سنگ سفید که در شب روشنی می دهد و آن جزیره را بدان باز می خوانند و بران شهر باران بزرگ مستولی شدند لاجرم سکن آن جزیره مذکورہ را گذاشته به جائے دیگر نقل کردند و اکنون خراب است ، اما به آب و ہرا خوش ترین جزایر این بحر است چنانچہ تجار اخبار نمایند کہ گاہے کہ کشتی را گذر بر آن جزیره افتد بنا بر عذوبت آب آن بہ اتخاذ سبادت نمایند و ازان رائجہ کافور می آید و از منتہائے آن جزیره کسی واقف نہ باشد غیر آن کہ کویہ است کہ در شب ازان آتشی ظاہر می گردد و گاہے آواز گریہ و شیون نیز سموع می شود و از سوق کلام صاحب عجایب المخلوقات چنان بہ وضوح می پیوندد کہ نزد خدمتش نقل استیلائے حیات بر آن جزیره بہ صحت مقرون نیست ، زیرا کہ سی گوید آن گریہ و شیون کہ سموع سی گردد بواسطہ فوت ملک متوطنان آن جزیره است و ہم صاحب عجایب المخلوقات نقل کرده کہ در جبال این جزیره نوعے از مار باشد کہ بہ سالے یک بار پدیدار آید و ملک زنج آن را بلطایف الحیل فرادست آورد و دروے خواص بسیار و فواید بی شمار است ، و گویند از جمله منافع آن مار یکے آنست کہ ہر گاہ صاحب مل بر پوست آن نشیند آن عارضہ

ازو و مندفع گردد -

و منها جزیره طلق - یعقوب بن اسحاق سراجی نقل کرده از مرد رومیة الاصل کہ گفت وقتی با جمعے از تجار در کشتی نشسته آهنگ دیار زنگ داشتیم ، در اثنائے مرور و عبور بادے برآمد و دریا را در توج آورد تا کشتی از صوب سرا و برگشت و برخلاف جهت ، ملطوب می رفت - ناگاه کشتی برکوهے کہ در میان آب مخفی بود رسیده در ہم شکست و اهل کشتی بالکلیه غرق گشته ، من خود را برتختهء پاره گرفتم و آب آن را می برد تا رسیدیم به جزیره و جمعے کثیر کہ قد شان به مقدار ذراعے بود و بعضے به یک چشم و بعضے به هر دو چشم کور بودند از میان آن جزیره بیرون آسده سرا در میان گرفتند و درپوش کرد. می بردند ، با نزد ملک خویش آوردند و او پندے در سن نگریست [f. 172b] اشارت به حبس من کرد و ایشان به موجب فرمان ، مرا در قفسے انداختند - چون قد خود را راست گرفتم آن قفس در ہم شکست ، لاجرم سرا باز گذاشتند و من مدے در میان آن قوم روزگار می گزرانیدم ، تا در بعضے ایام دیدم کہ آن قوم به تهیه ترتیب اسباب جدال و استعداد لوازم قتال مشغول انداز مسبب آن پرسیدم گفتند ما را دشمنے از نوع طیور کہ آنها غرائیق گویند و ایشان هر سال بر سر ما تاخت آورند و به منقار چشمان ما کور گردانند و آوان قرب ایشان نزدیک است - پس من عصائے برگرفتم و مستعد محاربه شدم ، متارن آن حال طیور مستوره در رسیدند و آهنگ جنگ

نمودند و من به عصا در ایشان در افتادم و ایشان را می زدم و باز می گردانیدم تا روئے به هزیمت نهادند و شرایشان از سرایشان منافع گشت، پس آن قوم اکرام و احترام مرا کما حقہ به تقدیم رسانیدند و خواستند کہ در میان ایشان بمانم، بنا بران مستدعی آن شدند کہ من از نساء آن طایفہ یکے را به زنی برکرم اما من به هر زن کہ صحبت می داشتم می برد، تا قریب به پانصد زن را ہلاک ساختم و ایشان از آنجا کہ خواہش مند اقامت من بودند هنوز رغبت آن داشتند کہ من به اختیار ازدواج مبادرت نمایم، اما من ازان امر ابا و امتناع می نمودم و به تہیہ اسباب خروج مشغول شدم تا به امداد و اسعاد آن قوم از خار و خاشاک عمدے فرا بسته به هنگام ہبوب ریاہ مصحوب زاد و راحلہ دران عمدہ درآمده عنان تدبیر فرادست صلاح تقدیر نہادہ آمدم، تا مقارن صحت و سلامت برومہ رسیدم و مؤید این است آنچه ارسطو در کتاب الحیوان گفته، کہ غرائق از سفینہ [؟] خراسان کہ آب ازان سیلان می نماید می رود و باطایفہ از آدمی زاد کہ قامت ایشان بقدر ذراعے است بحار به می نماید۔

و از جملہ جزایر این بحر جزیرہ سگسار و یعقوب این اسحاق سراچی گوید شخصے را کہ بروے خراشیدگی بود پس از سبب آن سوال نمودم، گفت با جمعے در کشتی نشسته متوجہ بمالک زنج بودیم، ناگاہ تہیج در باد و تہوج در آب دید آمدہ کشتی به جزیرہ رسانید، مقارن آن حال جمعے کہ

سرهای شان به رؤس کلاب و بدن هائے شان با بدان آدمی مانند بود ، ازان جزیره بیرون آمده ما را در میان گرفتند پس بجانب منازل خود برده به محبسے در انداختند چون نیک نگریستیم شخصے پیر و نزار هم از جنس دران محبس دیدم ، پس سوال نمودیم از و از حقیقت احوال آن طایفه و سبب گرفتاری او فرادست ایشان - گفت این قوم آدمی خورند و از جنس آدمی هر کس را یابند درین محبس در اندازند و انواع ماکول و مشروب پیش او مهیا دارند تا فربه شود پس بکشند و بخورند و ما جمعے بودیم فرادست این طایفه افتاده همه را بخوردند و من بنا بر آن که پیر و رنجور بودم ، فربه نمی شدم لاجرم مرا تا این عهد باز داشته اند چون این سخن ازان شخص شنیدم در تقلیل طعام و شراب می افزودم تا روز بروز زار تر و نزار تر می شدم ، اما رفائے [f. 173a] من در اکل و شرب مبالغه می نمودند تا همه فربه شده ماکول گشتند ، روزے آن شخص که پیش از مادران محبس گرفتار بود بامن گفت اگر داعیه خلاصی در خاطر داری ترا راه نمایم و اگر مرا قوتے می بود با تو رفاقت می نمودم لیکن مرا هائے از رفتار باز مانده و طریق خلاصی و رهای از دست آمیب به این طایفه آن است که ایشان را عیدے است که از منازل خویش بیرون رفته تا سه روز مراسم و لوازم آن مشغول باشند و تو اگر درین ایام فرار نمایی ممکن که دست تصرف ایشان در من و تو نه رسد و اگر چنان شود که ایشان ترا دریابند باید که به درختے که دران

حدود است متوسل گردی کہ ایشان نزدیک آن درخت نہ روند ، چون آن قوم ہاز گردند دیگر بار طریق نہضت و حرکت مسلوک داری و درین ضمن شاید کشتی پدیدار آمدہ خود را دران در اندازی و بالکلہ خلاصی یابی ، چون این سخن ازان شخص شنیدم منتظر وصول عید ایشان می ہودم تا آن ایام فرار رسید و ایشان از منازل خود بیرون رفتند ، پس من نیز راہ فرار پیش گرفتہ و تا سہ شبانہ روز می شتافتہ چون روز چہارم شدہ آن قوم از قنائے من رسیدند و من بہ وصیت آن شخص عمل نمودہ بہ سایہ درختے کہ اشارت کردہ بود متوسل شدم چون مرا در زیر آن درخت دیدند بہ ہیچ وجہ متعرض من نہ گشتہ از همان جائے کہ رسیدہ بودند باز گشتند و من پس از مراجعت ایشان دیگر بار روئے بہ فرار نہادہ در نہضت و حرکت مساعی مجہودہ بہ تقدیم می رسانیدم تا بہ موضعے رسیدم کثیر الاشجار و الائمار و درمیان آن درختان در رفتہ و ساعتے بخوردن میوہ فواکہ مشغول شدم ، درین اثنا جمعے دیدم در زیر درختے نشستہ نزدیک ایشان رفتہ و ابواب اختلاط باخدمت شان کشادم ازان جمعے یکے دست بردوش من نہاد و برگردنم سوار شدہ ہائے ہایش کہ دراز و بے استخوان ہود فراہایم پیچند و درمیان درختانم گردانیدن گرفت ، چون می خواستم کہ او را از گردن بیندازم رویم را بہ ناخن می خراشید عاقبت تن بہ مرکوبی او در دادم و او را برگردن گرفتہ دران جزیرہ می گشتم و او دست فراز کردہ ازان میوہ ہا بر می گرفت و می خورد و بہ باران خویش

می داد و ایشان بر احوال من می خندیدند و استهزاء و سخریت به تقدیم می رسانیدند ، در اثناٹے مرور و عبور گذارم به درخت انگور افتاد و دران هنگام تدبیرے به خاطر م رسیدہ پارہ ازان انگور برگرفتم و آن را در سنگ کہ چون کاسہ بود برافشردہ همچنان باز گذاشتم پس از چند روز کہ آن آب انگور جوشیدہ بود و بعد اسکار رسیدہ بر سر آن رفتہ آن شراب را به راکب خویش دادم چون بخورد دروے اثر کردہ پائے هایش مسست شدہ از من کشادہ گردید ' فی الحال او را بینداخته رایت فرار برافراختم تا رسیدم کہ امید وصول ایشان بدان منقطع بود ، پس روز ۱۰ ہند آنجا توقف نمودم چون خانہ قضا بہ ہلاک من [f. 173b] دران رواج [؟] سمت اجرا و امضا نیافتہ بود روزے از دور کشتی پدیدار آمد و خود را براہیل آن معروض داشتم و ایشان کشتی را نزدیک بہ کنار آورده مرا نزد خویش جائے دادند و مصحوب خود بہ ساحل مرادم رسانیدند و این خراشیدے کہ در روئے منت اثر ناخن آن دوال پائے است -

صاحب جامع البر و البحر گوید در بحر زنج جزیرہ ایست کہ دران زنگیان سفید پوست باشند و حواجب و ذایب و موے مژہ ایشان سفید بود و بیاض ابدان شان بہ مشابہ بود کہ خال ہائے بدن شان نیز سفید باشد -

و گویند نزدیک بخط استواء جزیرہ ایست کہ آن را جمکوت و فیل جمکوت خوانند و مساحت آن جزیرہ صد و پنجاہ فرسنگ باشد و از عجایب این جزیرہ آنست کہ دروے درختے باشد

که ثمره آن صورتی بود مشابہ انسان و چون اعضایش درست گردد چیزے مانند دو پستان از آن درخت پدید آید کہ شیر ازان در جریان بود، آن صورت ازان پستانها شیر می مزد تا یک سال ہران بگذرد و قامتش بقدر ذراعے گردد آن گاہ روے بہ ذہول و ہزال نہادہ خشک شود، و در بعضے کتب بہ نظر درآمدہ کہ جزیرہ مذکور در منتہائے ولایت شرقی است و ہم دران جزیرہ گرمے است کہ طول آن یک گز باشد ہر چند اعضائے او را از یکدیگر قطع نمایند، باز بہم پیوند و حیات یابد و اگر بہ قرع انبیق آبے ازان گرم ہرگیرند و کسے را کہ اعضائے او شکستہ باشد ازان آب بدہند شکستگی درست شود، قوت آن معاودت نماید و در بعضے کتب بہ نظر درآمدہ کہ درین بحر جزیرہ ایست کہ گرم آن ہر سالے سہ نوبت بار آورد چنانکہ چون بکے بہ آخر رسد دیگرے پیدا ہود۔ و درین بحر نیز حیوانات عجیبہ و اشیاء غریبہ بسیار است، ازان جملہ صاحب عجایب المخلوقات گوید کہ بکے از تہار نقل کرد کہ درین بحر ماہی دیدم بمقدار کوہے و پشت او چون پشت فتغہ بود برخارے ازو بمقدار دوازده گز و نزدیک سراو دو استخوان بطول زیادہ از دہ گز و آبے را می زد و آوازے مہیب ازان می آمد و آبے کہ از بینی او رشاشات آن بہا برسید، با آنکہ مسافت میان او و ما از دہ جریب بود، و این ماہی اگر برسفینہ صدمت زند مفاصل آن را از ہم کسیغتہ گرداند۔

1 'Ajā'ib al-Maḥlūqāt, p. 185

و منها سمكة يقال لها الببال ، گویند درازی این پانصد گز باشد و او را جناحی بود چون سرا پرده و چون آب از دهان بر هوا دهد چندان برآید که تراز شصت چون نتوانند [؟] هر گاه اهل کشتی ازو خبر یابند بضر ب خشبات و دق دهل و اصفاق مبادرت نمایند ، تا از ممر سفینه برکنار رود و آن ماهی بمنزله شیر و سایر سباع بر بود و حیوانات بحری را و چون تعدی و ستم آن بردو آب دریا از نهایت در گذرد ، خداوند سبحانه ماهی را که بنام نشک باشد و بقامت بمقدار ذراعی بود مسلط گرداند چنانکه فراگوش آن در رفته بخوردن مغز سرش شود و او از غایت بی طاقتی بر برچوب و سنگ بزند تا بمیرد . و از خواص این بحر خذف عنبر است و باشد که بهنگام هیجان بحر پاره های عنبر که در بزرگی چون صخور عظیم باشد بر روی دریا پدیدار آید و گاهی ماهی که آن را بال گویند به آن رسیده آن را خرد برد ، چون آن ماهی بمیرد پاره های عنبر از درون او بیابند و از بعضی عنبرها که [f. 174a] ماهی می آید همیشه این است ، و گویند درین دریا نبت عنبر باشد خواصان در درون [؟] رفته بالات قاطعه پاره های خرد و بزرگ ازان جدا سازند و نیز اشجار غیر مشمره مثل صندل و آبنوس و عود درین بحر بسیار باشد و مشمره مثل قلقل قرنفل و جوز کم بود و نیز از خواص این دریا ست که هر کس دران سفر کند کسر شود و ازین است اهل زنگ بیشتر به حرب گرفتار اند . این است بعضی از جزایر مشهوره و غرایب آن ، باقی در کتب هیئت مصطور است .

و خلیج دوم که متصل محیط است از جانب غرب او را اوقیانوس خوانند و چند شعبه دارد و یکی از شعبه‌های بحر مغرب است و از ممالک برولایت مغرب و بلاد عبدالعومین و طنجه و غیر آن، چنانچه سمت تبیان خواهد پذیرفت - بر آن، مستوفی بر ساحل این خلیج است و او را دریائے شام نیز گویند و از طرف شمالی اش جهت جزیره مجمع البحرین لجه حاصل شده، و آن را خلیج^۱ رقاق خوانند و آن تا بحر روم چنان نزدیک شده که عرض مسافت واقعه بینهما کم از سه فرسنگ باشد و آن موضع را بدان نسبت مجمع البحرین گویند که از جهت جزر و مد خلیج رقاق و بحر روم آب دو دریا آنجا بهم می‌ریزند و طول خلیج رقاق بیست پنج فرسنگ باشد - در مجمع البحرین علماء را اختلاف بسیار است و در موضع سمت تبیان پذیرفته آید انشاء الله تعالی و صاحب ممالک الممالک گوید که نام این خلیج بحر موضع بحسب عمارات ساحل آن باشد و این خلیج را بحر دو طرف عمارات بسیار است و از ابتدائے اندلس بحر محیط مغربی به زمین در می‌آید اگر طرف شمالی را اعتبار کنی اوایل او را بحر اندلس خوانند بعد ازان بحر نرنگ گویند پس از آن بحر روم و اگر طرف جنوبی اعتبار کنی اوایل او را بحر مغرب خوانند پس ازان بحر افریقیه پس ازان بحر مصر پس ازان بحر شام بسبب آنکه این مواضع برین ترتیب جمله بر مواحل آن افتاده است^۲

1 were found were found مجمع البحرین لجه حاصل شده، و آن را خلیج
writte on morgin of fol. 174a.

2 Lacuna.

و این اسم او به بحر روم و شام مشهور است - و طول این خلیج از محیط از آنجا که به زمین درآمده و بر یک طرف آن ولایت مغرب است و به دیگر طرف بلاد اندلس می آید تا حدود ثغور شام یکهزار و سی صد فرسنگ باشد ، اما عرض او متفاوت بود آنجا که اندلس و مغرب است ، عرض او به سهل غربی برسد بمیان دو کوه در می آید چنانکه عرض آن دو سه فرسنگ زیاده نه باشد ، آن موضع را رقاق خوانند - و در حدود شام که نهایت بحر است عرض این دریا به دو یست و شصت فرسخ برسد - و درین بحر کوه ها و جزایر خرد و بزرگ بسیار است -

و جزیره قبروس [Cyprus] که دروے کتان خریط و سقرلات عمل نبات و صوف مربع سازند درین دریائے است [f. 174b] در برابر قبروس عرض این دریا اگر مانعے از باد مخالف نه باشد کشتی پنج روز عبره کند - و درین بحر به قرب طرفه معدن مرجان باشد و در هیچ دریائے دیگر نباشد - و دندان ماهی جوهر دار نیز درین بحر باشد - و پاره از بحر که بجانب مصر است آن را بجره تینس خوانند و آب آن بحیره بسبب آنکه نیل مصر بدان می پیوندد ، اکثر سال شیرین بود - و این خلیج را مد و جزر نه بود اما موج بود - و مستوفی گوید در بحر مغرب و خلیج صغان قریب یک هزار جزیره است و مشهور این است که تحریر می یابد -

و منها جزیرهٔ مجمع البحرین - ابو حامد اندلسی¹ گوید کہ برین جزیره منارہ ایست از سنگ خالص و طول آن از صد گز است و صعود بران میسر نمی شود زیرا کہ راہ و درجات آن نا پدید است و بر سر آن منارہ صورت آدمی ساخته اند بہ طلسم کہ دست بجانب دریا دراز کردہ گوئیا بحر را اشارت می کند و سر آن تا الان بر کسے مکشوف نہ شدہ - و صاحب جامع البر و البحر این جزیره را جزیره منارہ گفتہ و گویند کہ درین جزیره دریائے مغرب و روم را در شبانہ روزے دو بار جزر دو بار مد باشد - و صاحب تحفة الغرایب [گوید] درین بحر جزیره ایست کہ در بعضے حوالی آن آبے است در غایت غلظت و سطبری چنانچہ کشتی و حیوانات مای را دران مجال مرور و عبور نباشد و مبیض آن است کہ ہوائے آن موضع لطافت آب را بردہ و کثافتش باقی عماند -

و منها جزیره کنیسہ - صاحب عجایب المخلوقات و عجایب البلدان آورده کہ در بحر مغرب جزیره ایست کہ آن را جزیره کنیسہ گویند و وجہ تسمیہ او بہ این اسم آن است کہ در کوهی کہ دران جزیره است کنیسہ در سنگ بریدہ اند و در برابر کنیسہ مسجدے است کہ مردم بزیارات می روند و بر سر

1 The author of '*Ajā'ib al-Mkhlūqāt* (p. 187) says that Abū Ḥamid wrote this book for *wazīr* Ibn Habirah who could be Ibn 'Awn al-Dīn Abū al-Muzzaḥfar Yaḥyā (1097-1165) who was *wazīr* of Muttaqī. Abu Ḥamid known as Ibn Suaymān al-Māznī al-Qaysī al-Gharnātī (1010/81-1169/70) travelled all over North Africa, Eastern Europe, Caucasus, Iran and Syria. One of his works was known as *Tuḥfat al-Albāb*. See also Eng. Tr. of T. Lewicki, *Arabic External Sources for the History of Africa to the South of Sahara*, pld. by Polska Academic Nauk, 1974 p. 66

کنیسه همه وقت غرابی نشسته است و هیچ گاه از مقام خویش غایب نگردد ، چون زایرے ہد آنجا رسد آن غراب سرفرو از رہد کنیسه کرده بعدہ زایر آن بانگ بردار و چون مجاور آن کنیسه اطعام و زیارت طایفان را بر خود لازم گرفته اند ہے آنکہ عدد زائر را برای العین معلوم سازند از عدد بانگ کلاغ ہے بہ اعداد ایشان برده از طعام همان مقدار کہ لایق می داند نزد ایشان می آرند ، اما صاحب جامع البر والبحر آورده کہ بر سر آن کنیسه بہ طلسم کلاغی از سنگ ساخته اند کہ بہنگام وصول زائر بدستور آدمی زاد تکلم می نماید و نام ہر یک را بر زبان آورده اعداد و افراد شان را معین می سازد ، و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال ۔

و گویند کہ درین بحر جزیرہ است کہ آنجا از ہوام ہوزیہ هیچ نہ باشد ، اگر مار و کژدم و غیر آن را آنجا ہرند چون ہوائے آن موضع بہ بدن شان رسد در ساعت ہلاک شوند و دران خلقے موفور آدمی زادے نامحصور اند ، از علما و صلحا و مشایخ و فضلا ۔

دیگر جزیرہ ابوہیات ۔ و از خواص او آنست کہ مردمش [f. 175a] دراز عمر و سرخ روئے و بلند بالائے و قوی ہیکل باشد ، اما جانوران زہر دار در آنجا بسیار بود و دران چشمہ آب است اگر دروے چوایے نہند بہ کند بگذرد و ظاہر آن سنگ شود ۔

دیگر جزیرہ انکار است ، آنجا کوہے است کہ معدن زر و نقرہ و مس و قلعی دروے باشد و میوہائے فراوان آنجا

یافت شود - و از عجایب این جزیره درختی است که مرغ بار می آرد و آن چنان است که بوقت شکوفه ابنانی [؟] ازان درخت ظاهر شود مرغی دران میان و بوقت رسیدن میوه آن مرغ بمنقار آن ابنان را سوراخ کند و بیرون آید و آن را تا ده سال نگاه می دارند و بمقدار بطی بزرگ می شود و گوشت اهل آن جزیره بیشتر ازان باشد - و صاحب مناہج الطالبین این جزیره را از جزائر بحر فرنگ عدد کرده اند و گفته درین جزیر گوسفند بسیار بود و از پشم آن صوف و سقرلات می بافند -

و منها جزيرة الصقلیه [Sicily] - دروے معادن ذهب و فضه و نحاس و ازدیز و آهن و شب دراج و نوشادر و سیماب باشد و آنجا سیب درنده را تمکین نه بود و زعفران خود روے در صحارے و برارے آن فروان باشد و آنجا کوهیست که او را جبل النار گویند شبها در فراز آن آتش افروخته مشاهده گردد روز شود دروے سبطرے ازان صعود نماید ، با این همه قلعه آن کوه هیچ گاه از برف خالی نه باشد -

دیگر جزیره سقوطرہ - و صبر و دم الاخوبین از آنجا آرند و صبرے که از نواحی سند می آرند آن سیاه رنگ و ضعیف الاثر است صبر سقوطری زرد رنگ است و در عمل تلئین بغایت قوی است ، و دران جزیره صنفی از انسان اند که با غیر جنس خود پیوند و مواصلت نه کنند -

و دیگر جزیره اندلس و طنطه [طلیطله] و جزیره قبروس جزایر خالذات است که ماوراء آن معمور و مسکون نیست ، و اکثر حکماء طول اقلیم را از آنجا شمرده اند و بعضی از

ساحل مغرب گیرند و از جزایر خالادات تا ساحل مغرب یک درجه کمتر بود و شرح حالات این جزایر طولی دارد -

اما حیوانات عجیبه و دواب غریبه درین بحر بسیار است ، ازان جمله عبد الرحمن بیرون مغربی گوید درین بحر ماهی شیر صورت صید کردیم که در قفائے گوش راست او لا اله الا الله و در عقب سر او محمد و در ورائے گوش چپ او رسول الله مکتوب بود ، دیگر ابو حامد اندلسی گوید که درین بحر شیخ یهودی مشاهده گردید و آن حیوانیست که روئے او به روئے آدمی زاد ماند و او را لجه سبید باشد و جثه او بقدر حجم گاوئے بود در باقی اعصابه ضفدع مانند باشد و نسبت او به یهود به واسطه آن است که در شب شنبه از بحر به برخراسد و تمامت آن شب و روز را در سیر می گذارد و چون شب یکشنبه در آید دیگر بار به بحر معاودت نماید و از خواص این حیوان آنست که چون پوست آن را بر نقرس نهند درو آن تسکین یابد دیگر هم ابو حامد گوید که درین بحر قطعه شبکه که بمقدار دو ذراع بود در نظر در آید چنانچه خیوط آن مقتوله بود و چشمهائے آن مربع و عقود آن ظاهر ، چون نیک نگریستیم [f. 175b] آن حیوان بود نه سر او معلوم و نه دهان او ، دیگر ابو حامد گفته در مجمع البحرین ماهی بنظر در آمد چون کوه و صیحه ازو مسموع گشت که مهیب تر ازان آوازه سمیت استماع نه یافته بود چون حرکت می کرد دریا بهم می برآمد و امواج ترا کم می کردید تا آنکه کشتی را غرق می کند ،

و ملاحان گفتند که سبب عبور این ماهی بدین نواحی آنست که چون او بصید ماهی کوچک مبادرت نماید ' ماهی کوچک از بحر روم گزرد و ماهی بزرگ همه جائی سر در دنبال او دارد تا بمجمع البحرین برسد و ماهی کوچک بنا بر صغر جثه خود را به بحر روم در انداخته ماهی بزرگ بنا بر عظم ترکیب و ضیق ممر از آنجا برگردد او را بغل خوانند، و هم ابو حامد گوید درین بحر ماهی مشاهده افتاد که مردم آن حدود آن را از نسل ماهی مشوی موسی و یوشع علیهما السلام می دانستند و هیئت آن چنان است که در طول زیاده از ذراعی است و در عرض بقدر شبر می یک جانب او شوک و عظام خالص است و بر احشائے او هم از آن جانب جلدی است رقیق گویا آن طرف پخته بود که گوشت آن را خورده اند و یک چشم دارد و نیمه سر و جانب دیگر او صحیح و ملحم است و مردم تبرک بجویند بدان و تحفه و هدیه می سازند جهت اهل احتشام و یهود باشرائے آن مبادرت می نمایند و قدید آن را پیلاد بعیده می برند و مردم آن نواحی او را ماهی موسی و یوشع خوانند، و هم ابو حامد گوید درین بحر ماهی دیدم چون قلنسوه بلغاریه که نه سر او معلوم بود و نه دهان و از عجایب احوال او آنکه چون بدام افتد آبے که در حوالے او باشد سیاه گردد، چنانچه چون آن آب را برگیرند و به آن کتابت نمایند مداومے باشد در غایت خوبی تا آنکه به زودی محو نه شود و به ریق و لمعانش مدتی بماند و گویند آن سواد از اثر زهره اوست که بسبب وحشت و تحرک

بگذارد و از بعضی مخارج او بیرون آید و هم از ابو حامد منقول است که گفت درین بحر ماهی ایست که چون اعضائے آن را از هم قطع نمایند آن قطعات به تحرک باشند تا آنکه چون در دیگر بیندازند و خواهند که از جانبی بجانب بگردانند حرکت کنند و گاه باشد که به هنگام جنبش از دیگر بیرون افتد یا دیگر منقلب شود همچنین می جنبند تا بزود گوشت او در غایت لذت باشد^۱ و دیگر درین بحر ماهی ایست که او را خطاف گویند و او دو بال دارد سیاه که از میان آب پرواز کند و در جو هوا می گردد چون سایر طیور، دیگر ماهی ایست که بواسطه طول قامتش او را نواره خوانند و او از اعدای سفاین است چنانچه بهنگام غفلت خود را بکشتی دراندازد و بسیار باشد که بسبب گرانی او کشتی غرق شود و ملاحان از حرکت و اهتزاز آب پیچ به وجود او برده بضر بدف دق دهل او را بگیر و برانند و بدان سبب سفاین دریای مغرب از دق و دهل دقوق خالی نه باشد و نیز ابو حامد گوید درین بحر ماهی است بزرگ که [f. 176a] چون بواسطه انتقاص آب در گل بماند چندان برطپد که پوست بیندازد و از بر پوست دو بال از دو جانب او ظاهر شود، پس به آن بال باز پرواز نماید و خود را به آب رساند^۲ و صاحب عجایب المخلوقات گوید که درین بحر تنین بسیار باشد خصوصاً به قرب بلاد طرابلس و لاذقیه و جبل اقرع از اعمال انطاکیه و بسیار باشد که تنین از بحر به برشتابد و آن غذائے بود

1 Ibid, p. 200.

ہر حیوانات بحری و بری - این است بعضے از جزایر و نبدے
از غرایب این بحر و باقی آن در کتب ہیئات مسطور است -
اما دریائے روم فرنگ او در میان معمورہ است و آن
را بحر قسطنطنیہ نیز خوانند و بحر نیطش و طراب زندہ نیز
گویند و آن ہر شکل مرغ دراز کردن است ' طولش بقول مستوفی
از رفاق کہ متصل بحر مغرب و محیط تا خلیجہ اسکندریہ
یک ہزار و سی صد فرسنگ گفتہ اند و فراخ ترین عرضش
از اسکندریہ است تا دیار فرنگ دو بیست و شصت فرنگ
نہادہ اند و بحر خلیجہ اسکندریہ را کہ زمین یونان بودہ ازین
بحر از طرف سر مرغ ہریدہ اند تا آب این دریا زمین یونان
را نیز دریا کردہ است ، طول این خلیجہ از بحر فرنگ
تا حدود بحر خضر صد و دہ فرسنگ است - و در بحر فرنگ
کم و بیش صد جزیرہ است -

و مشاہیرش جزیرہ تیس است دورش نود و پنج فرسنگ
و در او غلہ تمام بود ' دیبائے خوب یافتہ و دیبائے رومی ازان
باز گویند و خورش متوطنان آن جزیرہ شیر ہائے است ، و ابو حامد
گوید کہ در حوالی آن بموسمے معین انواع ماہی پدید آید چنانچہ
از صد و سی صنف دیدہ شد و گویند از مرغان نیز اجناس کثیرہ
پیدا شود ، چنانچہ اصناف آن بہ ہفتاد و ہشت رسیدہ -

دیگر جزیرہ جالطہ است و دران جز گوسفند چیزے نیست و آن
گوسفندان بغایت بزرگ باشند و وفور شان بنوعی است کہ بہنکام
اصطیاد راہ فرار شان مسدود گردد و چون سفاین تجار بدان جا رسد
توقف کند و ہندان کہ خواهند بے مانعے از آنها برگیرند

و صاحب تحفة الغرایب گفته درین بحر جزیره ایست مشحون به انواع اشجار و ازهار چون کسے به استشمام رایحه از هر مبادرت نماید در ساعت خواب بروے مسلط گردد -

و صاحب عجایب المخلوقات گفته درین بحر روم دیرے است مخفی در میان آب و هر سال در مکان شخص و بوقت معین یک روز پدید آید و مردم آن حدود طواف آن را از جمله فرائض دانند لاجرم پیش از وقت مقرر دران مقام فراهم آیند و انتظار ظهور آن می برند چون هنگام انکشاف آن فرا رسد آب دریا شرع در انتقاص می کند تا دیر مذکور ظاهر می شود پس خلائق بطواف و زیارت آن مبادرت می نمایند و صدقات و هدایا به تقدیم می رسانند چون آفتاب بهائے عصر رسد دریا زیاده می گردد و مردم نیز از حوالی او دور می شوند [f. 176b] تا مقارن غروب آفتاب دیر مذکور دیگر بار در آب فرو می رود همچنین تا وصول وقت معین مخفی می باشد -

و صاحب جامع البر و البحر آورده که تجارے [؟] در بعضے مجموعات خود نوشته که دران آوان که در بعضے بنادر چین بودم که کشتی از جانب فرنگستان آمد و اهل آن در غایت ذکاه و فطنته ظاهر شدند ، خصوصاً معلم ایشان که مردے بود سخت زیرک و عاقل و از مطاوی احوالش چنان بوضوح می پیوست که در مراسم سیاحت و سیاحت تهربات و امتحانات بتقدیم رسانیده ، و در مناظر اشیا به نظر عبرت و بصر حیرت نگریسته ، چون دران ایام خاطر استماع عجایب غرایب بحر شوق تمام داشت ابواب اختلاط با معلم مذکور

انفتاح پذیرفت و از مستغریات روم و فرنگ سوالات درمیان آمد و جواب هائے شافی و پاسخ هائے کافی از تنگنائے چنان قدم بر منصبه بیان نهاد۔

ازان جمله چون از جزایر بحر فرنگ استفسار واقع شد گفت در بحر فرنگ جزایر کم است و از آنچه مشهور است یکے جزیره است که آن را سنت خوانند و اهل آن از زن و مرد و پیر و جوان در قد و قامت چون کودک هفت ساله اند و ایشان در مراسم جمال در نهایت کمال باشند و ایام اعمار ایشان امتداد پذیرد اثر پیری و شیخوخت را در مطاوی اوضاع و احوال شان یارای مداخلت نه بود، بدان نه بود بدان سبب شیخ را از شاب و صغیر را از کبیر دران مکان بسهولت تفرقه نتوان کرد و این حالت از تاثیر هوای آن مقام است که بغایت روح افزا است، اما وصول به آن جزیره هر کس را تیسیر پذیر نیست زیرا که دریائے که برمر آن است در زمستان یخ می بندد و در تابستان پاره پاره جدا می گردد و بواسطه تموج برکشتی صدمت زده آن را مضطرب می ساز۔

دیگر جزیره ایست که آن را استلنت خوانند، اهل این جزیره از مرد و زن توانا و قوی هیکل باشند و خورش ایشان جز ماهی و عسل نه بود و از تغت گاه فرنگ تا این جزیره در مدت یک ماه می رسند اگر همه وقت باد موافق باشد و به این جزیره سقرلات کم بها می آرند و به قیمت می فروشند زیرا که دران جزیره سرد و برد در غایت شدت باشد و دریائے آن در فصل زمستان یخ می شود و در تابستان

در موج کمتر باشد و بزبان فرنگی استنت دریائے یخ بسته را گویند و متاع آن جزیره سوم و ماہی قدید است و گویند ماہی آن تا ده سال می ایستد و آن را چون ہشمہ خرمہا می بند و بہ اطراف و نواحی می برند و عسل دران جزیره چندان است کہ اتباع آن عادت نیست و از عجایب او آن است کہ دروے شش ماہ روز است و شش ماہ شب -

دیگر جزیره ایست کہ آن را یلندہ [Holland ?] گویند [f. 177a] و آن بندرے است از بنادر فرنگ و آن بقرب بروافع است و سکان آن موفور [؟] ولاء و نعماء آن غیر محصور است - دیگر جزیره انکانت [England ?] است کہ در غایت و مہمت و نہایت فسحت است و دران دو حاکم است یکے مرد و دیگر زن و بر ہر نصفے ازان جزیره حکومت دارند و بہ تابعان ہر یک ازین دو حاکم بہ اسمے موسوم اند چنانچہ اتباع زن را انکراس [Anglais] و توابع مرد را سکتن [Saxons] خوانند و تمامت قوم آن جزیره دلیر و شجاع باشند و لہذا دران حدود بہ سراق دریا اشتہار دارند و اہل سفاین آن بحر را از ایشان خوف و ہراس بسیار باشد¹ -

و تجاری گوید از معلم فرنگ استماع افتاد کہ گفت روز: در اثنائے مرور و عبور درین بحر بجزیرہ رسیدیم چون پیش ازان آن جزیرہ را نہ دیدہ بودیم و از احوال و اوضاع آن خبر نہ داشتیم چندانے را از خود پیشتر جہت استعلام دران جزیرہ فرستادیم بعد

1 This could either be a reference to the piratical activities of the Saxons or of the Englishmen. Most of the information of this region is based on older books like that of Abū Ḥāmid Urdūsī.

از ساعتی باز گشتند و گفتند مکانیست خوش فضا و راحت افزا ، اما از آدمی زاد کسی در آن ساکن نیست ، پس میوه چند آوردند در غایت خوش رنگی و نهایت خوشبوئی بر شکل سیب لیکن جهت احتیاط کسی به اکل آنها مبادرت نه نمود تا غلابی را بخوردن آن تکلیف نمود چون بخورد گفت لذت آن بسیار خوب است لاجرم چندی دیگر می نیز بخوردن آنها رغبت نمودند ، اما خاطر من بدان تمایل نه نمود چون ازان جزیره برگزشتیم و روزی هندی برآمد هر کس که ازان میوه خورده بود ذکرش چون ذکر اسپ گردید ، بعد ازان ایشان را جماع با عورت تیسیر نه پذیرفت بلکه با اسپ و بظاھر آن مجامعت می نمودند -

اما عجایب و غرایب دریا از دایره تعداد و احصا خارج است و آنچه به قبول فریب و از فضول بعید است سمت ایراد پذیرفته آید ، ازان جمله ابو حامد گوید که وقتی در بحر روم می شتافتیم ناگه ذره جلی می نمودار شد و بران نارنج سرخ می نمود ، من از غایت نظارة او نه گمان بردم که همانا از تھار دران نزدیک افتاده پس قصد گرفتن آن کردم ، چون نیک نگریستم آن حیوان بود ، به سنگ ملتصق ، چنانچه قلع آن به زور تیسیر نه پذیرفت ، لاجرم کاراد بران راندم آن نیز موثر نیامد ، پس نیک مشاهده آن نمودم ، نه دروئی چشم بود و نه سر لیکن گمان بردم که دهان او به موضع التصاق چفسیده کیست ، زیرا که چون دست بر او می زدم از آنجا دست تنفسی ظاھر می شد و لعاب جاری می گشت و هر گاه دست از باز می گرفتم حرکت می کرد -

دیگر ہم ابو حامد گوید کہ در بحر روم برفراز سنگے نشسته وضو می ساختم ناگاہ از زیر آن سنگ دم مارے زرد کہ بران نقطہا بود ظاهر شد ، پس ترسان و هراسان از جائے برجستم مقارن آن [f. 177b] حال سرخرگوشے زرد کہ بران خالہا سیاہ بود و چشمہائے بزرگ داشت از زیر سنگ پدید آمد و بہ من قصد او گشته بہ خنجرے کہ باخود داشتم برسر او زدم و آن بر او کارگر نیامده بخود را بہ آب انداخت ، پس مشاهده نمودم کہ بدن او پنج مار بود و بر ہمہ یکے و طول سر مارے سہ گز و ہم دران چند روز رفقائے من ہم ازان جنس یکے را صید نموده و سر او نرم تر بود از خرپزہ ، لیکن ہیچ قاطعے بران موثر نہ می آمد و چون پوست آن را سلخ می نموده رقت جلدش از پوست سر زیاد بود ، و گوشت آن در مری دنبہ کوسفند مشابہت داشت ، و دروے ہیچ استخوان نہ بود و ملاحان خبر دادند کہ این حیوان بغایت بزرگ می شود چنانچہ در زیر کشتی درآمده آن را منقلب سازد و او را ارنب بحری می گویند ۔

و از تجارے منقول است کہ چون ازان معلم فرنگی از عجایب و غرایب این بحر سوال نمودم گفت وقتے دو جہاز بزرگ از بندر ولندہ [یلندہ ؟] بہ سوٹ ملنک روم سفر کردند ، پس مدتے در کشتی کہ ماہتاب بود و باد نیز بہ اعتدال می وزید و ہر دو کشتی متعاقب یک دیگرے رفتند و اہل کشتی خوش حال و فارغ البال بودند جزیرہ از دور نمودار شد ، اہل جہاز کہ پہن ازان

مکرر بدان موضع رسیده بودند و هیچ گاه جزیره دران جائیگاه مشاهده نه کرده از ظهور آن صورت متعجب و متحیر گشته به گمان آن که معلم راه غلط کرده به او به تعرض و اهانت برخواستند و معلم در اشارات و علامات موضوعه نیک نگریسته گفت یقین دارم که کشتی از نهج صواب انحراف نیافته و از آنچه شما آن را جزیره گمان برده اید ماهی خواهد بود که از تعرد دریا به ظاهر آمده مقارن آن حال دیدند که آن جزیره در حرکت آمد و اهل کشتی قول معلم را تصدیق نموده به اطفاع شموع شعلات مبار نمودند و معلم کشتی را از سمت بجانب دیگر مایل ساخته در مراسم اجرا و امضاء مساعی مجهوده به تقدیم می رسانید تا صبح بردمید و هوام ظلام روئے به کتام خویش نهادند و آن جزیره ساعت به ساعت در آب اغتراب می نمود تا بعد از ضربات دهل و خشبات بالحدیه مستدر و مغمور گردید -

و ایضاً معلم فرزگی گفت وقتی دو کشتی درین دریا متعاقب یک دیگر می رفتند شبی قریب بوقت صبح جزیره بزرگ در نظر اهل جهاز درآمد، چون دران حوالی جزیره گمان نه داشته به گمان انحراف از جاده صواب با معلم رایت مجادله برافراشتند، چون باد تند بود و گردانیدن کشتی به صوب دیگر متعذر، به ضرورت کشتی را به حالتی باز گذاشتند و درین اثناء و صبح بردمید و بوضوح پیوست که آنچه آن را جزیره پنداشته بود پشت ماعی^۱ [f. 178a] چون سجر کشتی بران بود لاجرم توپهای

1 Here ends fol. 177b. The next folio is are wrongly marked as 179a & b onwards. We have maintained the true serial and has treated them as fols. 178a and 178b. because the narration continues uninterrupted.

بزرگ را بجانب او انداختند تا بعضی از آنها بردے رسیدہ ،
در حرکت آمد و از پیش برکنار رفت ۔

آدم آبی ۔ و نیز تھارے گوید چون از معلم فرنگی
سوال سوال نمودم کہ خدمت آدم آبی را دیدہ و آن در کدام
دریا می باشد ۔ گفت من بارہا دیدم و اکثر در بحر روم می
باشد و ہر کہہ دران بحر سفر می کند آدم آبی را می بیند ۔
و ایشان از دریا برآمد برکنار جزیرہا می نشیند و بخواب می
روند چون صدائے بہ گوش ایشان رسد با جہازے از دور
پیدا آید خود را بہ آب می اندازند ۔ و چون پرسیدم کہ
شکل و شمایل و خردی و بزرگی آدم آبی چگونہ است ؟ گفت
آدم آبی در شکل و شمایل و اعضا و اجزا چہن آدم خاکی
است ، الا در دو چیز یکے آن کہ سخن نمی کرد ، دوم بہ
دستور آدم خاکی بزرگ نیست بلکہ بقامت و جثہ چہن کودک
پنج شش سالہ می باشد ، اما در حسن و جمال بدرجہ کمال
اقران دارند و صفوت اجسام شان چنان است کہ گوئی از
سیم خام ریختہ اند و ابدانشان را بہ مے سر خویش می
پوشند و رائحہ مشک از موعے شان می آید ۔ و بیشتر بوقت
برآمدن آفتاب از دریا برآیند و برکنار بحر و جزایر نشستہ
بدست خویش سر خود را شانہ زنند و گاہ ہم دران مقام بخواب
روند و ایشان گران خواب ہاشند و اکثر چنان شدہ کہ در
خواب ایشان را گرفتہ بہ کشتی می آرند و ہنوز در خواب
باشند و چون از خواب بیدار شوند اضطراب نمایند لیکن در
خشکی بہ آدمی بہ زہر می نیابند ، اما در آب چنان نیرو مند

باشد که یکس از آنها چون هنگام تندی باد بکشتی در
 اویزد کشتی از جریان باز ماند و چون بدست آدم خاکی
 افتند چیزے نه خورد و مغموم و محزون گردند و دمبدم نصارت
 و لطافت شان انتقاص می پذیرد تا چون کل که حرارت آفتاب
 بدورسد پژمرده و افسرده گردد، چون به وضوح پیوندد که
 اگر روزے چند هم چنین محبوس خواهند بود نه زیند البته
 بمیرد، ایشان را بدریا رها کنند پس چون ماهی در حرکت آیند
 و چون ضفدع [؟] هرروزے آب بایستند و گاه بقدر چهار ذراع
 از سطح آب بر هوا جهند -

و محمود بن عبد الله نیشاپوری گوید که دران اوان
 به تصنیف و تالیف کتاب جامع البر و البحر مشغول [f. 178b]
 بودم شخصی از اهل روم در بعضے اسفار رفیق من شد
 و گفت در بحر روم بسیار سفر کرده ام و دران آدم آبی
 بسیار دیده ام - گفتم بگوی چگونه دیده؟ گفت آدم آبی
 در بحر روم می باشد تا به سرحد فرنگ دوران بحر در هر موضع
 که آثار آدم آبی باشد اهل جهاز چون بد آنجا می رسند به
 اندیشه و احتیاط تمام ازان مقام می گذرند که یکس از اقویائے
 اعدائے سفاین درین بحر آدم آبی است و از بیم ایشان کس
 برکنار جهاز نه نشیند و به خواب نه رود زیرا که بسیار شده
 که مردم را از کنار کشتی ربوده اند و به میان دریا برده،
 و این عمل از ایشان بدان سبب ممت وقوع می باید که
 آدم خاکی را بغایت دوست دارند، چون یکس از او میان بری
 فرادست ایشان افتد او را از دست یکدیگر می گیرند و بمنزل

و بمقام خویش برده با او مراسم داد و اتحاد به تقدیم می رسانند و انواع ماکولات نزد آورده به اکل آنها تکلیف می نمایند چون آثار حیات از به ظهور نمی آید مایوس و ناامید گشته از وی کنادی [؟] گیرند و ایشان را درین بحر مکان معین و مقدم مقرر است، چون جهاز بدان موضع برسد اگر باد مراد سریع المبوب بود اهل کشتی به شادی و نشاط مبادرت نمایند زیرا که چون باد ساکن بود ایشان کشتی را دریا بند و بواسطه آویزش ایشان سفاین از جریان باز ماند و بسیار بود که عابر بغرق و هلاک شود و اگر باد برخلاف مراد وزد با اهتزازش [؟] ضعیف بود غمگین و حزین شوند و دران حال توقف لازم گردد و ایشان در سواد شب کشتی را احاطه نمایند و از جوانب جستن گیرند و بسیار کس را به ربایند - و تجار می گوید که از رفیق رومی استفسار نموده ام که خدمتت را بمکان آدم آبی گذر افتاده [؟] گفت من دوباره بمقام ایشان رسیدم و دو عجایب دیدم - گفتم چگونه؟ گفت یکبار جهاز ما نزدیک به جزیره آدم آبی رسید و دران حال توج و تهیج در بحر پدید آمد، دران جزیره جائے بود که اگر ضرورتی واقع شدی کشتی را دران مجال توقف و آرام بودی به خدمت موج، بد آنجا برسیدی لاجرم کشتی را بدان موضع بردیم و لنگر انداختیم اما از آسیب آدم آبی ترسان و هراسان می بودیم و به نظر حزم و احتیاط در مناظر کار و کردار یکدیگر می نگریستیم، چون روزی چند به توقف و مقام بگذشت و بحر از طغیان و هیجان باز ماند، ناخدایان اهل کشتی و

کارگران را بکشیدن لنگر اشارت نموده آن گاه هر جهد نمودند مفید نیفتاد و تحریک آن تیسیر نه پذیرفت ، پس ناخدائے غواصے به فور گردانید تا اگر به چیزے درمانده بود به استخلاص آن مبادرت نماید ، چون غواص به دریا فرو رفت بعد از ساعتے به شتاب و اضطراب تمام بیرون آمد ، بیہوش در افتاد - چون به هوش آمد گفت آدم آبی به لنگر در اویخته [f. 179a] عبور [؟] ممانعت می نماید ، پس معلم گفت آدم آبی غایت آدمی گیری به تقدیم رسانیده که به قصد اضرار متعرض خواص نه شده و گذاشته که او خیر به ما آورده لاجرم بر ما فرض است که نسبت باو طریق انصانیت سلوک درایم و هدیه نزد او باز فرستیم پس گفت آدم آبی دو چیز را دوست می دارند یکے آدم خاکی و دیگرے گربه ، آن بحال گربه را ارسال نمایم اگر به قبول آن تلقی نه فرمایند آن گاه به اتحاف آدم خاکی توسل نمایم ، پس گربه را که جهت همین کار در قفس انداخته آورده بودند بدر کردند ، در حال آدم آبی لنگر را گذاشته باخذ گربه مبادرت نموده مقارن آن حال لنگر را کشیده کشتی را دریای ساختند و آن غواص از خوف و هراس تا قریب یکماه بیمار بود - و عجایب دیگر آن که یکبار در بحر روم در سفر بودم ناگاه جہاز به قریب جزیره رسید آنکه باد مراد در غایت اهتزاز بود از رفتار باز ماند و بر یک جانب میل کرده نزدیک بدان رسید که مقلوب گردد پس ناخدا بفرمود تا بادبان را فرود آورند و کارگران را اشارت نمود که در نواحی جہاز به قعر آب نگرند ، چون

نیک نگریستند خیلے از آدم آبی را دیدند کہ دست ہر طرف
 کشتی نہادہ بودند و از جریان باز می داشتند پس معلم
 گفت ایشان آدم خاکی می طلبند و ہر چند تفحص نمودند کسی
 کہ لایق انداختن در آب باشد ہم نہ رسید ، لاجرم معلم
 تدبیرے بیندیشید و از جامہ و ہنبدہ آدمی ساختہ بدریا
 در انداخت پس ایشان کشتی را گذاشتہ روے بدان صورت
 نہادند و آن را از دست یکدیگر ربودہ بہر جانب می متافتند
 چون باد مراد در امتزاز بود در ساعت ہادبان را برافراختہ
 کشتی را جاری ساختند و بہ این تدبیر از دست آسیب آن
 قوم رہای یافتند - وہم رفیق روسی گفت کہ اہل کشتی را
 درین دریا بعد از اندیشہ باد و طوفان اندیشہ آدم آبی
 است و اہل روم آدم آبی را دنبکر [؟] مالکے گویند یعنی
 مالک دریا - چون ہرسیدہ شد کہ آدم آبی نیز چون آدم خاکی
 نیز بر پائے استند و زان می رود یا نہ [؟] گفت ہیچ کس
 ایستادن و راہ رفتن او را نہ دیدہ و اما دست و پائے
 او چون دست و پائے آدم خاکی است ، چون خواہد کہ
 از دریا برآید مانند ضفدع از آب بہ جہد و درکنار دریا
 برسنگ و ریگ بنشیند و ہر دو پائے دراز کند و همچنان
 پائے دراز کردہ بخواب رود و اگر خواہد کہ بہ دریا شود
 یک دست ہر زمین نہد و بیک جستن خود را بہ آب در اندازد
 این است نبدے از عہایب و غرایب بحر روم و فرنگ و بعضے
 دیگر در بیان ہلاد سمت تبیان پذیرفتہ آید انشاء اللہ العزیز
 [f. 179b] و مستوفی شعبہائے بحر اوقیانوس بحر علاطیقون

و آن را دریائے ورنگ نیز گویند برطرف شرقیش ولایات هند و بمدرید و بعضی از فحو غربی [؟] و ورنگ است و بر جنوب دشت خزر که آن را دشت قباچاق خوانند و بر غرب ولایات ورنگ و قرم صوص [؟] و قسطنطنیه و غیر آن و شمال بحر محیط است - و درین بحر قریب دو هزار جزیره است و هنگام کوتاهی روز بعضی ازان جزایر تاریک شود و بدین سبب آن را ظلمات خوانند و اشهر جزایرش جزیره فاریناست و آن جزیره است بغایت معمور و خاق بسیار دران توطن دارند و طول این جزیره را صد و شصت فرسخ گفته اند - و در بعضی کتب هیأت آمده که دران جزیره درختی است بغایت بزرگ هرگاه آفتاب به برج حمل تحویل نماید هر کس هر سوال که ازان درخت کند مطابق واقع جواب شنود و در غربی این جزیره چهار جزیره است که هر یک را پنجاه گز طول و پنجاه گز عرض گفته اند و در دو جزیره ازان مردان ساکن اند و در دو دیگر زنان و در میان مردان و زنان سی پنج فرسخ مسافت دریاست و مردان در وقت معین در کشتی نشسته به جزیره زنان روند و چند روز با ایشان صحبت داشته بعد ازانکه زنان آبستن شوند باز گردند و چون آن زنان وضع حمل نمایند اگر پسر باشد به جزیره مردان فریستند و اگر دختر باشد نزد خود نگاه دارند و شرح بقیه جزایرش از کتب هیأت معلوم گردد -

و اما خلیج سیوم که متصل است بحیط بحر شرق است و در شرقی او ولایات و صحاری یاجوج و ماجوج است و در

جنوبی او کیمال و قرغز سلنکاست و در غربیھش مواضع ستوربه و ایسور و ظلمات است و در شمالیھش جزایر ظلمات و بحر محیط است - این است خلیجات سبعه کہ از بحر محیط جهت خفض و رفع زمین به میان خشکی درآمدہ - و بحر خزر کہ بحر طبرستان [the Caspian Sea] است و آن را بحر جرجان و کیلان و بحر دوار نیز گویند^۱ و به غلط به قلازم اشتهار یافته بہ ہیچ یک از خلیجات مذکورہ بحر محیط اتصال نہ دارد و مسافر برراہ خشکی بہ چهل روز بگرد او تواند آمد - و او مدورالشکل است مایل بہ طول چنانکہ طول او ہشت صد میل است و عرضش شش صد و زیادہ و کم نیز گفته اند و او را مد و جزر نہ باشد اما موجش قوی بود و بقصہ^۲ خزر منسوب است کہ برکنار رود اتل است و بطلیموس آن را دریائے ارقانیا خوانند و برطرف شرقی این دریا خوارزم و سقین و بلغار است و برشمالی دشت خزر و برغربی الان و کوه لکزی و اران و برجنوبی کیلان و مازندران و زمین این بحر کل است و بدین سبب آبش تیرہ نماید و درین بحر لؤلؤ و جواہر نہ باشد و آبش شور است و فلجہ^۳ اسکندریہ فرنگ بہ طرف کوه لکزی با این دریا چنان نزدیک دارد کہ مسافت درمیان دو دریا همان کوه است و آن مقدار دو سہ فرسنگ باشد و درین دریا گردابے عظیم و سخت جذاب بود چنانچہ از مسافت بعیدہ کشتی را بہ قعر خود

1 Cf. 'Ajā'ib al-Ma'ālīqāt, p. 193. See also *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 22, 180. It was known after the Khazar people.

در کشد و غرق گرداند و در مسالک المعالک آمده و نزد عوام نیز اشتهار دارد که موضع گرداب منفذ این دریاست با بحر قرنگ و مستوفی حکم به ضعف این قول کرده و دلیل گفته که زیرا که فلجہ اسکندریہ محدث است و پیشتر زمین خشک بوده و معموره و اگر این روایت درست بودے باہستے کہ آن زمین نیز پیوستہ دریا بودے .

و مستوفی گوید درین دریا کما بیش [f. 180a] دو بیست جزیرہ است مشاہیرش جزیرہ آبسکون است کہ سلطان محمد خوارزم شاہ از بیم سطوت چنگیز خان دران گریخت و ہم دران روزگار حیاتش سیرے گردید۔ اما اکنون جزیرہ مذکورہ در آب مخفی است سببش آن کہ چندین رود بزرگ مثل رود اتل و کر و ارس و شاہ رود و سفید رود از سواہق عمود دران سی ریزد و جیہوں نیز اگرچہ از سواہق ایام بہ دریائے شرقی می ریخت لیکن نزدیک بہ خروج مغول راہ بگردانیدہ بدین دریا سی ریزد ، چون این دریا را بہ دیگر بحار پیوستگی نیست بضرورت زمین خشک را در دریا افزود تا دخل و خرج سمت تساوی پذیرد۔

دیگر جزیرہ سیاه کوه است کہ از فراز آن آب بر سی جوشد و بہ ہمراہی آب چہرے می برآید چون دائق از صغر و اکنون خراب است و نزدیک بہ این جزیرہ کشتی را خطر است۔

دیگر جزیرہ ماران بسے زہر است و ابو حامد گوید بہ قرب جزیرہ سیاه کوه جزیرہ ایست مملو از حیات و ایشان را زہر نہ باشد بلکہ بہ ہیچ چیز متعرض نہ شود چنانچہ مرغان در ایشان بیضہ نهند و بچہ بیرون آرند و گزندے بہ ایشان نرسد و

و آدمیان پائے برآنها نهند و به دست فرا گیرند و به گردن در آویزند و در جمیع این احوال از ایشان تعرض به وقوع نیاید -
دیگر جزیره جن است - ابو حامد گوید درین جزیره از وحش و طیر هیچ چیز نه باشد و گویند دروے جن رخت اقامت نهاده و شبها ازان آواز هائے مهیب مجموع گردد -

دیگر جزیره غم است - و سلاما ترجمان گوید دران اوان که از جانب واثق بالله [842-846 A.D.] برصالت نزد ملک خزر می رفتم بران جزیره عبور افتاد گوسفند نامحضور که در تحت ملک کسے نه بود دران دینه شد پس اهل کشتی دروے در رفتند و بسیاری از آنها را صید نموده آوردند و دران جزیره اشجار غیر مشمره و میاه جاریه بسیار مشاهد گردید -

دیگر جزیره باکو است که متعاضی با کویه است و آن فی الجملة معموری دارد و از آنجا نطف سیاه و سفید و قیر آرند و بقیه جزایر آن از کتب هیأت به وضوح پیوندد -

و اما دواب عجیبه و حیوانات غریبه درین بحر بسیار و بی شمار است ازان جمله ابو حامد در بعضے مولفاتش آورده که امیر المومنین الواثق بالله شبے بخواب دید که سد ذی القرنین که بحدود مشرق است سمت انهدام پذیرفته و گروه یاجوج و ماجوج ازان آهنگ خروج دارند - خلفیه را ازین خواب خوف و هراس بے قیاس برخاطر مستولی گشته سلاما ترجمان را جهت استعلام و استخبار بدان جانب کسبیل کرد - سلاما گوید چون به ولایت خزر رسیدم باملک آن حدود اتفاق ملاقات افتاده تا پنج روز مرا نزد خود نگاه داشت در خلال آن ایام اوازه [f. 180b]

در افتاد کہ صیادان روز از دریائے بحر ماہی صید نموده اند کہ بے نشاء عجایب و شائبہ غرایب نیست لاجرم بہ تماشائے آن شتافتیم ، دیدیم در غایت بزرگی و نہایت سترگی ریسمانہائے مطہر از گوش او گذرانیدہ جمعے کثیر او را بجانب صحرائے کشیدند مقارن آن حال گوش او کشادہ گشت در جاریہ با جمال کہ مویہائے دراز داشت و از ناف تا پستانش بہ پردہ مستور بودہ ازان جائے بیرون آید چون نظرش ہرین جمع افتاد آہنگ جزع نمود و بشمودن رونے و کندن مونے مشغول شد صیادان او را گرفتہ بہ گوشہ بردند و او همچنان مضطرب الحال و متوزع البال می بود تا بس از انقضائے سہ ساعت ہمد دیگر از حیوانات این دریا تنین است کہ بعضی از حالات سابقاً سمت ایراد پذیرفتہ و بعضی دیگر در ضمن حیوانات بحر عز نگارش یافتہ آید انشاء اللہ تعالی و مجمل احوالہ آنکہ عظم جثہ او بمشاہہ ایست کہ چون از سطح آب مرتفع گردد ہنداری سحابی است سیاہ و بہ ہیأت مشاہہ باراست ، چون نفس برآرد آنچه نزدیک او بود از حیوان و نبات بسوزد چون آزار و اضرار او نسبت بہ حیوانات از حد تجاوز نماید خداوند سبحانہ سحاب را بروے مسلط سازد ، تا شر او مندفع گرداند کما بینا فی الخواص السحاب ۔

و صاحب عجایب المخلوقات حیوانے را کہ ہر انوشیروان بعد از اتمام سد بحر ظاہر شد از حیوانات این بحر عد کردہ و بیان آن این است کہ چون نوشیروان از بنائے سدے کہ

که میان کشور ترک و ملک عجم است فارغ گردیدند سریر خویش را بربالائے سد نهاده به سجود درآمد و شکرایزدی به تقدیم رسانید، درین اثنا جسمی مهیب و شبحی غریب از دریا برآمده متوجه سد گردید سپاه کسری به گمان آنکه آن هدوئے است که قاصد تخریب سد است دست به آلات متمیز و ادوات خون ریز بردند - چون نوشیروان از توجه آن شبح و داعیه سپاه خبر یافت تبعه^۱ خویش را از تعرض بدان امتناع فرمود و گفت ظن من بخداوند سبحانه آنست که سعی و اجتهاد دوازده ساله مرا باطل نه گرداند و حیوانی را بر من که مظهر قدرت اویم مسلط نسازد، هنوز نوشیروان سخن تمام نه ساخته بود که آن پیکر مهیب در رسید و فریاد برآورده که ایها لملک من از ساکنان و این ثغر را هفت بار معمور دیده ام و هفت بار خراب و خداوند سبحانه الهام کرده بود مرا که ملکے که عصر او عصرتست و صورتش صورت تو به تعمیر این سد سبادت [f. 181a] نماید پس ازان اختلال را الی یوم القيامة در مطاوی آن مجال مداخلت نه باشد و گمان می برم که آن ملک تو خواهی بود پس ازان دعائے در حق نوشیروان بتقدیم رسانید و او را دران مساعی مجهوده احسنت و شایاشها گفته، از نظر غایب گردید چنانچه نه هنداشتی که در فضائے هوا پرواز نمود یا بدریا فرو رفت و الله الموفق -

1 Cf. *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 180.

تقریر بعضے از مہر و مجال میاہ چون بحیوات وانہار و عیون و آبار کہ در ربع مسکون خالی از نشاء عجائب شایبہ غرابت نیست

برطایع صافیہ و ضمائر زاکیہ مخفی و مستور نہ ماند
کہ عنقریب عز بیان و شرف تبیان پذیرفته آید کہ نزد حکماء
اصول میاہ 'عیون و آبار و انہار و بحار حیز بخارات متصاعده
نیست چنانچہ ہدور دولابی مدام بخار از بحار و بحار از بخار
متولد می گردد و حتی تبلیغ الکتاب اجلہ ذالک تقدیر العزیز العلیم
پس بوضوح پیوستہ کہ عنصر آب در علمہ اسباب ہا در لباس
بحار و انہار و یا در کسوت عیون و آبار جلوہ گر است چون
باید بہ او 'قلم و اعتقاد رقم مہم خلیجات و شعبات کہ از
اعظام بحار ربع مسکون اند بہ انصرام رسیدہ آید ، خامہ مشکین
شمامہ را داعیہ تعداد انہار و عیون و آبار و ایراد عجایب و
غرایب و سایر متعلقات آنها دامن گیر گشتہ ، احوال ہر یک
را بہ ترتیب حروف ہجا بر لوح انشاء ثبت و ارقام می فرماید ،
اما انہار جاریہ در اقطار عالم و ساریہ در السنہ و افواہ
بنی آدم بقول صاحب جغرافیا دوہست و چہل نہر است طول
کمترش پنجاہ فرسنگ است و بزرگ ترش ہزار فرسنگ و جملہ
را مبداء از جہال است و مقطع یا بحار یا بطایع و در ممر ابن

نہرہا بدین [؟] و قری واقع است کہ از آن ہا اشفاق گیرند
و این ضعیف بقدر وسع و امکان بہ ایراد مشاہیر آنها مبادرت
می نماید منہ الاستعانة و علیہ التکلان -

نہر اتل^۱ - این نہر از جبال آس و روس و بلغار و دیار ممرہ
سلنکا و کیمال ہر می خیزد [؟] چون جمع می شود از دجلہ
بزرگ تر می گردد پس ہفتاد چند شعبہ از آن بیرون آید کہ
ہیچ کدام را عبورت بہ آسانی دست نہ می دہد و ہا این
ہمہ در اصل نہر ہیچ تفاوت نہ می رود و ولایت و صحاری
بسیار از آن آب معمور و آبادان است و ازین شعبہا بعضی
در بحر ہرن و بعضی در بحر شرقی می ریزد و اما اصل نہر اتل
در بحر خزر ریختہ بہ او منتهی می شود، و آب این نہر
[f. 181b] در غایت عذوبت باشد و در فصل زمستان یخ
می بندد و حدت آن چنان بود کہ زیادہ از دہ فرسنگ و قبل
تا می فرسنگ بحر خزر را از مصب خویش ہشگافد و با او
التیام و امتزاج نہ گیرد و درین مسافت لون و حرکتش پیدا
و ہویدا باشد و طول این نہر شش صد فرسنگ است و
صاحب غرایب الموجودات گفتہ این معوج المسلك است،
چنانچہ از روس بہ بلغار آید و بہ میان کیمال پس بہ ظہر
بلغار آید و باز بہ روس گردد پس پرتو عبور ہر زمین برطاس
اندازد و آن گاہ در بحر خزر افتد -

و درین نہر عجایب بسیار و غرایب خارج از دایرہ

1 - نہر اتل - The whole account tallies with that of the 'Ajā'ib (ibid.) pp. 248-249.

شمار است ، ازان جمله احمد بن فضلان که رسول مقتدر بالله بود به سوئ ملک بلغار ، گوید از تکین والی ولایت مذکور شنیدم که گفت یک بار در اثنائے طغیان نهر اطل اوازه افتاد که مصحوب سیلاب پیکر عجایب ماب و هیکل غرابت انتساب آمده ، چون به تماشا برآمدیم شخصی دیدیم بصورت انسان طول قامتش دوازده ارش و سایر اعضایش مناسب آن ' هر که نزدیک او رفتی دمت فراز کرده او را بگرفتی و اعضایش را در هم شکسته بینداختی و چون حوالے فرادستش افتادی در ساعت از پایش در آورده به اکاش مبادرت نمودی عاقبت به لطایف الحیل او را در قید کشیده مسلسل گردانیدیم ، چون از منزل و مقامش باز رسیدم اشارت بدریا کرد دانستم که مولد و مقامش جزایر است ، پس او را کشان کشان به شهر آوردیم چون چشمش بر مردم می افتاد بدستور سیب با هم می برآمد و جمله می نمود ، تا به درختی به خیال جسم او را بسته نگاه داشتم بعد ازان داعیه استعمال و انتخاب منزل و مقام و قوم و قبیله آن پیکر غرابت اساس برخاطر استیلا یافته رسولے نزدیک ملک ایسو که در اقصی اقلیم هفت است فرستاده زحدوث آن و حادثه اعلام نمودیم و از حقیقت احوال این نوع آدمی زاد استفسار فرمودیم ' بعد از مدتی فرستاده باز آمد و خبر داد که ملک ایسو می فرماید که در السنه و افواه مردم این حدود شایع و دایر است که در بعضی جزایر این نهر قومے بدین شکل و شماهل هستند اما نه ایشان را بواسطه عدم

تعارف کشتی درمیان ایشان امکان خروج ازان جزیره و نه مردم را بسبب خوف و هراس تمنائے وصول به اما کن ایشان ' و اگر ازان قوم کسی درین ولایات افتد آن نه به اختیار او باشد بلکه سیلاب او را رانده بدین سواد آورده بود و صاحب غرایب گوید رسولی ملک بلغار از ولایات ایسو خبری که آورد این بود که آن شخصی که شما از حقیقت حال او باز پرسیده اید از گروه [f. 182a] یاجوج و ماجوج که آب او را بدین حدود درانداخته به آن جمله چون ملک بلغار کلام را بدین مقام رسانید گفت اے رسول ترا آرزوی آن می شود که شخص را بینی - گفتم بلے - پس مرا به جانبی بردند - دیدم شخصی به هیأت مذکوره به درختی عظیم به رسنهای جسم مشدود و برگرد او استخوان بسیار از حیوانات افتاده آن حال گاوے را نزد او انداختند در ساعت او را کشته پوست و گوشت آن را لغت لغت کنده فرو خورد پس از مشاهده آن پیکر مهیب لغتے متفکر و متحیر مانده شکرایزدی بتقدیم رسانیدم و آن شخص همچنان مقید و مسلسل می بود تا در همان ولایتے برسینه او پدید آمده مریض گردید و چندے رنجور بوده و عاقبت به همان مرض در گذشت و صاحب عجایب در معرض بیان طوائف انسانی دو طایفه ذکر کرده موسوم باتلی و شخص مذکور را ازان طایفه گردانید پس بوضوح پیوسته که آن نوع از انسان از عجایب نهر مذکور بوده و الله اعلم -

نهر ابره - در ولایت اندلس است و از وی کسی عبور نه

تواند نمود مگر روز شنبه تا وقت فروشدن آفتاب که دران روز بیمار آمد و شش روز دیگر جریان باشد و گزشتن تیسیر نه پذیرد و بر لب آن دریا به وضعی که ازان جانب آن سفر متعارف نیست بواسطه آن که چون از آنجا بگذرند دره تنگ باشد که سنگ آن آدمی را بجانب خودش کشد و نزد او گردا پیست است که دران غرق سازد ' بتی مسین باشد که بر پیشانی او نوشته اند لا تجاوزنی فانک لا ترجع یعنی از این جا در مگذر که باز نیائی کما قال بعض الشعراء بیت :

جاذب آدمی بود آن سنگ
می کشد او بخود زیک فرسنگ

بتی از مس همی بران سر راه
کرده است آنکه بوده آنجا شاه

پس بران بت نوشته آن خسرو ،
که چون اینجا رسی به پیش مرو

و صاحب تحفة المصائب گوید مصیبت این نهر بحر شام است و امتداد دویمت و دو میل است و دروسے ماہی باشد کہ به دیگر جائے نہ بود و آن را ترحتہ گویند و عرایض و زیادہ بر یک شوک نہ دارد ۔

نهر آذر بائیجان ۔ صاحب تحفة الغرایب گوید در آذر بائیجان نهرے است جاری کہ چون ازان مملکت بیرون رود سنگ شود ، صحیفہ صحیفہ ۱ ۔

نهر ارس ۔ از جنوب به شمال می رود و از جبال فالیقا

1 Cf. 'Ajā'ib al-Maḥlīqāt, p. 250.

و ارزن الروم بر می میزد و به هر ممالک ارمن و آذر بائیجان و آران می گذردد به آب کروفر اسو انضمام یافته^۱ ، در حدود ولایت گشتامپی به دریائے خزر می ریزد و این ولایات را که بر بحر این نهر است ازان ارتفاع بسیار است و طول آن صد و پنجاه فرسنگ است و مستوفی گوید در عجایب المخلوقات آمده که هر کس بدان گذشته باشد چنانکه همه زیرین او فرا آب بوده چون پائے برهشت عورت عسر الولادت زند وضع حملش سهولت پذیرد و در بعضی کتب دیگر آمده که صاحب علت عرق بدنی که آن را به فارسی رشته گویند چون بدان آب بگذرد چنانکه پائے او تر نشود ازان علت خلاص شود بامر الله -

نهر ابله - به قرب بصره است طول آن چهار صد فرسنگ است و بر دور او قصور و بساتین و ابله را که یکی از جنات دنیا^۲ گفته اند [f. 182b] به اعتبار این نهر است و صاحب عجایب گوید غرایب این بحر ممایبصر است نه نمایدکر و در بعضی کتب بنظر درآمده که این نهر چهل فرسنگ است و بر هر دو جانب آن قصور و بساتین که پنداری هر یک خط نهاده چون دریائے مد بود جمیع بساتین و شعب از نهر مذکور که آب آن شیرین است پر آب باشد و چون جزر بود همه بی آب و خشک به مانند -

1 For Aras see *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 166-168, 176-176.

2 Zakariyā Qazwīnī says that there are four rivers of Paradise on earth

غوطه دمشق - شعب بدان بزمین فارس - نهر الایله بصره

and صعید سمرقند See 'Ajā'ib al-Makhlūqāt, p. 250.

و نهر ایلاقی - مستوفی گوید این نهر به ترکستان است و در گرشاسف نامه آمده این نهر تا بعد چین می رسد و در السنه و افواه سمت اشتهار پذیرفته که بدین ماهی است که هر کس هفته ازان بخورد مفلوج شود و هر که دران غسل کند آن شب احتلام گردد چنانچه جامع البر و البحر این معنی را بدین طریق در ملک نظم کشیده - بیت :

هست رودی بنام ایلاقی * بشنو حالش از تو مشتاق
 ماهی اندروست چون مخلوج * هفته هر که خورد شد مفلوج
 و هر کس غسل می کند زان آب * محتلم می شود شب اندر خواب
 نهر اتراک - به خراسان است و منبع اش جبال است که در حدود نساء و آب زبردست و بر جنوب شان [؟] و دهستان می گذرد منتهی به بحر خزر می شود ، طولش صد و هشت فرسنگ باشد و سخت عمیق بود و قطعاً مجهول گذر نه دهد و سواحل آن از قطاع و سراق خالی نه باشد^۱ -

نهر اسفار - صاحب تحفة الغراب گفته بزمین اسفار خشک رودی است که هشت سال اندر و کمس آب نه بیند ، و سال نهم دروے آب پدید آید و می رود تا انقضائے آن من پس خشک گردد و تا هشت سال دیگر^۲ و هایم برین نسق باشد و سر آن تا امروز سمت انکشاف نه پذیرفته^۲ -

نهر الماس - دریائے است در حدود شرقی و منبع کوهی است که سنگ ریزه آن الماس باشد و آن کوه موسوم بود

1 See *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 8, 376, 377.

2 Cf. *Ibid.*

به الماس دهر که بر سر آن کوه فرود آمدن نه تواند ، لاجرم خود را از فراز کوه به میان این دریا بیندازد و کمتر بود که زنده بماند -

نهر انه^۱ - صاحب مسالک الممالک گوید مخرج این نهر در حدود مغرب از موضع است که آن را فج العروس گویند آنکه به زمین فرو رود چنانکه بر زمین ازان هیچ اثر پیدا نه باشد تا به قرب قریه^۲ که آن می صد و سی میل است - این است انهار مصدره بحرف الف که عجایب و غرایب را در مطا^۳ احوال آنها بوجهی از وجوه مجال مداخلت هست ، اما آنچه از نشاء تازگی و شاهسته طرفه طرازی ساده و هرگران افتاده است بسیار بشمار است و این شیوه در نگارش جمیع انهار و عیون و آبار مصدره بحرف هجا مرعی و مسکون خواهد بود ، پس اگر بعضی انهار و بحیرات و عیون و آبار درین کتاب سمت ایراد نیاید بر مساهله و غفلت نخواهد بود -

اما الانهار المصدره بحرف الباء

نهر باکی - این دریا ازان سوی نهر الماس است ، گویند خداوند سبحانه بدین نهر الهام کرد که بدو پاره شوید و قسم شد پس خواست که بدستور اول فراهم شود و فرمان نیافت [f. 183a] پس آغاز گریه و زاری کرد ، هنوز بدان مشغول ، چنانچه همیشه ازان دو پاره^۴ دریا آواز گریه و شیون بمسامع مردم آن حدود می رسید -

1 Qazwini mentions it as انه (Anah). See *Ibid.*

نہر بلنچر - آن را بکر و میل نیز خوانند و از تحریر صاحب
غرایب چنان بوضوح می پیوندد کہ این دریا همان بحر خضر
است ، بنا بر آنکہ گفته شد انوشیروان برکنار این بحر است
و شخصے بر انوشیروان بعد از اتمام سد ظاهر شد و از
تعمیر و تخریب سد تا هفت بار خبر داد ، ازین بحر برآمد و ہم
درین بحر فرورفت کما بینا فی بحر العضر -

نہر بوی - در صور الاقالیم آمده کہ منبع این بحر
کوهہائے صغانیان و سغد سمرقند است و ہندین شعبہ ازان
جدا مابختہ اند و مدار آبادی مملکت ماوراء النہر خصوصاً ولایت
سمرقند و بخارا و نسق ہر آنست و الیوم بہ دریائے کوهک
اشتہار دارد - و دران نوعے از سنگ فسان می باشد کہ
مد و تمامت قواطع است از کار دوشمشیر و غیر ذالک ، و این
نہر از سمرقند گذشتہ بہ بخارا می رود و بہنگام سیلاب بہ
جیحون ضم شدہ بہ بحر خزر می ریزد و طول بیست مرحلہ است -
نہر بروان است کہ از روم می خیزد و ہم بہ دریائے
روم می ریزد -

نہر باحیہ - در صور اقالیم گوید نہر باحیہ آن است کہ
از کوهہائے اندلس بر می خیزد و بدریائے مغرب می ریزد
و طولش صد فرسنگ است -

نہر بطیحہ - آہے است بہ بصرہ طعمش در غایت عذوبت
است و آن را معدل بن غیلان بہ بصرہ آورد و گویند اہل
بصرہ را فراغت جائے این نہر است ، بدان نسبت ظریفے چون
آنها رسید و بران فعل شنیع اطلاع یافت با ایشان گفت چہ

گویند در حق کسے کہ چہل روز در آب بول کند ؟ گفتند
عقل وے بکاہد - گفت ہفتاد سال است کہ شما بول در نہر
بطیجہ می کنید و می خورید عقل شما چگونه بماند -

نہر بلخاب - این دریا از جنوب ولایت بلخ می آید و منبع
آن جبال بلخاب و ہزار جات است و ناحدود درہ خبر کہ
از قصبات مشہورہ بلخ است از اطراف و جوانب آب ہا باین
نہر منضم می گردد ، چون از قصبہ مذکورہ بگذرد بہ قری
منقسم ، چنانچہ ہژدہ جوئیبار ازان برمی دارد و منتہائے آن
قصبہ اخچہ است و در ایام بہار فاضل آب آن بہ جیحون
می ریزد و طعم آن در غایت عذوبت است ، اگر چند پیش
از تقسیم این نہر حقیر می نماید ، اما در وقت انشعاب برکت
عظیم دران مشاہدہ می رود و گویند این برکت دروے از اثر
دعائے ابراہیم علیہ السلام است کہ در حق بلخ فرمود
اللہم بارک فی انہارہا و اثمارہا - و طول این نہر قریب بہ چہل
فرسنگ و امروز مدار معموری [f. 183b] بلخ برآن نہر است -

نہر بابل - در ولایت بابل نہرے است کہ چون آب آن
نقصان پذیرد و مردم آن حدود برسہ منبع آن روند و جشنے
براراستہ رقص و سرور مشغول شوند و ہر زبان بطریق عبیہ [؟]
پیرا من منبع درآمدہ فریاد برآرند کہ ما را آب باید ، ناگاہ
آوازے بر طریق آواز رعد اوان منبع برآید و مقارن آن آب
جوشیدن گیرد و ایشان مصحوب آب بہ رقص و سرور سبادرت
نمودہ می آیند تا حد اول و شعب ازان مملو گردد و چون آب
زیادہ از قدر مقرر بیاید ، چنانچہ منازل و بساتین و مزروعات

ایشان را بیم غرق بود ، دیگر بار بر سر منبع فراهم آیند و قدری گل سرخ دران انداخته به تضرع و استکانت تمام تسکین غلیان طغیان را التماس نمایند ، آب از فوران باز ایستد و زیاده بر قدر کفایت بیرون نیاید -

اما المصدرة بحرف التاء

نهر توبه - صاحب غرایب گوید نهری است بمغرب که منبع آن صندوق است از سنگ و قفلی بران نهاده اند و در زیر این صندوق شکافه است که آب ازان بیرون و نهری می گردد و چندین شهر و قریه بدان معمور و آباد آنست چون فسق و فجور دران حدود شایع و موفور گردد آب آن نهر نقصان پذیرد ، تا بعدی که خشک گردد لاجرم اهالی آن مملکت بر سر منبع آن نهر رفته هزار مسکین را طعام دهند و دست توصل بدامن توبه و انابت زده یک کوزه آب دران صندوق ریزند در ساعت از زیر صندوق جوشیدن گیرد و بدستور اجرا و امضا پذیرد و آن نهر را بدان سبب توبه گویند -

اما المصدرة با التاء

نهر ثولیه - صاحب غرایب گوید این نهر در زیر قطب شمالی است و بعد آن از خط استواء شصت و سه درجه است هیچ سفینه بران نکذرد ، جهت شدت هیجان و صعوبت توج و طغیان آن ، و بعضی گویند این دریا پیش از وصول سفینه بران در غایت سکونت و اطمینان است ، چون کشتی دران افتد

در تهیج و تموج آید، و کشتی را منقلب سازد و طول آن هزار میل است -

نهر ثور - نزدیک شهر کارزون است و طول آن ده فرسنگ، گویند شرب آن مفرح طبیعت و مستوجب مسرت است -
نهر ثرثار - این نهر در حدود موصل است و قری و قصبات بسیار بدان معمور و آبادان است، گویند مشاهده این بیماری دق و رنج ماخولیا را ببرد^۱ -

و اما المصدرة بحرف الجیم

جیحون - اگر چند تحقیق شراقت و جزالت این در جلد آخر کتاب عز گذارش و شرف نگارش پذیرفته خواهد [f. 184a] آمد اما چون موضع بیان و موقع تبیانش این جا است به ایراد مجمل از اوضاعش مبادرت می رود، بدان ایدک الله تعالی بفضل که نزدیک اکثر اهل حدیث مراد از جیحان که در حدیث السیحان و الجیحان و الفرات والنیل من انهار الجنة واقع است نهر جیحون است و در بعضی روایات بلفظ جیحون نیز آمده، چنانچه صاحب جامع البر و البحر گوید^۱ نظم:

چار جو ست گفت سید ما

کاید از جنت سوے دنیا

شط بغداد پس بدین قانون

هست جیحون فرات و پس سیحون^۲

و این نهر را آمویہ نیز خوانند بسبب آنکه قصبه^۳ آمویہ

1 See *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 177,178.

2 The first three lines were found written on the margin.

به ساحل او واقع است و منبع آن جبال تبت و بدخشان است ، پس شش رود بزرگ دیگر از حدود ختلان و صغانیان آمده بدو می پیوندند ، نامسائے این رودها این است رود بنکی و فاخر این دو رود در ساحت طغارستان به این نهر می ریزد و چهار دیگر که درزاب و کافر نهران و جنکاب و مکردوست از صوب جغانیان آمده در برابر و خشی و قبادیان و ترمذ باین نهر منضم می گردد و اسامی رودها صغانیان را بعضی شعراء چنین در سلك نظم کشیده اند - بیت

درزاب چشم بگذری اے دلبر کافر نهران

جنک آب گوید مثل من کم رود باشد در جهان

و این نهر معوج المسلك است و ناانچه از حدود بدخشان تا حذاء بلخ اکثر از سوی مشرق بسوی غرب آید پس مایل بشمال گشته می رود تا بحدود خوارزم و در سوائف عهد بیشتر قری و قصبات بلخ از جانب شمال از نهر فاخر معمور و آبادان بوده که الان بحداء قبادیان بدین نهر می ریزد و ازین نهر در حدود هزار اسپ و خوارزم رودهایی بسیار برداشته و قری و قصبات موفور بدان معمور و آبادان است و گویند این نهر خراجی است اما وجه آن بر بنده مکشوف نه شده و آنچه در السنه و افواه شایع و دایر است که این نهر از مستحدثات یزد چرد^۱ است در هیچ تاریخ در نظر نیامده و عقلاً و نقلاً نیز ضعیف است - اما عقلاً بواسطه آنکه

1 There were three Yazdjird's III (632-651) was the last one.

نہ دروے آثار صنع و عمل پیدا است و نہ در رود ہائے بہ آن
 منضم می شود ، اما نقلاً بہ جہت آنکہ در تاریخ عجم مسطور
 کہ جمشید و فریدون و کیقباد و کیکاؤس و کیخسرو و غیر ہم
 از ملوک کہ ہر یزد جرد مقدم بودہ اند ازین نہر عبور
 نمودہ اند ، بہ جملہ این نہر چندین ولایت و اماکن را سقی نمودہ
 در بحرہ خوارزم و سیحون [f. 184b] می ریزد و مصحوب
 آنها بہ بحر خزر منتہی می شود - و گویند نہرے بدین عظمت
 کہ عبور از شعب آن جز بدستگیری سفینہ تیسیر پذیر نیست
 و بعضے در ریگ فرورفتہ ہس بیرون می آید تا بہ بحر خزر
 انضمام می یابد و در اکثر تواریخ مسطور است کہ این نہر
 در ایام زمستان تا ہفدہ شبر یخ می بندد ، چنانچہ قوافل بعد
 از مرور اطلاع عبور ازان می یابند و چون مردم را احتیاج
 بہ آب می شود جائے در یخ می کنند تا بہ آب روان می
 رسد و این حال تا دو ماہ بماند - و طول این نہر پانصد فرسنگ
 است و این نہر سخت مہلک و قتال است و شناور را در ہم پیچد
 و بہ قعر در کشد و از بلخ تا آن دوازده فرسخ است و از
 معابر مشہورہ آن یازکا است و در نواحی قبادیان است و دیگر بہ
 قرب حصار ترمذ است ہس ازان کلف است کہ بہ حذاء بعضے
 قری بلخ است و بعد ازو کرک است ، پس جارہو است - و از
 لطائف این بحر معدن ذہب است بقرب ولایت ختلان و آن چنان
 است کہ این آب بہنگام سیلاب اوراق زر مصحوب گل ولائے بہ
 کنار در اندازد و جمعے از متوطنان ختلان ہر سالہ بہ طریق
 مالگذاری چندین مثقال بخزانہ عامرہ می رسانند و ایشان را

مردم طلاجات می خوانند و این صورت در غیر مواضع معین ازین نهر کمتر بظهور می پیوندد^۱ -

نهر جرجان - مستوفی گوید از جبال مازندران بر می خیزد و به میدان سلطان و دین گذشته به جرجان می رسد و از آن مرور نموده [در] بحر و ازین نهر قلیله مصروف زراعت گشته بقیه آن عاطل است - طولهن پنجاه فرسنگ باشد و سخت عمیق و قتل است چنانچه روزی نه باشد که کسی درو غرق نه شود^۲ -

نهر جهرهور - این دریا از جبال مغرب خیزد و تا به قازم برود و آن بسبب کثرت آشوب و وفور طغیان به جهر آدمی خوار اشتها دارد -

نهر جسکل - دریائے عظیم است در ولایت جسکل از ممالک ترک است ، و دران ماهی ایست که اشتر را فرو برد ، و از خواص این نهر آن است که هر کس به آن روئے بشوید لون چهر اش صافی گردد و کاف از رویش دور شود -

نهر جحنت - صاحب غرایب گوید که این دریا در ولایت ترک است و او همان بحر است که چون افراسیاب از دست هوام بگریخت خود را درین دریا انداخت زیرا که در میان بندے نداشت در دهان گرفته در زهر آب مخفی گردید و بدان تدبیر نفس را نگاه می داشت - چون کیخسرو از آن حال خبر یافت بدان جائے رفته فرمود تا برادر افراسیاب

1 See *ibid*, pp. 8,131,132,434,444,474,477.

2 *Ibid*, pp. 376,377

کرشیوز را در شکنجه کشیدند ، چون آواز کرشیوز به سمع افراسیاب رسید دلش بروی بسوخته از آب بیرون آمد و در همان نزدیکی هر دو مقتول شده و این روایت با آنچه در شاهنامه امت بر شائبه^۱ مخالفت نیست -

نهر جیحان - در صور الا قالیم [f. 185a] آمده که منبع این در مملکت روم است و بر مصیصه و دیگر بلاد روم گذشته در بعضی بحیرات آن حدود می ریزد آن و مصحوب آن بعد از طی چندین صحاری و براری به بحر فرنگ منضم می گردد و طولش هفتاد فرسنگ باشد ، و بعضی علماء برآنند که مراد از جیحان که در حدیث مذکور واقع است این نهر امت و او را نهر مصیصه نیز خوانند^۱ -

اما المصدرة بالحاء المهملة

نهر حارا کر - چندان هشمه ایست در طالقان عراق اما از آنجا که آب موفور ازان سمت جریان می پذیرد و مشتبه با انهار می گردد درین ذیل ایراد نموده شد صاحب غرایب گوید آب این نهر در هدایت فوران چنان گرم است که اگر گوسفندی دران وقت دروے بیفتد در ساعت پخته گردد چنانکه گوشت او از استخوان جدا شود و هر که ازان آب بخورد خون از شکم او روان شود -

نهر حصن المهدی - صاحب تحفة الغرایب گوید میان بصره و اهواز قصبه ایست که آن را حصن المهدی خوانند و دران

1 Ibid pp. 120,127,129-131,141,145.

بحرے است کہ در بعضے اوقات ازان چیزے مشابہ منارہ^۱
 ظاہر شود و ازوے صدائے طبل و اواز ہوق قرنائے می آید
 و حقیقت آن اہل آن ناحیہ را معلوم نہ بود^۱۔

اما المصدرة بالخاء المعجمه

نہر خرنج^۲۔ ابن نہر بہ زمین ترکستان است و دروے
 صنفے از حیات یابند کہ چون نظر حیوان بران افتد از ہوش
 برود و بسیار باشد کہ بمیرد۔

نہر خوارزم۔ دریائے است مدورالشکل 'چنانچہ دور آن
 را صد فرسنگ گفته اند و آب آن شور است و نہر الشاش
 دران می ریزد و هیچ زیادہ نمی گردد۔ و گویند میان آن
 و بحر خزر خرقے است کہ آب بدان فرومی شود و درمیان
 ہر دو دریا بیست مرحلہ است۔

نہر خابور۔ ابتدائے وے از راس العین است و تا بہ
 فرمیسا برود و ہرکنار وے اشجار ماویہ [؟] باشد کہ ارتفاع
 ہر یکت زیادہ از دو بیست ذراع بود و از جنس آن اشجار
 در اقطار عالم نشان نہ دادہ اند^۳۔

اما المصدرة بالذال المهملة

نہر دجلہ۔ مستوفی گوید از کوهہائے آمد و حصن
 ذوالقرنین بر می خیزد و عیون فراوان و جداول بے پایان بدان

1 Cf. the 'Ajā'ib, p. 251

2 Zakariyā Qazwīnī mentions it as خلج (Khalakh), *Ibid.*

3 See *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 87, 93-97, 105

می پیوندد و بر ولایت روم و ارمن می گذرد و به میا فارقین و حصن کیفا می رسد و در آن جا آبهای دیگر به او انضمام یافته به موصل می آید پس به تکریت عبور می نماید آنگاه به بغداد آمده آب نهروان با او منضم می شود پس به واسط می گذرد و آنجا پنج نهر معتبر ازان بر می دارند تا آب دجله دران موضع چنان قلت می پذیرد که کشتی بران نه تواند رفت ، پس در زیر قریه مطاره فواضل این آبها و آب فرات و آبهای که از خوزستان می آید با او جمع گشته شط العرب می شود و همچنین می رود [f. 185b] تا در زیر بصره به دریائے فارس می ریزد - و طول این نهر می صد فرسنگ باشد و اهل فرس آن را اروند رود خوانند چنانچه فردوسی گوید - بیت

فریدون بگذشت از اروند رود همی داد تخت شاهی را درود
و آب این نهر در غایت عذوبت است و از بیخروج تا مصعب
در هساتین و عمارات و مزارع و مراع مصرف می گردد و
ابن عباس رضی الله عنهما گوید باری تعالی دانیال علیه السلام
را فرمود که از بهر عباد من دو نهر بر روی زمین جاری
گردان ، پس دانیال چوبی برگرفت و نخست بر نهر دجله و بغداد
بر نهر فرات می کشید و آب از عقب آن می رفت و چون
بر زمین یتیمی یا پیرے ضعیف می رسید بهر او سوگند می داد
که از زمین من انحراف نمای و او انحراف می کرد ، تا هر
این دو نهر به اتمام رسید ، گویند اعوجاج هر این دو نهر

بواسطه آن انحراف است^۱ و صاحب غرایب گوید درین نهر در فصل اربعه نوعی از ماهی مشاهده افتد که در فصل دیگر آن را دیده نه شود -

نهر جبل تستر - مخرج این نهر کوه اردو و جبال کر بزرگ و بعد از سی و پنج فرسنگ به تستر می رسد و چون قریب المسافت است بعد ازان وصول به تستر همچنان سرد و هضم تمام ازو بحاصل آید چنانچه اهالی آن دیار بنا بر اعتقاد بگوارش و هضم آن آب باکل ماکولات غلیظ مبادرت نمایند و موافق معتقد ایشان آثار مضرت نیز کمتر بظهور پیوندد و شاپور ذوی الاکناف در تستر بر آن آب شناورانی ساخته است و آب را مثالته کرده و بگرد تستر در آورده ' چهار دانگ در ممر اول در غربی شهر دروانی است و دو دانگ در ممر محدود شرقی شهر جاری و در حدود تستر هر دو بهم پیوسته و به آب در فول و کرخه ضم یافته به شط العرب می ریزد و طول این نهر هشتاد و دو فرسنگ است -

اما المصدرة بالذال المعجمه

نهر ذرفول - آن را نهر چند شاپور گفته اند ، مخرج آن جبال کر بزرگ است و بر چند شاپور و ذرفول و غیر آن می گذرد و با آب تستر منضم گشته داخل شط العرب می شود طول این نهر شصت فرسنگ است -

نهر ذریق - به خراسان است آن را مرغاب رود نیز خوانند

1 Cf. the 'Ajā'ib, p. 252 See also *Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 3, 25, 29, 43-50, 110-111

و بسبب آنکه مقاصد آن نزد قریه ذرنق به وقوع می آید به نهر ذرنق اشتهار یافته - مخرج آن جبال مرغاب و بادغیس است به قرب منبع نهر بلخ و بر مرو رود و مرو جاق و پنج ده گذشته و مرو می رسد ، و مدار معموری و آبادی ولایت مرو بر آن ست و یزد جرد شهر یار در آسیائے که در نواحی مرو به ابن آب گردان بود بقتل رسید ، طول آن نهر می فرسنگ است - نهر الذهب - این نهر به شام است به آن سبب آن را نهر الذهب گویند . هیچ ازان ضایع نه شود [f. 186a] بلکه تمامت آن مصروف ثمار و ذروع گردد و اگر از آنها فاضل آید به بطیحه ریخته نمک شود و آن هم به قیمت تمام فروخته آید و اکثر بلاد شام ازان منتفع شوند^۱ -

اما المصدرة بالراء المهملة

نهر رس - دریائے عظیم است باذربائیجان و اوشدا بحرے و برمر او سنگ پارهاست که بعضیے ظاهر و بعضیے مخفی بود ، چون آب بران صدمت زند صوتے هایل ازان مسموع گردد و بدان واسطه سفینه را دروے مجال عبور نه باشد - و از تقریر صاحب عجایب المخلوقات چنان به وضوح می پیوندد که نهر رس و ارس که سمت گذارش یافت یکے است به آن جمله ' گویند این نهر مسموع است در اهلاک و اغراق مبالغه نمی نمایند و غرقه خودش را اکثر چنان است که بساحل نجات رسانید ، چنانچه وصیم بن ابراهیم صاحب آذربائیجان

1 The 'Ajā'ib, p. 252

گویند برقنطره این نهر می گذشتیم ناگاه محل عورتی را که طفلی در کنار داشت صدمتی رسیده ، طفل از کنارش به دریا افتاد و موج دریا آن طفل را که در قاطی پیچیده بود بران احجار می زد ، درین اثنا عقابیه که برکمر گاه آن نهر نشسته بود بران طفل تاخته او را از میان موج در رهود و بجانب ساحل انداز پرواز نمود ، پس جمعیه را از قفائے عقاب فرستادیم و ایشان وقتی رسیدند که عقاب بر زمین نشسته بمنقاران قاط را از هم می کشاد ایشان فریاد و آشوب نمودند تا عقاب رم کرده طفل را بگذاشت و برفت ، چون طفل را بیاوردند از هیچ وجه اسیبی به او نه رسیده بود^۱ پس او را سالمآ درین پش بردیم^۱ -

و اما المصدرة بالزء المعجمه

نهر زنده رود - به اصفهان از کوه زرده و جبال کربزرگ می خیزد و بر ولایت رود بار و ارستان گذشته در مملکت فیروزان و اصفهان می آید و این ممالک رامتی نموده در حدود کاوخانی به زمین فرو می رود و طولش هفتاد فرسنگ باشد - و صاحب غرایب و مصنف العجایب المخلوقات برآند که چون این در کاوخانی به زمین فرو رود و بعد از آنکه شصت فرسنگ در زیر زمین برود از کرمان بیرون آید ، پس به دریائے شرقی فرو ریزد و گویند در ایام سابق نے پاره را بعدود کاوخانی درین نهر انداختند پس از مدتی در آب کرمان یافتند و ازان معلوم کردند که همان آب زنده رود است که در

1 The 'Ajā'ib, p. 253, the *Lands of the Eastern Caliphate*, p. 179 see also under Aras or Araxes.

کرمان پدید آمده - و مستوفی این قول را از وجوه ضعیف شمرده
 یکه آنکه کاؤخانی تا کرمان زمین های سخت و جبال محکم
 درمیان است و ممری در زمین چندانکه آهسته چنان دران روان
 توانند شد متعذر است و دیگر آنکه زمین کرمان بلند تر از
 زمین کاؤخانی است و اما آنچه گفته اند که از کرمان می
 رود تا به بحر شرقی ریزد آن هم ضعیف است زیرا که از
 کرمان تا دریائے شرقی مسافتی عظیم است و ولایات بسیار
 درمیان [f. 186b] اگر چنین بودنی این نهر بر آن همه
 ولایات بایستی گذشت و در واقع مری^۱ نیست به آن جمله - آب
 این نهر به عذوبت موصوف است و به لطافت معروف و از
 خواص این نهر آنست که چون او را از موضعی به بندد چندان
 از اطراف نهر جاری گردد که معلوم نه شود که آب آن را
 بسته اند و بدین سبب این نهر را زنده رود خوانند ، و بسبب
 آنکه هنگام زراعت هیچ ازان آب عاطل نمی شود و تمامت آن
 بکار می رود^۲ زرین رود نیز گفته اند^۱ -

نهر زابی - دو نهر است به عراق عجم به زاب بن طهماس
 بن منوچهر منسوب است ، یکه را زاب بزرگ گویند و دیگر
 را زاب مجنون بواسطه سرعت جری و حدت حرکت آن و او
 از حدود ارمن می خیزد و به دیار بکر می گذرد و در نوامی
 حدیبه به دجله می ریزد و مخرج این قریب به نهر اول است
 و به دجله می ریزد^۲ -

1 The 'Ajā'ib, p. 254; the Lands of the Eastern Caliphate, pp. 203-207, 233

2 The 'Ajā'ib p. 254; the Lands of the Eastern Caliphate, pp. 87, 90-92, 194.

نہر زره - بحر عظیم است عمیق و مہلک و دران گرداہے است کہ آن را ہم الاسد گویند و کشتی را از دور بہ خود کشد و غرق گرداند، و دران کوئے است کہ آب دران فرو می ریزد و آوازے مہوب ازان بیرون آمدہ تا پانزدہ فرسنگ می رسد و کیخسرو چون از قفائے افراسیاب بحدود شرقی رفت بدین دریا رسید، و در کشتی نشستہ شش ماہ دران ہرآند، تا بہ موضعے دلکشیا و منزلے فرح افزا رسیدہ و قلعه کنک دز را بنا فرمود گویند کیخسرو دران دریا عجب موفور و غرایب نامحصور مشاہدہ فرمود ازان جملہ آدمیان دید کہ دستہائے شان از قفا بود و سرہا داشتند چون سرگاؤیش و باقی حالات این نہر را از شاہنامہ توان معلوم کرد^۱۔

و اما المصدرة بالسین المهملة

نہر سیحون - این دریا بہ ماوراء النہر است و بہ اصح اقوال مراد از سیحان کہ در حدیث مسطور است این نہر است و آن را نہر خجند و شاہ رخیہ نیز گویند زیرا کہ ہر آن بہ این دو موضع قریب باشد - و مخرج آن جبال فرانگین است و مصبش بحیرہ خوارزم و او نیز بدستور جیحون در بعضے زمستانہا سخت پیفسرد چنانچہ عساکر و قوافل از بالائے آن بگذرند - و طولش ہشتاد فرسنگ باشد و نہر تستر کہ درہائے فرغانہ و اخصیکت است درین بحر ریختہ با بحرہ خوارزم و جیحون بدریائے خزر منتهی می شود^۲۔

1 *The Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 270,272

2 *The 'Ajā'ib*, p.255. see also *the Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 8, 131,132,434,444,476,477 and also under Sir, Sir-Daryā, Jaxartes.

سفید رود - و مستوفی گوید این نهر را ترکان هولان مولان خوانند مخرج آن جبال پنج انگشت است از مضافات کردستان که اتراک آن را پیش بارماق گویند^۱ و به آبهای زنجان رود و هشت رود و میانج رود و آبهای جبال طالمش و طارمین جمع شود پس در بره از توابع طارمین با آب شاه رود پیوندد و در گیلان کوتم به دریائے خزر ریزد^۱ و طولش صد فرسنگ است ، و قلیله ازین نهر مصروف زراعت گشته بیشتر عاطل باشد^۱ -

نهر سیحان - در روم است ، بعضی علماء برانند که مراد از سیحان در حدیث آمده که آن از انهار بهشت است - صاحب صورالاقالیم گوید نهر سیحان از [f. 187a] ایجاز بر می خیزد و در بحر روم و فرنگ می ریزد^۱ و صاحب غرایب گوید قنطره^۱ برین نهر بسته اند مشتمل بر هفت طاق و سخت عجیب است ، گویند استادان که این قنطره را می بست پنج ماه کار می کرد و پنج ماه منگنی می شد و در دفعه نخست که پنهان شد و برآمد ملک آن عهد او را از سبب احتفا پرسید - گفت چند گز کار کرده ام - گفتند ده گز - گفت اکنون به هما شد ، چون پیمودند پنج گز مانده بود - گفت غرض آن بود که بنا بر قرار گیرد پس تا آخر بدین بدستور کار می کرد تا اساس بنا استقرار تمام پذیرفت - منقول است که مردم آن ناحیت لوحی آهنی دارند که بران چیزه مرقوم است چون نهر سیحان در هیجان آید چنانچه بر سه قنطره^۱ مذکور برآید

1 *The Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 4,5,169-172,223,230

آن لوح به سلسله ہستہ از کنار قنطرہ در آویزند در ساعت
آب از ہیجان باز ماند، قرار اصل راجع گردد۔

اما المصدرة بالشین المعجمہ

نہر شاہ رود۔ مستوفی گوید برود بار قزوین دو شعبہ است
یکے از کوه طالقان قزوین برخیزد و دیگرے از کوه تستر
و بر ولایات رود بار الموت بگذرد و در ناحیت برہ از توابع
طارمین بہ سفید رود پیوندد، و طول آن تا بہ سفید رود رسیدن
ہنج فرسنگ است و تا دریائے خزر پنجاہ فرسنگ و این نہر
نیز چون سفید رود اکثر بہ عطالت رود^۱۔

نہر شاش۔ مراد از شاش ناشکند است و این ولایت ہدان
جانب نہر سیحون است و خارج از ولایات ماوراء النہر و این
نہر امروز بحر جیق اشتهار دارد و در نہر سیحون می ریزد۔

نہر شلف۔ بہ ارض افریقہ است، فقیہ سلیمان ملتانی گوید
ہر سال بہ فصل ربیع درین نہر صنفے از ماہی ہدید آید کہ
آن را شقوق گویند طول آن یک گز باشد لیکن کثیر الشوک
بود و تا دو ماہ بماند پس منقطع گردد تا سال دیگرہ۔

نہر شیر۔ در مغرب است و بواسطہ کوچکی پیرامن آن
سورے بر آورده اند و قعر آن را کس ندیدہ، از خواص این
آب آنست کہ چون ہدان گل کنند و چیزے ساختہ در آفتاب
گذرانند سنگ شود و کودکان ولایت شیر بہ آن شناورزند

1 Qazwini mentions it as two rivers *Shāh rūd* and *Asfand rūd* combining into one. *Ibid.*, p. 255, *the Lands of the Eastern Caliphate* pp. 169-171, 374.

2 The same account is given by Qazwini, *ibid.*, p. 255

صاحب غرایب گوید از ثقہ شنیدم کہ بادشاہے بر لب این نہر نشسته قراضہاے زر بہ آب می انداخت ۔
 نہر شوش است ۔ گویند ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ آن جا رسید در بعضے مواضع آن جسد دانیال علیہ السلام بیافت بہ آن قوم گفت این بہ شما از کجا رسید ؟ گفتند در ولایت یک بار قحط پدید آمد ما این جسد را از اتراک بہ غارت بستدیم پس بمیان آن از قحط و غلاء رہا یافتیم ، ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ گفت اگر ہمچنین این جسد را ظاہر [f. 187b] و اشکارا دارید ترکان عاقبت آن را از شما بستانند پس بفرمود تا نہر شوش را از فراز گاہ بستند و در میان آن نہر سہ قبر بساخت و آن جسد را در یکے نہادہ آب را بران بکشاد بعد ازان ہمہ طمع ازان جسد بریدند و برکت آن بر مزارع و مراع ایشان تا امروز و اصل و متوصل می گردد و غواصان کہ دران بحر غوص نمایند آن سہ قبر را بینند ۔

اما المصدرة بالصناد المهملة

نہر صقلاب ۔ صاحب تحفة الغرایب گوید ہر روز شنبہ درین نہر آب جاری گردد و شش روز دیگر خشک باشد و سر آن تا امروز بر کسے مکشوف نہ شدہ ۔
 نہر صنجلی ۔ در حدود چین است و آن نہرے است پر آشوب و خونخوار و دران اکثر بادے وزد کہ او را خب گویند ہسا کشتی ہا کہ در ہم بکشند و بسیار آدمی کہ روزگار اعمارش ازان سپری گردد و درین دریا آدم آبی

بسیار بود اما مضرت شان کمتر رسد مگر آنکه چون فرصت یابند چیزے را از جنس ماکول را گرفته بگریزند ۔
 بر ارباب الباب مخفی نماند کہ نہرے کہ مصدر بعرف ضاد منقوطہ باشد در تواریخ بہ نظر نیامدہ ۔

اما المصدرة بالطاء المهملة

نہر طبریہ ۔ صاحب عجایب المخلوقات گوید بہ ارض طبریہ نہرے است یک نیمہ آن گرم بود و یک نیمہ سرد و تا دران مملکت می روند با ہم نیامیزند ، چون بعد ولایت دیگر رسند با ہم منتزج شوند چنانچہ چون بہ طرفے ہرگیرند ہمہ سرد باشد و صاحب غرایب گوید کہ نہر طبریہ ہفت سال روان باشد و ہفت سال خشک بود ۔

نہر طبرستان ۔ صاحب غرایب گوید دو طبرستان نہرے است کہ چون بانگ ہرے زنند باز ایستد چون پنهان شوند باز جاری گردد اگر صد بار چنان کنند چنین شود ۔

نہر طیہ ۔ گویند در حدود مغرب کوہے است و دروے سنگے است مجوف چون خر گلھے بر سطح آن روزنہ ہزرگ است و آبے عظیم ازان سنگ چون فوارہ برجستہ و ازان روزنہ ہر جوانب آن سنگ می ریزد و رائیجہ مشک و عنبر ازان می آید و ہر چہ بدان آب ہشویند بوئے خوش ازان آید ۔

و نہرے کہ مصدر بطاء منقوطہ بود مسموع و مشاہدہ نگشتہ ۔

اما المصدرة بالعین المهملة

نہر عاصی - بہ ارض شام است ، از زمین قدس آید و بر حمص و حما گذرد و در حدود ارسینة الاصغر بہ دریائے روم ریزد و آن را جهت آن عاصی گفتند کہ ہر خلاف سایر بحار جاری است ، چہ تمامت انہار و اودیہ از شمال بہ جنوب می روند بخلاف او کہ از جنوب بہ شمال می رود و مستوفی گوید وجہ تسمیہ او بہ عاصی آنست کہ اکثر بحار بزرگ از ممالک کنار بہ ولایت اسلام می آیند بخلاف این نہر و گویند دروئے صنفے از سمک است کوچک تر از جراد لیکن عدد آن بیشتر از جراد است¹ [f. 188a] -

نہر عراوہ - صاحب تحفة الغرایب گوید کہ این نہر بہ شام است و ہر چہار فرسنگ دمشق دیمے است موسوم بہ عراوہ و این نہر بہ واسطہٴ قریبش بدان قریہ بہ این نام اشتهار یافتہ ، و از خواص این آنست کہ چہار سال جاری باشد و چہار سال منقطع و بعضے شعراء او را چنین در سلک نظم کشیدہ اند کہ - بیت

ہست مشہور در حدود دمشق قریہٴ کش عراوہ خواندہ اند
ہست رودے عجب دران ہامون کہ بہ پنج سال آید بیرون
یعنی چہار سال مطلقاً آب ازان بیرون نمی آید چون سر سال
پنجم شود و مردم آن قریہ بہ تہیہٴ اسباب زراعت مشغول

1 See the 'Ajā'ib, p. 256.

شوند تا آب بسیار دران نهر جاری شود و زراعت و فلاحت به تقدیم رسانند و محصول آن را ذخیرهٔ چهار ساله سازند -

اما المصدرة بالغین المنقوطة

نهر الغمام - و این دریا از سونے کاشغر است اگر کسی نا دانسته چیزے دران اندازد ابر عظیم برآید و رعد بخروشد و برق درخشیدن آغاز کند تا مقضی به هلاک انسان و حیوان گردد و مسافران آن معنی را دانسته از یک فرسنگے بیش نه روند -

اما المصدرة بالفاء

نهر فرات - مستعفی گوید این نهر شهرت تمام دارد و اهل فرس آن را فولاد رود خوانند و از گوارش و لطافت آبش آن را عرب فرات گویند زیرا که هر آبے که صافی و شیرین و گوارا بود عرب آن را فرات خوانند قوله تعالی: هذا عذب فرات ساع^۱ - و اخبار و آثار در شرافت و جزالت این نهر بسیار واقع است - ازان جمله صاحب معجم البلدان آورده که عبدالمملک بن عمیر گفت که بمن رسیده که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که إن الفرات من انهار الجنة ولو كان ماخالطه من الاذى ما تداوى به مريض إلا ابرء، الله وان كان علیه ملكاً تداود عنه الادواء، و در عجایب المخلوقات آمده که امیر المؤمنین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه، با اهل کوفه خطاب نموده فرمود که یا اهل کوفة ان نهرکم هذا یصیب الیه میزابان من الجنة، و غیر این از احادیث و اخبار در باب جلالت

1 Al-Qur'an, 35 : 12

فرات در کتب و رسایل مسطور است و مذکور ' و سیدی در ایام خلافت امیرالمومنین علی کرم الله وجهه ' آب فرات از دیاد پذیرفت و دران آوان انار بزرگ در وے یافتند چنانچه هر دانه او بقدر ذراعے بود آن را نزد امیرالمومنین آوردند ، پس حیات او را به اکابر و اصاغر تقسیم فرمود ، علماء اتفاق کردند که آن انار از اثمار بهشت است و صاحب معجم البلدان این قول را بقبول تلقی نه فرموده و گفته مقرر است که رویت ثمار بهشت در دنیا صورت نه بندد ' و بالجمله فرات از شمال بجنوب می رود و از جبال ارمن و قالیقا و ارزن الروم بر می خیزد ، و در اول یک چشمه بزرگ است که دور آن دو صد پنجاه گز است و چندان آب ازو [f. 188b] بیرون می آید که گذراسپ بدشواری می دهد و دیگر عیون و اودیه بدو منضم گشته نهرے عظیم می شود پس بر ولایت روم می گذرد و بر یک فرسنگی از زنجان گذشته به حدود ملطیه از روم بیرون می آید ، آن گاه به مملکت سماطه و شام می رود و آبهای آن حدود پیوسته از آن جا به رقه و عانہ و هیت می رسد و در اعمال فراتی در سوانف عهد آن را ملک سواد می گفته اند از آن نهرهای بسیار بر می دارند پس در ملک واسط به بغداد می نشیند و در زیر قریه مطاره از بطایح بیرون آمده با نهر دجله منضم می شود آن گاه شط العرب می گردد و از بصره گذشته به دریائے فارس می ریزد - و طول این نهر چهار صد فرسنگ است و صاحب غرایب از حبیب بن ثابت نقل کرده که

فرات و نیل مومن اند یعنی مبارک اند و دجله و برهوت کافرند
یعنی می شومند [شوم اند]^۱ -

نهر فم الابواب - دریائے است در حدود اندبج و اهواز
و آن مجمع الانهار است - گویند هر جانور که اندران افتد او را
چون آسیائے بگرداند تا بکشد و بر ساحل اندازد -

نهر فراه - از جبال غور بر می خیزد و بر ولایات بسیار
گذشته و آنها راستی کرده فاضلش در حدود سیستان در بحیره
زره می ریزد - و از خواص این نهر سنگ فسان است که
بعد از گذاش سیلاب دران پدیدار آید و هر چند آبسای^۲ [؟] تر
بود بهتر باشد و با آنکه آن سنگ را سیلاب می آرد هر چند
تردد نموده اند کوهی در فراز گاه آن نیافته اند که این سنگ
را به آن سنگ کوه مناسبت بود فکیف عین العینه و در عمر
دریا نیز معدن این پیدا نه نشده^۲ -

نهر فاراب - صاحب غرایب گوید درین نهر نباتت است
که در پائے می پیچد چون خواهند که پائے ازان به عنف
جدا بسازند سخت تر می گردد چون به وضعش باز گذارند
نرم نرم باز شود و رهای صورت بندد - و بر ارباب الباب مخفی
نه ماند که فاراب دویت یکے فاراب ترکستان دیگر فارابی
که از توابع بلخ است و معلوم نیست که این جا مراد صاحب
غرایب کدام فاراب است ، اگر اول است مخرج و مصب نهر آن
معلوم نیست و اگر ثانی است مخرج نهر آن جبال جرزوان و

1 See the *Lands of the Eastern Callphate*, pp. 3,25-29,70-74,115,117.

2 *Ibid*, p. 341

کوهپائے هیاطله است و منتھائے آن ولایت اند خود و طولش
بیست فرسنگ است -

نهر قم الامد - صاب غرایب گوید این نهر بحدود شمالی
است اسفند یار دران سدے عظیم کرد چنانچه کشتی و غیر آن
را ازان مجال عبور نہ بود و آن چنان است کہ سنگے بزرگے
را بہ صورت شیر ساخته در رہ گذار آب در انداختہ اند تا آبے
بدان عظمت ازدهان شیر درآمده از منفذ سفلی آن بیرون می
رود ، و چون این قصہ با نوشیروان [f. 189a] رسیدہ داعیہ
قطع این سد بر ضمیر او استیلاء یافته بر کشتی نشسته متوجہ آن
صوب گردید ، چون بدان مقام رسید آن مشاهده متعجب گردید
پس بہ تضرع درآمد و از خدائے تعالی حل آن عقده مشکل
باز خواست ، درین اثنا ماہی ہزرگے بیامد و خویش را در دهان
شیر بداشت تا آب بردمید و از بالائے سد ریختن گرفت
پس کشتی نوشیروان نیز از فراز سد بگذشت و آن بر پوست
او مقطوع گردید -

اما المصدرة بالقاف

نهر قسطنطنیہ - ازان سوے باب الابواب آمد و تا بہ قیروان
برود ، آن گاہ بہ اندلس رسد و می رود تا بہ جزایر السعادات
و وادی القردہ - گویند عاملے از عمال عبد الملک بن مروان
در بعضے سواحل این نهر بہ جائے کہ غواصان غوص نموده
بجہت لؤلؤ غوص می نموده اند شرف حضور ارزانی داشت
یک بار غواصے غوص نمود و سیوے چند مسین پر بہ قلعی

بر آورده ، عامل فرمود تا مرهائے آنها را باز کردند ، پس از هر یک آواز برآمد کہ اے پسر داود تا کے ما را در بند داری چون نیک نگریستند در هر یک دیوے محبوبس بود ، مقارن آن حال صیحهٔ عظیم تند [؟] از جانب صحرا برآمد و چندین ہزار بوزینہ گرد آمدند و یک بوزینہ کہ مقدارے شیرے بود و برگردن لوح آہنیں داشت پیشتر آمدہ اشارت بدان لوح می کرد ، عامل یکے را بفرستاد تا آن لوح را از گردن بوزینہ کشادہ بیاورد و دران لوح نوشتہ بودند کہ بسم العظیم الاعظم این کتاب سلیمان بن داؤد است ، برین گروہ بوزینکان کہ نگاہ دارند این شیاطین محبوبسہ درین دریا تا آدمیان از شر ایشان ایمن باشند و دران ساعت بوزینکان تضرع می نمودند و روے بر خاک می نهادند و اشارت بہ بستن سر آن کوزہا و انداختن آنها بدریا می کردند ، لاجرم عامل در ساعت سر آن کوزہا را بستہ بدریا انداخت پس بوزینکان تسکین و آرام گرفتند و آن را گرفتہ باز گشتند - و در سرحد این دریا مدینة الصغر است و طول آن نہر دو ہزار فرسنگ است - و گویند کیخسرو بہ اقصای این دریا رسید از کثرت آشوب و توج پنداشت کہ جہان بر ہم می افتد چون صبح شد قبہ ہا دید بر روے آب تیغ بریکے زد آب ازان جاری شد از ملاح برسید کہ آن چیست ؟ گفت خدائے جاوید داند کہ این چیست ؟ پس آدمیان سیاہ رنگ دید کہ سراز آب بیرون آورده می خندیدند کیخسرو برسید و از آن جا باز گشت - بر ضمیر فیض پذیر دانشمندان بے نظیر مغنی و مستیر نہ ماند کہ آنچه تصفح [؟] اکثر کتب عجایب

نزد این ضعیف به وضوح پیوست آن است که این نہر همان بحر فرنگ و روم است کہ در مبحث خلیجات سمت گذارش یافت [f. 189b] اگرچہ از قلیلیے از رسایل خلاف آن است و اللہ اعلم بحقایق الامور -

نہر قورج^۱ - این بہ میان بغداد و قاطول واقع است ، گویند چون انوشیروان نہر قاطول را حفر نموده آب از قرائے اسفل قاطول منقطع شد لاجرم اہل قرائے اسفل بہ تظلم بدرگاہ کسری آمدند دران حال کسری بہ تماشائے بعضے منزہات برنشستہ بود از انجا کہ عرض حال خویش ہی چارہ بودند ہم در اثناے مرور و عبور راہ بر کسری گرفتند ، ملک از مطلب ایشان باز پرسید ، گفتند ما منظرمانیم ، گفت این ظلم از کہ بہ شما رسید ، گفتند از ملک کسری ' در ساعت از بارہ فرود آمد و بر خاک نشست ، ملازمان بساطے گستردند تا ملک بر آن نشیند ، کسری اقبال نہ فرمود گفت سخن بر خاک نشستگان جز ہم بر روی خاک نباید شنید ، پس ایشان را بعرض مقصود خودش اشارت فرمود ، گفتند چون ملک نہر قاطول را حفر فرمود آب از مواضع اسفل کہ موطن ما است مقطوع گردید ، کسری گفت بہ فرمایم تا نہر قاطول را مسدود گردانند ، گفتند ما بہ این رضا نمی دہیم کہ ملک را در احداث آن نہر اسوال ہویش خرج شدہ - کسری گفت پس چہ باید کرد ؟ گفتند اگر ملک را داعیہ غور رسی است جہت ما نہر دیگر احداث فرمایند ، کسری بہ قبول آن مبادرت نموده در ساعت ملازمان را بہ

1 Qazwīnī gives its name as القراح (Al-Qarah) See *ibid*, p. 256

حفر نہر جداگانہ جهت ایشان مامور گردانید تا در فرصت
 قلیل ارباب عمل نہرنے بہ ناہیت قورج برائے ایشان حفر
 فرمودہ موسوم بہ نہر قورج ملاحظہند - و صاحب عہدایب المخلوقات
 گوید بغداد را ازان نہر مضرت عظیم است زیرا کہ آن نہر
 چون طغیان پذیرد بہ بغداد آید و خرابی بسیار بسبب آن واقع شود
 و مشکل تر ازان آن ست کہ سد آن متعسر است بل متعذر -

نہر قرسیسا - صاحب غرایب گوید مردم اکثر دران نہر
 آلات زرینہ و سیمینہ کہ مصنوع بود یابند و معلوم نیست کہ
 آب آنها را از کجا می آورد - و منقول است کہ روزے مردے
 دران قدح زرین بیافت کہ دروے نام شخصے مرقوم بود .
 پس از چندین سال بر آن ہرآمد ' روزے مردے آن قدح را ہدید
 و گفت این از من است از دست من در روم افتادہ بود پس
 بروفق دعوائے خویش شہود نیز حاضر آورد ، بعد از گذارش
 شہادت آن قدح را بگرفت بعد ازان بہ وضوح پیوست کہ
 مادہ نہر قرسیسا دریائے بزرگ روم بودہ -

نہر قراموران - مستوفی این نہر را در عداد انہار مصدرہ
 بہ حرف فا ایراد نمودہ و آنچه نزد این ضعیف بہ ثبوت پیوستہ
 از انہار مصدرہ بہ حرف قاف است و آن واسطہ است میان
 مملکت خطای و اراضی مغول و ہمین نہر است کہ [f. 190a]
 نورین فریدون ازان گذشتہ شبخون براقوام مغول زد و تمامی
 آن طایفہ را بہ قتل رسانید مگر دو مرد و دو عورت کہ ازان
 گرداب آفات خود را بہ ساحل نجات رسانیدہ در ارکینہ قون

کہ از موضع حصیہ است متحصن شدند و نسب چنگیز خان
 بہ ایشان می رسد -

نہر قرغز - در اراضی مغولستان است بہ قرب اوطان اقوام
 دریائے است و مصب آن بحر چین است -

اما المصدرة بالكاف

نہر کراران - بر ضمیر فیض پذیر ارباب الباب مغنی نماند
 کہ نہر کر دو است یکے کراران و دیگر نہر فارس ، اما اول
 مستوفی گوید این نہر از کوه ہائے قالیقا بر می خیزد و در
 ولایت گرجستان از میان شہر تفلیس گذشتہ ہاران سی رود ،
 ہس یک شعبہ ازان در بحیرہ شمکو ریختہ اغلب آن در
 یورت باز او انبارجی با آب ارس و قراصو جمع می گردد و آن گہ
 در حدود ولایت گشتاسفی بہ دریائے خزر می ریزد و طول این
 نہر دویست فرسنگ باشد - گویند این نہر ہا غریق خویش
 مسامت نماید و در استہلاک و استغراب سرعت و شتاب
 بہ تقدیم نہ رساند ، چنانچہ صاحب عجایب المخلوقات گوید
 فقیرے از فقہا نقل کرد کہ یک بار غریقے درین بحر یافتم
 کہ ربقے با او بود پس از ساعتے چشم بکشاد پرسید کہ این
 کدام موضع است ؟ گفتیم نفجوان - گفت من بہ فلان موضع
 در افتادم و حالا آنکہ میان او دو موضع سیرتے پنج روزہ راہ
 ہوں ، پس ہالبن و طعام خواست ، او را بہ سایہ دیوارے
 بردیم و کس بہ طلب طعام فرستادیم ، درین اثنا دیوار برہالائے
 او فرود آمد و روزگار حیاتش سیرت شد اما عجب داشتیم

از مسامحه کر و شتاب دیوار - و صاحب تحفة الغرایب گوید درین نهر ماہی باشد کہ ہر کس ازان بخورد نابینا شود و بعضے باشند کہ ازان بخورند ہیچ زیان ہا ایشان نہ رسد و صیادان آن را بشناسند و نیز ہم گوید درین رود ماہی است کہ همچنان کہ زنان حیض شوند و نیز حیض شود و صیادان چون او را بینند حیض و نابودن آن را او را تشخیص نمایند -

اما نهر کرفارس - از کوهہائے ولایت کلار فارس بر می خیزد و بسیاری از ولایت فارس را آب دادہ بہ بحیرہٴ سجیکان [؟] می ریزد و مستوفی گوید این نهر بخیل است تا بندے برونہ بستہ اند بہ زراعت نہ نشستہ است و بندے کہ عضدالدولہ دیلمی در نواحی شیراز بستہ و بہ بند علی اشتهار دارد درین نهر است و کریال علیال در فارس است بہ این بند آبادانست ، دیگر بند قصار است کریال سفلاء بدان معمور است و این بند اگرچہ قدیم است اما اتابک جاوی آن را تعمیر نیک کردہ دیگر بند مجرد است کہ آن را نیز اتابک مذکور تعمیر کرد و بہ اصلاح آورد -

نهر گنگ - نهر عظیم است بہ ارض ہند و از جبالے کہ در مابین خطائے [f. 190b] و ہند است بر می خیزد ، و ہنود این را تعظیم بہ غایت کنند و گویند منبعش از بہشت است و ازان تا دویست فرسنگ بہ تبرکے برند چنانچہ مشہور است کہ در سوائف عہد ہنود ہر روز بہ تازگی آب آن گنگ را بہ سومنات مسافت بینہما دویست فرسنگ است رسانیدہ بہ آن بت کدہٴ مذکور راشتندے و ہر طعامے کہ ہر روز

دران بت کده به کار رفتے آب آن البتہ از آب گنگ بودے -
و از بس جزالت آن نہر نزد ہنود ہر صباح بہ سہود آن
مبادرت نمایند و غسل کنندہ آن را طواف و زیارت بہ تقدیم
رسانند و اموات را بے آنکہ بسوزند دران اندازند بہ اعتقاد
آنکہ انداختن دران دریا در ثواب با سوختن برابر است ، اما
زہاد آن طائفہ میان سوختن و انداختن جمع می نمایند چنانچہ
نخست بعضے اعضائے مبت را سوختہ بعد ازان بہ آب می
اندازند و چون در ولایات دور و پست یکے ازان طائفہ بمیرد
او را سوختہ خاکسترش را بردہ بہ این آب در اندازند -
و ہر سال بوقت معین از اطراف و اکفاف مملکت ہند ہنود
ہزیارت این نہر رفتہ ، بعد از اغتسال نذورات و صدقات خوبش
را دران اندازند - و اکثر ولایت معتبرہ ہندوستان مثل بنارس
و پٹنہ ، راج محل و بنگالہ برکنار این نہر است و در زیر حصار
الہ آباد دریائے جون کہ بہ جمنہ اشتہار دارد بہ آن ریختہ
عظمتش تضاعف می پذیرد پس می رود بدان سوے بنگالہ
بدریائے اخضر می ریزد و بقیہ احوال این نہر در جلد آخر
کتاب سمت گذارش یابد¹ -

نہر کرفہ - مستوفی گوید آن را نہر الشوش² نیز خوانند
از کوه الوند ہمدان بر می خیزد و بہ آبہائے دیور و
سیلاخور و خرم آباد جمع می شود و بر ولایت جویزہ می گذرد

1 The author combines the traditional account with his own personal observations. He had travelled along the river to Rajmahal. See *Safar-namah*, p. — Cf. 'Ajā'ib, pp. 258-259

2 *The Lands of the Eastern Caliphate*, p. 233

ہس بہ آبہائے درفول و تستر ضم شدہ بہ فط العرب می ریزد
و طول این رود تا شط العرب حد و بیست فرسنگ باشد ۔

اما المصدرة باللام

نہر لاهون ۔ صاحب عجایب گوید آبے است نیکو و آن
را از نیل بریدہ اند و او را نہر القیوم نیز گویند و این آب را
یوسف علیہ السلام آورد ، گویند ہمہ شہرہا برسواحل نیل اند
مگر شہر القیوم ۔

اما المصدرة بالمیم

نہر مہران ۔ آب سند است آن را بیشتر از دجلہ گفتہ اند ،
اصطخری گوید مخرج نہر مہران کوهی است کہ شمال آن
منبع رود جیحون است و در حدود لاهور و ملتان چند رود
دیگر بہ آن پیوستہ نہر عظیم گردد پس با وجہ دیگر
در سیاوان [مہون] و تہہ گذشتہ در دو فرسنگی آن بہ دریائے
اخضر می ریزد ۔ و آب آن در غایت نیکوی بود و ہر سال
در فصل معین دروے ماہی پدید آید کہ او را پلوہ گویند
و گوشت آن سخت لذیذ باشد و سیر آن ماہی [f. 191a]
از حد تہہ تا نواحی او چہ بود و در موضع دیگر این نہر
نہ بود ۔ و گویند درین نہر تمساح ہود چنانچہ در نیل باشد
اما تمساح مہران کوچک تر از تمساح نیل است و اقل خرا
گویند ، مستقور نیز دروے ہست فرق میان این و انہار ہند
آنست کہ انتفاع از انہار بہ حسب زراعت منقطع است

بغلاف این نهر که در قلیله از مواضع بے صنع بر زمین می نشیند خصوصاً بهنگام طغیان و سیلاب و در اکثر به مدخلیت تصنع مثل دولاب و غیر آن به زراعت جاری می گردد - و اهل هند این نهر را پیش از انضمام آبهائے دیگر اتک و نیلاب گویند و بعد از انضمام پنجاب گویند^۱ -

نهر مکران - رودے بزرگ است و آبش شیرین است ، صاحب تحفة الغرایب گوید بران نهر قنطره ایست از سنگ یک پاره و هر که بر آن قنطره بگذرد غشیان بروے افتد اگر کس بران صد بار بگذرد حال همین باشد و مردم آن حدود را چون احتیاج به غشیان افتد بروے عبور نمایند و اگر زیاده خواهند مکرر بر آن بگذرند و بودن آن قنطره تا امروز معلوم نیست^۲ -

نهر میسته - این دریا به شام است ، گویند غریق خود را هرگز به قعر دریا نه کشد بلکه او را هم بر سطح خویش می گرداند و با او ملاءبے می نمایند تا بمیرد و آنکاه بساحل می اندازد -

اما المصدرة بالنون

نهر نیل - در مسالک الممالک آمده ابن نهر جبال قمر که بدان سوے خط استوا است بر می خیزد و از جنوب

1 It is interesting to note that here also the author combines the old account of Istkhari with his own observations. It is on his own information that he describes the local name of the Indus below Attock as the *Panj-ab*. Perhaps he has confused it with the *Panj-nad* below *Multan*.

2 It may be a reference to the river *Hub*.

بشمال می رود، چون بدین سوئے خط استواء می رسد در دو بحیره جمع می شود و برخسے همچنان رفته پس ازان به دو بحیره بیرون آمده در مفازات بلاد حبشه و نوبه می گذرد، و آن گاه به ملک مصر می رسد و زیاده از شط العرب می باشد، پس به هفت بخش می شود، یکسے به اسکندریه می رود و دویم به دمیاط و سیوم نجیف، چهارم بنطاط و ارض القیوم که شهر مصر است، پنجم به عریش، ششم بدوبن هفتم بنہی - و صاحب عجایب المخلوقات گوید در دنیا هیچ نہرے درازتر از نیل نیست زیرا کہ دو ماه در بلاد کفر می رود و دو ماه در مفازات و بوادی و دو ماه در دیار اسلام می رود - و قضاعی گوید کہ از عجایب مملکت مصر رود نیل است و خداوند آن را سقاء مصر کرده است قائم مقام باران زیرا کہ از باران مزروعات آن جا مضرت باشد و نیل مہ ماہ تابستان از دیاد می پذیرد چنانچہ در تمامت حدود مصر آب تصنع بر زمین فرو می نشیند و در سه ماہ پایز چندان کہ آب کم می شود و بران زمین زراعت می کنند و به آب دیگر محتاج نہ می شود چنانچہ کلام الملوک العلام ازین معنی خبر می دهد کہ اولم یر انا نسوق الماء الی الارض الجررز فنخرج به زرعاً تاکل منهم انعامهم وانفسهم افلا [f. 191b] تبصرون¹ - و ہم قضاعی گوید سبب ازدیاد نیل آن ست کہ چون

1 The verse is: اولم یروا انا نسوق الماء الی الارض الجررز فنخرج به زرعاً تاکل منه انعامهم وانفسهم افلا یبصرون (Al-Qur'ān, 32: 27)

هنکام ارتفاع به این نهر رسد باری جل و علا باد شمال بفرسند تا بحر مغرب را که مصب نیل است به سبب تموج و تهیج مرتفع گرداند پس نفوذ و گذار نیل صورت نه دهند و لاجرم آب نیل باز پس گردد و بر دمد و اراضی مصر ازان پر شود تا غایتی که بجمیع جوانب آن برسد چون سقی اراضی آن حدود به اتمام برسد خداوند سبحانه باد جنوب را رخصت هبوب دهد تا ارتفاع مذکوره از مصب نیل دور سازد پس نیل سمت جریان پذیرد و آب از اراضی مصر روی به نول دهد و چندانکه زمین خشک می گردد و مزروع می شود .

و صاحب عجایب المخلوقات گفته سبب ریادتی نیل در تابستان آنست که بلاد زنگبار به فصل زمستان و بهار باران عظیم بیارد پس میلاب هائے بزرگ در نیل افتاده در شش ماه این مسافت را قطع نماید تا به فصل تابستان کلیت و تمامیت میاه به مصر رسیده اراضی آن را آب دهد و زیادتی آن مریء و مشاهده گردد پس در سه ماه پاییز انتقاص نموده بقدر نقصان آب زراعت روی در ازدیاد نهد^۱

و گویند یوسف علیه السلام میله در کنار نیل ساخته بود و بران علامات حد کفایت و تجاوز از حد کفاف و نقصان آن کرده و مقدار کفایت چهارده گز بود و در بیست گز بیم غرق مصر و در هشت گز خوف قحط و غلاء - و مستوفی گوید ماسون خلیفه در رود نیل مسجدی از سنگ رخام بر آورده است و در جوار مسجد حوضی و دران

1 The 'Ajā'ib, pp. 259-262

حوض عمودے ساختہ کہ طول آن بیست چہار ذراع است و منفذ ایست از نیل درین حوض کہ آب دران می آید و علامات ذراع و اصابع جهت زیادتی و نقصان آب دران عمود کردہ چنانچہ اگر چہارده گز آن را آب فرو گیرد اکثر الزراعہ و اگر کمتر فرو گیرد اقل الزراعہ و تا ہفدہ گز بلند شود ہر خراج سلطانی باشد و بر ہر زمین کہ بعد از ہفدہ گز نشیند آن زمین را خراج نہ باشد آن را فیض ربانی خوانند و اگر بہ بیست گز رسد مصر را بیم غرق بود - و در بعضی کتب بہ نظر در آمدہ کہ چون شانزدہ ذراع آب بہ ہالا آید خراج بر اہل مصر سازند و اگر برین زیادت شود تا بیست ذراع دران سال محصولات بسیار بود و چون ازان بگذرد سبب خرابی شود -

و آب نیل شیرین و گوارندہ است و گویند شیرینی آن تا غایتی است کہ اگر انار ترش را دران بکارند شیرین شود شود بدان سبب انار ترش دران ولایت مطلوب است -

و در عجایب المخلوقات آمدہ کہ در سوائف عہود عادت اہل مصر چنان بود کہ چون در فصل زیادتی نیل آثار زیادتی پدید نیامدے دخترے را [f. 191a] بہ حلی و حلی آراستہ دروے انداختندے مقارن آن حال آب طغیان پذیرفتے و زیادہ شدے و بعضی گویند عادت اہل مصر آن بود کہ ہر سال بیے آنکہ اثر نقصان در نیل مشاہدہ نمایند بروقت معین آن شبوہ بہ تقدیم رسانیدے ، بالجملہ چون نوبت خلافت بہ امیرالمومنین عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ [d. 644 A. D.] رسید و آن جناب

2 found written on the margin. اہل مصر

از قبل خویش عمرو بن عاص را به امارت مصر فرستاد ،
 اتفاقاً در آن سال آب نیل نقصان پذیرفت و اهل مصر بنابر
 آنکه در ربهه^۱ اسلام درآمده بودند در تقدیم معهود تامل می
 نمودند ، لاجرم نزد خدام امارت پناه آمده از انتقاص نیل
 و آئین پیشین خویش اعلام فرسودند ، امیر مذکور آن واقعه
 را به حضرت خلافت دستگاه اظهار نمودند ، پس امیر المومنین
 رضی الله عنه رقعہ نوشته بجانب امارت ماب فرستاد و گفت
 این رقعہ به نیل در اندازد و رقعہ این است : من عبد الله عمر بن
 الخطاب الى نيل مصر اما بعد يا نيل فان كنت تجرى من قبلك
 فلا تجرى ولا حاجة لنا بك وان كان الله الواحد القهار هو الذي
 مجريك فتسأ الله الواحد القهار أن تجريك ، چون رقعہ مذکور
 به امیر مسطور رسید بموجب فرموده^۲ مصحوب اهالی مصر بکنار
 نیل رفته آن رقعہ را در آب بینداختند ، پس نیل در ساعت
 بردمید و زیاده شدن گرفت تا بعد کفاف در رسید و ازان
 عهد تا امروز عصیان و نافرمانی از نیل سمت وقوع نیافته
 و بر وجه مطاوعت و متابعت جاری و ساری است -

و طویل نیل هزار فرسنگ است -

و از غرایب این نهر تمساح است و سقنقور و پیمان
 این دو در ضمن گذاش حیوانات از مساعدت روزگار ماسول
 است - و گویند مضررت تمساح را از یک فرسنگی مصر از
 شیب و بالا بسته اند ، و دیگر سمک رعاه است ، گویند
 برودت بر مزاج آن چنان غالب است که اگر دست بروی

رسانند بلکه اگر به سر چوبی بر پشت او مس کنند با او در شبکه افتد و ریسمان شبکه فرادست بود دست از حس و حرکت باز ماند، و در مصر گیاهی است که اگر آن را فرادست بمالند و رعاهه^۱ را بدست گیرند برودت آن موثر نیاید، و صاحب تحفة الغرایب گوید در نیل موضعی است که هر سال بوقت معین ماهی بسیار در آن جمع شوند چنانکه آنرا مردم بدست توانند پس منقطع شود، تا سال دیگر و وقت مقرر -

نهر نهروان - مستوفی گوید به عراق عرب دو شعبه است و از جبال کردستان بر می خیزد، و یک شعبه از طرف شیروان و آنجا آب شیروان خوانند، چون به تاسره رسد آب تاسره گویند و چون به آن شعبه دیگر ضم شود و به میان نهروان در آید آب نهروان نامند - دویم از حدود کیلان بر می خیزد و در اول از یک چشمه^۲ بزرگ بیرون می آید کما بیش ده آسیابه آن گردان باشد و بر حلوان و قصر شیرین و خافقین گذشته به شعبه اول ضم می شود بیعقوباد^۱ و نهروان [f. 192b] می رسد پس در زیر بغداد به دجله می ریزد و طول پنجاه دو فرسنگ باشد، و برین نهر زراعت بسیار است -

اما المصدرة بالواو

نهر وخش - از جبال وخش بر می خیزد و به حدود ترمذ به جیحون می ریزد و درین آب معدن طلا است به قرب

1 For Nahrawan Canal and Bi'qūbād (Bih-Kubādh) see *the Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 29,30,38,52,55,57-61,81,92

مختلان کما سبق ' اما در نزدیکی و خش کمتر پیدا شود^۱ -
 نهر وازواز - به نهاوند است و مخرج آن سنگی است
 چون آب نقصان پذیرد دهاقین نزد آن سنگ بروند و سیل بروی
 بزنند و آب بخواهند در ساعت آب موفور ازان جوشیدن گیرد -

اما المصدرة بالهفاء

نهر هری - از غور بر می خیزد و آبهای بسیار بران ضم
 شده نهری می گردد چنانچه در نواحی هری نه رود ازان
 بر می دارند - اول نوجوی ، دویم اردی جان ، سیوم لکرکان ،
 چهارم کراغ ، پنجم عوسجان ، ششم کسبیل ، هفتم سقی ، هشتم
 سرکه ' به هراة می آید ، نهم ارسب و آخرش به سرخس می رود
 و طول این هفتاد دو فرسنگ است و آب این نهر الطف میاه
 است ازانکه به سرعت گرمی و سردی می پذیرد و چون به
 هنگام سیلاب به ظرفی بردارند در ساعت صاف می گردد و این
 جمله از علامات لطافت است^۲ -

نهر هیرمند [Helmand] - از جبال غور بر می خیزد
 و بر ولایت بست گذشته هند نهری که هر یک گذار اسپ
 بدشواری دهند ازو بر می گیرند پس به سیستان می رسد و آن
 را سقی می نمایند و فاضل آبش در بعضی بعیرات آن حدود
 می ریزد ، و طول آن را شصت فرسنگ گفته اند و آن قدر ماهی
 که دران نهر است در هیچ نهری دیده نه شد^۳ -

1 For Wakhsh country and Wakhshāb river see *ibid.*, pp. 434-439

2 Now known as Herat river, see *the Lands of the Eastern Caliphate*, pp. 396,407,410

3 Also known as Helmand. See *ibid*, pp. 7,334,335,338-340,343-345.

اما المصدرة بالیاء المثناة التحتانیة

نهر یمن - صاحب تحفة الغراب کوید به ارض یمن نهرے
 است کہ نزد طلوع آفتاب از مشرق به مغرب رود و عند الغروب
 از مغرب به مشرق رود، و بعضے شعراء این معنی را چنین
 در سلك نظم کشیده اند - بیت

چون شود روز روشنی غالب می رود رود جانب مغرب
 چون به مغرب فرورود شارق رود آن رود جانب مشرق
 کس نه گفت آنچه مر این رود است
 نا که بود است این چنین بوده است

بر ضمیر مہر تنویر فضلائے افاضت پذیر مخفی و ستیر نہ ماند
 کہ آنچه از انہار و بحار سمت گذارش یافت یکے است از
 ہزار، و اندکے است از بسیار، اما آن جا کہ قلم غراب
 رقم به ارقام مستغربات انہار و اودیہ راغب ہود و از نگارش
 و گذارش مشہورات و متعارفات معرض و ہارب و بقیہ انہار
 و بحیرات ازین معنی خالی و عاری - لاجرم بہ همین مقدار
 از اودیہ کہ بے نشاء غراب و شائبہ عجایب نہ بود اکتفاء
 نموده، تحقیق آنها را احالہ بہ کتب [f. 193a] فرمود
 و بہ این ہمہ بعضے از انہار در ضمن تعداد اقالیم و بلاد
 و جبال سمت بیان خواهد یافت انشاء اللہ تعالی -

تعداد و غرابت عیون شیون که در ربع مسکون
 است و بیان مواضع و مواقع آذنها و سایر
 ما يتعلق بهما علی ترتیب بحروف المعجم

عنقریب غیر واحد عز گذارش یافت که در جوف زمین
 منافذ خواهد بود و البته در و آب بود یا هوا زیرا که
 خلاصه حال است، و هرگاه برودت بر هوا غلبه کند هوا نیز آب
 گردد پس اگر این آب را بدر وے [؟] از محل دیگر برسد
 و زمین صلب نباشد چون دران موضع نه گنجد بضرورت آغاز
 خروج کند و طرفی را شکافته بر روی زمین ظاهر شود، و آن
 را عرب عین و فراس چشمه [؟] گویند - و این بعضی عذب بود
 و بعضی ملح بود و بعضی کبریتے و بعضی نطفے و غیر ذالک،
 و آن بسبب مکان و تاثیر جوار باشد و اکنون بعضی از عیون
 را که خالی از عجاوت و غرابت نه باشد بترتیب حروف معجم
 نگاشته ایم منه الاعانة و علیه التکلان -

عین آذر بائیجان - صاحب تحفة الغرایب گوید بر زمین
 آذر بائیجان چشمه ایست که آب ازان می حوشد و سنگ
 همی گردد و هرکرا خشت سنگین باید طالب خشت را ببرد
 و بر زمین نهاده ازان آب پرسیازد و در ساعت سنگی شود
 بصورت خشک¹ -

1 Cf the 'Ajd'ib, p. 263

عین اردی بهشتک - و اردی بهشتک ضیاع ایست
 بر سه فرسنگی قزوین ، و دران چشمه ایست که هر که آب
 بیاشامد عمل مسهل بتقدیم رساند ، لاجرم مردم در فصل بهار که
 هنگام اخراج مواد است از اطراف دران موضع جمع آیند و ازان
 آب خورده مواد لازم الرفع را از خویض دفع فرمایند ، اما
 هیچکس زیاده برده رطل از وی نه تواند خورد که بیم اخراج
 امعا باشد چون آن آب را به موضع دیگر نقل کنند این
 خاصیت از وی به ظهور نیاید و از بعضی ثقات استماع افتاده که
 میان آن چشمه و نهر قزوین نهری است چون آن آب را
 ازان نهر بگذرانند خاصیتش زایل شود^۱ -

عین اروند^۲ - چشمه ایست به سیستان که در وی نے بسیار
 رسته باشد ازان نے ها آن مقدار که در آب بود سنگ شده باشد
 و آنچه از آب بالا بود قصبه باشد .

عین ایلابستان - صاحب تحفة الغرایب گوید که در مابین
 اسفراین و جرجان قریه ایست که این را ایلابستان گویند ،
 و در وی غارے است که ازان یک میل آب بیرون می آید
 اما هر چند گاه بے توسط سبب ظاهر آب ازان مغاره بیرون
 نیاید و بالکلیه مسدود گردد ، چون این حال روی دهد
 اهل آن قریه از مرد و زن به آرایش تمام و پیرایهش مالا
 کلام و رود سرود و سایر مناھی و بلاهی بران مغاره جمع
 آیند پس به لهو و طرب [f. 193b] و شور و شغب مشغول

1 *Ibid.*, pp. 263-264.

2 *Rawand* in '*Ajū'ib* see *ibid.*, p. 264.

شوند ، مقارن آن حال آب ازان مغازه جوشیدن گیرد و به جوئے در افتاده مزارع و مزارع آن قریه را سقی نماید¹ -

عین انطاکیه - گویند به قرب انطاکیه چشمه ایست که چون آبش خشک شود آن شهر بسوزد و سلطان علاءالدین کیقباد سلجوقی این حالت را امتحان کرد چنین بود -

عین اسکندریه - گویند در اسکندریه چشمه ایست و دران صنفی از صدف است که لحم و مرق آن دافع جذام است -

و هم در قصبه² دو جز از مضافات بلخ چشمه ایست موسوم به چشمه اسکندریه و قرب دو آسیا آب ازان بیرون سی آید و درین چشمه ماهیان بزرگ باشد که بقول عامه اصطیاد آنها همان چشمه بے شائبه³ شامت نیست ، اما چون از چشمه⁴ به جوئے آید صید آن مجوز است - و به قرب این چشمه کوچک تر ازان چشمه ایست و دران بمقدار سه ذراع صنفی ایست از گل که گیاهها بران رسته باشد بر روئے آب گردان و آن را بته⁵ گردان گویند و درالسنه و افواه سمت اشتهار دارد که چون اهل سعادت بران صنفه نشینند بدستور بر روئے آب بگردد و از جانبی به جانبی برود چون ارباب شقاوت بران نشینند از جائی نه جنبد بلکه به آب فرورود و نشیننده خود را غرق سازد و برکنار چشمه⁶ بزرگ پشته ایست که آب بر ثندان آن سیط بوده بر فراز آن قبرے است و اهل آن قصبه را اعتقاد آن است که آن قبر اسکندر ذوالقرنین است -

عین احمر - چشمه ایست به ترمذ فریب به جیحون چنانچه

1 Ibid., p. 264

میان آن و جیحون ده ده کام است - و آب این چشمه خوشتر از آب جیحون است و مشهور چنان است که شرب آن موجب بهجت و مورث مسرت است -

عین ارمن - صاحب جامع البحر و البر آورده است که در ولایت ارمن چشمه ایست که آب آن از منبع چنان به قوت بجهد که آواز آن را از مسافت بعیده توان شنید و هر جانورے که در آن افتد بلکه اگر از بالائے گذرد بمیرد و خوردن آن اسهال قوی آورد -

عین اندلس - صاحب البر و البحر گوید در ولایت اندلس چشمه ایست که هر سال یکبار ازان چشمه آب برآید مقارن خروج آب اشجار بسیار نیز از کنار آن چشمه برویند و در ساعت ببالند و ازهار از اغصان آنها ظاهر شود و اثمار به بندد و برسد و مردم آن حدود ازان اثمار تا سال دیگر دخیره سازند و معیشت ایشان ازان باشد ، و بعضی گویند ثمره آن درختها زیتون است - و نیز صاحب مؤلف مذکور گوید هم در اندلس دو چشمه است به قرب یکدیگر چنانچه مسافت بینهما سه گز بیش نیست از یکے آبے چنان گرم [f. 194a] بیرون آید که گوشت خام دران پخته گردد و از دیگرے آبے چنان سرد ظاهر شود که در ساعت یخ بندد -

عین ارتاج - در رساله ملک شاهی آمده که در زمین ارتاج از توابع انطاکیه چشمه ایست که چون آب آن را بر زمین بیاشند همه کژدمان از سوراخها برآمده بران آب جمع شوند و مردم آنها را هلاک ساخته از شر آنها برهند -

اما المصدرة بالباء الموحدة

عین بادخانی - صاحب تحفة الغرایب گوید که این به ولایت دامغان قریه ایست موسوم به کهر و دران چشمه ایست که او را بادخانی گویند، اهل آن قریه چون خواهند که باد جهد خرقه حیض زنان دروے افکنند در ساعت باد در اهتزاز آید و صاحب جامع گفته هر چه دران چشمه اندازند همین خاصیت دهد، و آشامیدن آب آن چشمه موجب اطلاق و سورت اسهال گردد و اگر آن آب را بجائے دیگر نقل نمایند سنگ شود¹ -

عین بامیان² - صاحب تحفة الغرایب گوید به ارض بامیان چشمه ایست که ازان آب بسیار می جوشد و صوت هایل ازان مسموع می گردد و بوئے کبریت می آید، چون بدان غسل کنند مرض جرب زایل گردد و اگر آب را در ظرفی کنند و سر آن را سخت به بندند چنانچه هوا را دران راه مداخلت نه باشد آن آب غلیظ گردد و همچو خمیر و اگر آن را بر آتش عرض نمایند مشتعل شود - مستوفی گوید هم در بامیان چشمه ایست هر چند نجاسات دروے افکنند قبول نه کند و بیرون اندازد چون دران باب مبالغه نمایند پائے بلغزد و به آب در افتند و باشد که غرق شوند -

عین بدخشان - صاحب جامع البر و البحر گوید در جبال بدخشان چشمه ایست که آب صافی ازان بیرون می آید،

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 264

2 نامیان in 'Ajā'ib appears to be a scribal error, *ibid.*,

اما اگر کسی خواهد که دران چشمه در رود فی الفور آب
اورا برکنار اندازد ، بیت

چشمه آن را به امر کن فیکون

از درون افکنند سوئے بیرون

و در قریه عبد الله اباد خرقان همدان نیز چشمه به این
خاصیت نشان می دهد -

عین البقر - صاحب عجایب المخلوقات گفته این چشمه به
قرب مکه است آن را مسلمانان و یهود و نصاری زیارت
می کنند و گویند گاوے که آدم علیه السلام بدان زراعت
می کرد ازان چشمه بیرون آمده و بر سر آن چشمه مشهدت
است مشهور به مشهد علی ابن ابی طالب کرم الله وجهه¹ -

عین بلجراغ - در جزروان بلخ است و آن چشمه ایست
از میان سنگ بیرون می آید و آن سنگ را ملوک سابق
کنده اند چنانچه خانه مربع متساوی الاضلاع که دور آن
دوازده گز باشد ، و آب آن چشمه در زمستان و تابستان گرم
باشد و اهل آن حدود بران [f. 194b] درے نشانده اند چون
در به بندد آن خانه چنان گرم شود که پنداری که دران
آتش کرده اند و عرق از اندام جاری گردد و مردم آن جا
به سبب آن از حمام مستغنی باشند و غسل بدان آب دافع
جرب است و عمق آن تا قریب کمر آدمی باشد -

عین بی بی - آبشار این چشمه در جزروان است و از
کمر کوه بلند سی برابر و تا قریب دو ذراع آمده به

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 264

یک بار متوجه ساحت زمین می گردد و آن قریب به دو آسیا آب باشد و چون آن آب به هیچ جائے نہ می رسد و به یک ضرب می آید مردم آن حدود جهت امتحان زور و قوت به زیر آب بایستند و بسیار باشد مردم کم قوت را بیندازد معیوب سازد، و حکام آن حدود چون به کسی غضب کنند بفرمایند تا در زیر آن آب بایستد - چون آب بر زمین رسد پاره ازان به جوت در افتاده به مزارع رود و پاره دیگر به مغاره دران نزدیکی است و آثار عمارت دران نیز پیدا است فرو رود، و آن مغاره است وسیع اما سخت مهیب و تاریک است چون با چراغ دران در روند پس از طی مسافت قلیله بادے صعب از پیشگاه مغاره بوزد و چراغ را منطفی گرداند و مردم آن حدود را در باب آن مغاره سخنان عجیب و کلمات غریب است که عقل از قبول آن امتناع نماید -

اما المصادر بالتاء المثناة الفوقانیة

عین تبریز - در صحاری و سار از توابع تبریز چشمه ایست که هر که ازان آب بخورد اسهال آیدش و مردم به وقت حاجت آنجا رفته ازان آب بخورند و در نواحی هراة نیز چشمه بدین خاصیت نشان می دهند -

عین ترکستان - صاحب جامع البر و البحر گوید در ترکستان چشمه ایست از کوهی در مغایره می ریزد - بیت

هر رشاشه که می فتد به کنار
می شود سنگ دانه صغار و کبار

چونکہ خرگوش بحری و خرچنگ
می فتد برکنار گردد سنگ

و هم صاحب کتاب مذکور گوید ' بیت

هست کوهی بحد ترکستان

مردے از سنگ خاره برسر آن

گوی' آن سنگ خاره جان دارد

دایمما دست بر دهان دارد

چون شود سال خشک و قحط عیان

کم نیاید ز آسمان باران

هر که باشد دران بلاد و دیار

همه آیند گرد آن کوهسار

بر زمین می نهد روئے نیاز

می گذارند گرد کوه نماز

پس آن صورت را حرکت دهند تا بیفتد آن گاه ' دیگر بار

او را برپائے کنند مقارن آن حال آن صورت دست از دهان

بردارد تا آب به طریق فواره از دهان او جوشیدن گیرد و

جوئے ها و جداول که مهیا ساخته باشند در افتاده روئے

به مزارع و مزارع ایشان [f. 195a] نهد - بیت

چون کنند مرد را دگر برپا چشمه گردد از لبش پیدا

چون اهالی آن حدود را بواسطه ' وفور برف و باران به آن

آب احتیاج نماند آن چشمه بدستور خشک گردد -

و من المصدرات بالثناء المثلثة الفوقانیة

عین تراک - چشمه است به با بیان که هر حیوانی که خواهد ازان آب بیاشامد آن را به خود در کشد و به قعر فرو برد پس از ساعتی استخوان آن را برکنار اندازد^۱ - بیت
استخوانی برد نه گوشت نه پوست
نیست معلوم حالتی که دروست

عین ثواب - مستوفی گوید ازان روتی در بند در میان دو درخت چشمه است که آن را عین ثواب خوانند در هر شب آدینه مردم آن جمع شوند و در بعضی لیالی ازان چشمه روشنای پیدا شود که به نور آفتاب ماند -

اما المصدرات بالجمیم

عین جاجرم - صاحب عجایب المخلوقات گوید این چشمه در مابین جاجرم و اسفراین است و بعضی ققماء خرامان نقل کرده که گفت خاصیت این چشمه آنست که صاحب جرب چون دران غسل کند آن علت ازان زایل شود و صاحب غرایب گوید در جاجرم چشمه ایست که چون آفتاب طلوع نماید یکی قطره آب دران نه ماند و به هنگام غروب باز پر آب شود^۲ -

عین جاج - صاحب تجفة الغرایب گوید در ولایت جاج در سر عقبه چشمه ایست و هر گاه که آسمان صافی باشد از

1 Cf. 'Ajd'ib, pp. 264-265

2 Ibid., p. 265.

سحاب در وقت قطعا آب نه بود و چون مغیم و ابرناک بود
پر آب شود^۱ -

عین الجراد - صاحب جامع البر و البحر گوید این چشمه
میان شیراز و اصفهان است در شمیرم از توابع لرستان بالجمله
خاصیتش آن است که چون در ولایت دیگر ملخ پیدا شود
دو مرد که از ایشان شرب خمر و زنا واقع نه شده باشد ازان
چشمه آب بردارند و به ولایتی که ملخ دران مت ببرند و
در راه بر عقیب نگاه نه کنند و پیش ازان که بر زمین
نهند بر جائی بیاویزند پس متعاقب مرغان مار برسند و ملخ
را دفع نمایند و در میان اهالی آن حدود شهرت دارد که
سلیمان علیه السلام با ملخ شرط کرد که دیگر خرابی
نه کنند و آن چشمه را گواه گرفت و مار را مقرر کرد
که اگر ملخ ازان معاهده برگردد ایشان به دفع ملخ پردازند
و آن را از لوازم شمارند -

عین چین - صاحب جامع البر و البحر گوید در حدود چین
چشمه ایست که مریض آب آن را بیاشامد اگر مردنی باشد
فی الحال جان به قابض الارواح و الا در ساعت اثار صحت
در مطاوی احوالش مداخلت نماید -

عین جبل دیلم - گویند در ارض شیراز به ناحیه دیلم
در کوک چشمه ایست که آب آن [f. 195b] در تابستان
سرد است و در زمستان گرم و صاحب مهم البلدان [گوید]

1 Ibid.

در جبل سیران به ناحیه بامیان چشمه است که هیچ یک نجات را قبول نه کند و بسیار باشد که آب آن چشمها از القاء قارورات به جوش آیند و قصد اندازنده کنند و اگر دریابند او را غرق سازند^۱ -

عین جبل سمرقند - صاحب تحفة الغرایب گوید به سمرقند کوهی است و درون غارے و ازان غار آبے بیرون می آید در غایت عذوبت و آن آب در تاهستان یخ می بندد و در زمستان دران بیضه می پزد^۲ -

عین جبل ملطیه^۳ - صاحب عجایب المخلوقات گوید بازرگانے حکایت کرد که به قرب ملطیه کوهی است و دران غارے و ازان غار آبے سفید بیرون می آید چون ازان آب همان جا بیاشامند مضرے نه رساند لیکن اگر مقدارے دور ببرند در معده سنگ گردد و سبب هلاکت شود -

و من المصادرات بالحاء المهملة

عین الحجر - این چشمه در بعضے قرائے دامغان است گویند اگر زنبورے دران افکنند در ساعت سنگی منقش شود -

عین الجمه - در میان خرقان و قزوین است و آبے گرم دارد ، و هر انسان و حیوان که در عضوے از اعضائے او جراحی یا کسرے یا وسنے یا بیکانے یا شوکے باشد چون دران نشیند صحت یابد - و صاحب غرایب گوید یکے را پیکان

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 265.

2 Ibid.,

3 ملطیه in 'Ajā'ib, p. 265.

در بدن مانده بود و از حضرت آن هراسان می بود سه روز متوالی درین چشمه درآمد، روز چهارم پیکان از پهلوئی او برآمد و زخم آن عنقریب مندمل گشت و نیز آب این چشمه جرب و قولنج و استرخاء و رمد و خنازیر و خناق را نافع باشد و تمک اندرانی و توتیائے ضفادعی ازان چشمه بحصول پیوندد و چشمه مذکور را عین راوند و عین العلاج نیز خوانند -

عین الحیات - اهل ظاهر این چشمه را به ظلمات نشان داده اند و خاصیت آن حیات ابدی و زندگانی سرمدی است - و در اسکندر نامه آمده که اسکندر را آرزوی دریافت این چشمه خواست لاجرم مصحوب جمعے از خواص متوجه ظلمات گردید و خضر با او بود و چون به ظلمات درآمدند خضر از اسکندر جدا افتاد بدان چشمه فایز گردید و از آب آن بیاشامید پس باز گشت تا اسکندر را بدان چشمه هدایت کند دیگر ادراک آن تیسیر نه پذیرفت پس اسکندر ازان دولت ناخرسند و خضر متمتع و بهره مند باز گردیدند و بقیه اوضاع این چشمه در بیان احوال اسکندر مبین گردد انشاء الله تعالی -

و من المصادر بالخاء المعجمه

چشمه خواب - این چشمه در حبال جز روان بلخ است، متصل بر دو خانه که در میان دو کوه جاری ست و آب آن چشمه به غایب گرم است و سنگی را که این چشمه ازان ظاهر شده ملوک پیشین بطریق خانه مربع طولانی نه مساوی حیاض شرعی کنده اند و گویند آن عمل به اعتمام جمشید

پہشداہی بتقدیم رسیدہ ، چنانچہ این معنی مشہور مستفاد
می گردد - نظم :

تا چشمہ خواب کرزوان کنده شد
صد من نمک سوده به نان خورده شده

می صد برہ سفید بے پور سیاہ
در سفرہ جمشید جهان خورده شده

[f. 196a] چون مردم آن حدود خواهند کہ دران اغتسال
نمایند منندین را کہ ازان آب چشمہ بہ دریا می ریزد
به بندند در ساعت آب چندان بالائے آید کہ چون بنشینند
از سر بگذرد کما بیش هفت کس دران نوانند نشست و بقرب
این چشمہ بدان جانب نہر چشمہ دیگر است کہ اغتسال
بدان دافع جرب و سایر جروح و قروح است و از خواص
چشمہ اول آن است کہ چون کسی دران در آید داعیہ اسایش
نماید و گاہ باشد کہ خیاب بروئے مسلط گردد -

عین خواجہ گوگردک - این چشمہ بہ البرز کود بلخ است
بقرب چمتال کہ از مواضع مشہور بلخ است و آب این چشمہ
گرم است و رائیحہ گوگرد ازان می آید و در اطراف و جوانب
این چشمہ عمارات عجیبہ و بناہائے غریبہ است مثل خوانق
و صوامع و قبور و مزارات بالجملہ خالی از سہابت و صلابت
نست و از خواص آن چشمہ ازالہ جرب و اکثر امراض
دموی است و اگر آب آن چشمہ را یک سالہ راہ ببرند
ابن خاصیت ازوے زایل نہ گردد -

و من المصادر بالبدال المهملة

عین دوراق - صاحب عجایب المخلوقات گوید شیخ عمر تسلیمی گفت به دوراق کوهی است و بران کوه چشمهائی بسیار است ، آب همه گرم و از آن جا دخانی صعود نماید و شعلهائی آتش به بالا رود و به الوان مختلف چون سرخ و سبز و زرد و سفید و آن آبهاے حار در دو حوض جمع گردد در یکے مردان غسل کنند و در دیگرک زنان و منفعت آن ازاله امراض بلغمی است اما هر کس به آهستگی دران در رود منتفع شود و چون به یک بار خویش را دران اندازد جمله بدنش بسوزد^۱ -

عین دامغان - به سه فرسنگے دامغان از جانب قبله اش دروده چشمه است گوگرد آب به یک نوعت که درو نشینند از مرض قولنج و جرب خلاص شوند - مستوفی گوید به ولایت قزوین در دیه دامغان چشمه ایست که آبش جاری نیست و درمیانش نے بسیار رسته بود و بیخ نیها در هم بافته است مگاک درمیان نیها شده و از زمین چشمه قلع گشته مانند کشتی بر سر آب می گردد و مردم بر بالائے آنها روند و چون کشتی بهر طرفش گردانند^۲ -

عین داراب گرد - صاحب تحفة الغرایب گوید به داراب گرد چشمه ایست که از زیر آن گیاهے بر آید کس نداند که

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 265

2 Ibid.

نام آن چیست چون کسی بدان چشمه در شود آن گیاه او را استوار بگیرد و بدو اندر پیچد ، چون خواهد کہ به عنف خود را [f. 196b] ازان مخلصی دهد او را سخت تر گیرد و چون خویش را بوضع آب گذارد و خود را به او تسلیم نماید بآسانی کشاده گردد و رهای یابد و در نہر فاراب نیز گیاه بہ این حال هست ، چنانچہ سمت گذارش یافت ۔

و من المصادر بالذال المعجمه

عين الذهب ۔ این چشمه در جبال بیستون است ، آب بغایت عذب و صاف است گویند چون ہزار دینار دروے بیندازند روز دیگر کہ آن را بیرون آورند شش ہزار دینار بیرون بیفزاید و آن را چشمہ شبذیز نیز گویند ۔

و من المصادر بالراء المهمله

عين رے ۔ صاحب عجایب المخلوقات گوید در بعضی جبال رے شکافے است کہ چون مردم آن حدود در آب حاجت افتد نزدیک بروند و بہ آواز بلند آب خواهند پس ازان آب ازان چشمہ جاری گردد کہ مزارع و سراپع ایشان سیراب شود آنکاه دیگر بار انقطاع یابد ۔

عين الراس الناعور ۔ رأس ناعور قریہ ایست شرقی موصل دران چشمہ ایست کہ ہر سالہ دران چشمہ نیلوفر بسیار بروید و محصول آن قریہ همان است و ازان مبلغ کلی حاصل شود ۔

و من المصادر بالزاع المعجمه

عين زغرا ۔ این چشمہ ہارض شام است و ازو تابیت مقدس

سہ مرحلہ است و بسبب آنکہ دختر لوط علیہ السلام کہ زغر نام داشت دران موضع وفات یافت آن چشمہ بہ او منسوب گشت و در حدیث دابہ حسامہ گذشت کہ خشک شدن عین زغر از شرایط قیامت است۔

و من المصادر بالسین المهملة

عین سیاہ سنگ۔ صاحب تحفة الغرایب گوید بہ جرجان روستای^۱ است کہ آن را سیاہ سنگ خوانند و در آنجا دیہے است ہر فراز گاہے و در زیر آن چشمہ ایست و مردم بجهت عذوبت آب آن چشمہ بسیار آمد شد می نمایند۔ و از عجایب عین مذکور آنست کہ در راہ آن نوعی از کرم است چون از کشندگان آب یکے پائے ہر کرمے نہد چنانچہ آن را بے سرگرداند آب او و آب تمامت حاملہ کہ بر قفائے او باشند متغیر الطعم و اللون گردد لاجرم آن آبہا را ریختہ بہ تجدید از چشمہ آب ہر دارند، بخلاف میاہ معمولہ آن جمع کہ ہر کشندہ کرم متقدم باشند در مرور کہ آنها بحال خود ہاز مانند و تغیر و فساد در مطاوی طعم و رائیحہ آنها را نیابد و سر آن تا امروز عز وضوح نہ پذیرفته^۱۔

عین سلیمان۔ صاحب جامع البر و البحر گوید قلع ایست بہ حدود کرکان و دران چشمہ ایست۔ گویند در سوائف عمود چنان معبود بود کہ چون پادشاہ زادہ^۱ روزت چہد دران قلعہ مقام کردہ از آب آن چشمہ تجرع نمودے البتہ بہ

1 Cf. 'Ajd'ib, p. 266

پادشاهی رسید [f. 197a] بدان سبب ابنائے ملوک از آفاق
در کسوت غیر معروف بدانجا رفته از آب آن چشمه شرب می
نمودند اما الیوم آن خاصیت غیر ظاهر است -

عین سراب - و هم صاحب مؤلف مذکور گوید بقرب خبیص
چشمه ایست که در زیر آن سنگریزهای ملون بسیار ظاهر
می شود و آنها در دفع سمومات و رفع سمومات اثر تمام
است ، این خاصیت مخصوص است به سنگ ریزه های آن
چشمه با آنکه احجار دیگر مواضع در صورت و هیأت و سایر
امور مشارک اند -

عین سینه پور - صاحب جامع البر و البحر گوید در قصبه
سینه پور [سینه پور؟] که از توابع دکن است چشمه ایست
که از زیر کوه بیرون می آید ، پس بمیان سنگی فرورفته
از یک جانب آن برآمده دو شعبه می شود ، آب یک شعبه
در غایت سفید و از دیگری در نهایت سیاهی - و درین
دو شعبه ماهی بسیار باشد و هیچ گاه ماهی شعبه به شعبه
دیگر نه می رود و گرفته بیندازند خود را بیرون افکنند و
گوشت ماهی آب سفید به لذت باشد و از آب سیاه بغایت
خوب و مرغوب¹ -

عین السم - و هم مؤلف کتاب مذکور گوید این چشمه
در مملکت چین است به قرب قصر فغفور و آب آن موفور ازان
بیرون می آید در غایت عذوبت چون ازان آب بردارند و

1 During his travels in Deccan Maḥmūd b. Amīr Walī does not seem to
have come across such a stream, Cf. *Safar Nāmāh*, pp. 41-54.

تا یک فرسنگ راه بردہ ازان بیاشامند خاصیت زہر قاتل و بیم
ہلایل بہ تقدیم رساند۔

عین السبت - صاحب غرایب گوید بحدود قویستان چشمہ
ایست آن را عین السبت گویند و خاصیت او آنست کہ از
انسان و حیوان ہر کدام کہ روز شنبہ بگذرند البتہ بمیرند
و در ایام دیگر گزندے بہ گزرنده نہ رسد، بدان سبب اہل
آن حدود در ہر آن چشمہ میلے ساختہ اند و دران نوشتہ کہ
یا ایہا السائر لا تمر یوم السبت الی ہذہ العین و متاخرین این
کلام را بفارسی ترجمہ نمودہ در زیر آن مرقوم گردانیدہ اند
تا فائدہ آن عام بود و مواشی را نیز دران روز از مرور و
عبور بدان جانب صیانت و محافظت می نمایند۔

عین سورین - صاحب غرایب گوید این چشمہ در حدود رے
است و آب آن بے شائبہ شامت نیست چنانچہ آشامینندہ آن
البتہ بوجہی از وجوہ متضرر گردد بدان سبب آن را عین
میشوبہ خوانند و درالسنہ و افواہ مردم آن حدود شایع و
دایر است کہ شامت این چشمہ ازانست کہ شمشیر کسی
بہ آن یجہی علیہ السلام را کشتہ بودند، دروے شستہ اند۔

چشمہ سبز - این چشمہ در مملکت خراسان بہ حدود ولایت
طوس است و ہنابر آنکہ آب موفور ازان بیرون می آید، مستوفی
آن را در عداد بحیرات ذکر کردہ و گفتہ دورش یک فرسنگ
بود و جوت بزرگ ازان منشعب گشتہ [f. 197b] یکے
بہ طوس می رود و دیگرے بہ نیشاپور و بہ ہر یک ہیست

آمیائے آب جاری است و هیچ ملاح آن بحیره را نمی تواند برید - منقول است که یزد گرد اهل نجوم را اشاره نموده بود که در زائچه طالع او نگرند که وفاتش در کدام مملکت خواهد بود ، ایشان بعد از ملاحظه بسیار چنان دریافتند که وفات پادشاه به ملک خراسان در کنار چشمه سبز باشد ، پس بحکم الامور معذور ، پادشاه را ازان معنی اخبار نمودند لاجرم یزد گرد هیچ گاه داعیه نهفت به خراسان را در خاطر نه می گذرانید و همیشه از مرور و عبور بدان صوب احتراز و اجتناب می فرمود اما از آنجا که نگاشته القضاء امجا نپذیرد و نیز تقدیر را چله تدبیر از تاثیر باز ندارد - پس از مدتی یزد گرد را عارضه از عوارض به چشم گرد و آن مرض روز بروز سمت رشته او می [؟] پذیرفته تا کار از مداوی به اشربه و اغذیه در گذاشته تمامت اطبا به اتفاق معروض مقربان گردانیدند ، چون این رنج را معالجه جز نقل مکان و هوائی خراسان نیست خصوصاً کنار چشمه سبز و هوائی آن مقام که اگر امید بهبودی هست در افزای روح فزا و ساحت دلکشاست ، لاجرم وزراء با انتباه مقربان گاه گاه قضیه اتفاق اطبا حذاقت دستگاه را به عرض پادشاه رسانیده ، بهر نوع که دانستند و توانستند ملک را راغب نهضت و حرکت به صوب خراسان ساختند ، بالجمله چون نزول اجلال بکنار چشمه سبز سمت وقوع یافت و تماشائی آن مکان جنت نشان پادشاه را با یمن الحال دست داد آن عارضه ساعت انحطاط پذیرفته در اندک زمان به سمت اقتران مقرون گردید ، درین اثنا که

کہ مطاوی احوال از شوایب اختلال بالکایہ خالی گشته بود و قوائے طبیعی استقامتی قویم یافتہ ، بنا بر آنکہ طومار اعمار ملک بعد آن طور رسیدہ بود و رقم وجودش بہ کلک [؟] عدم بہ مرتبہ انجماء نزدیک شدہ ، روزی اسپے کہ بہ اضاف بدایع اراستہ بود ازان چشمہ بیرون آمد چون نظر ملک بران اسپ افتاد دلہن شیفتہ آن گشتہ از غایت فرہفتگی بنفس نفیس خواست کہ او را فرادست آرد ، چون ملک نزدیک بہ آن اسپ رفت نخست آثار استیناس ازان حیوان بہ ظہور آمد و در آمر لکدے درکار ملک کرد کہ ہرجائے مرد شد پس آن اسپ دیگر ہار بہ آن چشمہ فرو رفتہ ، بعد ازان مشاہد کس نگردید آن گاہ صدق مقال حکماء و حذاقت اطباء ہر ہمگنان واضع و لایح شد ۔

و من المصادر بالشین المعجمہ

عین شیرگیران ۔ صاحب عجایب المخلوقات گوید شیرگیران قریبہ ایست کہ میان آن و مراغہ دو مرحلہ است و آنجا دو چشمہ است و مسافت العینین یک ذراع است یکے در غایت ہرودت و دیگر در نہایت¹ ۔

¹ The account appears incomplete. The Persian version of the 'Ajā'ib al-Makhlūqat, (pp. 266-267) is :

شیر گران دہے است از دیہائے مراغہ ہنزیکے دو مرحلہ ، و دران دہے دو چشمہ ایست کہ بیرون می آید ۔ آب ازین ہر دو چشمہ و می جوشد در وقت بیرون آمدن ، و در میان ابن
(Continued on next page)

عین الشمس - از عبد الملک بن عبد الله مہابی مروی است کہ گفت چون بہ ارض احقاف رسیدم چشمہ دیدم کہ ہر گاہ آفتاب طلوع کردے آب آن چشمہ تا نصف روز بجانب مشرق رفتے و چون آفتاب از مرکز استوا روے بہ افق غربی نہادے آب آن چشمہ بجانب مغرب جریان پذیرفتے و همچنین می رفتے تا آفتاب از مشرق طلوع [f. 198a] نمودے پس دیگر بارہ بہ سمت مشرق روان شدے و من از اهالی آن حدود از سبب وضع معمود سوال نمودم ' جواب دادند کہ تا حال حقیقت این سریرما واضح نہ شدہ و این عین الشمس غیر عین الشمس مصر است -

عین شبانگاہ - صاحب جامع البر و البحر گوید در شبانگاہ چشمہ ایست کہ دو سر آسیا آب ازان بیرون می آید و آب آن مدت سی سال ظاہر و جاری باشد و سی سال دیگر معدوم و مخفی و لایزال حال برین منوال جاری است -

و من المصادر بالصاد المهملة

عین صقلیہ - گویند در جزیرہ صقلیہ کوهی است و دران کوه چشمہ ایست کہ شرارہائے آتش ازان بہ بالا می رود و آن شمعات نہ بہ شط و نہ بر در انقطاع پذیرد و اہل

(Continued from back page)

دو چشمہ بمقدار یکی گز دوری است ، و آب یکے ازین دو چشمہ در غایت سردیست و آب چشمہ دیگر در غایت گرمی است - و خیر دادہ سرا بحال این دو چشمہ فقیر حسن مراغے وقفہ الله -

مرور و عبور آن شرارات را از نزدیک و دور مشاهده می نمایند و اگر ازان آتش چیزے را افروخته بجائے دیگر برند منطقی گردد^۱۔

و من المصادر بالضاد المعجمه

عین خارج - این چشمه در مغاره ایست که میان یمن و حجاز است بجائے که هیچ مطمع آب نبود - ابراهیم بن اسحاق موصلی گوید ، جمعے از یمن بعزم با ادراک شرف صحبت رسول صلی الله علیه وسلم بیرون آمدند ، ناگاہ در اثنائے راه بواسطه تہیج گرد و غبار از جانب دہ برکنار مانده بمغازه هولناک در افتادند ، چون قدرت برفتند عطش برایشان مستولی گشته هر چند در طلب آب بیشتر سعی نمودند کمتر نتیجه داد ، پس دست از دامن اسباب و اضطراب باز داشته مطابق قوت و طاقت خویش به آہستگی به قطع مسافت مبادرت می نمودند ، درین اثنا شتر سوار پدیدار گردید چون نزدیک رسید یکے ازین جمع ہے آنکہ بر موضع عین خارج مطلع باشد شعرے برخواند کہ دران عین خارج ذکر یافته ، پس را کب از قایل آن سوال نمود ، خوانندہ گفت از امراء القیس است - گفت والله کہ دروغ نہ گفته است ، امراء القیس اینک عین خارج درین مغاره ایست آنکہ آن تشنه لبان بہ ہدایت را کب بران چشمہ ظاہر گشته از خوف ہلاک ایمن شدند^۲۔

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 267.

2 Ibid.

و من المصادر بالطاء المهملة

عین طاهر - مستوفی گوید به زمین مصر کوهی است که آن را کوه طاهر خوانند و ازان آبی در غایت طیبیت و نهایت عذوبت بیرون می آید، پس آن آب نخست در حوضی جمع گشته آن گاه در جوی سمت اجراء می پذیرد - و از خواص این چشمه آن است که چون حائضی یا جنبی هرکنار آن حاضر می شود آب از جریان باز می ماند و ازان حوض بیرون نمی آید تا آن شخص حاضر آمده از آنجا نمی رود و تمامت آب آن را که در حوض است به بیرون نه می ریزند، دیگر از ظهور و جریان آب صورت نمی بندد -

عین طواش - گویند در طواش چشمه ایست که آب آن چون مسافتی بندد سنگ گردد -

و عینی که اسم آن مصدر به ظاء منجمه باشد در کتب و رسائل دیده نه شد -

و من المصادر بالعین المهملة

عین العراق - صاحب تحفة الغرایب گوید در عراق چشمه ایست که پیرامن آن هیچگاه از زهاد و عباد خالی نه باشد - و هرکرا عارضه بود چون از آب آن چشمه بیاشامد و دران غسل کند اگر اجل موعود فرا نه رسیده [f. 198b] باشد، احوالش به عافیت مقرون گردد و احتیاج به تداوی دیگر نه شود -

عین عقاب - صاحب تحفة الغرایب گوید به ارض سنده کوهی است و دران کوه چشمه ایست که آن را عین العقاب

خوانند بسبب آنکه چون عقاب پیر شود افراخ او عقاب را
 بہ آن چشمہ برند و بشویند۔ چون روزے چند ہر آن بگذرد
 و پڑھائے کہنہ آن فروریختند پڑھائے تازہ ہر آورد و قوت
 و توانای آن معاودت نموده دیگر بارہ جوان شود^۱ و ہمین نوع
 چشمہ^۲ در بعضی جزیرہ بحر المحضیر نیز نشان دادہ اند کما بینا^۱۔

عین عبد اللہ آہاد۔ صاحب عجایب المخلوقات گوید این
 قریہ میان قزوین و ہمدان است و دروے چشمہ ایست کہ
 آبش در غایت حرارت است و بقدر قامتے ہالا می جہد و چون
 بیضہ^۲ بر عمود آب بدارند از حرارت آن پیزد پس آن آب
 در حوضے فراہم آید و ارباب آفات و اصحاب عاہات دران
 در حوض رفتہ بسیار باشد کہ بہ صحت و عافیت مقرون گردند^۲۔

عین العین۔ مستوفی گوید عین العین از توابع مصر اجنہ
 بہ فرمان سلیمان علیہ السلام منارہ^۲ مربع از سنگ رخام رخ
 منقط بہ سواد در طول زیادہ از صد ذراع ساختہ اند و
 سہ صورت بر شکل آدمی کہ در میانین بزرگ تر از دو جانبے
 پست، ہر آن کشیدہ و از سبب اشکال مذکور ہمیشہ آبے
 فرود می آید و در حوضے جمع می شود و حالانکہ دران ولایت
 بہ سبب دوری آب چاہ و کاریز معہود نیست و صاحب الممالک
 گفتہ آن آب ہرگز بہ زمین نمی رسد و از نیمہ منار بیہن
 نمی آید با این ہمہ آن آب دایم جاری است و قیل آن عمارت
 از بنائے ہوشنگ است۔

1 Cf. 'Ajd'ib, pp. 267-268.

2 Ibid., p. 268.

اما المصدرة بالغین المعجمه

عین غرناطه - ابو حامد اندلسی گوید نزدیک غرناطه از ارض اندلس کنیسه ایست و بقرب آن چشمه و درخت زیتونے، و مردم در موسم معین از اطراف و جوانب بدان جائے فراہم آیند، پس در روزے معلوم ہوقت طلوع آفتاب آب ازان چشمہ در فوران آید، و آن درخت سیراب شدہ در ساعت بہار آید و ہرسد و مردم ازان آب و زیتون ہرگیرند و جہت تداوی تمامت امراض بدان توسل نمایند - و صاحب عجایب المخلوقات گفتہ، فقہہ سعد بن عبد الرحمن الاندلسی این چشمہ را بہ سقورہ کہ از اعمال اندلس است نیز نشان دادہ - احمد بن محمد العذری صاحب مسالک الممالک اندلسیہ کہ او ہم از اندلس است گفتہ، این چشمہ طورم است کہ آن نیز از مضافات اندلس است - پس اختلافات این جمع کہ ہم از اندلس اند در مواضع این چشمہ کہ مبنی است از امکان اجتماع بین الروایات ہوجہے از وجوہ و آنچه عنقریب در عیون مصدرہ بہ الف گذشت کہ در اندلس چشمہ بہ ہمین خاصیت دور نیست کہ عین غرناطہ باشد و اللہ اعلم¹۔

عین غزنہ - صاحب عجایب المخلوقات گوید معر آب بقرب غزنہ چشمہ ایست و خاصیت آن است کہ اگر ہیزے از انہاس دران اندازند باد سخت ازان بیرون آید و ہوا را در حرکت و اهتزاز آورد کہ موجب [f. 199a] نزول برف و مطر شود،

1 Cf. 'Aja'ib, p. 268

و در عهد سلطان محمود مکرر جنود هنود را به آن تدبیر
هراکنده ساختند^۱ و تا آنچه از احداث دران انداخته باشند
بیرون نیارند آن شورش و هیجان فرو نه نشیند^۱ -

و من المصدرات بالفاء

عین الفرات - صاحب عجایب المخلوقات گوید این چشمه به
قرب ارزن الروم [است -] هر که در ایام ربیع به آب آن چشمه
اغتمسال نماید از آفات آن سال ایمن بود و احوالش به فراغ بال و
حصول آمال مقرون باشد -

عین فرا دور - موضعی است به خراسان^۲ صاحب عجایب المخلوقات
گوید، که از بعضی فقهائے خراسان شنیدم که هر کس در
چشمه فرادور در شود یا به آب آن غسل [کرد] تب ربع ازو
زایل گردد و این خاصیت از مشاهیر خواص آن چشمه است ،
نزد اهل آن حدود^۲ -

عین الفضة - صاحب جامع البر و البحر گوید^۱ در مغرب
چشمه ایست که آن را عین الفضة گویند - و وجه تسمیه او
به آن اسم آنست که مردم دران سیم پارها بیابند مصنوع
و غیر مصنوع ، چون بکاوش آن مبادرت نمایند چیزی نیابند
و سر آن تا امروز به وضوح نه پیوسته -

عین الفرس - در غرایب [تحفة الغرایب ؟] آمده که در
حدود چین چشمه ایست که چون مردم آن مملکت خواهند

1 Ibid.

2 Ibid., p. 269.

کہ باران آید اسپے را دران چشمہ اندازند و پیرامن آن در آمدہ نگذارند کہ اسپ از چشمہ بیرون آید، چون ساعتے بر آید، ہیبت [؟] موفور و غیوم نامحصور در فضائے هوا پیدا آمدہ باران سخت ہبارش در آید و اگر زیادہ از قدر حاجت پیارد آن اسپ را از چشمہ بیرون آرند چون ملک تقاطر مطر انقطاع پذیرد، اسپ معهود را کشتہ گوشت آن را لغت برفراز جبال و کریوجات نہند تا وحوش و طیور ازان بہرہ مند گردند۔

و من المصدرات بالقاف

عین القسارہ - میان چشمہ و موصل یک مرحلہ است از جانب بغداد و محصول این چشمہ قیراست کہ از آنجا بہ اطراف و اکناف پبرند و مشہور است کہ اغتسال بہ آب آن چشمہ موجب شفا است از جمیع آفات و عاہات انشاء اللہ تعالیٰ۔
عین قوطوہ^۱ - و قوطور قلعہ ایست بہ آذر بائیجان - و صاحب عجایب المخلوقات گوید، از شریف بن محمد بن ذوالفقار العلوی شنیدم کہ بقرب این قلعہ چشمہ ایست کہ آب آن گرم است و اغتسال دران موجب خلاصی است از امراض متعسر الدفاع و بدان سبب اصحاب امراض مزمنہ از اطراف و اکناف روے بدان چشم آورند و ہیچگاہ کنار آن از اهل ابتلا خالی نہ باشد۔
عین قزوین - صاحب جامع البر و البحر گوید در قزوین چشمہ ایست کہ در ایام شدت حرارت بخ می بندد و در فصل دے کہ ہنگام غلبہ برودت است مزاج حمام دارد۔

1 in 'Ajā'ib, p. 269. قوطور

وعین قل هو الله - این چشمه بہ ولایت سپان [؟] از مضافات بلخ از زہر جبلے کہ موسوم است بہ کوه صاف بیرون می آید، و آب آن در صیف و شتا در غایت برودت و عذوبت است - و وجہ تسمیہ او باین اسم آنست گویند بہنگام فوران آب از آن چشمہ این کلمہ مسموع [f. 199b] می گردد - و در السنہ و افواہ ہنن اشتہار دارد کہ ہون اہل سعادت دست در آن چشمہ کہ زیر آن از غایت صفوت آب پیدا باشد فرو برند لالی و در آبدار فرادست آرند بخلاف ارباب شقاوت ہون دست در آن کشیدہ کنند جز سنگ و کل بدست شان نیاید -

و من المصدرات بالكاف

عین الکریم - صاحب جامع البر و البحر گوید، در نواحی پیلقان چشمہ ایست خوش فضا و عذیب الماء جوان آزاب آن چشمہ در زیر شجر کرم ریزند تنومند و برومند گردد و از آفات سماوی و اراضی محفوظ ماند انشاء الله -

عین کنکاء¹ - این بہ آذر ہائیجان است بہ قرب مدینہ خوی - صاحب عجایب المخلوقات گوید، از شریف بن محمد بن ذوالفقار العلوی شنیدم 'ازین چشمہ آب بسیار بر جوشد و آن در تابستان سرد باشد و در زمستان گرم باشد و ہر چند در زمستان ہوائے بارد ہرے وزد' حرارت آن کم نہ شود -

عین کنجیے - صاحب جامع البر و البحر گوید کنجیے

¹ کنکاء in 'Ajā'ib, p. 269.

شهرے است از ولایت بیجانگر، و دران چشمه ایست آبش در غایت عذبت و صفا [خا] صیت وے آنست که جانور که دران افتد رنگ او سفید گردد و بسیار شده که مرغان سیاه را مثل زاغ دران انداخته اند^۱ در ساعت لون او سفید شده^۱۔
 عین کریال - صاحب تحفة الغرایب گوید در حوالی کریال فارس چشمه ایست و مردم آن ولایت از مرد و زن به روزے معین برسر آن جمع شوند و از آب آن بیاشامند اگر به نیت استفراغ اشامیده باشند استفراغ به ایشان افتد و معده از اخلاط پاک گردد و اگر به نیت اسهال شرب نموده باشند اسهال به حاصل آید و امعاء از فضلات خالی شود۔

و من المصدرات بالمیم

و بر ارباب الباب مخفی و مستور نه ماند که عینی که اسم آن بحرف لام باشد در کتب و رسایل اهل اخبار دیده نه شد پس عدم ذکر آن را بر غفلت و نسیان محمول نه دارند۔
 عین منکور - ابو ریحان خوارزمی در آثار باقیه گوید به بلاد کیمال از اراضی ترک کوهی است و نام او منکور و دران کوه چشمه ایست که دور آن بمقدار سپرے باشد، اگر هر روز عسکرے بران فرود آید آب آن نقصان نپذیرد - و صاحب جامع البر و البحر این چشمه را مسکور خوانده به سین مهمله و آن را به اندلس مغرب نشان داده - و ابو ریحان گوید بر کنار این چشمه سنگی است و دران سنگ نشان

1 Cf. *Safar Nāmah*, pp. 41-54.

کف پائے مردے پیدا است چنانچه گوی^۱ آن شخص در سجده
بوده است و آثار حوافر حیوانات نیز در آن سنگ باشد و
ترکان غزان سنگ را پیوستیدند^۱ -

عون مقدسه - [f. 200a] صاحب غرایب گوید^۱ چشمه ایست
گرم به اسکندریه که آن را عون مقدسه گویند و خاصیت آن
ازالہ برص است - منقول است که [ملک روم] اسکندریه را
نیز ضمیمہ ممالک محروسہ گرداند لاجرم حیلہ بیندیشید و رسولی
نزد حاکم اسکندریه به فرستاد کہ من به علت برص گرفتارم
اگر طریق وداد و اتحاد سپرده ابن جانب را اجازت اغتسال
بعین مقدسه دهند فواید این یکے یکے شامل روزگا طرفین
خواهد بود ، چون رسول ملک روم بگذارش پیغام مذکور
مبادرت نمود حاکم اسکندریه بدان داستان ہم داستان گشته^۲
سر رضا بنیانید پس ملک روم مصحوب جمعے از ابطال رجال
به اسکندریه در آمدہ کنار چشمہ مسطورہ را مخیمہ سرادقات
اجلال گردانید ، چون پاسے از شب بگذشت تیغ بر اهل اسکندریه
نہادہ آن بلادہ را به اسہل وجوہ در حیطہ^۲ تصرف آورده
آئینہ کہ اهل اسکندریه به سبب آن ہر اطراف^۲ و جوانب
اطلاع می یافتند^۲ برکنندہ بدریا انداخت چون مقصود اصلی از
تسخیر اسکندریه انعدام آن آئینہ بود و بواسطہ^۲ آن سفاین

1 Cf. 'Ajā'ib pp. 269-270.

2 آورده آئینہ^۲ کہ اهل اسکندریه به سبب آن ہر اطراف
found on the margin [fol. 200a] with the alphabet ظ (z) marked above
perhaps as initials of the man responsible for correction.

اهل روم را عبور و مرور در غایت تعسیر می نمود از انداختن آئینه بدریا ملک روم اسکندریه را گذاشته عازم مملکت خود گردید -

عین المرضی - صاحب غرایب گوید ، به حد غور چشمه ایست و برکنار آن سنگی و دران سنگ سه سوراخ است ، پس اهل آفات و عاهات بیایند و بر سر سوراخه نشینند و هر دو پائے را به سوراخ کنند و آب ازان چشمه بر خود می ریزند تا غش برایشان طاری گردد آنگاه متعلقان شان ایشان را به چیزهائے بپوشند و خاکستر برایشان می پاشند بعد از ساعتی به هوش آیند و آثار صحت و عافیت در خود مشاهده نموده مصحوب بهمت و مسرت باز گردند -

عین المغرب - صاحب جامع البر و البحر گوید ، در مغرب چشمه ایست که صندوقی مقفل بر سر آن نهاده اند هر گاه صندوق را کشاده از آبی که دران مجتمع گشته بیاشامند شور بود اما قطراتی که ازان ترشح کند شیرین باشد چون آب آن چشمه نقصان پذیرد اهل آن موضع از مرد و زن بر سر آن چشمه فراهم آمده به تصحیح نیافت [؟] و ایصال صدقات مبادرت نمایند آن گاه آن قدر آب که به مزارع و مراع ایشان کافی باشد سمت جریان پذیرد -

عین الملک - و هم او گوید در مملکت چین به قرب قصر ملک چشمه ایست هر چه به آب آن بشویند رایحه مشک و عنبر از آن آید و بیاض و صفوت مغول زیاده از بدایت حال گردد -

عین موصل - و هم او گوید ، نظم :

چشمه روشن است در موصل کہ شود روشن از صفایش دل
 بر رعیت کند چو ظلم و ستم حاکمے از عرب دیار عجم
 خلق آن جا ز بہر آسانی می کنندش بچشمہ مہمانی
 چونکہ فرمان روا ز چشمہ آب شربتے نوشد افتد اندر تاب
 بعد مہ روز رونہد بخدم در نورد و بساط جور و ستم
 عین مراغہ - و ہم او گوید 'نظم'

در ہرون مراغہ از افواہ چشمہ ایست ہر ز آب سیاہ
 مردم از بہر آب جنگ کنند جامہا را بہ آب رنگ کنند
 عین المنارہ - در مسالک الممالک آمدہ کہ در زمین قوم عاد
 بہ طلسم منارہ^۱ از مس ساختہ اند [f. 200b] و بران سوارے
 ہم از مس تہیہ نمودہ چون ماہی ہائے [؟] در آید ازان منارہ^۱
 آب جاری گردد و اہل آن موضع ازان آب حیاض و مستنقعات
 را ہرمازند و تا موسم دیگر ازان پیاشامند -

و من المصادر بالنون

عین النار - صاحب عجایب المخلوقات [گوید '] چشمہ میان
 آق شہر در انطاکیہ است و خاصیت او آنست کہ چون قصبے
 را دروے فرو ہرند بسوزد و محمود بن احمد القزوینی گفتہ
 وقتے سلطان علاء الدین کیخسرو را بران چشمہ گذر افتاد ،
 حدیث چشمہ را با او ہگفتند ، ہس عنان باز کشید و بفرمود
 تا قصبے بہ آن چشمہ فرو ہرند چون بیرون آوردند سوختہ بود^۱ -

¹ Cf. 'Ajā'ib, p. 270.

عین ناطول - صاحب عجایب المخلوقات گوید ' ناطول اسم موضعے است بہ مصر ' ہران غاریست دران غار چشمہ چون آب آن چشمہ بخاک رسد در ساعت ازان موش متلون گردد - و صاحب تحفة الغرایب گوید ' از متصدی شنیدم کہ گفت یکبار بہ آن چشمہ رسیدم کل پارہ دیدم کہ نیمہ او موش شدہ بود و نیمہ دیگر هنوز کل بود - صاحب جامع البر و البحر گوید این چشمہ موسوم است بہ عین الفار و در مصر زمینے است چون خاک آن را بہ آب آن چشمہ بیامیزند بہ صورت موش گردد ' -

عین نہاوند - صاحب تحفة الغرایب گوید ' بہ قرب نہاوند کوه و دروے مغارہ ہر کہ مسافر و مقیم محتاج بہ آب شود نزد آن مغارہ برود و بہ آواز بلند گوید من محتاج ایم در ساعت آب ازان مغارہ جاری گردد و دہاقین و مزارعان آن مقام را چون بہ آب احتیاج شود نزد مغارہ مذکور رفتہ آب طلب نمایند آب بیرون آید ایشان بجانب زراعات خویش روان شوند و آب از قفائے ایشان می رود تا بہ مطلب خویش فایز گردند ، چون ملک احتیاج منقطع شود دیگر باز نزد آن مغارہ رفتہ پائے بر زمین زنند و کوبند پس آن گاہ آب انقطاع پذیرد - و صاحب عجایب المخلوقات گوید در رباط خلاطیہ شنیدم از صوفی صافی طویت ملقب بہ صلاح الدین ہمدانی کہ یک بارے با او قن قلمشر صاحب جمال می رفتم در بعضے نواحی رے رسیدم سوارے از پیش آمد پس ملک را گفت

1 Cf. 'Aja'ib, p. 270.

این جا امری است عجیب که تماشائی آن موجب چندین فواید است ملک عنان بگردانید تمامت عساکر که به او بودند تا رسیدم کوهی آن سوار پیش رفت و باواز بلند گفت که گندم آورده ایم باز به آب می باید که بگردانیم و گندم آس کنیم، در ساعت آب موفور ازان مغاره بیرون آمد، و ما ازان عجب داشتیم و آن شخص گفت هیزت عجب تر ازین شما را بنمایم پس دیگر بار نزد آن مغاره رفت و پائے بر زمین زد و گفت ملک احتیاج انقطاع پذیرفت در حال آب چنانکه نه بود، آن گاه ملک باز گشت و در راه می گفت شاید این خاصیت دران شخص باشد - آن مرد حاضر بود، گفت ملک دیگرست بفرستد تا این شبه مرتفع گردد - پس مرا با شخصی دیگر نزد آن مغاره فرستاد و چون برسیدیم هم بدان نوع آب خواستیم در ساعت آب مغاره بیرون آمد و جریان پذیرفت آن گاه پائے بر زمین زد و کفایت خوش [؟] باز نمودیم [f. 201a] بدستور آب منقطع شد و ما باز گشته حقیقت معامله را به ملک معروض داشتیم - چون صلاح الدین مذکور این مذکور این حکایت را تقریر نمود بعضی از حضار شائبه انکاری بهتقدیم رسانیدند پس صلاح الدین سوگند مغلظه که موجب کفارت بود یاد کرد که این صورت را بچشم خود دیدم - و صاحب جامع البر و البحر این معنی را چنین در ملک نظم کشیده - بیت

در نهماوند چشمه دگرست
زاوین چشمه او عجب ترست

هر که آب باید اندر کوه
 رود و بانگ می کند بشکوه
 که زراعتم ز تشنگی است خراب
 بفرست از برائے کشتهم آب

چون سوسه کشت خود روان گردد
 آب اندرش دوان گردد
 کشت کارن همه چو آب خورد
 بار دیگر به پای کوه دود

چون بگوید و پس فشارد پا
 آب باز استند بامر خدا

در تحفه^۱ غرایب آمد که هم به نهاوند چشمه است که آب آن هفت روز جاری باشد و هفت روز مقطوع - و در عجایب المخلوقات که هم به همدان چشمه است سر آن سنگ و رصاص مسدود تا آب آن شهر مذکور را غرق نه کند - گویند متوکل را گذار بر آن چشمه افتاد و امر آن چشمه را بشنید ، پس بفرمود تا سر آن بکشادند ، در ساعت آب بسیار ازان بیرون آمد چنانچه نهاوند را ازان بیم غرق بود ، پس بفرمود تا سر آن چشمه را دیگر بار مسدود ساختند و نهر هرماس ازین چشمه بر می خیزد -

عین نوح - مستوفی گوید ، در بعضی جبال ماروین چشمه ایست که آن را چشمه نوح خوانند ، آبش دفع علل و عفونات می کند بدین سبب آب آن چشمه را به ولایات دور می برند -

1 Cf. 'Ajā'ib, pp. 270-271.

عین نشاپور - صاحب جامع البر و البحر - نظم
 از عیونے کہ هست آن مشہور
 هست عینے بکرہ نیشاپور
 آب او چون کہ می کند طغیان
 قرب یک فرسخ است وسعت آن
 گر درو افکنند از خم خار
 در شبہ روز قرب صید خروار
 باشد آن چشمہ روز دیگر پاک
 کس نہ بیند در آب از خاشاک
 گرگانی کہ بود مجرم راز
 بر سر چشمہ می گذارد نماز
 شیخ را بود مادیانی خوب
 بستہ ہودش در آن محل بر چوب
 از سر چشمہ الغرابی
 بر سر آب ہمچو مرغابی
 سوسے آن مادیان نمود آہنگ
 ہم چو بر صید گوی پلنگ
 مادیان را بر سم فتح الباب
 داد کشتی قوی شد در آب
 مادیان را بہ کشن [؟] حاملہ کرد
 بیعد یک مال کرہ آورد
 کرہ بود نادرہ صورت
 کہ نبودش نظر در ہیبت

مثل او هیچ گوش نشنیده

نیز نادیده چشم بیننده

موسم کشن بادبان شد باز

شیخ آمد دگر بچشمه فراز

بر همان جائے اسپ را بر دست

بر لب چشمه منتظر بنشست

شیخ مستغرق نماز دعا

است [؟] ازان باز شد پیدا

چون بر آمد ز چشمه اسپ شگفت

پس بدندان قفائے کره گرفت

کره را هم درون چشمه کشید

غوطه خورد و دگر کیش نہ دید [f. 201b]

شیخ آمد دگر بچشمه فراز

داد هم کره را ہیے آواز

چون کہ مشغول کره خوانی شد

لقبش شیخ کره گانی شد

و از تحریر صاحب جامع و بعضے دیگر از اهل اخبار چنان

به وضوح می پیوندد کہ عین نیشاپور همان چشمه سبز است

کہ عنقریب سمت نکارش پذیرفت -

و من المصادر بالواو

عین وشله - صاحب عجایب المخاوقات گوید وشله ۱ قریه

1 وشله in the 'Ajā'ib, p. 272.

ایست از اعمال خوی و دروے چشمه ایست کہ هرکس کہ از آن بیاشامد مواد فاسد از عروق و امعائے او مدفوع گردد در حفظ صحت نیز او را اثرے قوی باشد -

و من لمصدرات بالمہاء

عین الہم - صاحب تحفة الغرایب گوید چون از طریق جہنہ روے بہ جرجان نہی در حضيض کوھے چشمہ مشاہدہ نمای کہ آب آن در غدیرے بزرگ جمع می شود - گویند در سوائف عہود دران غدیر درختے بودہ بے برگ و بار و هیچ گاہ بر یک جائے گاہ آرام نہ گرفتے ، چنانچہ گاہ در میان و گاہ بر کران بود و اطفال آن حدود بروے نشستندے و او ایشان برابر گرفتہ بہر جانب بردے و گاہ چنان بودے کہ چہار ماہ و زیادہ روے پنهان کردے ، پس دیگر بار ہدید آمدے و مردم آن جا آن را بہ رسنہائے جسم بستہ رسنہا را بر درخت سحارہائے استوار پیچیدندے ، ناگاہ رسنہا را گسستہ طریق اختفا پیش گرفتے چون ہدید آمدے ازان ہمہ رسنہا ہیچ با او نہ بودے و اهل آن حدود سرعت ظہور آن را علامت خصب و رفاہیت دانستندے و طول عتبش را از علامت جنب و فحط - آورده اند کہ رافع بن ہرثمہ این درخت را ہدید پس غواصے را فرو فرستاد تا بیند کہ بن این بکجا متعلق است - غواص فروشد و بعد از مدت مدید بیرون آمد گفت ' نزدیک بہ ہزار ارش فرو رفتم بہ بن این درخت نہ رسیدم - و رافع جہت استعلام آن درخت مدتے آنجا توقف کرد بہ

هیچ وجه از حقیقت آن خبری نیافت پس مہموم گشت و آن چشمہ را عین الہم نام کرد ، و بعضی از اہل اخبار این چشمہ را عین الشجر خوانند و وجہ آن ظاہر است ۱ -

عین الہم - صاحب جامع البر و البحر گوید در بعضی حدود ہند چشمہ ایست کہ کس بہ قعر آن نہ رسیدہ و دور آن دو فرسخ است و جان دران آبی مثل ماہی و غوک و سرطان و غیر ذالک دران بسیار است ، آدم آبی نیز درون

دیدہ اند کما قال بعض الافاضل - نظم

شب بر آیند چون از آب

ہمہ بازی کنند در مہتاب

ہمہ خوش منظر و نکو رویند

می زنند دست و صوت می گویند

لیک بیا مردمان نیامیزند

قصہ شان گر کنند بسگریزند

گر اہل شان کند یکے کم

ہمہ دارند پیر او ماتم

پس مردہ را آوردہ ہرکنار چشمہ بگذارند و ہر شب آمدہ بر میت خویش نوحہ و زاری می نمایند تا مردم آن حدود از وفور نالہ و شیون ایشان بہ تنگ آمدہ آن مردہ بردہ بہ جائے دفن کنند ، گویند دخترے از قوم ہنود دران حدود مقام داشتند ہر پسرے از مردم آبی عاشق گردید و بناہر آنکہ آن

1 Cf. 'Ajā'ib, pp. 271-272.

طایفه را بہ رقص و سرود میلے تمام است ، دختر شبہا ہر کنار چشمہ رفتہ سرود می گفت و رقص می نمود [f. 202a] تا شبے از آنجا کہ جاذبہ شوق دختر قوی ہوں مطلوبش از چشمہ بیرون آمدہ بہ تماشائے مطلوب خویش مشغول شد ، چون از اشارہ و ایما معلوم کرد کہ دختر را ہائے در قید تعلق او در بند است او را نیز با ہمہ وحشت و نفرت خاطر بہ مصاحبت او متمایل گردید ، پس ہر شب طالب و مطلوب ہر کنار آن چشمہ بساط مجالست و مواصلت گسترد تا صبح بے شائبہ آرایش از دیدار یک دیگر متمتع می بودند ، تا آنکہ دفتر حیات مطلوب مطوی گردید و دختر ہر شب ہر کنار آن چشمہ رفتہ ماتم او می داشت تا او را نیز روزے ہر سر آن چشمہ مردہ یافتہ بہ قرب قبر مطلوبش در خاک کردند - مستوفی گوید در تحفة الغرایب و عجایب المخلوقات آمدہ کہ در ماک ہند دوھیر ساختہ بودند و آب بسیار از دھن ہر دو شیر بیرون می آید و دو دیبہ بزرگ ازان معمور می ہوں و اہل یک دیبہ بہ تصور آنکہ آب ایشان زیادت شود دھان شیرے را کہ ایشان را آب می داد شکستند پس آب ہاز استاد و مردم دیبہ دیگر بگمان آنکہ انقطاع آب بسبب عدم تعظیم و توقیر ہوں و رفتند و دھان شیر خویش را بہ طلا گرفتند پس آب ایشان نیز منقطع گردید و جہالت موجب خرابی ہر دو قریہ گشت -

و من المصادر بالیاء المثناة التحنانية

عین بونس - مستوفی گوید، در مضافات نیشاپور چشمہ ایست

منسوب به یونس علیہ السلام و به آب آن چشمه آسیائے گردانست که تمامت آلات و ادوات آن از سنگ است ، چون کسی به آن آسیا بارے بیاورد گوید بحق یونس علیہ السلام گردان شود ، در ساعت بگردش در آید چون از آس فارغ گردد گوید بحق یونس علیہ السلام باز ایست در حال بایستد - و از بعضی کتب اخبار چنان به وضوح می پیوندد که آن آسیا نیز از مستحدثات پیغمبر مذکور است -

عین یل^۱ - صاحب عجایب المخلوقات [گوید] ' یل صیغه ایست از صیاغ قروین و به قرب آن کوهی است و دران کوه شعبی ' آبے بسیار ازان شعب بیرون می آید و در غایت گرمی ، پس در حوضے جمع می شود و اصحاب آفات و عاهات قصد آن کند ، چون دران غدیر اغتسال نمایند موجب صحت و عافیت گردد و اشامیدن آن اسهال قوی آورد و آن را یل کرباب گویند - این است نبذت از عیون عجیبه چشمهائے غریبه بعد ازین بتعداد آبار و احیاضے که خالی شائیه ' استغراب و استعجاب نه باشند مبادرت خواهد افتاد انشاء الله تعالی -

عجائب چاهها و حیاضها

تعدد آبار عجایب شعاع و ایراد حیاض غرایب آثار هیچ [؟] غدایر و مستنقعات به ترتیب حروف تهجی عنقریب سمت گذارش یافت که آنچه از بخارست که در زیر زمین می شود ، چون قوت صعود نداشته باشد یا زمین صلب بود و برودت بران

1 Cf. in the 'Ajā'ib, pp. 272-273.

غالب گشته بمدد خلق محتاج تا خاک از روی آن دور
کنند، پس آب حرکت کند و ظاهر شود و آن کاریز و چاه
است، و چون آب در کوهها فراهم آید آن کوهها را حوض
و غدیر خوانند و اهل هند تالاب [f. 202b] گویند و چاه
و کاریز و حیاض و غدایر در ربع سسکون بسیار و بیشتر است
و ازان جمله آنچه ہے شائبه غرابت و عجایب نه باشد بترتیب
حروف معجم رقم زده کلک افادت شیم گردانیم انشاء الله تعالی -

و از آبار المصدرة به الف

بیراریس - این چاه بقرب مسجد قبا است و خاتم حضرت
ختمی پناه صلی الله علیه وسلم به عهد خلافت امیرالمومنین
عثمان رضی الله عنه دران افتاد و دیگر فرادست نیامد و بعض
فضلا احوال این بیر را چنین در سلک نظم کشیده - نظم

بئیراریس است که آن در قبا است

عین صفا چشمه نور و ضیاء است

هست دران چشمه گوهر نشان

خاتم آن خاتم پیغمبران

خاتم آن مقصد اهل مراد

در زن حضرت عثمان افتاد

حضرت عثمان چوشیند این خبر

گفت نهی داده مرا زان خبر

باز گذارید و را همچنان

یافت نه خواهر شدن او زان مکان

1 Ibid., p. 273

بیرابی کنود - صاحب عجایب المخلوقات گوید این چاه به ارض طرابلس است و چنان سمت اشتهار پذیرفته که هر کس از آب آن چاه بیاشامد در عقلش نقصان پدید آید و آثار حماقت از مطاوی گرفتار و کردارش پدیدار گردد - و در میان عرب مثل است که چون امارت حمق و بے خردی از مطاوی اوضاع و اطوار کسی مشاهده نمایند گویند 'لنانبک فانک مشربت من بیرابی کنود' ۱ -

بیر اسفال - صاحب غرایب گوید به کوه اسفال چاه است که قعر آن پدید نیست و بروزگار اسحاق ابن سمجور کودکی در آن چاه افتاد و سادر و پدر آن کودک نزد اسحاق رفته زاری و تضرع بسیار نمودند و معروض داشتند که اگر شخصی را در آن چاه انداخته فرزند ایشان را بیرون آورد خط بندگی بملازمان سلطان سپرده آیند ، امیر را هل بر ایشان سوخته بفرمود ، تا گناهگارت را از زندان بیرون آورده زنبیلے را به رهنهائے مطبر و طویل بسته و او را در آن نشانده در چاه انداختند تا هفت روز رهن را نرم نرم می گذاشتند بعد ازان آن شخص به چاه پیش انداخته بودند ، سنگے چنه - زنبیل نهاده بید پس سنگها را فرو گذاشت و سه روز دیگر گوش می داشت آواز آن که دان باشد بر وصول احجار به قعر چاه مسوعش به گشت و جز ظلمت و تاریکی در نظرش چیزے نیامد ، چون او را بیرون کشیدند و از مرئیاتش پرسیدند گشت جز ظلم و تیرگی

1 It is not found in the printed Persian and Arabic versions of 'Aja'ib al-Maklūqāt, Persian, pp. 273-274, Arabic, 1956, Cairo, pp. 114-121.

دیگر نه دیدم -

بیر افغانستان - صاحب غرایب گوید به افغانستان زابل چاهے است که هر کس از آب آن بخورد استفراغ و اسهال قوی بر وی افتد و اگر از آن آب بموضع دیگر از همان ملک بفرند خون شود و اگر به مملکت دیگر نقل نمایند سنگ گردد و اگر خرقة حیض در آن امکنند بادت در اعتزاز آید که میانے سترک را در اندازد تا آن خرقة را بیرون نیارند آن باد و شورش را تسکین نه پذیرد - و صاحب جامع البر و البحر گوید اسم این چاه بیرالصواعق است -

بیر اجم - صاحب غرایب گوید [f. 203a] در ناحیت اجم کوهے است و بر حوض آن کوه چاهے است - از شخصے شنیدم که شمعهها بر گرفتیم تا بدان چاه اندر رفتیم چون به قعر آن چاه رسیدم غارے دیدم چون از در در آمدیم جاده پیدا شد، بران راه چندے شتافتیم پس دریائے ظاهر شد موج و بر ساحل دریا نیپها رسته بود و بر نیپها مرغان نشسته و بال و پر آنها چون زر سی درخشید پس می آمدند و خود را بر چراغ می زدند و ما از بیم آنکه مبادا مرغان بر چراغ هجوم آورده بکشند و ما در ظلمت و تاریکی فرو مانیم باز گشتیم و براهے که رفته بودیم بیرون آمدیم -

بیر الاصوات - صاحب جامع البر و البحر گوید در حدود قیبت [ثبت ؟] چاهے است که هر کس نزدیک به آن رود اصوات مهیب و کلمات غریب به لغت عربی و فارسی و ترکی و هندی استماع نمایند و عجب تر از آنکه به هنگام نزول غیث

آن اصوات و کلمات مسموع نہ گردد و در غیر آن متواتر و متوالی باشد -

بئر اروند - مستوفی گوید بہ کورہ اروند در سوائف عہود حیات بسیار بود، کہ اہالی آن حدود در آزار و اغرار موفور می رسانیدہ اند و حکمائے آن عہد در مسطور چاہے عمیق کندہ افسونے و نیرنجے بکار داشتہ اند کہ تمامت ماران رفتہ خود را دران چاہے انداختہ و بہ حبس اہدی گرفتار گشتہ و اکنون نیز اگر مارے از موضع دیگر آن جا رود ہی اختیار خود را دران چاہے اندازد و تا امروز چاہے مذہور ہر مار است و خروج شان ممکن نیست -

بیر آبادہ - از کورہ فارس است - صاحب تحفة الغرایب گوید در رے چاہے است کہ اگر در تابستان و پایز و زمستان ہزار گز رسن را بہم وصل نمودہ دران چاہے در اندازند بہ آب نہ رسد و در فصل بہار بعض سنین کہ دران بارندگی بسیار بود یک رود بزرگ ازان جاری گردد چنان کہ سوار ازان بچہد نتواند گذشت و سنگ ہائے عظیم چون پنجاہ منی و شصت منی مصحوب آب ازان چاہے بیرون سی آید و مردم آن حدود بدان آب زراعت کنند چون کشتہا از آب بیرون آید آب آن چاہے منقطع گردد -

و از آبار مصدرۃ بہ حرف با است

بیر ہابل - قال الاعمش ان مجاہد المفسر کان یحب الاخبار العجیبة - تا آنکہ ہر عجیبے بشنیدی برفتی و آن را بہ راعا عین

کردی، چون به زمین بابل آمد حجاج را گفت می خواهم
یکے از اهل این ولایت را به فرمای تا به حبس هاروت
و ماروت را بمن نماید - حجاج رأس جالوت را که از دانشمندان
آن مملکت بود، مصحوب مجاهد گردانید پس رأس جالوت
مجاهد را راهبری کرد به موضعی که صخرهٔ هران موضوع
بود، چون صخره را به یک جانب کرد چاه پیدا شد، پس
بدان چاه در رفتند چون به قعر آن چاه رسیدند بر یک جانب
چاه مغارهٔ بود وسیع و فصیح رأس جالوت مجاهد را گفت
هاروت و ماروت درین مغاره محبوس اند، چون ایشان را [خواهی؟]
به بینی باید که زبان بذر و تسبیح نکشای پس مجاهد
دران مغاره در رفت چون نیک نگریست دو شخص را دید
به هیکل چون کوهی سلاسل از پائے در آویخته، دران حال
مجاهد از غایت خوف و هراس نام خنکاووند سبحانه بر زبان
راند، چون اسم الهی به مسامع [f. 203b] ایشان رسید
در اعتزاز و اضطراب آمدند چنانچه نزدیک بود که سلاسل
را هم برگسستند پس رأس جالوت با سجاده بملاست برخواسته
و او را گرفته ازان مغاره بیرون برد و بقیه احوال هاروت
و ماروت در ذکر ملائکه سمت نگارش یافت -

بیر بدر - میان مکه و مدینه است آنجا که غلبه اصحاب
رسول الله صلی الله علیه وسلم بود بر مشرکان قریش، منقول است
که چون اصحاب کرام دران مقام بر ارباب ظلام طریق غلبه
سپرده آمدند چنانچه جمعی کثیر از رؤسائے عرب به قتل رسیدند
و به اشارت آنحضرت شقاوت بنیاد آن فرقه ضلالت غرقه دران

چاه مذکور ملتی گشتند ، رسول الله صلی علیہ وسلم برسر آن چاه رفت زبان الهام برکشاد کہ یا عقبه و یا شیبہ هل وجدتم ما وعد ربکم بها ، اصحاب گفتند یا رسول الله هل یسمعون کلامنا فقال رسول الله صلی علیہ وسلم استم ما سمع منهم و یکنے از اصحاب رضی الله عنه گوید آنجا می گذشتم شخصی را دیدم کہ ازان چاه بیرون آمد می گریخت مقارن آن حال شخصی دیگر هم ازان چاه بیرون صوطے در دست پس از قنائے آن هارب شتافت و او را دریافته به آن صوط می زد دیگر بار دران چاه آورده بینداخت^۱ -

بیر برهوت - این چاه بقرب حضرموت است از اعمال یمن - و از رسول الله صلی علیہ وسلم مروی است کہ گفت فیها ازواج الکفار و المنافقین ، صاحب عجایب المخلوقات گوید شخصی کہ از حضرموت گفت کہ هر گاه بوئے ناخوش از جانب برهوت آید چنانچه رانیجه آن بمشام اهالی آن مقام برسد عنقریب خبر آید کہ یکی از عظاماء کفار رفت به دارالبوار کشید - و شخصی دیگر نقل کرد کہ شبے به نزدیک یکی بیر برهوت نزول کردم همه شب می شنیدم کہ کسی می گفت یا دومه - این سخن با یکی از علماء بگفتم - گفت یمن رسیده کہ دومه اسم فرشته ایست کہ موکل بر ارواح کفار ، و شخصی دیگر هم از حضرموت گفت کہ بهنگام طلوع آفتاب به وانی برهوت می گذشتم و با من زنی حامله همراه بود ، ناگاه صوتے با جزع

1 Cf. 'Ajā'ib, pp. 273-274

و بانگے با فزع از آنجا برآمد چنانچه آن عورت آبستنی آن خوف و هراس بار بر نهاد و من نزدیک بودم که از هوش بروم^۱ -
 بهر بضاعة - این چاه به مدینه است - پیغمبر صلی الله علیه وسلم
 ازین چاه وضو ساخت و از آب آن بیاشامید و آب دهان کوثر
 نشان دران انداخت و آب این چاه را شراباً و اغتسالاً در دفع
 و رفع آفات صوری و عاهات معنوی اثری تمام است و از اسماء
 بنت ابی بکر رضی الله تعالی عنه مروی است که گفت
 کنا نغسل المرض من بئر بضاعة ثلاثة ایام فیعافون -

بیر بوقیر - این چاه به زمین مغرب است صاحب
 عجایب المخلوقات گوید از بعضی فقہائے مغرب شنیدم که
 ازین چاه باده سخت بیرون می آید چنانچه اگر سنگ بزرگ
 دران بر اندازند باد آن را در ساعت بیرون افکنند و نگذارند
 که به قعر چاه رسد و گاه باشد که آن سنگ بر اندازنده آید
 و هلاک سازد -

بیر بوشنک - صاحب جامع البر و البحر گوید ، در بوشنک
 چاهی است عمیق ، چندین هزار کبوتر دران آشیان دارند و اگر
 کسی جهت گرفتن آن [f. 204a] کبوتران بدان چاه در رود
 ریسمانها درو بریده شود و مرغ روح از قفس بریده شود -
 و هم به نزدیکی بیر مذکور چاه دیگر است که هیچ چیزے
 ایفکنی به درون که ته آن چاه افکنند بیرون [آید] -

بیر بیجن - صاحب عجایب المخلوقات گوید این چاه به قرب

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 274.

2 Ibid., p. 275.

در بند است و همین چاه است که افراسیاب بیجن بن کیو را دران محبوس گردانید و سنگی عظیم بر سر آن نهاد، چون این خبر به رستم رسید برفت و آن سنگ را به تنهای از سر چاه به دور انداخت و بیجن را از چاه بیرون آورده مصحوب خویش به ایران برد - و این قصه در شاهنامه مشروح و تبیان آن درین کتاب نیز از مساعدت روزگار مامول است^۱ -

بیر بنی تمیم - گویند بوادی بنی تمیم چاهی است که حفر آن به سلیمان علیه السلام منسوب است و سبب حفر بیر مذکور آن است که یک بار سلیمان علیه السلام بدان جا رسید، پس اهل حشم او را عطش دریافت دران حال سلیمان علیه السلام دیوے را دید که می خندید، پس سلیمان علیه السلام ازان دیو از سبب خنده پرسید گفت یا نبی الله بخدا که در زیر قدمهائے شما آبی است در غایت صفوت و نهایت عذوبت، پس سلیمان علیه السلام دیوان را به حفر چاه اشارت نمود تا آبی صافی ازان جوشیدن گرفت و تمامت لشکر ازان سیراب شدند و از هلاکت باز رستند بنا برین در امثال آمده که لم یمت احد عطشاً الا علی ماء -

هر ارباب الباب مخفی نه ماند که از اصحاب اخبار کس به ایراد آبار مصدره بحرف ثاء مثناة فوقانیه و ثاء مثناه فوقانیه مبادرت نه نموده و این ضعیف نیز از ثقات نه شنیده بنا بران از باء موحدۃ به جیم انتقال افتاد -

1 Ibid.,

اما المصدرة بالجیم المعجمه

بیر چہرندی - و آن موضعے است در دکھن و دروے چاہے
 است عمیق، چون چوبے با استخوانے دروے اندازند، در ساعت
 سنگ گردد و مردم آن حدود آن چاہ را چاہ سلوکنات خوانند -
 بیر جزیرہ قیصور - در بحر ہند است و دران چاہے است
 و دروے مائے کہہ چون از چاہ بیرون آورند در ساعت
 سنگ گردد -

و بیر مصدره بعرف حاء مہملہ محسوس و مسموع نہ شدہ 1 -

اما المصدرة بالخاء المعجمه

بیر خندق - بہ خاء معجمہ چاہے است در بعضے صحاری
 قریہ خندق انداز از اعمال مراغہ و دروے کبوتر بسیار باتد
 و سردم دام ہر سر چاہ کشیدہ ازان کبوتران صید کنند و بہ
 قعر آن کسے نہ رسیدہ - و صاحب عجائب المخلوقات گوید
 فقیرے از فقہائے مراغہ گفت کہ یک بار مردے را جہت
 استعمال احوال کبوتران بدین چاہ گذاشتہ اند و رمن زیادہ
 از پانصد [؟] بود، چون بیرون آمد گفت از کبوتران ہیچ
 نشان نہ دیدم اما روشنائی در زیر چاہ مشاہدہ نمودم کہ
 بہ روشنی چراغ مشابہ ہود² -

و از آبار مصدره بہ دال مہملہ

بئر دماوند - صاحب عجائب المخلوقات گوید برفراز کوه

1 Ibid.,

2 Ibid.,

کوه دماوند چاه است که هر روز ازان دود بر آید و به شب آتش و هر سنگ که مردم دران چاه اندازند بعد از ساعتی بیرون افتد - [f. 204b] و صاحب تحفة الغرائب گوید شخصی که از بلخ بود و از عمل وقوف تمام داشت به دماوند رسید و از مردم آن مقام احوال آن چاه را شنید پس شبانه را به اجرت گرفت تا هادی و رفیق او باشد آن گاه روی به ذروه کوه دماوند نهاد ، چون به آنجا رسید دیگ هائے سرتنگ ترتیب داده به قرب چاه مذکور بنهاد و خود نیز به نزدیکی دیگرها حضره کنده دران در رفت و شهر بسیار خورده و چند نمدر را ترک کرده بر بالائے خود پوشید چون شب در آمد آتشی ازان چاه بیرون آمده دران دیگرها فروشد ، پس مرد حکیم از جائے برجست و سر آن دیگرها را به گل حکمت استوار کرده با شبان گفت زینهار این راز را با کس در میان نه نهی که ترا نصیب کلی خواهد بود ، اما باید که تا چهل روز صبر نمای و از خواست و طلب سخن در میان نیاری ، چون بیست روز بگذشت طاقت شبان طاق شد و پنداشت که حکیم او را فریب می دهد ، راه فرار پیش گرفت و حاکم دماوند را زانحال اعلام داد ، پس حاکم جمعے را فرستاد تا حکیم و دیگرها نزد او بردند و پیش از آنکه حاکم بر حقیقت آن عمل اطلاع یابد حکیم بگریخت ، پس حاکم بفرمود تا سر آن دیگرها را بکشادند چهزے دید لعل گونه و آن کبریت احمر بود اما کمال نیافته ، پس به قرائن معلوم کردند که آن چیز از مصنوعات صنعت کیمیاست ، لاجرم آن را باسر و جز استحان می نمودند ، اثرے

به ظہور نہ می آید تا زرے کم عیار را نزدیک به آن بداشتند، زر خالص گشت، دانسته که آن عمل هنوز با تمام نہ رسیده بود، بعد ازان چندانکہ کوشیدند از حکیم نشان نیافتند و نیز کس دیگر به ترتیب آن عمل توفیق نیافت، و ازان وقت سمت اشتهار یافت کہ چاه دماوند معدن کبریت احمر است^۱۔

و از مصدرۃ بذال معجمہ است

بیر ذروان - این چاه بحدود مدینہ است - و در اخبار آمده کہ دختران لبید بن عاصم یہودی بنام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سحر کردہ یازدہ عقدہا بر ریسمانے زدند و آن ریسمان بردہ را در زیر صخرہ^۲ کہ در قعر بیر ذروان بود پنهان کردند پس از چند روز اثرات سحر عارضہ^۳ ذات ہمایون نبوی صلی اللہ علیہ وسلم را بہ چشم کردہ، روز بروز سمت تضاعف انہ دیان میں پذیرفت تا آنکہ جبرئیل امین بہ امر حضرت رب العالمین نزد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ، انحضرت را از حقیقت واقعہ اعلام داد پس رسول علیہ السلام امیر المؤمنین سنی اکرم اللہ وجہہ را بدان چاہ فستاد تا آن زمین را از زیر صخرہ بیرون آورده بخدشت آنحضرت رسانید، آنگاہ از حل آن عقود عاجز گشتہ انتظار وحی الہی میں بردند، مقارن آن حال جبرئیل نازل گشتہ سورہ^۴ معوذتین را ۱۰ یازدہ آیت است موافق عدد عقود بیاور۔ و بہ قرات مشغول شد تا بہ سر آیتے عقدے کشادہ گشت بعد ازان عارضہ

1 Cf. 'Aja'ib, p. 275

2 Ibid.

از صاحت ذات اقدس نبوی علیہ الصلوٰۃ و السلام رخت بسته
عافیت کلی بہ حاصل آمد۔

و بیرے کہ مصدرہ بحرف راہ مہملہ باشد بنظر در نیامدہ
لاجرم بہ ایراد بیر مصدرہ بہ زاء معجمہ مبادرت افتاد^۱
- [f. 205a]

بیر زمزم - این چاہ بمکہ است و از آہار متبرکہ است
و ابتدائی ظہور آن ست کہ چون ابراہیم زوجہ اش ہاجرہ را
با فرزندش اسماعیل بہ موضعے کہ امروز خانہ کعبہ بران
مؤسس است آوردہ بگذاشت و خواست کہ باز گردد ہاجرہ گفت
با ابراہیم ما را بہ کہ می سیاری ابراہیم علیہ السلام گفت
بخداوند سبحانہ - ہاجر [ہ] گفت حسبنا اللہ - پس ابراہیم علیہ السلام
باز گشتند ہاجر [ہ] را مصحوب طفل خویش دران مقام می
بود تا عطش بروئے غالب گشت ، لاجرم اسماعیل را بگذاشت
و بہ کوه صفا برآمد ، تا شاید بہ آبے فابز گردد چون از
آب نشانے نیافت از صفا فرود آمدہ بہ مروہ برشد وچنین
آن کوه را از آب خالی یافتہ بکار خویش درماند درین اثنا
آواز سباع از حوض کوه بہ سمعش رسیدہ ، دیگر بار بجانب
اسماعیل روان شد چون نزد فرزند آمدید آبے خوشگوار از
زیر قدم اسماعیل سمت جریان پذیرفتہ ، پس ازان آب بہ شامید
و شکر الہی بہ تقدیم رسانید - آن گاہ قبیلہ جرعم و عمالکہ را
بران مکان گذر افتادہ بہ رضائے ہاجر [ہ] دران حدود رحل
اقامت انداختند و ازان چاہ اب می خوردند و سنین متکاثرہ
آن چاہ بدستور معمور می بود تا در بعضے فتورات از وفور

سیلاب آن چاه خراب گشته از سنگ و خاک آکنده گردید
و محل آن بر انام مشتبه شد تا عبدالمطلب بحفر آن ملهم
گشته دیگر بار سمت تجرید پذیرفت - و صاحب مناہج الطالبین
گوید فضل او بر تمامت آبہائے عالم ثابت است ، بقول رسول الله
صلی الله علیہ وسلم کہ فرمود آب زمزم تندرستان را بہائے
طعام است و بیماران را بمنزلہ شربت و ایشان را دران
شفا و صحت ، و زمزم بران ناسخ کردند کہ آبش بسیار است
و ہر چند آب ازان آب برگیرند یا غلبہٴ حجاج و اهل مکہ
و غیر ایشان آب آن نقصان پذیر نیست ، يقال زم الماء اذا کثر
و زمزم ای کثیر -

و بعضی گویند برای آنکہ آب در وقت جریان و ظہور
و برجوشیدن از ینابیع آوازے می باشد ، آن را زمزم نام
نہادند ، يقال ماء زمزم و زمزم اذا کان در صوت و در ہاب -
و ملهم شدن عبدالمطلب از غیب بہ تجدید بئر زمزم و ظہور
آن دیگر بار بہ سعی از روایات متعدد و مختلفہ بنظر درآمده -
و اصح اقوال آنست کہ علامۃ الفتوانی در کتاب کشف سر الغنی
فی اوصاف النبی از سعد بن عبد الله السیرفی از عبد الله بن
وزیر الغافقی روایت می کند کہ گفت از امیرالمومنین علی بن
ابی طالب کرم الله وجہ شنیدم حدیث زمزم می کرد از لفظ
رسول خدا صلی الله علیہ وسلم کہ شنیدہ بود کہ عبدالمطلب برائے
اکابر قریش حکایت می کرد کہ من بہ حجر خفته بودم و آن موضع
است از کعبہ کہ مادر اسماعیل ہاجر [ہ] آن جا مدفون است
و اسماعیل بحرم [؟] شبہا گوسفندان خود را دران جا ہداستے

شخصی بیامد و مرا گفت إحضر طيبة قلت وما طيبة فی الحال
 که این بگفتم از نظر من غایب گشت ، از خواب بیدار
 شدم و در رویائے خویش متفکر [f. 205b] می بودم تا
 فردا که قیلوله بود ، باز به همان موضع آمدم و به خفتم ،
 پس شخصی را دیدم که با من گفت که احضر بره می
 گفتم و ما بره و رجال آن شخص از پیش من برفت ، چون بیدار
 شدم تفکر دران باب زیادت شد تا روز سیوم نیز همان
 مقام رفته بخواب شدم ، پس شخصی بیامد و گفت احضر زمزم ،
 گفتم فما زمزم ، گفت لا تزف ولا تزم تسقی الحجج الاعظم عند نقره
 الغراب الاعظم عند قرية النحل ، چون از خواب بیدار شدم
 غرابی را دیدم که چنان اسافه و نایله در زمین نقره می
 کرد ، دانستم که مرا به حفر آن موضع اشارت می کند و آن
 خواب رحمانیست نه شیطانی و استمال آن از لوازم و فرایض
 است - گویند دران زمان عبدالمطلب را غیر از حارث فرزندی
 دیگر شود پس علی الصباح آلات و ادوات حفر برداشته مصحوب
 حارث بدان موضع رفت و بکندن چاه مشغول شد ، بعد از
 مدتی که در مراسم حفر مساعی مجهوده به تقدیم رسانید از
 اثری بیر قدیمی ظاهر شد و آب آغاز ظهور کرد ، پس
 عبدالمطلب به آواز بلند تکبیر بگفت - قریش را معلوم شد
 که عبدالمطلب در مطلب خویش فایز گردید ، انگاه تمامت
 صناید عرب نزد او آمدند و گفتند یا عبدالمطلب انھا بئر ابنائنا
 اسماعیل وان لنا فیها حقاً فامشركنا فیها معك ، عبدالمطلب
 گفت من نتوالم که شما را برای خود درین بیر مشارکت

و سہامت دہم ازان جہت کہہ کہ این امرے است کہہ
 مرا [نہ] فرمودند نہہ شما را درین انعامے است کہہ مرا
 بدان مخصوص داشته اند، شما را گفتند ما ترک سخن حق
 نہ کنیم و بقول تو آن را ضایع نہ گردانیم و حق خود را از
 تو بستانیم، و درین باب بدانچہ مقدور و ممکن است با مخاصمت
 می نمایم، عبدالمطلب گفت ابن امر ہے وجود حکمے منصف
 تیسیر نہ پذیرد۔ گفتند حکم میان ما و تو کاهنہ بنی سعد
 است و مسکن و مقام آن کاهنہ قریب بہ مملکت شام و از
 مکہ تا آنجا اکثر مواضع بریہ و مغازہ ہے آب و گیاه است،
 پس عبدالمطلب با جمعے از بنی عبد مناف و اقارب و عشائر
 خود و ہم چنین صناید عرب با تمامت قبایل قریش متوجہ
 مسکن کاهنہ مسطور شدند و چون منزلیے چند سطوی کردند
 و بہ میان بریہ ہے آب رسید آب عبدالمطلب و اقارب او
 تمام شد و ایشان آن معنی را از قریش نہان می داشتند
 تا در بعضے منازل وفور عطش و تشنگی بجائے رسید کہ اخفائے
 آن را موجب فنائے خویش دانستہ از قریش بہ التماس آب
 مبادرت نمودند و قریش بناہر عداوت سابقہ و لاحقہ از اجابت
 امتناع فرمودہ دست توسل بہ دامن معاذیر رکیک زدن گرفتند،
 چون عبدالمطلب آن ہے سوتی را از قریش مشاہدہ نمود
 عشائر خویش را دل داری فرمودہ در ساعت ازان منزل کوچ
 کردہ، و قبایل قریش در بنی عبد مناف می نگریستن [گریستند]
 کہ بدین حال چگونہ طی این منزل پر ملال خواهند نمود
 در اثنائے راہ این احوال عبدالمطلب بر ناقہ خویش سوار گشتہ

می خواست که به راه در آید [f. 206a] ناگاه ناچه عبدالمطلب خف خویش را بر زمین فرو برد و آبے در غایت صفا و عذوبت بر جوشید ، چنانچه تمامت قبایل قریش آن صورت برای العین مشاهده نمودند و بعضی گویند آن آب از خف ناچه جاری گردید ، بهمه حال چون آن واقعه سمت وقوع یافت و تمامت بنی عبد مناف ازان آب سیراب گشتند و کوهها را و قریهها را هر کردند ایشان را دل نه داد که قریش ازان موهبت محروم مانند ، لاجرم ایشان را نیز ازان آب رخصت آشامیدن و برداشتن دادند - چون قریش ازان آب بیاشامیدند طریق انصاف مسلوک داشتند گفتند ، اے عبدالمطلب بخدا که میان ما و تو خدائے تعالی حکم فرسود انا لا نخاصک فی زمزم ابدأ بعد الیوم ، ان الذی سقاک هذا الماء بهذه المغازة هو الذی سقاک زمزم فارجع الی سقایتک راشداً ، پس عبدالمطلب بدین سخن مراجعت نمود قریش زمزم را با او گذاشتند - و اول کس که اهل مکه را در مکه آب شیرین خوشگوار داد عبدالمطلب بود ، گویند بعد از قطع و فصل آن مغازت زمزم را با تمام رسانید و از آن چاه دو غزال بیافت از نقره که آن را قبیلہ جرهم به هنگام انزعاج شان از مکه بواسطه غلبه بنی خزاعه دران انداخته بودند و عبدالمطلب آن دو غزال را بسط فرموده ابواب خانه را به سیم در گرفت و سقایه حاج اقامت کرد و آب را و بقیه اوضاع و احوال زمزم در باب تعداد بقاع و از مساعدت روزگار مامول است^۱ -

1 Cf. 'Ajd'ib, p. 276

و از آبار مصدره به حرف سین مهمله است

بیر سراندیپ - صاحب تحفة الغرایب گوید به سراندیپ چاه است که هر کس که خواهد که دران نگرند نتواند، صاحب جامع¹ گفته که هر که خواهد که دران نگرند سنگی بر روی او رسد -
بیر مستوربِق - مستوفی گوید به حدود مستوربِق چاه است و دران کبوتر بسیار و قعرش نه دانسته در روی زهدات از پانصد گز در روند و از غایت مرما پیش نه تواند رفت عوام گویند کیخسرو جام گیتی دران جا نهاده است -

و از آبار مصدره به حرف شین معجمه چیزه به نظر در نیامد -

اما از مصدرات بحرف صاد مهمله است

بیر صاهک - این چاه به کوره ارجان است از مضافات فارس اهل آن موضع گویند قعر این چاه را به رسنها و منقلات از سنگ و ارز به اعتبار کردیم، هیچ معلوم نه شد و چندان آب که آسبائیه به آن می گردد ازان چاه مدام در فوران است و سستی ارجان ازان آب باشد -

بیر الصمع - صاحب جامع البر و البحر گوید در بعضی حدود هندوستان چاه است که چون آب آن در ظرفی کنند و از اول حمل تا میزان بگذارند تریاقی منعقد شود، بغایت نافع و اگر تا آخر حوت بماند زهر قاتل گردد و حکمت آن

1 Perhaps reference is to the author of *Jāmi' al-Bar w'al-Baḥr*.

را غیر علام الغیوب کسی نہ داند۔

و بیر مصدرهٔ به ضاد معجمة مسموع نہ شد۔

و از آبار مصدرهٔ به طاء مہملہ است

بیر طنخایی - صاحب غرایب گوید طنخاب از قری غور است و دران چاهے است و مردم آن جا به فصل در و گلہا دران اندازند و سر چاہ را به بندند، چون در ایام زمستان سر چاہ را می کشایند آن گلہا چنان باشد کہ گوی از آن شکفته اند و سر چاہ را هیچگاہ کشادہ نہ گذارند، بسبب آنکہ ازان بادے بیرون آید بناہائے بزرگ را می اندازد۔

و بیر مصدرهٔ به ظاء معجمة در نظر نیامده [f. 206b]۔

و از آبار مصدرهٔ به عین مہملہ است

بیر عروه - این چاہ به مدینہ است منسوب به عروه بن زبیر بن ہکار - گویند ہر کہ برین چاہ بگذرد آب آن را از ہرے عظماء و اصداقا بہ ہدیہ بردارد و دیدم پدرم را کہ ازان آب برگرفتے و بجوشانیدے و در قواریر کردے و رقعه نزد رشید بہ تحفہ بردے و بعضے قدمات در حالت نزع وصیت کردند، اغتسال خدمت شان را بعد از موت بہ آب این چاہ کما قال سری بن عبد الرحمن الانصاری کفونی ان مت فی درع اروی واجعلوا لی من عروۃ ماء¹۔

بیر عراق - صاحب تحفة الغرایب گوید در بعضے جبال

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 277.

عراق چاهے است و درو ژرف چون رود زن ہر سر آن رفتہ رود
زنند ازان چاہ بہ همان آہنگ و مقام آواز رود سرود آید۔

و از آبار مصدرۃ بہ غین معجمہ است

بیر غرس - صاحب عجایب المخلوقات گوید این چاہ بہ مدینہ
ہست بہ قبا کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول فیہا عیناً من الجنة ،
و آب دہان مبارک دران انداختہ - و عبد اللہ بن عمر رضی اللہ
عنہما گوید روزی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بر کنار این چاہ نشستہ
بود - گفت شبی بہ خواب دہم بر کنار چشمہ از چشمہائے
بہشت نشستہ ام ، و پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بہ خوشی و مبارکی
نسبت می داد آب این چاہ را^۱ -

و از آبار مصدرۃ بہ فا است

بیر فارس - صاحب جامع البر و البحر گوید بہ نواحی فارس
چاہے امت و پیوستہ ازان چاہ بخارے بیرون می آید و حرارت
آن بخار تا غایتی است کہ اگر مرغ از بالائی آن چاہ
بگذرد بسوزد -

و از آبار مصدرۃ بہ قاف است

بیر قریہ عبد الرحمن - این قریہ بہ فارس است و دروے
چاہے است کہ عمقش بقدر دو قامت بود بوقت آنکہ بآب
احتیاج افتد خواہ جهت زراعت خواہ جهت آسیا آنجا روند
و آب طلبند ، چندان آب ایشان را کافی باشد جاری گردد

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 277.

و چون آب محتاج نه باشند باز خشک شود^۱ -

و از آبار مصدره به کاف است

بیر کاب است - صاحب عجایب المخلوقات گوید آن چاه به قرب قریه است از اعمال حلب خاصیت او آنست که هر که او را کاب بکزد چون از آب این چاه بیاشامد سلامت ماند و این معنی در غربی شهرت تمام دارد و بنا برین از آفاق مکه و یمن را بدان جائے آورند، و اگر آوردن تیسیر نه پذیرد ازین آب برده بدهند اما شرط منفعت این آب آنست که که چهل روز باید که بر مکلوب نه گذشته باشد و هم صاحب عجایب المخلوقات گوید مردی از اهل آن قریه گفت یک بار سه کس از مکلوبان آنجا آمدند و از آب آن چاه بیاشامیدند دو کس صحت یافتند و یکی مرد، چون نوک تفحص نمودیم بر آنکه مرد بود چهل روز گذشته و شرب اهل آن قریه ازان -
و بیر مصدره به لام مسموع نه شده^۲ -

از مصدرات به میم است

بیر المطریه^۳ - صاحب عجایب المخلوقات گوید مطریه صیغه ایست به ارض مصر و درخت بلسان آن جا است و آب آن درخت ازین چاه است و خاصیتش که در دهن بلسان نشان می دهند، مرا از هرکت این چاه است گویند مسیح علیه السلام درون غسل کرده [f. 207a] و آب آن بے دهنی و مشهور

1 Ibid.

2 Ibid.

3 مطریه in 'Ajā'ib, p. 277

است کہ ملک کامل از پدر خود ملک عادل درخواست نمود کہ درخت بلسان در مکان دیگر بگذارند دستوری یافت و در مواضع ازان بگذرانید و در تسقیہ و تریہ [ثریہ] آن سعی و اہتمام بتقدیم رسانید هیچ فائدہ مترتب نہ شد و مقصود بہ حاصل نیامد، پس از پدر التماس نمود کہ ساقہ از بیر مطریہ بہ جائے ببرد و ازان درخت بگذارند آن ہم سبذول بگشت اما مفید نیامد و ریشہ ہر نہ گرفت۔

بیر ملاری۔ صاحب جامع البر و البحر گوید ملاری قریہ ایست از قرائے بیجانگر و دران چاہے است عمیق و مہیب چون شب دیوالی شود کہ آن عید است از اعیاد ہنود، آواز ہائے مہیب اصوات غریب از آن چاہ بہ مسامع ساکنان آن قریہ رسد چنانچہ از خوف و ہراس بعضے روئے فرار نہند، چون ثلثے از شبے بگذرد رؤسائے آن قریہ ہر یک چراغے فرادست کردہ بر سر آن چاہ روند و زاری و تضرع بسیار بہ تقدیم رسانندہ آن چراغہا را دران چاہ اندازند، چون صبح شود ازان ہمہ صدا و ندا چیزے مسموع نہ گردد و بالکلیہ منقطع شود تا سال دیگر همان وقت۔

و از مصدرات بہ فون

بیر نیشاپور۔ صاحب عجایب المخلوقات گوید بہ زمین نیشاپور چاہہائے بسیار است، در سوائف عہود آنها معادن فیرورج [؟] بودہ و درین زمان آن معنی انقطاع پذیرفتہ و غیر از عقارب در آنها چیزے نیست^۱۔

1 Cf. 'Ajā'ib, p. 278

از مصدرات بہ ہا

از مصدرات بہ ہا ہیر ہندہان است مستوفی گوید ہندبان صیغہ
ایست بہ ارض فارس ، آنجا چاہے است درمیان دو کوه ازان دخانے
عظیم بیرون می آید و اگر مرغے از ہالائے آن بگذرد از عفونت بمیرد^۱۔

ہیر ہمدان - صاحب جامع البر و البحر گوید - نظم

خواندہ ام در عجایب ہمدان

ہست چاہے کہ نیست اش پایان

بود شخصے دران ولایت شاہ

خواست کز قعر آن شود آگاہ

ہیچ گونه بہ کنہ آن نہ رسید

زان ہمہ رفتگان خبر نہ شنید

سال دیگر ز جانب الطائے

برسیدند کاروان خستائے

شاہ دید از طریقہ معہود

رنگ ایشان بہ حال خویش نہ بود

لاجرم پادشاہ از ایشان پرسید کہ سبب چیست کہ رنگ

شمایان امسال زردست ، اہل قافلہ بہ عرض رسانیدند کہ - نظم

جملہ آب حدود ما آی شاہ

پار مخلوط آمد او با گاہ

کس ازان سر نیافت آگاہی

گشت روے ما گاہی

¹ Ibid.

جزم کرد از حدیث ایشان شاه
کز ختا بوده مخرج آن گاه

بیر هرات - مستوفی گوید صاحب معظم خواجہ عماد الدین
خوافی حکایت کرد بہ نزدیک ہرات کوہی است و دران چاہ ہست
و بادے عظیم ازان چاہ می براید چنانکہ اگر سنگہائے بزرگ
را دران اندازند پیش ازانکہ بہ قعر آن رسد بیرون افکند بدین
سبب تا امروز کس بر قعر آن چاہ اطلاع نیافت -

بیر ہند - صاحب جامع البر و البحر گوید - نظم
ہست چاہ دیگر بہ ہندوستان
در کتب ہست گرچہ دور است آن

آب ہر سالہ سر زند زان چاہ
برود چون بر آید اندک راہ [f. 207b]

پس بہ دو شاخ می شود یکسڑ
می رود ہر یکے بہ حوض دیگر
آن یکے سمغ می شود ہایل
لیک زہرے شود قوی قاتل
یک چو سمغے بود ولے مائع
ہمچو تریاک باشد آن نافع

و از مصدرات بہ یاء مثنیة تحتانیہ

بیر یوسف - ابن چاہ بقول بعضے بہ ارض اردن است میان
بابل و طبریہ و بعضے گویند بہ بیت المقدس است و برادران
یوسف علیہ السلام او را دربن چاہ انداختند و گویند این چاہ

از منزل یعقوب علیه السلام سه فرسنگ دور بود و به روایت
 وهب عمقش چهار صد گز است و بروایت کعب هفتصد گز
 و در زیر این چاه سنگی است، چون برادران یوسف را دران
 انداختند جبرئیل امین به الهام حضرت رب العالمین یوسف را
 گرفته بران سنگ گذاشت، گویند دران عهد در زیر آن ماران
 بسیار بودند چون یوسف به قعر چاه رسید همه ماران سر پیش
 انداختند مگر یک صنف از مار که او قصد یوسف کرد پس
 جبرئیل علیه السلام هانگ بران مار زد و او از هیبت هانگ
 جبرئیل کر شد و آن کوری در اعقاب او بماند و امروز آن
 مار به کر جعفری اشتهار دارد و بقیه اوضاع این چاه در
 ضمن بیان احوال یوسف علیه السلام مبین گردد انشاء الله تعالی -

حوضها و غدیرها

اما حیاض و غدایر در ربع مسکون بسیار و بے شمار است و آنچه خالی از نشاء غرابت و عاری از شائبه عہایت نیست این چند حوض و غدیر است کہ سمت ابراد می پذیرد¹۔

حوض ابیج - صاحب جامع البر و البحر گوید ابیج قصبہ ایست از قصبات دکن و دران حوض است عمیق و آن حوض پر ماہی باشد و ہر یک ازان ماہیان مہ چشم دارند سرخ ، یکے برفرق و دو بہ موضع متعارف چون شکم آن ماہیان بشکافند خون است و چیزے نیست و گوشت آنها نیز خونے باشد معقود و از یک استخوان بیس در آنها نہ باشد و اکل آنها متعارف نیست ۔

حوض مانتی ہال - صاحب جامع البر و البحر گوید ہال از ہلاد بیجانگر است و دروے حوض است کہ ہر کس ازان بیاشامد در ساعت او را تب لرزہ گیرد چنانچہ مشرف بہ ہلاک شود و ہم بہ قرب آن حوض دیگر است کہ چون ازان بیاشامد آن تب لرزہ ہر طرف شود و صحت کلی یابد ۔

حوض مربوتی - ابن حوض در قریہ انیر [؟] بہض جبال میلان است و بہ قرب آن حوض مرقدے هست کہ آثار فیض و فتوح ازان پیدا و ہویدا است ، گویند ہر گاہ تہوج ہوا و ہبوب رباح خص خاشاک دران حوض بیفتد اصناف طیور پیدا شدہ آن

1 Cf. 'Aja'ib, p. 278.

خس خاشاک را به منقار و چنگال ازان حوض برگیرند و در تصفیه و تنقیه آن کمال سعی و اهتمام بجائے آورند و همیشه دران مقام حال بدین منوال -

حوض سدگر - این حوض به بلاد دکن است و هیئات او چنان است که درمیان دو کوه مدعی بسته اند و میاه امطار و سیول دران فراهم آمده غدیر بزرگ شده ، چنانچه دور آن زیاده از سی فرسخ باشد گویند موازی سه کرور زر دران خرچ شده تا به اتمام رسیده و دروے عدد شهرور مخرجها گذاشته اند مرتب از فوق تا تحت که هر ماه یکے ازان مخارج را بکشایند تا آب ازان جاری گشته مزارع و سراپع آن حدود را سقی نماید [f. 208a] و مشهور است که هزار قریه و قصبه ازان حوض معمور و آبادان است -

و این نوع حیاض و غدیر است ، در ممالک هندوستان بسیار و بیے شمار است و در عرف ایشان آنها را تالاب گویند و در نواحی بردوان از توابع مملکت بنگاله تالابهای بزرگ است که در سوائف عمود بسیار قری و قصبات از آنها معمور و آبادان بوده و امروز خراب و پیاب است و در آنها مگر مچ نام جانورے که از میان بالا به شیر ماند و از میان پایان به مار مقام کرده ، چون مسافر نادانسته برکنار آنها برود تا آب گیرد در ساعت طعمه آن جانور گردد - و این است بعضے از متعلقات عنصر آب و بقیه آنها در جلد آخر کتاب سمت ایراد پذیرد و بعد ازین بگذارش عنصر خاک و متعلقات آن مبادرت خواهد افتاد انشاء الله تعالی -

تحریر مائر و مفاخر عنصر خاک

و تصویر طول و عرض و هیئات و صفت آن و سایر امور متعلقہ بدان عنقریب عز گذارش و شرف نکارش یافت کہ چون افریدگار کون و مکان و پدید آورنده زمین و زمان ، نور بخش ثوابت و سیارات و دانندہ اوہام و خطرات عزت قدرتہ بساطع ابداع و اختراع در بسیط عالم تقدیر بگسترانید نخست جوہرے بیافرید ، در غایت صفا و نہایت انجلاء ہفتاد ہزار سال آن را بہ لطایف حسن و جمال می پرورد ، پس از انقضائے مدت مذکورہ نظرے منبعث از عین کمال و جلال در کار آن جواہر کرد پس آن جوہر ہر خود بگداخت و آبے شد مضطرب و متحرک ، پس ہفتاد ہزار سال دیگر آن آب را متہیج و متموج بگذاشت پس ازان از وفور اهتزاز و حرکت حرارتے دران آب پدید آمدہ بہ جوشش و غلیان در آمد و ہفت ہزار سال آن آب همچنان در فوران می بود تا کفکے بر آورد و بخارے از وے متصاعد گشت پس پہ انضمام و التیام آن کفک و بخار فرمان آمدہ آن دو مدتے باہم منضم و موتلف می بودند تا فرمان انقلاب بخار بدخان و دخان بہ آسمان در رسید و مواد افلاک عشر ایجاد پذیرفت و مقارن آن حکم بہ آن انقلاب آن کفک بہ مادہ خاک نافذ گردید و آن سہم نیز شرف انتظام یافت و این یک روایت است از روایاتے کہ اسبق ذکر یافتہ در ابداع

عنصر خاک - صاحب مناہج الطالبین گوید ازان کفک کہ ہر روے آب بعد از انقلاب دخان بہ آسمان مانده بود زمین مکہ را بیافرید و باقی را از تحت آن وجود کرد و بگسترانید کہ ثم بعد ذالک و حیہا وبہ دلیل کانتارتقا ففتقناہما^۱ یک طبقہ زمین بہ قدرت خویش ہفت گردانید سطح برے ہر زمینے و مسافت واقعہ میان دو طبقہ پانصد سالہ راہ و امام ابواللیث آورده کہ زمین را در روز یکشنبہ آفرید و در روز دو شنبہ بگسترده و چون خلقت کرہ خاک سمت اتمام پذیرفت خداوند سبحانہ از املاک عرش ملکہ را امر کرد تا زمین بردوش گرفت و دستہا بہ مشرق و مغرب کشیدہ داشت چون متحمل ہر شئے را در مستقر اقدام لازم است امر الہی نافذ گردید تا گاؤے کہ کثومان نام داشت سنام بہ زہر قدم آن در آورد و از آن جا کہ استقرار اقدام [f. 208b] بر سنام خالی از تعسرے نہ بود یا قوتے از یواقیت جنت بر مفاکب گاؤ نہاد تا پائے ملک بران قرار گرفت و شاخہائے آن گاؤ بہ اکناف و اطراف زمین بر آمد چون قوایم آن بقر را نیز مستقرے می بایست خداوند بے ہمتا صخرہ بیافرید تا قوایم بقر بران قرار گرفته و کلام ربانی در قصہ لقمان کہ یا بنی انہا ان تک مثقال حبة فتکون فی صخرۃ او فی السموات والارض یات بها اللہ^۲ - ابن صخرہ است پس قادر ذوالجلال جہت مقر صخرہ ماہی را امر

1 Al-Qur'an, 21 : 30

2 The whole verse is : یبنی انہا ان تک مثقال حبة من خردل فتکون

فی صخرۃ او فی السموات او فی الارض یات بها اللہ (Al-Qur'an, 31 : 16)

کرد تا پشت به زهر آن سنگ در آورد و آن ماهی را نام بهوت است و در آثار وارد است سلیمان علیه السلام را داعیه ضیافت آن ماهی از خاطر عاطر سر برزد، چون آن خواصش را معروض درگاه احدیت گردانید وحی آمد که در بعض بحار ماهی دیگر است نخست به ضیافت آن مبادرت نمای - پس سلیمان علیه السلام متکفلان اطعمه و اشربه را اشارت فرمود تا بر ساحل دریا تهیه ماکول و مشروب مشغل نمایند چون چهل روز مصروف به سامان و سرانجام اسباب ضیافت گردید و اجناس اطعمه و انواع اشربه سهیا و آماده گشت چنانچه بیست فرسخ زمین ملو از طعام و شراب شد سلیمان علیه السلام برکنار دریا رفته صلا در داد و مقارن آن حال ماهی سر از آب بر آورد و به یک نفس تمامت آن ماکولات و مشروبات با بساط و سباط و ظروف و اوانی در کشید سلیمان علیه السلام از مشاهده آن صورت متحیر گشت - حق سبحانه بدو وحی کرد که اے سلیمان هر روز صد ازین نوع ماهی رزق آن ماهی است که زمین بروی است، پس سلیمان علیه السلام به عجز و قصور اعتراف نموده به تسبیح و تقدیس مشغول شد، بالجمله آن ماهی بر آب است و آب بر باد و باد بر قدرت آفریدگار عالم تقدس تعالی و قیل ماهی بر آب است و آب بر دوزخ و دوزخ بر ظلمت و ظلمت بر عقوبت و عقوبت بر عقیم و عقیم بر ثری و تحت ثری کس را جز خداوند سبحانه اطلاع نیست، زه بساط مملکت و بساط سلطانی زه و سابط عظمت و اسباب جهان بانی -

بر ضمیر مہر تنویر ارباب الباب معنی نہ ماند کہ ہرے
 ناظمان قصص و تواریخ تغمده اللہ بغفرانہ بسیط ارض مطبق است
 بہ طبقات سبعہ و ہر یک از طباق مقر و مسکن مخلوقے است
 از مخلوقات و آن را اسمے است کہ تا ممتاز می گردد از
 بمائل خویش ، چنانچہ عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما روایت می
 کند از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ حق سبحانہ تعالیٰ
 طبقہ اول زمین را مسکن آدمیان گردانید و نام آن رمکا [؟]
 است و زمین دویم را نام جلد است و آن مقر باد است و او را
 بہ سلاسل مقید داشته اند تا چون مملکتے را خواهد کہہ
 بہ باد ہلاک سازد بقدر سوزن از زمین بکشاید و ازان
 مخرج باد را رخصت خروج دہد همان مقدار باد بہ یک
 امتزاز آن مملکت را از بنیاد برکنند و ہباء منثورا گرداند ،
 و زمین سیوم را منزل خلقے گردانید کہ روے ہا ایشان چون
 روے ہنی آدم باشد و ہائے ایشان چون ہائے کاؤ و بر اندام
 ایشان موئے بود چون موئے گوسفند و ایشان طرفۃ العین از
 یاد حق معبود خویش غافل نہ باشند [f. 209a] و
 دران عاصی نباشد¹ ، و روز ما شب ایشان است و شب
 ما روز ایشان است و تمام این طایفہ غرفہ [؟] است و زمین
 چہارم ہراز سنگ کبریت است کہ باری سبحانہ تعالیٰ آنها
 را جہت احراق دوزخیان معد فرمودہ کہ وقودھا الناس والحجارة
 و درین زمین جوئے ہاست کہ در آنها کبریت گذاختہ در

1 found written on the margin with an indication in the main text by writing dr.

2 *Al-Qur'an*, 2: 24

جریان است و نام این طبقه عربیان است۔ و زمین پنجم مسکن ماران و کژدمان است کہ جهت تعذیب اهل دوزخ مقررند ، بر مارے چند وادای هر یک را هژده هزار دندان باشد ، هر دندانی بمقدار نخلمے بزرگ و عقاریب نیز ہرین قیاس و نام ابن طبقه مکیا است۔ و زمین ششم محل نامہائے اعمال فجار است و نام آن سہین است کہ کلا ان کتاب الفجار فی سہین زمین ہفتم تخت گاہ اہلیس است و مریر او آنجا نہاد است ، از یک جانبش سموم است و از دیگر جانبش زمہریر و نام ابن طبقه عجماست و دوزخ در زیر ابن طبقه است و کیفیت احوال و اوضاع دوزخ عنقریب خواهد ہوضوح ہیوست۔

قال علامہ الشیرازی خداوند سبحانہ زمین را ساکن افرید تا حرکت ہر حیوانات باطل نہ گردد و بیان ابن سخن آنست کہ اگر زمین متحرک بودے حرکت او یا باستقامت بودے و یا بہ استدارت ، نہ شاید کہ بہ استقامت باشد زیرا کہ حرکت مستقیم خالی ازین نیست کہ یا بہمت علو است یا بہمت سفلی نہ شاید کہ بہمت سفلی باشد ازان کہ چون حرکت زمین بہ سوئے سفلی باشد ، باید کہ واثب ازان نحو العلو و دیگر بہ زمین نہ رسد ، زیرا کہ ہر جسم کہ ثقیل تر باشد حرکت آن سریع تر بود و شک نیست کہ زمین ثقیل تر از واثب است پس حرکت او نیز سریع تر از واثب باشد و بطی حرکت در سیر بہ سریع حرکت نہ رسد ، و نیز نہ شاید کہ حرکت زمین بر استقامت بہ سوئے علو باشد ، چہ اگر زمین باشد

1 Al-Qur'ān, 83 : 7

بایستے کہ منکے کہ بہ سوئے علوانداختندے دیگر باز پس نیامدے و همچنین شخصے کہ بجانب جستے ایضاً باز پس نہ گشتے زیرا کہ ہر جسمے را کہ حرکت بہ قصر بود بعد از زوال قاصر حرکت او بخلاف طبیعت نہ باشد بلکہ بر وفق طبیعت بود پس اگر چنانچہ در طبیعت زمین و اجزاء او از انسان و حجر و غیر ذالک آن ہودے کہ حرکت کردے بجهت علو بعد از زوال قاصر همچنان رفتے و باز پس نیامدے ، پس بوضوح پیوست کہ زمین بہ حرکت مستقیم متحرک نیست و نیز نہ شاید کہ حرکت زمین برسبیل استدارت باشد زیرا کہ اگر چنین ہودے حرکت حیوان بر ضد حرکت زمین ممکن نہ ہونے زیرا کہ زمین ہوائے را کہ ہاونے متصل است با خود بگردانیدے و آن مانع شدے حرکت حیوان را بخلاف جهت خویش ، پس حرکت بر حیوان متعذر شدے ، لاجرم معلوم شد کہ اگر زمین متحرک ہودے حرکت بر حیوان باطل شدے پس حکمت الہی اقتضائے آن کرد کہ زمین ساکن باشد تا این محذور لازم نیاید و بہ این معنی اشارت است آنجا کہ فرمود وجعل الارض قراراً^۱ و جائے دیگر فرمود کہ وجعل لكم الارض لتسلكوا فيها سبلا فجاء^۲

1 The verse is *Al-Qur'an*, 40 : 64 جعل لكم الارض قراراً

2 It appears that the author has added the words جعل لكم الارض (hath made the earth) of the earlier verse to give emphasis to the verse (That ye may tread the valleys thereof) لتسلكوا منها سبلا فجاء
See *Al-Qur'an*, 71 : 20

[f. 209b] و ایضا حکمت ایزدی چنان اقتضا کرد که زمین را در صلابت چون سنگ نیافرید ، تا به زمستان سخت سرد نه باشد و به تابستان نیک گرم و مصلحت زراعت و حراثت فوت نه شود و نیز در نرسی چون آب نیافرید تا حیوانات بروی قرار گیرند و دروئی هلاک نه شوند ، بلکه در میان غایت صلابت و نهایت رخاوت آفرید تا این چند مصلحت مرعی باشد و حکمت دران که خداوند سبحانه زمین را کثیف و غیر شفاف آفرید آنست که زمین در غایت بعد است از حرکت فلک ، پس مر آئینه در نهایت سردی بودی و صلاحیت آن نه داشتی که مسکن حیوانات گشته^۱ پس ایزدگار آگاه زمین را کثیف و اغیر خلق کرد تا انوار کواکب دروئی نفوذ نماید و آن را گرم گرداند اما اگر شفاف بودی انوار کواکب دروئی نافذ نه بودی و سکونت درانه حاصل نه شدی ، بالجمله در ایجاد کرد^۱ خاک برین صورت و هیأت خداوند تعالی سبحانه را حکم بسیار و مصالح بیشمار است و او را اوصاف موفور و نعوت غیر محصور است چنانچه کلام مالک علام از آنها مبنی و مخبر است کما قال عز وجل فی سورة البقره الذی جعل لکم الارض فراشاً^۱ یعنی آن خداوندی که گردانید به قدرت خود از برائی نفع شما زمین را بساطی ، باز بگسترده جهت آرام درو و حرکت برو- و در انوار آمده که آیت دلیل نه می شود بر آنکه زمین مسطح است نه کروی چه کروییت شکل آن به اعظم حجم و اتساع جرم مانع افتراض

¹ Al-Qur'ān, 2 : 22

بران نیست و نزد حکماء امری است مقرر که مواضع مرتفعه که در زمین واقع است از کوهها و پشتها منع کرویت او نمی کند ، زیرا که نسبت اعظم جبال دنیا که ارتفاع او را دو فرسخ و ثلث فرسخی یافته اند به کرهٔ ارض که دو هزار و پانصد و چهل و پنج فرسخ قطر اوست تقریباً نسبت جرم هفت یک شعیر است با کرهٔ که قطر او ذراعی باشد اعنی بست و چهار اصبع ، برای متاخرین و این مسئله سبقت ذکر یافته فلا حجة الی تکرارها و در سورهٔ طه می فرماید که هوالذی جعل لکم الارض مهذا^۱ و در سورهٔ عمه می گوید الم نجعل الارض مهذا^۲ او در سوره تبارک [الملک] که هوالذی جعل لکم الارض ذلولا^۳ اوست خداوندی که گردانید برای شما زمین را نرم و منقاد ، تا آسان شود سیر شما بران و در سورهٔ والمرسلات که الم نجعل الارض کفئاتا^۴ آیا نه گردانیدیم ما زمین را پوشنده و جمع کننده و در سورهٔ انا ارسلنا [نوح] که والله جعل لکم الارض بساطاً^۵ و خدائے گردانید برائے شما زمین را فرشے گسترده ، آرام درو و رفتن برو را شاید در سورهٔ حم السجده او را مبارک گفت که وجعل فیها رواسی من فوقها وبارک فیها دیگر آنکه آغاز ما ازوست و مرجع ما بدو چنانکه

1 Ibid, 20 : 53

2 Ibid, 78 : 6

3 Ibid, 67 : 15

4 Ibid, 77 : 25

5 Ibid, 71 : 18

فرمود و منها خلقناکم و فیها نعیدکم و منها نخرجکم تارةً اخرى و غیر ذلك - از آیات قرآنی که دال است بر دیگر اوصاف و نعوت کره خاک و ابراد تمامت آنها این جا موحب اطناب است -

اقوال حکماء

قال الحکماء الارض جسم بسیط طباعه ان [f. 210a]
 یکون بارداً یا بساً و مشکله قریب من الکروية و القدر الخارج من
 الماء محذب لانهم اعتبروا خسوفاً واحداً فوجدوا فی البلاد الشرقیة
 و الغربیة فی اوقات مختلفة فلو كان طلوعه و غروبه دفعةً واحدةً
 لما اختلف بالنسبة الی البلاد - و حکماء گویند زمین جسمی است
 بسیط و طبع او سرد و خشک است و هیئت او قریب است به شکل
 کروی و آن قدر را زمین که از آب خارج است محذب است
 نه مسطح زیرا که یک خسوف است که در بلاد شرقی و غربی
 سمت وقوع می یابد ، اما چون به تحقیق وقت آن مبادرت می
 افتد چنان به وضوح می پیوندد که آن کسوف واحد در
 بر موضع بوقتی بوده چنانچه اگر در بلاد شرقی در اول نهار
 بوده در بلاد غربی در آخر نهار سمت وقوع یافته پس اگر
 زمین مسطح بودی در کل بلاد بیک وقت بودی ، چون
 در اوقات مختلفه به ظهور می آید آن نیست الا به جهت
 کروییت و تحدیب زمین - و قال بعض الفضلاء و نیز به ارباب
 چنان به وضوح پیوسته که طلوع و غروب شمس و سایر
 کواکب در بلاد شرقی مقدم است بر بلاد غربی به نسبتی
 واحده و این دال است به آنکه زمین در طول که ما بین المشرق

و المغرب ست کربست و زیاده شدن ارتفاع قطب شمالی و کواکب شمالیه و انعطاط قطب جنوبی و کواکب جنوبیه نسبت با سایر جانب شمال و عکس این نسبت با سایر جانب جنوب دال است، هر آن که زمین در عرض نیز که ما بین الشمال و الجنوب است کوی است و ترکیب اختلافین نسبت با سایر بین السمتمین دال است هر آنکه جمیع زمین کوی است و چند مسئله غریبه برین کلام مبنی است که ذکر آنها موجب اطناب است وانما خلقت باردة ویا بسته لاجل الغلط والمتاسک اذلولاهما لما امکن قوار الحیوان علی ظهرها وحدوث المعادن والنبات فی بطنها، و در تحقیق طبقات عناصر گذشت -

زعم حکماء آن ست که عنصر خاک را سه طبقه است یکی طبقه^۱ قریبه به مرکز است و آن ارض صرف است - دوم طبقه^۲ طینیه است - سیوم طبقه است که بعضی ازان منکشف است و به بعضی دیگر آن آب محیط است - و زمین مرکز افلاک است و واقف است در وسط آن باذن الله تعالی^۳ و عنصر آب و هوا محیط اند به زمین از جمیع جوانب و انسان در هر موضعی که که واقف شود بر سطح ارض سر او بجانب آسمان و پائے او به طرف زمین خواهد بود و او از آسمان نصف آن را شاهد باشد و چون از موضعی از ارض انتقال نماید به موضعی دیگر ظاهر شود بروی از آسمان مقدار آنچه منحنی بود بروی در موضع اول - و بحر محیط احاطه کرده است به جمیع جوانب زمین و اندکے ازو خارج است از آب بر مثال بیضه^۴

که در آب نهند پس آب به جمیع جوانب او محیط بود
 الا مقدارے اندک ازوے کہ آن خشک بماند و بران
 مقدار جبال و دھاد و اودیہ و مغازات و خلیجات است و ہر ہمہ
 طہر زمین بقدر ہنہ [؟] نیابی الا کہ آنہا معدنے یا نباتے
 یا حیوانے بود ذلک تقدیر العزیز العلیم و این قدر مکشوف از
 ارض نہ بصمت و نہ ملساد نہ مستدیر است [f. 210b]
 بل کثیرة الارتفاع والانخفاض اما باطن زمین کثیرة الاودیہ
 است و اعویہ و کہوف و مغارات است و آنہا منافذ و خلیجات
 است کہ متلی اند بہ میاہ و بخارات و رطوبات دھنیہ کہ
 منعقد سی گردد ازان ما جوہر معدنیہ و ابغیرہ و رطوبات مدام
 در استحاله و تغیر و کون و فساد اند و اما ظاہر زمین
 کثیرة الجبال و الاودیہ است و موفورة الجداول و البطایح والاجام۔

ہر رائے صفا پیرائے عقلائے عقدا کشائے و ادبائے
 دانش آرائے مخفی و مستور نہ ماند کہ ارائے قدمائے
 حکماء در ہیئت و وضع کرہ خاک متخالف و متضاد است
 والذی یعتمد علیہ جاہیرہم ان الارض مدورة کالكرة موضوعة
 فی جوف الفلک کالمخ فی البیضة وانہا فی الوسط وبعدها من الفلک
 من جمیع الجوانب علی التساوی یعنی ازین کہ معتمد جمہور
 حکماء است و آن ست کہ زمین کروی الشكل است و درمیان
 فلک موضوع است ، چون مخ میان بیضہ و احاطہ فلک بروے
 از جمیع جہات بتمذارت متساوی است و زعم ہشام بن الحکم
 المتکلم آن ست کہ در تحت زمین جسمے است کہ از شأن

آن ارتفاع است و اوست که مانع است زمین را از انحطار و آن جسم را احتیاج به عمدی نیست زیرا که طبیعت او مقتضی ارتفاع است - و ابو الذیل گوید ان الله وقفوا بلا عمد وعلاقة ، و ذی قراطیس گوید زمین بر هوا ایستاده است و هوا محصور است در تحت او و هیچ مخرجی نمی یابد ، لاجرم زمین را بر گرفته است و از انحطار مانع است و ابن قول قریب است بر رائی هشام بن الحکم المتکلم - و بعضی گویند زمین بر آب واقف است مانند توقف خشب بر آب - و بعضی گویند زمین در وسط فلک واقف و نسبت آن بجمله جوانب فلک متساوی است و بالطبع فلک جاذب ارض است چنانچه مقناطیس آهن را ، پس به ضرورت زمین در وسط فلک متوقف است - و بعضی گویند توقف زمین در وسط فلک به دفع فلک است او را از خود به سرعت حرکت ، چنانچه ابن دفع از شش جهت به طریق مساوات است مثل آنکه قدرت خاک با سنگ در قاروره بیندازی و قاروره را به قوت بگردانی لاجرم آن خاک یا سنگ در میان قاروره بایستد و به هیچ جانب متمایل نه گردد - و فیثا غورث و اتباع او گویند زمین متحرک است و حرکتی که مشاهده می کنیم آن حرکت زمین است نه حرکت فلک و این رائی را ابطال کرده اند -

تقریر مقدار جرم عرض و تصدیر ارباع آن و بیان معمور و خراب آن و تقسیم ربع مسکون بہ اقالیم سبعہ

بدان ایدک رہک بالمعالم و المعارف کہ عقلا را در
مقدار جرم ارض اقاویل است ، چنانچہ مستوفی گوید ظاہر زمین
مقسوم است بہ دو نیمہ و فارق نصفین خط استوا است بہ
درازی از شرق بہ غرب در برابر خط معدل النهار بر فلک
و این طول زمین است و عرضش از حد قطب جنوبی تا حد
قطب شمالی و دور زمین را بہ موضع خط استوا کہ بر وسط
قطبین است بر مثال درجات فلک سی صد و شصت درجہ قیاس
کردہ اند ، ہر درجہ بقول بطالیموس صاحب مجسطی و بعضی
حکماء اوایل [f. 211a] سی [؟] بیست پنج فرسنگ و بقول
بتانی صاحب¹ زیچ مامونی و بعضی از حکماء بیست دو فرسنگ
و دو تسع و بقول ابو ریحان و اکثر حکماء متاخرین ہژدہ فرسنگ
و ہشت تسع² و بہ ہمہ اقوال فرسنگی سہ میل است و میلی
مقدار دو ندا کہ فرسنگش شش ندا باشد و ندائے بقدر چہار آماج
کہ فرسنگش بیست چہار آماج و اماجی دہ زہ دو بیست و

1 Al-Battāni, a Ṣārrān (d. 929 A.D.) also known as Albatēnius in the west. See Nicholson, *A literary History of the Arabs*, p. 361.

2 See Hakim Said and Ansar Zahid, *Al-Biruni, life and work*, pp. 164-170

چهل زه باشد و زهها پنجاه ذراع باشد که فرسنگش دوازده هزار ذراع بود و ذراعے بیست و چهار انگشت بر هم نهاده بود که فرسنگش است دویست و هشتاد و هشت هزار^۱ انگشت باشد و انگشته مقدار شش دانه جو باشد که شکم بر شکم نهاده که فرسنگش هزار هزار و بیست و هشت هزار جو باشد و جوے بقدر مطبرے هفت تاره موئے از دم اسپ که فرسنگش سیزده بار هزار هزار و دوازده هزار موئے باشد - تمامت این دور بقول بطليموس بدین حساب نه هزار فرسنگ بیست و هفت هزار میل بود و بقول بتانی هشت هزار فرسنگ که بیست و چهار هزار میل باشد و بقول ابو ریحان شش هزار و هشتصد فرسنگ که بیست هزار و چهار صد میل بود و قطر این دور بقول ابو ریحان بحکم آنکه دایره دورش سی صد و شصت درجه بود ' قطوھس صد و چهارده درجه و شش قسم از یازده درجه باشد و درجه را هژده فرسنگ و هشت تسع گرفته ، دو هزار و صد و شصت و سه فرسنگ و دو میل است چون اکثر متاخرین بنائے فراسخ درجات بر قول ابو ریحان نهاده اند درین کتاب نیز همان طریقہ مسلوک و مرعی خواهد -

و بر طرف شمال خط استوا که اکثر زمین خشک است و عبارت از آن ربع مسکون و بر طرف جنوبی آن اندک خشکی و باقی غلبه آب و شدت گرماست و نیمه تحتانیہ به تمام غلبه آب است و سکونت میسر نیست - و طول ربع مسکون

1 The word هزار was found written on the margin.

نصف دور زمین تواند بود و به موضع خط استوا و آن طول از زمین جزایر خالدهات است به بحر مغرب تا جمکوت ماچین و کنگ مشرق و جزایر واقواق و مقدار این مسافت صد و هشتاد درجه است ، بقول بطلمیوس چهار هزار و پانصد فرسنگ و بقول بتانی چهار هزار فرسنگ و بقول ابو ریحان سه هزار و چهار صد فرسنگ بود - و عرض ربع مسکون و دور زمین باشد به موضع سمت قطبین و خط استوا و آن از زمین کنگ است ، آن را قبة الارض خوانند و از آن [ن] سکان پربان است و در آن جا پیوسته روز و شب یکسان است تا کوه میرو و جزایر ظلمات به بحر لاطیقون که آن را دریائے ورنک نیز گویند و مقام فرشتگان است و این مسافت نود درجه است که بقول بطلمیوس دو هزار و دو بیست و پنجاه فرسنگ و بقول بتانی دو هزار [f. 211b] فرسنگ و بقول ابو ریحان یک هزار و هفصد فرسنگ بود - و چندانکه در عرض اقالیم از خط استوا دور شود ارتفاع قطب شمالی بران زمین مانند آن بعد باشد و به طرف جنوب خط استوا اندک عمارت است و اودیه ماچین و هند و جبال و به طرف شمالیش ربع مسکون است - و بعضی حکماء بران رفته اند که از خط استوا تا شصت و شش درجه و بیست و پنج دقیقه که تمام سیل بزرگ است آبادانی و مردم نشین است و به هفت قسم منقسم و اقالیم سبعة عبارت از آن و بیست و سه درجه و سی و پنج دقیقه جهت فراط ریگے و سرما مسکون و معمور نیست و اکثر حکماء بر آنکه از شمال خط استوا دوازده درجه و سی و نه دقیقه

جهت شدت گرما و غلبه آب زیاده عمارت نیست و داخل اقالیم
سببه نه شده و توضیح این مقالات آنکه عالم به جملگی یک
کره است مرکزش مرکز زمین و یک سطح مستدیر به همه
محیط، چنانکه هر خط که به آن سطح کشند از مرکز زمین همه
متساوی باشند و زمین درمیان آن کره هم بر شکل کره است
از خاک و آب و سنگ یک سطح یک سطح ماء محیط چنانکه از مرکز
زمین هر خط که به آن سطح کشند همه متساوی باشند،
و زمین درمیان آن کره هم بر شکل کره است از خاک و آب
و سنگ یک سطح یک سطح ماء و محیط چنان که از مرکز زمین هر خط
که به آن سطح کشند همه متساوی باشند، الا آنکه آن سطح
به سبب شیب و بالا که بر روی زمین هست سطحی هموار
نیست مانند سطح کره است، که ظاهر او درشت باشد و میل
همه اجسام ثقیل به سوئی مرکز زمین باشد از همه جوانب
و گرداگرد زمین از همه طرف هوا باشد و بعد از آن آتش
با آنچه درمیان هوا و آتش باشد از میغ و بخار و دخان و آنچه
از آن تولد کند و هر چه اندرون فلک است از هوا و آتش
و آب و خاک و غیر آن جمله را عالم کون و فساد خوانند -
پس هیئت چنانچه مبین گشت کروی و کرو است و آب به اکثر
او محیط و عمارت بر کمتر از یک ربع است از سطح آن، و آن
ربع را ربع مسکون خوانند -

چون مرکز زمین مرکز عالم است پس سطح دایره معدل النهار
که منطقه حرکت اولی است اگر او را قاطع عالم فرض کنند
بر سطح زمین دایره احداث کند از دوایر عظمی، آن دایره

را خط استوا خوانند و چون دایرهٔ عظیمه دیگر فرض کنند چنانچه بر بسیط ارض به زوایائی قائمه بر هر دو قطب معدل النهار بگذرد و قاطع ارض بود به این دو دایره کرهٔ زمین به چهار ربع متساوی شود دو شمالی و دو جنوبی ' طول هر ربعی بقدر نصف دایرهٔ عظمی و عرضش بقدر ربعی از دایرهٔ عظمی - درین چهار ربع یک ربع شمالی ربع مسکون است که طولش بر خط استوا بقدر نصف دور باشد و عرضش از خط استوا تا نقطهٔ که محاذی قطب معدل النهار بود و آن ربع دور باشد و این ربع را ربع مسکون می خوانند . به اعتبار آنکه حیوانات برو مسکن دارند و ربع مکشوف می گویند به اعتبار آنکه از آب ظاهر شده است . ربع معمور می نامند به اعتبار آنکه عمارت درین ربع است و ربع مسلوک می خوانند به اعتبار آنکه بروی بتوان رفت - [f. 212a] و آن سه ربع دیگر را احوال به تحقیق معلوم نیست به قیاس گویند که آب گرفته است لیکن آن قول برهانی نه دارند - بعضی گویند می شاید که دران ارباع عمارات بسیار باشد و خبر آن به ما نه رسیده باشد - بواسطهٔ بحار مغرقه و جبال شاهقه عبور و مرور بدان میسر نگردد فی الجملة غیر معینه الاحوال است - اما این ربع شمالی نیز به تمامی معمور نیست بل بعضی از آن در جانب شمال از فرط سرما ممکن نیست که مقر حیوان تواند بود و آن موضعی است که عرض آن یعنی بعدش از خط استوا زیادت از تمام میل کلی بود و آن شصت و شش درجه و کسری باشد ، پس طول این مقدار از زمین که عمارت بروی

ممکن است نصف دور باشد و آن صد و هشتاد درجه بود و عرضش از وسط خط استوا در جانب شمال شصت و شش درجه و کسرے باشد، پس طول این مقدار زمین که عمارت بر روی ممکن است نصف دور باشد و آن صد و هشتاد درجه بود و عرضش از خط استوا در جانب شمال شصت و شش درجه و کسرے و این مقدار نیز معمور نہ بود چہ دریاها درین میانه بسیار است و رود و بیابانها و شورستانها و کوهها و بیشها کہ بہ سبب آن عمارت ممکن نہ باشد و بغیر این بقاع در جانب جنوب از خط استوا تا غایت شانزده درجه و کسرے عمارت یافته اند، اما از کمی آن را در حساب نمی آورند و عرض معموره بران تقدیر هشتاد دو درجه و کسرے بود -

و باید دانست کہ حکماء ارباب ہیئت و اصحاب تنجیم در مراسم تقسیم ربع مسکون بہ اقالیم سبعہ تقریرے و تحریرے است مخالف سایر فرق ' و ما اول بہ ایراد و طریقه ' فرقه فرقه ' اولی مبادرت نموده ایم ' اما حکماء سطح ارض را در طول و عرض بہ ہفت قسم غیر متساوی بخش کرده اند ' و ابتداء طول از مغرب است نزد حکماء یونان تا بعد شهرها ازان مبداء در جهت توالی بہ روح باشد، لیکن نزد متاخران ایشان از ساحل غربی است کہ مسمی است بہ بحر اوقیانوس و نزد متقدمان ایشان از جزایرے کہ مسمی است بہ جزایر خالدات و جزایر سعداد و معمور بوده و اکنون معمور است در آب و بعد آن از ساحل بحر مذکور دو درجه است، و بعضے ہندوان از جانب مشرق گرفته اند تا بعد در جهت حرکت اولی باشد

و مبداء از جانب مشرق مواضعی است که آن را کتک در می خوانند و وسط عمارت در طول^۱ نیز [بر] خط استوا جانبی باشد که آن را قبة الارض خوانند، طولش از جزایر خالدهات ربع دور بود و وسط عمارت به حسب طول و عرض جانبی بود که طول ربع دور بود و عرضش از خط استوا می و سه درجه و کسری نیمه^۲ آنچه عرض تمامی معموره بود و هر بلد که عرضش از می و سه درجه کمتر بود جنوبی خوانند و هر چه عرضش از می و سه درجه بیشتر باشد شمالی - و طول بلد عبارت از قوسه که میان دایره^۳ نصف النهار بلد از دایره^۴ معدل النهار - و عرض بلد عبارت از قوسه بود که میان معدل النهار بود و سمت رأس آن بلد دایره نصف النهار آن بلد و آن مساوی ارتفاع قطب معدل النهار [f. 212b] بود^۱ - دران بلاد معظم معموره را به هفت قسم متخالف تقسیم کرده اند و آن اقالیم سبعة است و هر اقلیم که بخط استوا اقرب است طول و عرض آن زیادت از طول و عرض اقلیم ابعد است و در خط استوا درازی روز از دوازده ساعت زیادت و کم نه شود و تسمیه او به این اسم ازین جهت باشد، دور اقالیم متفاوت باشد چنانچه بیاید انشاء الله تعالی، و از خط استوا تا آنها که درازی روز دوازده ساعت و نصف و ربع ساعتی شود در حساب اقالیم نیاورند کما بینا، و همچنین در جانب شمال نیز برخی از ربع مسکون را داخل اقالیم

^۱ نصف النهار آن بلد و آن مساوی ارتفاع قطب معدل النهار بود

was found written on the margin.

نه داشته اند کما ذکرنا - و گویند سبب تقسیم ربع مسکون به اقلیم سبعة آنست که در سوائف ایام ملکه بوده مسلط بر تمام معموره و هفت پسر داشته پس زمین را هفت بخش کرده و هر بخش را به یکے از اولاد سبعة مقرر فرموده و چون قسم اول و آخر نسبت به اقسام دیگر قلیل العمارت است مابین خط استوا و اقلیم اول به یک پسر داده و اقلیم آخر و ساوراء آن را تا نهایت معموره به پسر دیگر تفویض نموده تا تعادل به حاصل آید، و بعضے گویند سبب تقسیم ربع مسکون به اقسام سبعة آنست چون قدما احوال و اوضاع ساکنان این ربع را از انسان و حیوان و غیرهما بر هفت گونه موافق آثار سبعة سیاره یافتند زمین را نیز بدان مناسبت به هفت قسم کردند، قال بعض الفضلاء بعد از آنکه کرهیت ارض به وضوح پیوست بروے سه دایره فرض می کنیم یکے از سطح معدل النهار و هر گاه که این دایره را قاطعة العالم فرض کنیم جمیع افلاک و زمین را به دو نیم برابر قطع خواهد کرد پس آن خط موهمی که از قطع عالم در سطح ظاهر زمین پیدا می شود آن را خط استوا گویند و دایره دویم را در سطح افق استوا فرض می کنیم و سیوم را در سطح دایره نصف النهار، پس دایره اول قطع می کند زمین را به دو نصف برابر یکے جنوبی و یکے شمالی و دایره دوم قطع می کند این دو نصف را پس زمین به قطع این دو دایره منقسم می شود به چهار ربع ' دو ربع جنوبی و دو ربع شمالی و آنچه معموره است یکے ازین دو ربع شمالی است که مشهور است

به ربع مسکون ، و باقی ارباع ظاهر در آن است که خراب باشد ، چه مقتضائے زمین آن است که تمام کره او در آب مغرق باشد به جهت ثقلش ، تا که در وجه کشف ربع زمین گفته اند که تواند که طوفانی در باد یا آب شد باشد و کره را در آب را از روائے زمین دور ساخته باشد و پاره زمین را برکنده باشد که کشف شده و بعضی دیگر فرموده اند که هرگاه که آفتاب به برج جنوبی آید به حضیض می رسد و به زمین نزدیک می شود پس حرارت قوی می شود و مقرر است که که حرارت جاذب رطوبت است ، پس کره آب را بخود کشیده بعضی از زمین کشف شده از جانب مقابل و دایره ثالثه قطع می کند ، معموره را به دو نصف یکی شرقی و یکی غربی و نقطه تقاطع میان دایره اولی و ثالثه را در جهت عمارت قبة الارض گویند ، پس عرض عمارت را از خط استوا اعتبار کرده اند ، نهایت عرض معموره از خط استوا بجانب شمال شصت و شش درجه است که هزار و چهار صد و شصت و شش [f. 213a] فرسخ می شود لیکن بطليموس در کتاب جغرافیا یعنی صورت اقالیم که بعد از سجسطی تصنیف نموده ذکر کرده است که آنجانب خط استوا به طرف جنوب تا بعد شانزده درجه و بیست دقیقه عمارت هست در اطراف زنج و حبشه ، پس عرض معمورد هشتاد درجه و بیست و پنج دقیقه می شود که هزار هشت صد سی و یک و نصف فرسخ است تقریباً ، و طول معموره که بقول بعضی ابتدائے آن از مغرب است و به روائے بعضی از مشرق نصف دور است ، که آن

صد و هشتاد درجه است که چهار هزار فرسخ است به اعتبار آنکه هر درجه بیست دو فرسخ است تقریباً ، چون بوضوح پیوست که از ارباع کره ارض یک ربع در جانب شمال معموره است و باقی در آب معمور قسمت کرده اند ، ارباب ہیئت این ربع معمور را به هفت قطعه مستطیله به موازات خط استوا ، و طول از مغرب تا مشرق ، و در عرض پاندانکه در غایت درازی روز نیم ساعت تفاوت کند از اول تا آخر هر یک از ایشان و ربع ساعتی از اول تا وسط هر یک از ایشان الا اول ، اول وسط آن و وسط آخر تا آخر آن که چون عمارت درین دو محل اندک است و متفرق ، و تفاوت عرض ایشان زیاده بر ربع ساعت است تا کسره حاصله از زیادتی عرض جابر نقصان قلت و تفرق شود - در ترجمه الممالک آمده که ازان جا که درازی روز پانزده ساعت و سه ربع شود تا آنجا که درازی روز شانزده ساعت و ربعی شود از حساب اقلیم هفتم بود و آنجا عرض بلد پنجاه درجه و ثلثی باشد و از آنجا تا آخر عمارت که عرض بلد شصت و شش درجه و کسرت رسد آن را داخل اقلیم نه دارند از جهت فرط سرما و قلت عمارت و آن را ماوراء اقلیم هفتم خوانند ، همچنانکه از جانب جنوب مبداء اقلیم اول را ماوراء اقلیم اول خوانند از جهت فرط گرما و اندک عمارت ، پس از اول اقلیم اول تا آخر اقلیم هفتم ساعت و نیم در درازی روز تفاوت باشد و سی و هفت درجه و دو ثلث در عرض بلد تفاوت کند و وسط اقلیم وسط اقلیم چهارم باشد به موضعی

که طول نود درجه باشد و درازی روز چهارده ساعت و نیم، و عرض سی شش درجه و ثلثی به تقریب و آن میانه معظم عمارت عالم است و مخفی نیست که اول هر اقلیم پیش از آخر او خواهد بود، چه هر چند از خط استوا دور تر می شود طول آن کم می گردد، چنان که طول آخر اقلیم هفتم یک هزار شش صد و هشت و هفت فرسخ است تقریباً، به آن که طول اقلیم اول چهار هزار فرسخ است و اقلیم سابعه هفت خط مفروض طولانی است از مغرب تا مشرق و یا هشت خط، همچنین بر موازی خط استوا که مابین هر دو خط را اقلیم نامیده اند -

[اقلیم اول] ابتدائی اقلیم اول عرضاً از خط استوا است و روز و شب آنجا همیشه [f. 213b] دوازده ساعت است و بعضی مبداء اقلیم اول آنجا گیرند که غایت درازی روز دوازده ساعت و چهل دقیقه باشد و عرض آن دوازده درجه و چهل و پنج دقیقه - و وسط اقلیم اول به اتفاق آن جا بود که غایت درازی روز سیزده ساعت باشد و عرض آن شانزده درجه و سی هفت دقیقه - و طول عمارت این اقلیم بقول مستوفی صد شصت درجه است و این اقلیم منسوب است به زحل، جهت آنکه مساحتش از تمامت اقلیم افزون تر است، چنانچه فلک زحل از افلاک فروترش بزرگ تر است - و ابتدا می کند در طول از بلاد بربر و سودان مغرب و نوبه و حبشه و عانه که معدن ذهب است، از بلاد سودان دو نقاله شهر نوبه و مصر می به ملک حبشه و اکثر بلاد یمن مثل ذبید و عدن و اشعر و صنعا

و سبا و طفار و قلمبات و حفر موت و معلا و صحار و
 قصبه عمان و طرفی جنوبی زمین حجاز و بعضی خلیج فارس
 و جزیره کرک و بعضی بلاد جنوبیه هند و سند و سواحل
 بحر جنوبی و بعضی از زمین چین و سنتھی می شود به محیط
 درین اقلیم از آنها عظیمه سی نهر است و از جبال عظیمه
 بیست و جبل بیشتر اهل این اقلیم اسوداللون اند و هوایش
 گرم است و جرات و شجاعت در اهلش کمتر -

اقلیم دوم - اثنائے آن عرضاً از آنجا است که غایت
 درازی روز سیزده ساعت و پانزده دقیقه باشد و عرض آن
 بیست درجه و هشت و هفت دقیقه و وسط او آنجا است که
 غایت درازی روز سیزده ساعت سی دقیقه باشد و عرض آن
 بیست چهار درجه باشد و چهل دقیقه و این اقلیم منسوب
 است به مشتری و به رائے ابو معشر بلخی تعلق دارد به
 آفتاب و ابتدا می کند طولاً از بعضی بلاد بربر و می گذرد
 بر بعضی ولایات افریقیه و سعید مصر و بعضی بلاد جزیره عرب ،
 همچون مدینه حضرت رسول اکرم صلی الله علیه وسلم و
 مکه مشرفه و طائف و هور و تهامه و نجد و قطیف و بحرین
 و عمان و هرموز و معظم بلاد سند که ازان جمله منصوره
 است و معظم بلاد هند که ازان جمله است دهلی و بعضی
 بلاد چین و سنتھی می شود به محیط - و درین اقلیم از انهار
 بیست هفت نهر است و از جبال عظیمه ، همچون ولون اکثر
 اهل آن اقلیم بین السواد و السمره است و آن بے تناسبه ملاحه
 نیست و مستوفی گوید طول عمارات این اقلیم صد و پنجاه

پنج درجه است -

اقلیم سوم - ابتدائے آن عرضاً از آنجا است که غایت درازی روز سیزده ساعت چهل پنج و دقیقه باشد - و عرض آن بیست و هفت درجه سی دقیقه - و وسط آن آنجا است غایت درازی روز چهارده ساعت باشد و عرض آن سی درجه باشد و چهل دقیقه - و منسوب است این اقلیم به 'سریخ' و ابو معشر گوید به سطر - و ابتدای سی کند در طولش از بلاد طنجه و سی گذرد بر قبایل بربر در زمین مغرب و بعضی بلاد افریقہ و سوس و قیروان و طرابلس و اسکندریہ و مصر و دسیاط و مدین [Midian in Arabia] و بیت المقدس و حمص و دمشق و کوفہ و مداین و بغداد و واسط و بصرہ و عسکر و اعواز و اصفہان و نرس و یزد و بروسہ و جیص و سجستان [f. 214a] و کچ و بست و زابل و مولتان از سند و قندھار از ہند و کشمیر و ہند کشمیر و از ملک چین و منتمی سی شود بہ محیط - و مستوفی گوید طول عمارت این اقلیم صد و پنجاہ درجه است و در اقلیم از انہار عظیمہ است و دو نہر است و از جبال عظیمہ سی و سہ جبل است و اکثر اہل این اقلیم اسمر اللون اند و بلاہت اقرب -

اقلیم چہارم - ابتدائے آن عرضاً جائے است کہ غایت درازی روز چہارده ساعت و ربع ساعت باشد و عرض آن سی و سہ درجه و سی و ہفت دقیقه و وسط آن آنجا است کہ غایت درازی روز چہارده ساعت و نصف ساعت باشد و عرض آن سی و شش درجه - و مستوفی گوید طول عمارت این اقلیم

صد و بیست درجه است و منسوب است این اقلیم به آفتاب و ابو معشر بلخی به مشتری منسوب داشته - و ابتدا می کند این اقلیم در طول از غربی طنجه و می گذرد بر طنجه بلاد افرنجیه و جزیره رودس و قبرس و طرسوس و طرابلس و شام و انطاکیه و حلب و ملاطیه و آمد و از زنجان و نصیبین و موصل و سر من رای که مشهور به سامره است و سراغه و تبریز و حلوان و ارد بیل و زنجان و نهاوند و سلطانیه و همدان و ابهر و قزوین و دیلم و ساوه و الموت و قم و آمل و کاشان و ساری و سمنان و دامغان و استر آباد و بسطام و جرجان و اسفرائین و شهرستان و سبزوار و طوس و نیشاپور و تون و زوزان و هراة و سرخس و مرو و جوزجان که از توابع بلخ است و به سریل اشتهار دارد و فاریات و غرجهستان و غور و بلخ و ترمذ بدان جانب جیحون است و بنخشان و تبت و افل و هلاکتن و خطا و شمالی بلاد چین و منتهی می شود به محیط - و درین اقلیم از انهار عظیمه بیست و دو نهر است و از جبال عظیمه بیست و پنج جبل - ولون اکثر اهل این اقلیم میان سمره و بیاض است که مشتمل است بر صیاحت و ملاحات و متصف اند اهل این اقلیم به شجاعت و سماحت -

اقلیم پنجم - ابتدائے آن عرضاً از آنجا است نهایت درازی روز چهارده ساعت چهل پنج دقیقه باشد و عرض آن سی دو درجه و پنجاه چهار دقیقه ، مستوفی گوید طول عمارت این اقلیم صد درجه است و منسوب است این قلم به زعره - و ابتدا

می‌کنند در طول از بلاد غربی اندلس و می‌گذرد بر بلاد اندلس و بعضی بلاد روم همچون عموریه و قونیه و افسرای و قیصریه و سوس و ارزن الروم و دیار ارسینیه و شیروان و خوارزم و بخارا و نسا که به قرشی مشهور است و کش که به شهر سبز اشتباه دارد و شاش که تاشکند خوانند و به خنجد و فرغانه که ندجان گویند و حدود کاشغر و یمن و تبت و اصناف ترک و افسائے بلاد ایشان منتهی می‌شود به محیط - و درین اقلیم از انهار عظیمه ده نهر است و از جبال عظیمه پانزده و اکثر اهلس ابیض اللون اند ، صباحت شان بیش از ملاحات باشد و در مراسم جرات و دلیری چندانکه [f. 214b] به تهور نزدیک بود -

اقلیم ششم - ابتدائے آن عرضاً آنجا است که غایت درازی روز پانزده ساعت و پانزده دقیقه باشد و عرض آن - چهل و سه درجه است و دو دقیقه ، و وسط آن آنجا است که غایت درازی روز پانزده ساعت و می دقیقه باشد - و عرض آن چهل پنج درجه و یک دقیقه ، و مستوفی گویند طول عمارتیش هشتاد درجه است - و این اقلیم منسوب است به سطار و ابو العشر به مریخ گفته - و ابتدا می‌کنند این اقلیم در طول از شما [لی] اندلس و می‌گذرد به بعضی از بلاد فرنگ و بعضی بلاد روم مثل مسطنطیه و بلاد روس و باب الابواب و صقلایان و بلاد اس و الان و یونان و ندر و سقین و معظم ترکستان و قراقرم و بعضی از سمان کن ازراک شرق ، و منتهی می‌شود به محیط - و درین اقلیم از انهار عظیمه چهل نهر است و از جبال

عظیمہ یازده جبل و اکثر اهل این اقلیم اشقر اللون اند که از ملاحت کمتر بهرور باشد، نسبت به صباحت و رعونت بالکلیه در ایشان نه باشد و سخت ضخیم و تناور شوند و تمام تهور باشد - اقلیم هفتم - ابتدائی آن عرضاً جائی است که غایت درازی روز دران پانزده ساعت و چهل پنج دقیقه باشد و عرض آن چهل هفت درجه و دوازده دقیقه و وسط آن آنجا است که غایت درازی روز شانزده ساعت باشد و عرض آن چهل و هشت درجه و پنجاه و دو دقیقه و در عرض شصت و سه درجه - گفته اند جزیره ایست که از را توی خوانند و غایت درازی روز آنجا به بیست ساعت رسد و بواسطه بعد مدار آفتاب از سمت الراس اهل آنجا و شدت برودت شش ماه در حمامهای باشند و در عرض شصت و چهار درجه و نصف عمارت است که اهل آن جا قومی مجہول از اهل صقلاب اند و غایت درازی روز آنجا به بیست و یک ساعت می رسد و در عرض شصت و شش درجه که آخر عمارت است قومی می باشند مثل وحوش در بیابانها و بیشها و غایت درازی روز آنجا به بیست ساعت می رسد و نزد آن کسان که مبداء عمارت از عرض دوازده درجه و چهل دقیقه گیرند آخر عمارت آن جا است که عرض آن پنجاه درجه و بیست دقیقه باشد و غایت درازی روز شانزده ساعت و پانزده دقیقه و مستوفی گوید طول اماکن این اقلیم شصت درجه است و این اقلیم منسوب است به قمر - ابتدا می کند در طول از بعضی بلاد صقالیه و می گذرد بر روس و بلغار و بیشها و کوه هائی که دران

بعضی از اتراک می باشند مثل وحوش و شمال بلاد یاجوج و ماجوج و نهایت مساکن اتراک شرق - و درین اقلیم از اعظم انهار چهل نهر است و از اعظم جبل بدستور اقلیم ششم - و لون اکثر اهل آن میان شقره و بیاض است و زنان و مردان ایشان در غایت تمهور باشند و در نهایت جسامت و تنومندی و از ملاحت و رعونت بی بهره اند و از غلبه عقل و تمیز [f. 215a] سخت عاری با یکدیگر بدستور وحوش و بهایم بسر برند و از مراسم کیش و ملت و ایمان و اسلام بی خبر باشند و اهالی اسلام را نیز آنجا کمتر پرتو عبور و مرور افتد -

APPENDIX—A

While discussing the mythical stories about birds, their characteristics and peculiarities the author of *Baḥr al-Asrār* quotes the *faṣl* (chapter) of Amīr Ḥusaynī Sādāt's book *Nuzhat al-Arwāḥ* [ff. 693b-694a, 694b]. The book was rendered into verse by Maḥmūd himself and presented to Nadhr Muḥammad Khān. This portion consisting of nearly ninety nine lines is the only extant model of Maḥmūd b. Amīr Walī's poetical skill :

[f. 693b] مشهود ضمیر فیض و مکشوف خاطر اکسیر
بنظر آنکه حضرت فایض البرکات امیر حسینی سادات اقدس
سره العزیز در فصل شانزدهم کتاب نزهة الارواح که مقرر است
جهت بیان حیرت عاشق حکایتی غریب و قصه عجیب از
سوالات خویش و جوابات جغد ایراد نموده اند این هیچ هیچمدان
چون بنظم کتاب مذکور تجاسر تمام نموده بود ثبت آنرا درین
مقام موافق مرام دانسته با رقام آن مبادرت افتاد -

مغزن این گوهر گیتی فروز
مشرق این مهر پراگنده سوز
گفت بوقتی که سری داشتم
جانب گلشن نظری داشتم
دست طلب دامن جانم گرفت
طبع دل از وضع ملالم گرفت
از مضم که بردش این روزگار
از اثر طالع ناسازگار

روی فہادم بدیار کسان
 تازہ نشستیم ز بہار کسان
 گرم گذشتم ز شیب فراز
 خم شدہ چیدم گل ناز نیاز
 ناگہم افتاد گذر بر دہی
 وہ نہ کر بیان مہم رازہی
 ماندہ ز آثار کہن سنگ بست
 چون دل غربت زدگان ہر شکست
 ریختہ چون خانہ عاشق زہم
 تن زدہ چون دید ظالم زہم
 ہنس کہ بستر اثرش بود رام
 خم شدہ از باز نگہ پشت بام
 کام زدم در طلب ہمدمی
 از چپ از راست دوہدم دمی
 طرفہ دیار یکہ درو باری
 بدکہ درو یکدوسبہ و مارے
 وہم دران ہادیہ کم کردہ را
 دست تہی گشتہ کند نگاہ
 باد بچند کہہ جویندہ من
 آب روان گشت کہہ نویندہ تن
 ناگہ ازان ہادیہ چغدمے رسید
 رخت بسر منزل دیرین کشید

دامن از اندیشه، دوران شکست
 بر سر دیوار تمکین نشست
 بانگ بر آورد برسم قدیم
 تازه شد از ناله چو باغ از نسیم
 پیش دویدم که شوم حرف سنج
 چرن سحر از جهت کشادم شکنج
 گفتم از آنجا که دلم تنگ بود
 مرگ هم سخت غم اهنگ بود
 کای بگیر طایر عنقا مزاج
 صاف قناعت ز تو گیرد رواج
 نیست همائی چو تو وحدت فریب
 طبیعت از اندیشه، آن ناشکیب
 کرده چو سیمرغ بتجربید روی
 خم زده از گلکده رنگ بوی
 ای گهه بلبل تفرید سنج
 تو بهمان همچو بویرانه کنج
 بودم ازین پیش ز اوازه مست
 عاقبت او از تو برقع شکست
 چند که این بار مر تو آداب
 تا بحریم تو شدم باریاب
 صد شب از آشوب چکر تافتم
 عاقبت امروز ترا یافتم

چغد قضا را بسخن رام شد
راست نشست بسر انجام شد

گفت که ای بلموس باد سنج
طبع تو ز این خرابے رنج
من بعمارت نکشایم کمند
که شوی از صحبت من بهره مند

نیست چون بنیاد جهان پایدار
رو سر خود گیر زمن دست دار

جلوه او از نمی خواست پیش
خواست که گیرد ره پرواز خویش

نے زمینش بود ز جا رفتنش
بلکہ نبودى سرکار منش
[f. 694a] گفتم اگر تنزنی بهشت
ہار زدوش افکنی آخر بہشت

هم بحق آنکہ بدرگاہ او
باطل مفسد بنمہادند رو
یک نفس آخر بتوقف کرای
روی بتعمین نہ ہامن ہرای
چہرہ می فروز و عنان برتاب
ہر چہ طرازم بخوابم شتاب

از رخ این راز نہان پردہ گیر
غم زن ازین طبع تغافل ہذہر

بیهده از خلق رسیدن رفت
دامن از افق کشیدن - - -

چغد کشید از دل گرم آه سرد
سرخ زبان را بسخن رام کرد

گفت ز اشوب نیم بے نیاز
لیک بر کس نتوان گفت راز

فتنه ویرانه ام از بهر کنج
کس نبود بیهده آشوب منج

ره زنم از مهر تھی دامنست
زان سرد بود آرامکده است

خانه بے بام درم داده اند
روی ہدیوار و سرم داده اند

گفتم از آغاز تمنی سرای
سبداء اہمیت خود انمای

گفت ازان پیش کہ ویران شوم
نامزد عشق خرابان شوم

دھر گرد گرد بہ بیماریم
دیده ہرنجید ز بیداریم

زا تر از پیک مژگان شدم
خور تر از خوشہ دامن شدم

از نفسم گرمی تاثیر شد
از مژہ نظارہ عصاگیر شد

لب بدلم شد بسراغ نفس
در نظرم خلق دزدیده خس

عاقبت از در سبک شد سرم

رنج برنجید هم از پیکرم

لیک مزاجم خلل اندور شد

خیط بطبعم اثر اموز شد

کار دل افتاد بما خولیا

فرق نمی کرد ز گل تاکیا

در دلم افتاد تمنای کنج

هر سر مو خواست بسودای کنج

این هوس بیمده چون یافت دست

آمده در سینه بتهکین نشست

و یک هوس چند که اندوختم

آتشی از حرص برافروختم

دل چو در آئین طمع خام بود

پختن ستمش همین کام [بو د]

چون هوس کنج گرفتی کنار

تاختمی خویش باتین [؟] مار

دقت رنجم جو بیابان رسید

کنج نامه نما ام آمد پدید

ثبت دران نامه که است گنده رو

طالب کنج سوی ویرانه شو

هر که بود طالب تعمیر خویش
 آه که ویران رود کار پیش
 منم از آنگاه بامید کنج
 دیده نشین ساخته ام روی رنج
 طبعم از امین عمارت رسید
 کار بویرانے خویشم رسید
 ده که خرابے شده هم خانه ام
 طایف این کعبه ویرانه ام
 ساخته هر شام با فسانه
 ساخته هر صبح بویرانه
 کار دلم چیست مرا فراختن
 عشق باین کنج نهان باختن
 از غم این کنج روانم خراب
 مست نفورست ز آرام و خواب
 بده ام از کنج جز امید نیست
 داغم از امید که جاوید نیست
 زندگیم بسته بامید اوست
 زنده بماند دل آمد دوست
 باز نمودم که شام و سحر
 که زمزمه هست مرا کارگر
 باز نما رازت از آن ساز چیست
 وقف سماع سخت کوش چیست

گفت غنا هم هم آغوش کنج
 او چو شود سوز دلم کم سنج
 چون شود از فکر خودم اگهی
 زین همه بی پر که دست تہی
 خویشتن از هیچ رہ ای دوست رو
 لایق این لطف نہ نیم کہ او
 بر من محزون گذر افکن مشو
 با خبرش نوش زدن [مشو]
 کہ خبری هم رسد از طرف کنج
 سعی اینست دران دست رنج
 از مدد دولت ویرانها ست
 آہ کہ ویرانہ چہ ویرانے نماست

[f. 694b]

گاہ کہ یاد آیدم آشوب کنج
 فقر خود و انہمہ بیہودہ انج
 آمدہ از غایت عجز قصور
 بر سر دیوار نشستیم نفور
 باز کشایم لب دستان طراز
 با نفسی گرم و ولی نو نیاز
 کای بکہہ ہم گہر آفتاب
 خیر پکے بر من افسردہ تاب
 من نہ بہ مہمانیت آرم بدست
 کہ بر سر گوشہ ویرانہ هست

گفتم ازین کنج کہ کہہ سوداے کرد
روی دلت سوی خراباے کرد

هیچ نشان هست کہ اخرکی ست
قفل ترا هیچ کشایش رواست
این در بر بسته کہ دل بسته
بہر کشادش ہمہ دل خسته
چون بکشایش شود این تشنه کام
گرم نہی در جرم وصل کام

گفت ہلی یافتہ ام حرف کنج
ایک ہوانش نکند نکتہ سنج
کوش مرا تحفہ نامی رسید
لیک بود رسم نشان نا پدید

آہ کہ باین ہمہ دارم ہتین
کھس بود این کنج خرابہ نشین
زانکہ یکے مار درین گوشہ هست
کز صفتش عقل تو بیک دست

مار بگویم کہ یکے اژدہا هست
کز نفسش روشنی ہور [؟] کاست
گردمہس از لب ہنمہ پیش پای
بیک افلاک بہنبد ز جای

هیچ شکے نیست کہ زینکونہ مار
جز ہسر کنج ہگیرد قرار

مار که زینگونه شکنجش بود
 جان هم اندر سرکنجش بود
 وه که چنین رفته ز تقدیر کار
 خار بگل همدم باکنج مار
 حرف ادا کرد زمن در سرشت
 زین سبب افسانه او فاش گشت
 آه که چغد بست بویرانه ات
 کنج نشین است مگر خانه ات
 دره آبادی ویرانه مشو
 دزد غیور است بسامان مشو
 کنج نمان از همه بنماده اند
 لیک بویرانه نشان داده اند
 به که مردمند درین بیمدار
 کنج بویرانه نهاد چغد وار

اشاريه

•

فہرست کتب

آثار باقیہ - ۳۳۳

اخلاق حسنی - ۱۱

اسکندر نامہ - ۱۱

الفی - ۱۲

انوار - ۳۷۸

ب

بحرالاسرار فی معرفتہ الاخیار - ۱۰

بحر محیط - ۱۲

بنا کتی - ۱۳

ت

تحفته العجایب - ۲۶۲

تحفته العراقین - ۷۳

تحفہ الغرائب (غرائب) - ۹۴، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۶

۱۲۱، ۱۲۶، ۱۳۶، ۱۴۶، ۱۸۰، ۱۹۰، ۱۸۳، ۲۳۳، ۲۶۱

۲۶۳، ۲۶۶، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۳، ۲۸۱، ۲۶۸، ۲۷۳، ۲۷۶

۲۷۸، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۳، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۲، ۳۰۴

۳۰۰، ۳۰۶، ۳۰۹، ۳۱۳، ۳۱۰، ۳۱۰، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۲۲

فہرست شخصیات، القابات و قبائل

- آدم صفی - ۱۶، ۹
آدم علیہ السلام - ۱۰۰، ۱۹۰، ۱۹۱، ۲۰۹
آل مظفر - ۱۷
ابراہیم (Abraham) علیہ السلام - ۱۰۲، ۲۶۷، ۳۵۷
ابراہیم بن اسحاق موصلی - ۳۲۶
اہلیس - ۳۷۶
ابن الحسن - ۲۳
ابن عباس - ۲۷۵
ابن فقیہ - ۱۸۳، ۱۸۵
ابن فورک - ۲۰
ابو الانبیاء - ۸
ابو البشر - ۸
ابو الذیل - ۳۸۳
ابو حامد - ۲۳۰، ۲۳۵، ۲۵۳، ۲۵۵، ۳۲۹
ابو ریحان خارزمی (البیرونی) - ۱۳۶، ۲۱۱، ۳۳۲، ۳۸۳، ۳۸۵
ابو سعید سنجری - ۱۲۲
ابو عبیدہ الجراح - ۹۵
ابو لمب - ۲۶

ابو معشر بلخی - ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸

ابو موسیٰ اشعری - ۲۸۳

ابی اسحاق کندی - ۳۹

ابی ریحان البیرونی - ۳۹

ابی الحسن اشعری - ۳۱

ابی الحسین - ۳۱

اتابک جاولی - ۲۹۴

اتراک - ۲۸۱

احمد بن محمد العذری - ۳۲۹

احمد بن فضلان - ۲۶۰

آدم - ۹

ارد شیر (بابکان) - ۱۰۳، ۱۰۴، ۲۰۶، ۲۱۰

ارسطو (Aristotle) - ۲۲۲، ۲۲۶

اسافہ - ۳۵۹

استاد ابو علی دقاق - ۲۵

استاذ ابو اسحاق - ۲۰

اسحاق ابن سمرقند - ۳۴۷

اسکندر - ۱۷۸، ۱۹۲، ۳۱۶

اسفند یار - ۱۰۶، ۲۸۹

اسماء بنت ابی بکر - ۳۵۲

اسماعیل - ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹

اسماعیلیہ - ۲۳

اشراقیان - ۳۹

۳۱۵، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۶

۳۳۷، ۳۳۹، (۳۴۱)، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۶۶

عجائب الاخبار - ۱۳۹

عجائب البلدان - ۱۹۱، ۲۳۴

عجائب البحر والبر - ۲۰۱، ۲۱۳

عجائب المخلوقات - ۱۲، ۶۰، ۷۷، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۹، ۱۹۰

۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۳۱

۲۵۶، ۲۶۳، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۴، ۲۸۶، ۲۹۲، ۲۹۳

ف

فارس نامہ - ۲۰۹، ۲۱۰

ک

کتاب البيان - ۱۲

کتاب الحيوان - ۲۲۶

کتاب کشف سر الخفی فی اوصاف النبی - ۲۱۹، ۳۵۸

گ

گرشادف نامہ - ۲۶۴

گزیده - ۱۲

گلکده - ۱۱

م

مباحث مشرقیه - ۳۰

مجسطی - ۳۸۴، ۳۹۲

محبث نامہ - ۱۰

مخزن اسرار - ١١

مسالك الممالك - ١٢، ٢١٠، ٢٢٢، ٢٣٢، ٢٥٣، ٢٦٥، ٢٩٤

٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٦

مطول - ٢١٩

مطولات - ٥١، ٣٢

معجم البلدان - ٢٨٦، ٢٨٤، ٣١٣

مفاتيح - ١٨٣

مفاهج الطالبين - ١٣، ١٩٠، ٢٣٦، ٣٥٨، ٣٤٣

ن

نجم ثاقب - ١١

نزتهه الا رواج - ١١، ٣٠١

و

وصاف - ١٣

۳۲۷، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۳، ۳۵، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۳۸، ۳۳۹

۳۵۲، ۳۵۵، ۳۶۳

ترجمته الممالک (مسالک الممالک) - ۳۹۳

تفسیر الجواهر - ۲۱

تیسیر - ۶۹

ج

جامع البر و البحر - ۱۳۳، ۱۳۷، ۱۴۴، ۱۵۴، ۱۶۳، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۲۹

۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۸، ۲۶۳، ۲۶۹، ۳۰۸، ۳۱۱، ۳۱۳، ۳۲۰

۳۲۱، ۳۲۵، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۳۷، ۳۳۸

۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۸، ۳۵۲، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۶۸

۳۷۰

جامع رشیدی - ۱۳

جهانکشی - ۱۳

جغرافیہ - ۳۹۲

جواهر الاسرار - ۱۰۶، ۵۹

جواهر النفس - ۶۳

خ

خسرو شیرین - ۱۱، ۱۰

د

دانش نامہ جهان (دانش نامہ) - ۵۸، ۶۳، ۶۹، ۷۹، ۱۱۳

ر

رسالہ ملک شاہی - ۳۰۸

روایح طیبہ - ۱۱

روضتہ الصفا - ۱۲

ز

زند و امنا - ۱۰۷

زیچ مامونی - ۳۸۳

س

سورہ البقرہ - ۳۷۸

سورہ المرسلات - ۳۷۹

سورہ تبارک - ۳۷۹

سورہ حم السجدہ - ۳۷۹

سورہ طہ - ۳۷۹

سورہ محمد - ۳۷۹

سورہ معوذتین - ۳۵۶

ش

شاهنامہ - ۲۷۳، ۲۸۰، ۳۰۳

شرح المقاصد - ۳۶

شرح رہا عیات - ۳۱

شمایل متقیہ - ۳۳

ص

صحیح مسلم - ۲۱۹

صور الاقالیم - ۱۲، ۲۶۶، ۲۹۳

ع

عجائب - ۱۲۹، ۱۳۹، ۲۹۶، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۱۰، ۳۱۳

- اشراک - ۲۲
اصحاب کیمیا - ۳۲
اصطخری - ۲۹۶
افراسیاب - ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۸۰، ۳۰۳
افرنج - ۱۳۷
اقلیما - ۱۰۱، ۱۰۰
اقوام افغانان - ۲۰۰
الاشعری - ۲۰
المحقق الدوانی - ۲۱
المرتضیٰ کرم الله وجهه - ۲۲
المستوفی - ۶۱، ۳۸
امام ابو اللیث - ۳۷۳
امام الحرمین - ۲۲، ۲۰
امام رازی - ۳۰
امام فخر - ۸۰
امراء القیص - ۳۲۶
امیر جالت کشانی - ۱۰
امیر حسینی مادات - ۳۰، ۱
انکرامس - ۲۳۳
انوشیروان - ۲۵۶، ۲۶۶

ب

- بتانی - ۳۸۴، ۳۸۶
بخاری - ۱۷۲

بدر ابن مہمل - ۲۵

برادران یوسف - ۳۶۹

بربر - ۳۹۵

بزد یلف - ۱۲۱

بطليموس (Ptolemy) - ۶۷، ۲۵۳، ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۹۲

بقراط (Hippocratels) - ۱۱۳

بلغار - ۱۳۶

بنی اسرائیل - ۷۰

بنی اسماعیل - ۱۰۸

بنی خزاعہ - ۳۶۱

بنی سعد - ۳۶۰

بنی عبس - ۱۰۸

بنی عبد مناف - ۳۶۰

بیجن بن گیو - ۳۵۳

پ

پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم - ۳۵۲

ت

ترک - ۱۳۶، ۲۵۷، ۳۵۳

ترکان - ۲۸۱

ث

ثمود - ۷۰

۳۲۰

ج

جبرئیل امین - ۳۵۶

جمشید - ۱۰۲، ۲۷۱، ۳۱۶، ۳۱۷

جسلسہ - ۲۱۹

چ

چار یار - ۷

چنگیز خان - ۲۹۳

ح

حارث - ۳۵۹

حبيب بن ثابت - ۲۸۷

حجبتہ الاسلام - ۲۲

حکماء یونان - ۳۸۹

حکیم ابو احمد علی بن محمد النهر جوری - ۷۶

حکیم ذکریا - ۷۸، ۹۳، ۱۲۷، ۱۸۵

حکیم مظفر الفزاری - ۸۰

چنگیز خان - ۲۵۹

حجاج - ۳۵۰

خ

خاتم حضرت ختمی پناه صلی اللہ علیہ وسلم - ۳۳۶

خاتم النبیین - ۲۸

خاقانی - ۷۴

خالد ابن سفیان علیہ السلام - ۱۰۸

خضر - ۳۱۶

خلافت سکانی (نذر محمد خان) - ۱۲۳

خلفاء اربعه - ۱۶

خلفاء بنی امیه - ۱۶

خلفاء بنی عباس - ۱۷

خلفاء راشدین - ۱۶

خليفة مامون - ۲۹۹

خلیل الرحمن علی نبینا - ۱۶

خواجه نصیر - ۱۰۳

خوارزم شاهیان - ۱۷

خواقین چغتائیہ - ۱۷

د

دانیال علیہ السلام - ۲۸۳، ۲۷۵

داؤد نبی علی نبینا و علیہ السلام - ۱۳۱، ۳

دجال (Anti-Christ) - ۱۸۶

دیالمہ - ۱۷

ذ

ذکریا التزویفی - ۱۱۶

ذوالقرنین - ۱۳۸، ۱۸۹

ر

رافع ابن ہرثمہ - ۳۳۲

رستم - ۳۵۳

رسول الله صلى الله عليه وسلم - ۹۰، ۱۳۸، ۲۲۰، ۲۸۶، ۳۲۶،

۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۶۳، ۳۷۵، ۳۹۰

رقیما - ۱۰۱

ز

زاب بن طهماس بن منوچهر - ۲۷۹

زردشت - ۱۰۶، ۱۰۷

زکریا رازی - ۵۹، ۶۰، ۷۲

س

ساما نیان - ۱۷

سری بن عبدالرحمان الانصار - ۳۶۳

سعد بن عبد الله السیرافی - ۳۵۸

سکتن - ۲۳۳

سلاما ترجمان - ۲۵۵

سلجوقیان - ۱۷

سلطان محمد خوارزم شاه - ۲۵۴

سلطان محمود - ۳۳۰

سلطان علاء الدین کبچباد سلجوقی - ۳۰۷

سلیمان علمہ اسلام - ۲۰۰، ۲۹۰، ۳۱۳، ۳۲۸، ۳۵۳، ۳۷۴

سمرقندی - ۱۳۸

سمنیہ - ۲۲

سودا زن کیکاؤس - ۱۰۳

سید الانبیاء - ۱۶

سید میرک شاہ الحسینی - ۱۱

ش

شارح علیہ السلام - ۲۱

شافعی - ۱۳۳، ۱۹۷

شاہجہاں - ۱۷، ۲۰۰

شاہرخ - ۱۷

شاہ عباس صفوی - ۲۰۷

شریف بن محمد ذوالفقار العلوی - ۳۳۱، ۳۳۲

شہر بن حوشب - ۷۱

شیخ آذری - ۱۰۶

شیخ رئیس - ۸۰، ۸۹، ۹۰

شیخ صعلوک - ۲۵

شیخ عمر تسلیمی - ۳۱۸

شیعہ اثناعشریہ - ۲۰۱

ص

صاحب البحر - ۱۰۶

صاحب الاشراف - ۳۹

صاحب غرائب - ۶۲

صاحب کشف المحجوب - ۲۳

صاحب قرانی - ۱۷

صاحب معظم خواجہ عماد الدین خوافی - ۳۶۸

صدیق - ۶

صدیق ابو بکر - ۲۲

صفارہان - ۱۷

صقالبہ - ۱۳۶، ۳۹۹

صقلاب - ۳۹۹

صقلابین - ۳۹۸

صلاح الدین ہمدانی - ۳۳۷، ۳۳۸

صوفیہ - ۳۲

ط

طاہریان - ۱۷

ع

عاد - ۱۷۰، ۳۳۶

عادیان - ۱۲۰

عاد سماہ - ۲۰۳

عبد اللہ بن زیاد - ۱۰۳

عبد اللہ بن عباس - ۷۱

عبد اللہ بن عمر - ۳۶۳، ۳۷۵

عبد اللہ بن وزیر لثافقی - ۳۵۸

عبدالمطلب - ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱

عبدالمطلب بن عبد اللہ سہلی - ۳۲۵

عبدالمطلب بن عمیر - ۲۸۶

عبدالمطلب بن مروان - ۲۸۹

عبدالمومن - ۲۳۲

عثمان - ۲، ۳۳۶

عرب - ۱۳۳، ۲۲۱، ۳۶۰

عروہ ابن زبیر - ۳۶۳

علاء الدین کیخسرو - ۳۳۰

علامہ الشیرازی (علامہ) - ۳۳، ۳۳، ۳۷، ۵۹، ۷۶، ۷۸، ۹۰

۳۷۶، ۱۳۰، ۹۳

علامہ الفتوانی - ۲۱۹، ۳۵۸

علی (امیرالمومنین) - ۲۸۶، ۲۸۷، ۳۵۶، ۳۵۸

عمر (فاروق ابن خطاب) امیرالمومنین - ۶، ۳۰۰

عمر البکاسی - ۷۳

عمر بن سہلان ماوی (قاضی) - ۷۴، ۷۵، ۷۷، ۸۹

عمر و بن عاص - ۳۰۱

عیسیٰ علیہ السلام - ۱۰۳، ۱۰۷، ۱۰۸

غ

غزنویان - ۱۷

غوریان - ۱۷

ف

فریدون - ۲۷۱، ۲۷۵

فرعون - ۲۶

فرننگ - ۱۱۳۳، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۳۰، ۲۳۲، ۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹

فرنکیان - ۱۵۸

- فرنگ تجار - ۱۷۳، ۱۷۶
 فرنگ حکام - ۱۷۵، ۱۷۷
 فرنگیان - ۱۷۷
 فقیہ حسن مراغی - ۳۲۵
 فقیہ سعد بن عبدالرحمان الاندلسی - ۳۲۹
 فقیہ سلیمان ملتانی - ۲۸۲
 فلاسفہ ۳۷، ۳۶
 فیثا غورث - ۳۸۳

ق

- قابیل (Cain) - ۱۰۰، ۱۰۱
 قاضی ابوبکر - ۲۰
 قبیلہ جذام - ۲۲۰
 قبیلہ جرہم - ۳۵۷، ۳۶۱
 قبیلہ عمالقہ - ۳۵۷
 قبیلہ انجم - ۲۰۰
 قریش - ۳۵۰، ۳۶۰، ۳۶۱
 قطاع فرنگ - ۱۵۳
 قطب شاہیہ - ۲۰۱

ک

- کرشیوز - ۲۷۳
 کسری - ۲۹۱
 کعب الاحبار رضی اللہ عنہ - ۱۳۳، ۱۳۱، ۳۶۹

کؤمان - ۳۷۳

کیخسرو - ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۰، ۲۹۰

کیقباد - ۲۷۱

کیکاؤس - ۱۰۳، ۲۷۱

گ

گبران - ۱۰۷

ل

لبید بن عاصم یہودی - ۳۵۶

لقمان - ۳۹۳

لوط علیہ السلام - ۳۲۰

لمراسپ - ۱۰۶

م

مژدک (Mazdak) - ۱۰۷

مستوفی - ۶۱، ۷۶، ۷۷، ۸۹، ۹۱، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۳، ۱۴۱، ۱۴۲

۲۲۲، ۲۳۰، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۷۴، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۸۲

۲۸۲، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۹، ۳۰۲، ۳۰۹

۳۱۳، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۳۹، ۳۴۳، ۳۴۹، ۳۶۷، ۳۶۸

۳۸۴، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹

مسند عالی - ۲۰۰

متکین - ۳۲

متصوفہ - ۲۵

مجاہد - ۶۹، ۳۳۹، ۳۵۰

- محمد، ابوالقاسم محمد مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) - ۱۳۸، ۵
- محمد بن جریر الطبری - ۷۲
- محمود بن احمد القزوینی - ۳۳۶
- محمود بن امیر ولی - ۱۰
- محمود بن عبداللہ نیشاپوری - ۲۳۸
- مریم (Mary) - ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۸
- مسیح دجال - ۲۲۰، ۲۱۹، ۲۲۱
- مسیح علیہ السلام - ۳۶۵
- معاذ بن جبل - ۹۶
- معتزلہ - ۲۰، ۲۳، ۳۱
- معدل بن غیلان - ۲۶۶
- مغول - ۲۵۳، ۲۹۲
- مقتدر باللہ - ۲۶۰
- ملت آتش پرستی - ۱۰۷
- ملت مصطفوی - ۱۵۹، ۱۶۰
- ملت نصرانی - ۱۷۷
- ملک عادل - ۳۶۶
- ملک کابل - ۳۶۵، ۳۶۶
- موسیٰ علیہ السلام (Moses) - ۱۰۷
- موسیٰ بن الحبارک السیرافی - ۱۳۲
- میران شاہ - ۱
- میرزا الغ بیگ - ۱۷

ن

نا یله - ۳۵۹

نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام - ۳۵۷

نذر محمد خان - ۱۳، ۱۷، ۳۵

نظامی - ۱۱

نوح علیہ السلام ۷۱، ۱۳۱

نورین فریدون - ۲۹۲

نو شیروان - ۲۵۷، ۲۸۹، ۲۹۱

نمرود - ۷، ۲۶، ۱۰۲

و

واثق باللہ - ۲۵۵

وسیم بن ابراہیم - ۲۷۷

وعب ابن منبہ - ۷۱

ہ

ہابیل (Abel) - ۱۰۱

ہاجرہ (ہاجر) - ۳۵۷، ۳۵۸

ہاروت و ماروت - ۳۵۰

ہامون (ہامان) - ۲۶

ہرمز بن خسرو بن بہرام - ۱۰۳

ہشام بن الحکم المتکلم - ۳۸۲، ۳۸۳

ہندوان ۱۹۰، ۲۹۳، ۳۶۶، ۳۸۹

ہندیان - ۳۶۷

ی

یافث ابن نوح - ۱۷

یاجوج ماجوج - ۷۲، ۲۵۲، ۲۶۱، ۳۰۰

یحییٰ علیه السلام - ۳۲۲

یزد جرد - ۲۷۱، ۲۷۷

یزد گرد - ۳۲۳

یزید ابن السفیان - ۹۶

یعقوب بن اسحاق - ۲۲۵، ۲۲۶

یعقوب علیه السلام - ۳۶۹

یعلیٰ بن بلال - ۷۳

یوسف علیه السلام - ۲۹۶، ۲۹۹، ۳۶۸، ۳۶۹

یونس علیه السلام - ۳۳۵

یود - ۲۳۸

فہرست اصطلاحات

- آفتابک - ۶۶
اباء علوی - ۳۸
ابخرہ - ۳۸۲
ابر رقیق - ۸۷، ۸۲
ابرتنک - ۸۲
احتکاک - ۷۲
احد الافقین - ۷۷، ۷۹
اختراق - ۴۴
اذاہت - ۵۱
استدارت - ۷۷، ۷۸، ۷۶
استنضات - ۹۱
استحالیہ عناصر - ۴۱، ۴۶، ۴۸، ۳۸۲
اشباح - ۹۰
اشمبہا - ۴۰، ۹۲
اصطکاک - ۶۵
امتباس - ۹۹
انعکاس بصر - ۷۴
انعکاس ضوئ - ۷۴

امطار - ۱۱۳

امہات سفلی - ۳۸

انٹاک - ۳۱

انفجار - ۵۱

انعکاس اشعہ - ۵۶

اہلیجی - ۳۹

ب

باد جنوب - ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۹۹

باد خلم - ۱۲۳

باد سموم - ۱۱۶

باد شمال - ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۳

باد صبا - ۱۱۲، ۱۱۸، ۱۱۹

باد قبلہ - ۱۲۳

باد سموم - ۱۱۶

برق - ۱۱۳، ۷۲

بخار - ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۶۱، ۶۳، ۶۹، ۷۲، ۷۶، ۸۹، ۱۱۳، ۲۸۶

ہنات النعش - ۱۱۶

ت

تعین - ۵۱

تضار یسیے - ۵۷

تہین - ۷۳

ث

ثلج - ۶۱

ثلوج - ۱۱۳

ج

جسم صیقل - ۷۳، ۷۵

جسم مضمی - ۷۴

جوف فلک - ۱۱۵

ح

حجج - ۲۹

حرکت اولی - ۳۸۹

حرکات اکبری - ۳۸

حرکات قسری - ۳۸

حضیض - ۳۹۲

خ

خط انعکاس زاویہ - ۸۰

خط شعاع - ۸۰

خط مستدیرے - ۸۲

خط معدل النهار - ۳۸۳

خط ممتد - ۸۰

خفخضہ - ۳۸

د

دائرہ نصف النهار - ۳۹۰

دائرہ معدل التہار - ۳۹۰

دبور - ۱۱۶، ۱۱۹

دخان - ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۹، ۷۲، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳

دھنیت - ۶۱

ذ

ذوات الاذئاب - ۵۶، ۵۷

ذو ذنب - ۹۲

ذو ذوابہ - ۶۱، ۶۵، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳

ر

راس مخروط - ۸۵

رعد - ۸۲، ۱۱۲

ریاح اربعہ - ۱۲۳

ریح المرمیہ - ۱۲۱

ریح دامغان - ۱۲۱

ریح المقیم - ۱۲۰

ز

زبغہ - ۱۱۹

زرقتے - ۹۰، ۹۱

ززلہ - ۹۳، ۹۴

زوالع - ۱۲۰

س

ستارہ دم دار - ۶۵، ۹۲

ستاره گیسودار - ۶۵

سحاب - ۸۴ ، ۸۶ ، ۸۵ ، ۸۱ ، ۷۳ ، ۵۹

سحاب صغیر - ۸۵

سحاب لطیف - ۸۶

سحاب مظلم - ۷۸

سحاب - ۱۱۳

سخونت آتش - ۴۵

سند الفقہا - ۹۶

سہول - ۱۱۶

ش

شعاع بصر - ۸۲ ، ۸۱ ، ۸۰

شمز - ۱۲۳

شمسات - ۹۰ ، ۶۶

شمسہ - ۶۷

شہب - ۱۱۳

ص

صاعقہ - ۱۱۳ ، ۷۲

صحیح الاستداریہ - ۱۲۷ ، ۳۹

صحر صر - ۱۲۰

صیقہ - ۱۱۳

ط

طائون - ۹۶ ، ۹۵

طاعون جنسیان - ۹۶

طبقة زمهریری - ۱۱۱، ۱۱۵

طبقة طینیہ - ۳۸۱

طبقة عجمہ - ۳۷۶

طبقة عربیان - ۳۷۶

طبقة قریبہ - ۲۸۱

طبقة مکیا - ۳۷۶

ظ

ظل - ۱۱۳

ظلمت - ۱۱۳

ع

عام الدما - ۹۶

عام الرعاف - ۹۶

عام الرمال - ۹۶

عام الضراء - ۹۶

عام الکذب - ۹۶

عناصر - ۳۷، ۵۷

عناصر اربعہ - ۵۷

غ

غیوم (غیمی) - ۷۶، ۹۰

فا

فاک قمر - ۱۱۱

فوق الارض - ۸۲

ق

قاعدہٗ مخروط - ۸۵

قوس شمسی - ۸۵

قوس قزح - ۷۳، ۷۳، ۷۴، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۲، ۸۳، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۳، ۱۱۳

قوس قمری - ۸۵

ک

کائنات جو - ۵۲

کرویت آب - ۵۶

کرہٗ آب - ۱۱۱

کرہٗ اثیری - ۱۱۳

کرہٗ زمسریر - ۱۱۱، ۱۱۳

کرہٗ خاک - ۱۲۷

کرہٗ نسیم - ۱۱۱

کرہٗ هوا - ۱۲۷

کون و فساد - ۳۱، ۳۸۲، ۳۸۶

کوؤ آھن گران - ۳۱

کیثیت انفعالتین - ۳۷

کیفییتین فعلتین - ۳۷

کیفیات ملامویہ - ۵۱

گ

گریبا - ۱۱۷

مجاورت - ۳۸

مجبیب کرہ - ۳۸

محور - ۳۸، ۸۲

مخروط - ۸۶، ۸۵

معدل النهار - ۱۳۳، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۱

منطقه لبروج - ۱۳۳

منطقه کرہ - ۸۲

مہب رباح - ۷۶

مستدیر - ۳۸۲

مستقر - ۳۸

مہبت - ۳۸۲

مقعر - ۵۶

مکشوف - ۳۸۲

ملساد - ۳۸۲

مماس - ۵۶

موالید ثلاثہ - ۳۷، ۴۱

میغے - ۳۸۷، ۷۵

نحصیف - ۹۳

ننج - ۵۱

نوسن - ۶۱

۴۳۹

نور - ۱۱۳

نیازک - ۳۰، ۹۰

نیسان - ۶۱

نیرین - ۷۶

و

وسط حقیقی - ۳۸

ھ

ہالہ - ۷۳، ۷۶، ۸۰، ۸۸، ۸۹، ۹۱، ۱۱۳

فہرست اماکن جغرافیائی

- آب ارس - ۲۹۳
آب قراصو - ۲۹۳
آتش آذر ہائیکان - ۱۰۸
آتش فارس - ۱۰۸
آتشکدہ آذرخرہ - ۱۰۲
آتشکدہ آذر ہائیکان ۱۰۳، ۱۰۸
آتشکدہ اردشیر - ۱۰۳
آتشکدہ زردشت - ۱۰۵
آتشکدہ جوبین - ۱۰۷
آذر ہائیکان - ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۷۷، ۳۳۱، ۳۳۲
آمل - ۳۹۷
آن - ۳۲۳
آئلہ - ۲۱۹
ابہر - ۳۹۷
اتک - ۲۹۷
اخصیکت - ۲۸۰
احتاف - ۳۲۵
ادیسہ (Orissa) - ۲۰۰

- ارتاج - ۳۰۸
 اردی جان - ۳۰۳
 اران - ۲۵۳
 اردبیل - ۳۹۷
 اردن - ۳۶۸
 ارزن الروم - ۲۶۳، ۲۸۷، ۳۹۸
 ارسب - ۳۰۳
 ارض افریقہ - ۲۸۲
 ارکینہ قون - ۲۹۲
 ارمن - ۳۰۸، ۲۷۵
 ارمینیہ - ۳۹۸
 ارمینیہ الاصغر - ۲۸۵
 اروند - ۹۵
 اس - ۳۹۸
 امتر آباد - ۳۹۷
 اسفراين - ۳۰۶، ۳۱۳، ۳۹۷
 اسکندریہ - ۲۵۳، ۲۹۸، ۳۰۷، ۳۳۴، ۳۹۶
 اشجر - ۳۹۴
 اصفہان - ۲۱۳، ۲۷۸، ۳۱۳، ۳۹۶
 افرغہ - ۳۹۷
 افریقیہ - ۳۹۵، ۳۹۶
 افل - ۳۹۷
 اقلیم اول - ۳۹۴

اقلیم دوم - ۳۹۵

اقلیم سوم - ۳۹۶

اقلیم چهارم - ۳۹۶

اقلیم پنجم - ۳۹۷

اقلیم ششم - ۳۹۸

اقلیم هفتم - ۳۹۹

الان - ۳۹۸، ۲۵۳

البربر - ۲۲۱، ۲۱۸

البرز - ۲۱۷

الجبجان - ۲۶۹

السیجان - ۲۶۹

الفرات - ۲۶۹

الموت - ۳۹۷

النیل - ۲۶۹

اله آراد - ۲۹۵

امد - ۳۹۷

اند بچ - ۲۸۸

اند جان - ۳۹۸

اند خود - ۲۸۹

اندلس - ۱۰۸، ۱۳۵، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۶۱، ۲۶۶، ۲۸۹، ۳۰۸

۳۲۹، ۳۳۳، ۳۹۸

انطاکیه - ۳۰۷، ۳۳۶

اهواز - ۲۷۳، ۲۸۸، ۳۹۶

ایران - ۲۰۸، ۲۱۰

ایسور - ۲۵۳

ایکه (Akkah) - ۱۳۴

ب

باب الایهواب - ۳۹۸

بابل - ۳۵۰، ۳۶۸

بامیان - ۳، ۳۱۵

باورد - ۹۰

باد غیس - ۱۰۷

باغستان - ۲۱۰

باکوریه - ۲۵۵

بته گردان - ۳۰۷

بدخشان - ۳۲، ۱۲۳، ۲۲۰، ۳۹۷

بدون - ۲۹۸

بروسه - ۳۹۶

بره - ۲۸۲

بحر المحيط - ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹

۱۸۵، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۵۲، ۲۵۳، ۳۸۱

بحر احمر - ۱۳۱

بحر الخفر - ۱۹۶، ۳۲۸

بحر افریقیه - ۲۳۲

بحر احمر - ۱۳۳

- بحر اندلس - ۲۳۲
 بحر انطاکیہ - ۷۳
 بحر اوقیانوس - ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۳۲، ۲۵۱، ۳۸۹
 بحر باکی - ۱۳۳
 بحر اربر - ۱۳۱، ۲۲۱
 بحر ارن - ۲۵۹
 بحر تعیش - ۱۳۳
 بحرہ تیننص - ۲۳۳
 بحر جرجان - ۲۵۳
 بحر جیق - ۲۸۲
 بحر چین - ۱۳۷، ۱۳۱، ۱۷۸، ۲۹۳
 بحر حمیر - ۲۲۱
 بحر خزر - ۲۶۳، ۲۶۶، ۲۷۱، ۲۷۳
 بحر محضر - ۲۳۰، ۲۵۳، ۲۵۹، ۲۶۶
 بحر خوارزم - ۲۷۱، ۲۸۰
 بحر دوار - ۲۵۳
 بحر روم - ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۱، ۲۵۱، ۲۹۱
 بحر زنج - ۱۸۳، ۲۲۹
 بحر ساکن - ۱۳۳
 بحر شام - ۱۳۶، ۲۳۳، ۲۶۲
 بحر شرقی - ۲۵۹
 بحر طبرستان - ۲۵۳
 بحر مغرب - ۸۶

- بحر طراب زنده - ۲۴۰
بحر عمان - ۱۸۳
بحر علا طیقون - ۲۵۱
بحر فارس - ۱۴۱ ' ۱۸۳ ' ۱۸۳ ' ۱۸۵ ' ۲۰۶ ' ۲۱۸
بحر فرنگ - ۲۳۲ ' ۲۵۴ ' ۲۴۳ ' ۲۹۱
بحر قسطنطنیہ - ۲۴۰
بحر قلزم - ۱۴۱ ' ۱۸۳ ' ۲۱۸ ' ۲۲۰
بحر لاطیقون ۳۸۶
بحر مرماس - ۱۳۳
بحر مصر - ۲۳۲
بحر مظالم - ۱۳۳
بحر مغرب - ۲۳۲ ' ۲۳۳ ' ۳۴۰
بحر نیطش - ۱۳۳ ' ۱۳۶ ' ۲۴۰
بحر ہند - ۱۴۱ ' ۱۸۵ ' ۲۱۸ ' ۲۲۱ ' ۳۵۴
بحرین - ۲۰۶ ' ۲۱۰ ' ۲۱۷ ' ۳۹۵
بحیرہ زره - ۲۸۸
بحیرہ سجیکان - ۲۹۴
بحیرہ شمکو - ۲۹۳
بحیرہ طبریہ - ۲۲۰
بخارا - ۲۶۶ ' ۳۹۸
بست - ۳۹۶
بسطام - ۳۹۷
بصرہ - ۱۳۴ ' ۲۶۳ ' ۲۶۶ ' ۲۷۳ ' ۳۹۶

بغداد - ۲۷۵ ' ۳۰۲ ' ۳۳۱ ' ۳۹۶

بکرومیل - ۲۶۶

بلخ - ۱۰۶ ' ۱۱۲ ' ۱۲۳ ' ۲۶۷ ' ۲۷۰ ' ۲۷۱ ' ۲۷۷ ' ۲۸۸

۳۰۷ ' ۳۱۷ ' ۳۳۲ ' ۳۵۵ ' ۳۹۷

بلغار - ۲۵۹ ' ۲۶۱ ' ۳۹۹

بلغاریہ - ۲۳۸

بنارس - ۲۹۵

بند آبادان - ۲۹۴

بند قصار - ۲۶۴

بندر الکرد - ۱۵۴

بندر پرنیلو فرخام - ۱۵۴

بندر باتو بودق - ۱۵۴

بندر باتورق - ۱۵۴

بندر باتو خیلی - ۱۵۴

بندر پیدہ - ۲۰۳

بندر تلق کندی - ۱۵۴

بندر تیو - ۱۵۴

بندر حہلی (Hugli) - ۲۰۰

بندر ساپور - ۱۵۴

بندر ساموق - ۱۵۴

بندر کالی کو - ۲۰۲

بندر کاهل فتن - ۲۰۱

بندر کوتو بانہ - ۱۵۴

- بندر لوه - ۲۰۳
 بندر ماسر - ۱۹۵
 بندر مازق ملتو - ۱۵۳ ' ۱۵۵
 بندر مجلی فتن - ۲۰۱
 بندر مکاری - ۱۶۰
 بندر مگامو - ۱۵۵
 بندر مند راجے - ۱۹۶
 بندر میرا - ۱۵۳
 بندر میکات - ۱۵۳
 بندر میکا فل - ۱۵۳
 بندر میلاء پور - ۲۰۱
 بندر ہادی - ۱۵۳ ' ۱۵۵
 بندر ہرنام - ۱۵۳ ' ۱۵۵
 بنظاظ - ۲۹۸
 بنگا - ۲۹۵ ' ۳۷۱
 بنوجدان - ۲۱۹
 بنھی - ۲۹۸
 بوشنک - ۳۵۲
 بیت المقدس - ۱۰۵ ' ۳۱۹ ' ۳۶۸ ' ۳۹۶
 بیر آبادہ - ۳۳۹
 بیرابی کنود - ۳۳۷
 بیرا جم - ۳۳۸
 بیرا روند - ۳۳۹

- بیرا ریس - ۳۴۶
 بیر اسفال - ۳۴۷
 بیر افغانستان - ۳۴۸
 بیر الصمغ - ۳۶۲
 بیر المطریه - ۳۶۵ ، ۳۶۶
 بیر بابل - ۳۴۹
 بیر بدر - ۳۵۰
 بیر برهوت - ۳۵۱
 بیر بضاعتہ - ۳۵۲
 بیر بنی تمیم - ۳۵۳
 بیر ہوشنگ - ۳۵۲
 بیر اوقیر - ۳۵۲
 بیر بیجن - ۳۵۲
 بیر جزیرہ قیصور - ۳۵۴
 بیر جہرندی - ۳۵۴
 بیر خندق - ۳۵۴
 بیر دماوند - ۳۵۴
 بیر ذروان - ۳۵۶
 بیر زمزم - ۳۵۷
 بیر ستوریق - ۳۶۲
 بیر سراندیب - ۳۶۲
 بیر صاہک - ۳۶۲
 بیر طخایی - ۳۶۳

- بیر عراق - ۳۶۳
 بیر عروہ - ۳۶۳
 بیر غرس - ۳۶۴
 بیر فارس - ۳۶۴
 بیر قریہ عبدالرحمن - ۳۶۴
 بیر کلب - ۳۶۵
 بیر ملاری - ۳۶۶
 بیر نیشاپور - ۳۶۶
 بیر یومف - ۳۶۸
 بیر ہرات - ۳۶۸
 بیر ہمدان - ۳۶۷
 بیر ہندیان - ۳۶۷
 بیجا نگر - ۳۳۳، ۳۶۶
 بیعقوباد - ۳۰۲

پ

- پٹنہ - ۲۹۵
 پنجاب - ۲۹۷
 پیس بارماق - ۲۸۱
 پیلتان - ۳۳۲

ت

- تاشکند - ۲۸۲، ۳۸۹
 تاسرہ - ۳۰۲

۳۵۰

تہمت - ۳۹۸، ۳۹۷، ۳۳۸، ۲۷۰

تہریز - ۳۹۷، ۳۹۳، ۳۲

تتہ - ۲۹۶

ترکستان - ۳۲، ۸۳، ۲۶۳، ۲۷۳، ۲۸۸، ۲۱۱، ۳۱۲

تحت ثری - ۳۷۳

ترمذ - ۳۹۷، ۳۰۷، ۳۰۲، ۲۷۰

تستہ - ۲۹۶، ۲۷۶

تتلیس - ۲۳۳

تکریب - ۲۷۰

تون - ۳۹۷

تہامہ - ۳۹۰، ۲۱۸

تیس - ۲۰۹

ج

جا جرم - ۳۱۳

جارچہ - ۲۷۱

جبال سدران - ۳۱۰

جبال آس - ۲۰۹

جبال ازمق - ۲۸۷

جبال القمر - ۲۹۷، ۲۲۰، ۱۳۰

جبال بدخشان - ۳۰۹

جبال بستون - ۳۱۹

جبال رت - ۳۱۹

جبال غور - ۳۰۳، ۲۸۸

- جبال پنج انگشت - ۲۸۱
 جبال جزروان - ۲۸۸
 جبال سیلان - ۳۷۰
 جبال طائش و طارمین - ۲۸۱
 جبال فالیقا - ۲۶۲
 جبال فرانگین - ۲۸۰
 جبال کر بزرگ - ۲۷۶، ۲۷۸
 جبال ماروین - ۳۳۹
 جبل القنطیس - ۲۲۱
 جبل تستر - ۲۷۶، ۲۸۲
 جبال و خمس - ۳۰۲
 جرجان - ۳۰۶، ۳۲۰، ۳۹۷
 جزایر السعادت - ۲۸۹
 جزائر خالداات - ۱۳۵، ۲۳۶، ۳۸۶، ۳۸۹، ۳۹۰
 جزائر زیر باد - ۱۴۷، ۱۶۳، ۱۶۷
 جزایر سعادت - ۳۸۹
 جزایر ظلمات - ۳۸۶
 جزروان بلخ - ۳۱۰، ۳۱۶
 جزیره ابرکان - ۲۱۰
 جزیره ابویات - ۲۳۵
 جزیره استلنت - ۲۴۲
 جزیره البرون - ۲۱۰
 جزیره اطوان (Taiwan) - ۱۷۸

- جزیرہ البحرین - ۲۰۹
 جزیرة الہینان (Hainan) - ۱۷۷
 جزیرہ الثلاث - ۱۸۹
 جزیرہ السلامطہ - ۱۸۷
 جزیرہ السلاھی (Korea) - ۱۴۳
 جزیرہ السیلان - ۱۹۰
 جزیرہ الصقلیہ - ۲۳۶
 جزیرہ الضوضا - ۴۲۲
 جزیرہ القصر - ۱۸۸
 جزیرہ المعترقہ - ۲۲۳
 جزیرہ الواق واق (Japan) - ۱۴۲ ، ۳۸۶
 جزیرہ اندلس - ۲۳۶
 جزیرہ انکار - ۲۳۵
 جزیرہ انکانت - ۲۴۳
 جزیرہ باران - ۲۱۸
 جزیرہ باکو - ۲۵۵
 جزیرہ بانتن - ۱۴۷
 جزیرہ برطانیل - ۱۸۵
 جزیرہ بنادر - ۱۵۱
 جزیرہ پشکان - ۱۹۲
 جزیرہ تنین - ۱۹۲
 جزیرہ توفی - ۳۹۹
 جزیرہ تیزوی مکران - ۱۸۴

- جزیرہ تیس - ۲۳۰
 جزیرہ جابہ - ۱۹۱
 جزیرہ جالطہ - ۲۳۰
 جزیرہ جسامہ - ۲۱۹
 جزیرہ جن - ۲۵۳
 جزیرہ خاوک - ۲۱۰
 جزیرہ خط - ۲۰۶
 جزیرہ خون - ۱۹۵
 جزیرہ راوتن - ۱۵۱
 جزیرہ راوی - ۱۶۱
 جزیرہ رودس - ۳۹۷
 جزیرہ سادو - ۱۶۲
 جزیرہ سبران - ۱۵۲
 جزیرہ سپوت - ۲۱۸
 جزیرہ سراندیپ - ۱۸۵^۱ ۲۰۹
 جزیرہ سریرہ - ۱۹۲
 جزیرہ ستوطرہ - ۲۳۶
 جزیرہ سگمار - ۲۲۶
 جزیرہ سوہنیت - ۱۶۱
 جزیرہ سیاہ کوه - ۲۵۳
 جزیرہ سیلان - ۲۰۲
 جزیرہ صقلیہ - ۳۲۵
 جزیرہ طاٹائل - ۱۸۵

- جزیرہ طاق - ۲۲۵
 جزیرہ طنطہ - ۲۳۶
 جزیرہ عرب - ۳۹۵
 جزیرہ علیات - ۱۹۲
 جزیرہ فولاسافی - ۱۶۱
 جزیرہ قبروس - ۲۳۳، ۲۳۶
 جزیرہ قبرس - ۳۹۷
 جزیرہ قطیف الجصاد - ۲۰۶
 جزیرہ قیس - ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹
 جزیرہ قیصور - ۳۵۴
 جزیرہ کرک - ۳۹۵
 جزیرہ کله - ۱۹۲
 جزیرہ کندولاری - ۲۱۱
 جزیرہ کنیسہ - ۲۳۴
 جزیرہ ماران - ۲۵۴
 جزیرہ مالی - ۱۶۲
 جزیرہ ملایوز - ۱۶۴
 جزیرہ ملاکو - ۱۴۴
 جزیرہ منیلہ (Manila) - ۱۶۷
 جزیرہ منیل - ۱۶۷، ۱۷۳، ۱۷۷
 جزیرہ موران - ۱۹۲
 جزیرہ النساء - ۱۴۳
 جزیرہ نواجی تیمز - ۱۵۲

- جزیرہ نیم بینتن - ۱۵۹
 جزیرہ وانکایوس - ۱۹۲
 جزیرہ هرمز - ۲۰۷
 جزیرہ یلندہ - ۲۴۳
 جمکوت (ماچین) - ۳۸۶
 جمنہ - ۲۹۵
 چند شاپور - ۲۷۶
 جنکاب - ۲۷۰
 جوزجان - ۱۲۰، ۳۹۷
 جویزہ - ۲۹۵
 جیحون - ۲۶۹، ۲۸۰، ۳۰۲، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۹۷
 جیص - ۳۹۶

چ

- چاہ دماوند - ۳۵۶
 چاہ سلو کنات - ۳۵۴
 چشمہ خواب - ۳۱۶
 چشمہ سبز - ۳۲۲، ۳۲۳
 چشمہ نوح - ۳۳۹
 چمتال - ۳۱۷
 چند رود - ۲۹۶
 چین - ۱۳۳، ۱۳۷، ۱۴۱، ۱۶۴، ۱۷۲، ۲۶۴، ۲۸۳، ۳۳۰
 ۳۹۷، ۳۳۶، ۳۹۵

ح

- حبشه - ۱۱۸ ، ۱۳۳ ، ۱۶۳ ، ۱۷۳ ، ۲۱۸ ، ۲۹۸ ، ۲۹۳ ، ۳۹۳
- حجاز - ۱۳۵ ، ۳۲۶
- حدیبہ - ۲۷۹
- حصار ترمند - ۲۷۱
- حصن ذوالقرنین - ۱۲۲ ، ۲۷۳
- حصن کیفا - ۲۷۰
- حصیہ - ۲۹۳
- حصر موت - ۳۹۵
- حلب - ۳۶۵ ، ۳۹۷
- حلوان - ۳۰۲ ، ۳۹۷
- حما - ۲۸۵
- حمص - ۲۸۵ ، ۳۹۶
- حمیر - ۲۲۱
- حوض ابیح - ۳۷۰
- حوض سد گر - ۳۷۱
- حوض مانتی مال - ۳۷۰
- حوض مریوتی - ۳۷۰

خ

- خاقین - ۳۰۲
- خانہ کعبہ - ۳۵۷
- خیض - ۳۲۱

- ختن - ۳۹۷ ' ۳۹۸
 ختلان - ۲۷۰ ' ۲۷۱ ' ۳۰۳
 خجند - ۳۹۸
 خراسان - ۱۱۷ ' ۱۲۳ ' ۲۲۶ ' ۲۶۴ ' ۲۷۶ ' ۳۱۳ ' ۳۲۲
 ۳۲۳ ' ۳۳۰
 خرقان - ۳۱۵
 خرم آباد - ۳۹۵
 خزر - ۲۵۵
 خطا - ۲۹۲ ' ۲۹۳ ' ۳۹۷
 خط استوا - ۱۱۷ ' ۱۱۸ ' ۱۳۳ ' ۲۰۲ ' ۲۲۲ ' ۲۲۹ ' ۲۶۸ ' ۲۹۷
 ۲۹۸ ' ۳۸۳ ' ۳۸۵ ' ۳۸۶ ' ۳۸۸ ' ۳۸۹ ' ۳۹۱ ' ۳۹۳ ' ۳۹۴
 خلیفه اسکندریه - ۲۳۰
 خلیج اخضر - ۱۳۵
 خلیج احمر - ۱۳۳ ' ۲۱۸
 خلیج بربری - ۱۳۴
 خلیج رفاق - ۲۳۲
 خلیج سیوم - ۲۵۲
 خلیج شرقی - ۲۱۸ ' ۲۲۱ ' ۲۲۲
 خلیج صغان - ۲۳۳
 خلیج فارس - ۱۳۴ ' ۳۹۵
 خلیج فرانگ - ۱۳۶
 خلیج قسطنطنیه - ۱۳۵
 خوارزم - ۱۰۲ ' ۲۷۰ ' ۲۹۸

خوزستان - ۲۷۵

د

دارب گرد - ۳۱۸

در بند - ۳۱۳

دامغان - ۱۲۱، ۳۱۵، ۳۱۸، ۳۹۷

دجلہ - ۱۲۲، ۲۵۹، ۲۷۵، ۲۷۹، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۶، ۳۰۲

دراز دخان - ۴۲

در زاب - ۲۷۰

دریائے اخضر - ۲۹۵، ۲۹۶

دریائے ارقانیا - ۲۵۳

دریائے جون - ۲۹۵

دریائے خزر - ۲۶۳، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۹۳

دریائے خوارزم - ۲۵۳

دریائے زنج - ۱۲۵

دریائے زنگ - ۲۲۲

دریائے شام - ۲۳۲

دریائے عمان - ۱۳۳

دریائے فارس - ۳۳، ۱۳۱، ۲۰۷، ۲۱۳، ۲۷۵، ۲۸۷

دریائے فرغانہ - ۲۸۰

دریائے فرنگ - ۱۳۶، ۲۳۰

دریائے قازم - ۱۳۳

دریائی کبودان - ۹۵

دریائے کوہک - ۲۶۶

- دریائے منند - ۱۳۴
 دریائے ورننگ - ۲۵۲ ' ۳۸۶
 دشت خزر - ۲۵۲ ' ۲۵۲
 دشت قباچاق - ۲۵۲
 دکن - ۱۹۰ ' ۳۴۰ ' ۳۴۱
 دماوند - ۳۵۵
 دسیاٹ - ۲۹۸ ' ۳۹۶
 دمشق - ۲۸۵ ' ۳۹۶
 دہستان - ۲۶۴
 دہلی - ۳۰۰ ' ۳۹۵
 دیلم - ۳۱۴ ' ۳۹۷
 دینور - ۲۹۵
 دیوباد - ۱۱۹
 دوراق - ۳۱۸

ذ

- ذرنق - ۲۷۷
 ذرفول - ۲۷۶ ' ۲۹۶
 ذیبند - ۳۹۴

ر

- راج محل - ۲۹۵
 رائس جالوت - ۳۵۰
 رائس زاعور - ۳۱۹

رباط خلاطیہ - ۳۳۷

ربع مسکون - ۱۳۷، ۱۶۲، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰

۳۹۱، ۳۹۲

ربع مسلوک - ۳۸۸

ربع معمور - ۳۸۸

ربع مکشوف - ۳۸۸

رقاق - ۲۳۳، ۲۳۰

رقہ - ۲۸۷

رود اتل - ۲۵۳، ۲۵۴

رود ارس - ۲۵۴

رود بار - ۲۷۸

رود بار الموت - ۲۸۲

رود بنکی - ۲۷۰

رود فاخر - ۲۷۰

رود کر - ۲۵۴

روس - ۲۵۹، ۳۹۸، ۳۹۹

روم - ۱۳۵، ۲۴۲، ۲۴۸، ۲۶۶، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۸۷

۳۳۴، ۳۳۵، ۳۹۸

رنے - ۲۱، ۳۲۲، ۳۳۷

ز

زاب مجنون - ۳۷۹

زابیل - ۳۴۱، ۳۹۶

- زحل - ۳۹۴
 زمزم - ۳۵۸ ' ۳۵۹ ' ۳۶۱
 زنج - ۱۶۴ ' ۲۲۲ ' ۲۲۳ ' ۲۲۶ ' ۳۹۲
 زنجبان - ۲۸۷ ' ۳۹۷
 زنجبان رود - ۲۸۱
 زنده رود - ۲۷۸ ' ۲۷۹
 زنگ - ۲۳۱ ' ۲۲۵
 زنگبار - ۹۵ ' ۱۱۲ ' ۲۹۹
 زوزان - ۳۹۷
 زهره - ۳۹۷

س

سادکام (Chittagong) - ۲۰۰

- ساری - ۳۹۷
 سامره - ۳۹۷
 ساوه - ۲۰۹ ' ۳۹۷
 سبا - ۳۹۵
 سبزوار - ۳۹۷
 سبعمه الحجر - ۱۳۳
 سپان - ۳۳۲
 ستوریه - ۲۵۳
 ستوریق - ۳۲۶
 سجستان - ۳۹۶

- سد ذی القرنین - ۲۰۵
 سرخس - ۳۰۳، ۳۹۷
 سرمن رائے - ۳۹۷
 سعید مصر - ۳۹۵
 سفد سمرقند - ۲۶۶
 سفید رود - ۲۵۴، ۲۸۱، ۲۸۲
 سقاییہ - ۳۶۱
 سقی - ۳۰۳
 سقین - ۲۵۳، ۳۹۸
 سلطانیہ - ۲۰۹، ۳۹۷
 سلنکا - ۲۰۳، ۲۰۹
 سماطہ - ۲۱۷
 سمرقند - ۲۶۶، ۳۱۵
 سمعان - ۱۲۱، ۳۹۷
 سمنا ندیپ - ۱۹۰
 سنند - ۲۰۶، ۳۲۷، ۳۹۵، ۳۹۶
 سودان - ۱۳۵، ۳۹۴
 سودان - ۱۳۵، ۳۹۶
 سومنات - ۲۹۴
 سہیل - ۲۲۲
 سیاوان (سہون) - ۲۹۶
 سیستان - ۲۸۸، ۳۰۳، ۳۰۶
 سیلا خور - ۲۹۵

شفر - ۱۰۰

شہر - ۱۰۱

شہر رولہ - ۱۰۲

شہر بگہ - ۱۰۳

شہر میرٹھ - ۱۰۴

شہر بھرت - ۱۰۵

شہر بھرت - ۱۰۶

شہر بھرت - ۱۰۷

شہر بھرت - ۱۰۸

شہر بھرت - ۱۰۹

شہر بھرت - ۱۱۰

شہر بھرت - ۱۱۱

شہر بھرت - ۱۱۲

شہر بھرت - ۱۱۳

ص

صحرکہ - ۱۱۴

صعیر - ۱۱۵

صفانیان - ۱۱۶

صنعاً - ۱۱۷

ط

طابقان - ۱۱۸

طائف - ۱۱۹

طبرستان - ۲۸۳، ۲۷۲

طخاب - ۳۶۳

طخارستان - ۲۷۰

طرا بلس - ۳۹۷، ۳۹۶، ۳۳۷

طرسوس - ۳۹۷

طفار - ۳۹۰

طنبه - ۳۹۷، ۳۳۲، ۳۶۱، ۳۰

طواش - ۳۲۷

طوس - ۳۹۷، ۳۲۲، ۹۰

ظ

ظلمات - ۲۰۳

ع

عانه - ۳۹۳، ۲۸۷

عبدالله آباد خرقان همدان - ۳۱۰

عراق - ۳۲۷، ۲۷۹، ۲۷۳

عريش - ۲۹۸

عدن - ۳۹۳، ۱۳۳

عجم - ۲۰۷، ۱۶۳، ۱۰۹

عرب - ۲۱۸، ۱۱۸، ۱۶۳، ۲۱۰

عسکر - ۳۹۶

عطارد - ۳۹۰

عقبه - ۳۱۲

عمان - ۱۳۵، ۱۳۱، ۲۱۷، ۲۹۵

عمواس - ۹۶

عوسجان - ۳۰۳

عویر - ۲۰۶، ۲۱۷

عین آذر بائجان - ۲۰۵

عین احمر - ۳۰۷

عین ارتاج - ۳۰۸

عین اردی بهشتک - ۳۰۶

عین ارمن - ۳۰۸

عین اروند - ۳۰۶

عین امکندریه - ۳۰۷

عین البقر - ۳۱۰

عین الجراد - ۳۱۳

عین الحجر - ۳۱۵

عین الحمد - ۳۱۵

عین الحیات - ۳۱۶

عین السبت - ۳۲۲

عین السم - ۳۲۱

عین العراق - ۳۲۷

عین العلاج - ۳۱۶

عین العین - ۳۲۸

عین القساره - ۳۳۱

عین الفرس - ۳۳۰

- عین الفاضلہ - ۳۳۰
 عین الفرات - ۳۳۰
 عین المغارہ - ۳۳۶
 عین النار - ۳۳۶
 عین الموم - ۳۳۲
 عین الکرم - ۳۳۲
 عین اندلس - ۳۰۸
 عین انطاکیہ - ۳۰۷
 عین ایلابستان - ۳۰۶
 عین باد خانی - ۳۰۹
 عین بامیان - ۳۰۹
 عین بدخشان - ۳۰۹
 عین بلجراغ - ۳۱۰
 عین تبریز - ۳۱۱
 عین ترک - ۳۱۳
 عین قرکستان - ۳۱۱
 عین ثواب - ۳۱۳
 عین جاج - ۳۱۳
 عین جا جرم - ۳۱۳
 عین جبل دیلم - ۳۱۴
 عین جبل سمرقند - ۳۱۵
 عین جبل سلطیہ - ۳۱۵
 عین چین - ۳۱۴

- عین خواجہ گوگرد - ۳۱۷
 عین داراب گرد - ۳۱۸
 عین دامغان - ۳۱۸
 عین دوراق - ۳۱۸
 عین الذهب - ۳۱۹
 عین الراس الناعور - ۳۰۹
 عین راوند - ۳۱۶
 عین رن - ۳۱۹
 عین زغرا - ۳۱۹
 عین سراب - ۳۲۱
 عین - لمیمان - ۳۲۰
 عین سیاہ سنگ - ۳۲۰
 عین سینہ پور - ۳۲۱
 عین شبانگاہ - ۳۲۵
 عین شیرگران - ۳۲۳
 عین الشمس - ۳۲۵
 عین صتلیہ - ۳۲۵
 عین خارج - ۳۲۶
 عین طواش - ۳۲۷
 عین طاہر - ۳۲۷
 عین عبد اللہ آباد - ۳۲۸
 عین عقاب - ۳۲۷

عین غرناطہ - ۳۲۹

عین غزنہ - ۳۲۹

عین کربال - ۳۳۳

عین کنجے - ۳۳۲

عین کنگلہ - ۳۳۲

عین قل ہوائے - ۳۳۲

عین قزوین - ۳۳۱

عین قوطور - ۳۳۱

عین منکور - ۳۳۳

عین موصل - ۳۳۵

عین الملک - ۳۳۵

عین المغرب - ۳۳۵

عین المرزی - ۳۳۵

عین مقدمہ - ۳۳۳

عین ناطول - ۳۳۷

عین نہاوند - ۳۳۷

عین یونس - ۳۳۳

عین یل - ۳۳۵

غ

غوطہ دمشق - ۲۶۳

غور - ۳۰۳ - ۳۳۵

ف

فاراب - ۲۸۸

- فارس - ۲۰۶ ' ۲۰۷ ' ۲۰۸ ' ۲۱۰ ' ۳۶۲ ' ۳۶۳
- فارسی - ۳۲۶
- فج العروس - ۲۶۵
- فرات - ۱۳۵ ' ۲۷۵ ' ۲۸۷ ' ۲۸۸
- فرسیسا - ۲۷۳
- فرغانہ - ۶۱ ' ۳۹۸
- فرنگ - ۲۳۳ ' ۲۵۱ ' ۲۵۲ ' ۳۹۸
- فرنکستان - ۲۳۱
- فذر - ۳۹۸
- فم الاسر - ۲۸۰
- فولاد رود - ۲۸۶
- فیروزان - ۲۷۸

ق

- قالیقا - ۲۸۷ ' ۲۲۳
- قبادیان - ۲۷۰ ' ۲۷۱
- قبتہ الارض - ۳۸۶ ' ۳۹۰ ' ۳۹۲
- قراقرم - ۳۹۸
- قوی غور - ۳۶۳
- قرشی - ۳۹۸
- قرغز - ۲۵۳
- قرم صوص - ۲۵۲
- قریہ انیر - ۳۷۰

قزوین - ۲۸۲، ۳۱۰، ۳۲۸، ۳۳۱، ۳۳۵، ۳۹۷

قسطنطنیه - ۱۳۶، ۲۵۲، ۳۹۸

تصر شیرین - ۳۰۲

قطوف - ۳۹۵

قضاعی - ۲۹۸

قطب جنوبی - ۲۲۲، ۳۸۱، ۳۸۳

قطب شمالی - ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۶۸، ۳۸۱، ۳۶۳، ۳۸۶

قلمبات - ۳۹۵

قلمزم - ۱۳۵، ۲۰۳

قم - ۳۹۷

قندهار - ۳۹۶

قبروان - ۳۸۹، ۳۹۶

ک

کاشان - ۲۰۹، ۳۹۷

کاشغر - ۲۸۶، ۳۹۸

کافر نهبان - ۲۷۰

کانون الثانی روسیان - ۲۱۱

کارزون - ۲۶۹

کاؤخانی - ۲۷۹

کج (کبیج) - ۱۳۵، ۱۸۵، ۳۹۶

کراغ - ۳۰۳

کر جعفری - ۳۶۹

- کرمان - ۲۰۷ ، ۲۷۸ ، ۲۷۹
 کردستان - ۲۸۱ ، ۳۰۲
 کرک - ۲۷
 کریال - ۳۳۳
 کریال علیال - ۲۹۳
 کسیر - ۲۰۶ ، ۲۱۷
 کسپیل - ۳۰۳
 کشمیر - ۳۹۶
 کنک دز - ۲۸۰
 کهر - ۳۰۹
 کوره ارجن - ۳۶۲
 کوره اردشیر خوره - ۲۰۹ ، ۲۱۲
 کورہ فارس - ۳۳۹
 کوره قباد خوره - ۲۱۰
 کوفہ - ۲۸۶ ، ۳۹۶
 کوه اروند - ۳۳۹
 کوه اسفال - ۳۳۷
 کوه الوند - ۲۹۵
 کوه جبالان - ۲۱۹
 کوه دماوند - ۳۵۵
 کوه زرده - ۲۷۷
 کوه سبالان - ۱۰۶
 کوه سرانندیپ - ۱۹۰

کوه صاف - ۲۳۲

کوه صغائیان - ۲۶۶

کوه طارمین - ۲۸۲

کوه طالقان - ۲۸۲

کوه پائے سیا طله - ۲۸۹

نیچل - ۲۵۳، ۲۵۹، ۳۳۳

گ

گیلان - ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۹۰

کنگ - ۳۸۶

گیلان کوتم - ۲۸۱

ل

لاهور - ۲۹۶

لرستان - ۲۷۸، ۳۱۳

لسان الحجر - ۱۳۳، ۲۱۸

نکر کان - ۳۰۳

لکزی - ۲۵۳

م

مازندران - ۲۵۳، ۲۷۲

ماوراء النہر - ۲۶۶، ۲۸۲

مجمع البحرین - ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۸

محیط - ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۸

مدین - ۳۹۶

مدینہ - ۳۵۰، ۳۵۶، ۳۹۵

مدینہ خوی - ۳۳۲

مراغہ - ۳۲۳، ۳۳۹، ۳۵۳، ۳۹۷

مرغاب - ۲۷۱، ۲۷۷

مرو - ۲۷۷، ۳۹۷

مروجاق - ۱۷۷

مریخ - ۳۹۶، ۳۹۸

مسجد قبا - ۳۳۶

مسجد وزیر خواجه تاج الدین علیشہ - ۹۳

مسکور - ۳۳۲

مسیان - ۱۲

مشتری - ۳۹۵، ۳۹۷

مشہد علی ابن ابی طالب - ۳۱۰

مصر - ۱۲۱، ۲۱۸، ۲۲۳، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۲۷

۳۲۸، ۳۶۵، ۳۹۶

مصبہ - ۱۷۳، ۲۷۳

مطارہ - ۲۷۵، ۲۸۷

مطریہ - ۳۶۵

معظم ترکستان - ۳۹۸

معلہ - ۳۹۵

مغرب - ۲۸۳، ۳۳۰، ۳۵۲

مکران - ۱۳۵، ۱۸۵

مکر دوست - ۲۷۰

مکہ - (۲۲۱) ، (۳۵۰) ، (۳۶۱) ، (۳۷۳) ، (۳۹۰)

ملاری - ۳۶۶

ملاطیہ - ۳۹۷

ملتان - ۲۹۶

ملطیہ - (۲۸۷) ، ۳۱۵

منہورہ - ۳۹۵

منکور - ۳۳۳

موقان - ۳۹۸

موصل - (۲۶۹) ، (۲۷۵) ، (۳۱۹) ، (۳۳۱) ، (۳۳۶) ، (۳۹۷)

مولتان - ۳۹۶

میا فاقین - ۲۷۵

میا نج رود - ۲۸۱

سیران سلطان - ۲۷۲

ن

نبط - ۱۱۲

نچول - ۳۹۵

نحسيف آذرکشیپ - ۱۹۳

نحیف - ۲۹۸

نسف - ۳۹۸

نصیبین - ۳۹۷

نوجوئے - ۳۰۳

نہاوند - (۳۰۳) ، (۳۳۸) ، (۳۳۹) ، (۳۹۷)

نہرائیل - ۲۵۹

نہر ابرہ - ۲۶۱

نہر اوس - ۲۶۲، ۲۷۷

نہر ابلہ - ۲۶۳

نہر الایلہ - ۲۶۳

نہر الذهب - ۲۷۷

نہر الشاش - ۲۷۴

نہر الغمام - ۲۸۶

نہر الشوش - ۲۹۰

نہر القیوم - ۲۹۶

نہر اقراک - ۲۶۴

نہر اسفار - ۲۶۴

نہر الماس - ۲۶۴

نہر افہ - ۲۶۵

نہر اہلاقی - ۲۶۴

نہر باہل - ۲۶۷

نہر باحیہ - ۲۶۶

نہر باکی - ۲۶۵

نہر پروان - ۲۶۶

نہر بطیحہ - ۲۶۶

نہر بلخاب - ۲۶۷

نہر بلنہر - ۲۶۶

نہر ہوی - ۲۶۶

نہر توبہ - ۲۶۸

- نہر ٹرٹار - ۲۶۹
 نہر ٹور - ۲۶۹
 نہر ٹولیہ - ۲۶۸
 نہر ججنت - ۲۷۲
 نہر جرجان - ۲۷۲
 نہر جمر ہور - ۲۷۲
 نہر جسکل - ۲۷۲
 نہر جیحان - ۲۷۳
 نہر حارا کر - ۲۷۳
 نہر حصن المہدی - ۲۷۳
 نہر خابور - ۲۷۳
 نہر خچند - ۲۸۰
 نہر خرنج - ۲۷۳
 نہر خوارزم - ۲۷۳
 نہر دجلہ - ۲۷۳
 نہر ذریق - ۲۷۶
 نہر رس - ۲۷۷
 نہر زاہی - ۲۷۹
 نہر زره - ۲۸۰
 نہر سیحان - ۲۸۰، ۲۸۱
 نہر سیحون - ۲۸۰، ۲۸۲
 نہر شاش - ۲۸۲
 نہر شاہرخبہ - ۲۸۰

- نہر شلف - ۲۸۲
 نہر شوئن - ۲۸۳
 نہر شیر - ۲۸۲
 نہر صقلاب - ۲۸۳
 نہر صنعلی - ۲۸۳
 نہر طبریہ - ۲۸۳
 نہر طیبہ - ۲۸۳
 نہر عاصی - ۲۸۵
 نہر عراوہ - ۲۸۵
 نہر فاراب - ۲۸۸، ۳۱۹
 نہر فارس - ۲۹۳
 نہر فرات - ۲۸۶
 نہر فراہ - ۲۸۸
 نہر نم الاسد - ۲۸۹
 نہر قراموران - ۲۹۲
 نہر قرمیسہ - ۲۹۲
 نہر قرغر - ۲۹۳
 نہر قسطنطنیہ - ۲۸۹
 نہر قوزج - ۲۹۲
 نہر کرا ران - ۲۹۳
 نہر کرفارس - ۲۹۳
 نہر کرفہ - ۲۹۵
 نہر کنگ - ۲۹۳، ۲۹۵

نہر ہرماس - ۳۳۹

نہر ہولا نامولان - ۲۸۱

نہر نہروان - ۳۰۲

نہر مہران - ۲۹۶

نہر مکران - ۲۹۷

نہر میستہ - ۲۹۷

نہر لاهون - ۲۹۶

نہر و خش - ۳۰۲

نہر واز واز - ۳۰۳

نہر ہری - ۳۰۳

نہر ہیر مند [Helmand] - ۳۰۳

نہر یمن - ۳۰۳

لوہ - ۲۹۸، ۳۹۳

نیشاپور - ۱۰۶، ۳۲۲، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۹۷

نیل - ۱۳۵، ۲۸۸، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۰۱

نیلاب - ۲۹۷

و

وادی القردہ - ۲۸۹

واسط - ۳۹۶

وخش - ۲۷۰

ہ

ہجر - ۳۹۵

هرات - ۶۲، ۳۰۳، ۳۹۷

هرمز - ۲۰۷

هرمز - ۳۹۰

هری - ۳۰۳

هزار اسپ - ۲۷۰

هزار جات - ۲۶۷

هشت رود - ۲۸۱

همدان - ۹۵، ۲۹۶، ۳۲۸، ۳۹۷

هند - ۱۲، ۹۸، ۲۹۳، ۲۹۶، ۲۹۷، ۳۳۲، ۳۳۶، ۳۸۶

۳۹۶، ۳۹۵

هندوستان - ۱۱۸، ۱۶۳، ۱۸۰، ۰۱۲، ۲۹۰، ۴۶۲، ۳۶۸، ۳۷۱

هیت - ۲۸۷

وادی البر - ۱۲۱

واسط - ۲۸۷

ولایت گشتاسپی - ۲۶۳، ۲۹۳

ی

یشرب - ۲۱۸

یزد - ۳۹۶

یمن - ۱۳۳، ۱۳۰، ۱۸۰، ۲۱۸، ۳۰۳، ۳۲۶، ۳۵۱، ۳۹۳

یونان - ۱۱۷، ۲۳۰

Index Note

English

INDEX NOTE

- ‘Abd Allāh b. ‘Abbās, 71
‘Abd ‘Ali Barr, 95
‘Abd al-Malik Nishāpūrī, 20
‘Abd Allāh of Shiraz, 13
Abū al-Ḥasan Al-Ash‘arī, 20
Abū Bakr al-Hamadani, 143
Abū Ḥayyān al-Andlusi, 12
Abū Ḥāmid, (Al-Gharnāti), 234, 243
Abū Sahl Muḥammad al-Sa‘lūki, 25
Abū Sulaymān Dā‘ūd, 13
Abū Mūsa Sulaymān, 12
Abū Zayd Ahmad, 12,
‘Arbun ki Jahāz-rāni, 142
‘Adāb al-Samarqandi, 137
Adam, 6
Adharbayjan, 94
Ādhar khirah, 102
Ajā’ib al-Bar Wa’l-Baḥr, 144
‘Ajāi’b al-Makhḷūqāt, 57, 79, 108, n. 1, 118, 142, 183, 185, 189
207, 213, 215, 223, 230, 234, 253, 259, 262, 263, 274, 276
277, 278, 279, 280, 285, 295, 299, 305, 306, 309, 310, 313
315, 318, 320, 324, 326, 328, 329, 331, 332, 334, 336, 337
339, 341, 343, 345, 347, 351, 356, 352, 364, 365, 366, 370
Akbar, 12
Al-A‘lam, 74
‘Alā al-Qazwīnī Hilālī, 13

- Al-Bāqilāni, 20
 Al-Bīrūnī, 39, 136
 Al-Kindi, 39
 Al-Mustadrak, 108
 Al-Isti'ab, 95
 Al-Qur'ān, 1, 2, 3, 4, 5, 9, 19, 24, 25, 26, 28, 34, 70, 71, 97, 109,
 111, 121, 125, 129, 373, 375, 376, 377
 Al-Qusayri, 25
 Amīr Jālūt Kāshānī, 10
 Amuriah, 136
 Arabi External Sources for the History Africa to the South of
 Sahara, 239
 Aras (Araxes), 278
 Ardisheer Dirazdust, 103, 104
 Astand rād, 282
 Attock, 297
 Avicenna, 70
 Āward, 95

B

- Bachian, 159
 Badāyūnī, 12
 Badr al-Dīn Chīnī, 144
 Bahr al-Asrār, 144
 Bahman, 104
 Balkh, 13
 Batjan, 159
 Bentan, 147
 Bijanagar, 201
 Bi'qubad (Bih-Kubādh), 302
 Brocklemann, 20
 Browne, 22, 61, 74, 103
 Buddhists, 22

C

The Cambridge History of India, 201

Caspian Sea, 121

Catalogue of Persian MSS in the Library of India Office,
58, n. 1, 106

Caucasus, 234

Chîn wa 'Arab ke Ta'allugāt, 144

Concordance de la tradition Musulmane p. 4

D

Diu, 177

Deccan, 321

E

Eastern Europe, 234

Englishmen, 243

Encyclopaedia of Islam

F

Fakhr al-Din Rāzi, 30

G

Ghiyāth al-Din 'Ali b. Amirān, 58

Gilan, 95

Glossary of Persian Terms, 147

Gujerat, 177

H

Hāmān, 26

Hamadan, 95

Hasan al-Daqqāq, 25

III

Helmand, 303
Herat, 303
Hij wiri, 25
Ḥikmat al-Sharq, 39
History of Persia, 103, 104
Hobson Jobson, 147
Hub, 227
Hurmuzd, 104

I

Ibn 'Awn al-Dīn, 234
Ibn Hajar, 71
Imām Ghazālī, 22, 201
Indonesia, 147
Indus, 297
Ishrāqiyān, 39
Iran, 102, 234
Iṣṭakhrī, 12, 297

J

Jalāl al-Dīn Muḥammad Dawānī, 21
Jāmi, 25
Jāmi al-Bar Wa'l Baḥr, 201, 362
Jamshīd, 102
Jawāhar al-Asrār, 106
Jawahar al-Tafsir li Tuḥfat al-Amīr, 21
Jaxartes, 280
Juwaynī, 13
John Malcolm, 103

K

Kaikaos, 106

IV

Kashf al-Mahjūb, 23

Khalakh, 274

Kh. *Ghiyāth al-Dīn* Muhammad, 12

(Kh. Naṣīr) Kh. Nasir M. Dīn, Ṭusi, 104

Khurasan, 121

Kitāb al-Buldān, 143

L

Lahrasp, 106,

Lands of The Eastern Caliphate. 94, 121, 207, 257, 263, 264, 269
274, 279, 280, 281, 282, 288, 295, 302, 303

M

Maḥmūd b. ‘Abd Allāh Nishapuri, 144

Maḥmūd b. Amīr Wālī, 10, 321

Malaysia, 147

Miftōḥ al-Asrār, 106

Mira‘āt-i-Sikandari, 177

Mir *Khwand*, 12

Morcopolo, 147, 169

Morcopolo, *Travels*, 141, 142

Moses 26

Mughān, 121

Mu‘jam al-Maṭbū‘āt, 42, 90, 94, 15, 102, 137, 144

Muḥammad (Prophet), 71

Muḥammad b. Fūrak Anṣārī Aṣfahari, 20

Muḥammad Quṭb *Shāh*, 201

Mullā Husayn *Kāshifī*, 21

Multan, 297

Mustawfi, 61

Mu‘tazilah, 31

Muttaqī, 234

N

- Nafhāt al-Uns*, 25
Nahrawan Canal, 302
Nadhr Muhammad Kha, 123
Nishāpūr, 20, 25
Nicholson, 25
North Africa, 234
Nuzhat al-Qulūb, 61

O

- Oxus**, 94

P

- Panjab*, 247
Persian Gulf, 207
Panjnad, 297
Pentan, 147
Portuguese, 177

Q

- Qāḍī Abū Bakri, 20
Qazwīnī, 108, 265, 291
Qistas al-Mīrzān, 139
Qumis, 121

R

- Rashīd al-Dīn**, 13
Rawand, 306
Rayy, 121

S

- Ṣāhib Ismā'īl, 12

Safar-nāmah, 190, 201, 202, 295, 321, 333
 Samaniyah, 22
 Samarqand, 46
 Saxons, 243
Shahr b. Hawshah al-Ash'ari, 71
Shāhjahān, 13
Shāhrūd, 282
Shams al-Dīn al-Samarqandi, 137
Sharḥ-i-Ruḥb'iyyāt, 31
Shaykh Abū Sa'īd al-Khayr, 31
 Sh. 'Ali Hijwiri, 23
Shaykh Ādhuri, 106
Shaykh Shihāb al-Dīn Suhrawardī, 39
 Singaldeep, 202
 Sir - Daryā, 280
 Storey, 12, 13
 Subuktigin, 20
 Sufi Damishqī, 144
 Sulayman Nāmī, 142
 Surkhab (Red River), 94

T

Tafsīr al-Husayni, 21
Tahdhīb al-Tahdhīb, 71
 Taftāzānī, 42, n. 1, 46
 T. Lewicki, 234
Tuhfat al-Albāb, 234
 Turkey, 136

U

'Umar b. Sultan al-Sāmri, 74
 Urniyah, 94
Ustādh Abū Ishāq, 20

VII

WAA

W

Wahb b. Munabbah, 71

Wakhsh, 303

Wakhshab, 303

Wensinck - Mensing, 4

Y

Yāqūt, 12

Yazdjird, 270

Yazīd b. Abi Sufyān, 96

Yemen, 71

Z

Zakariyā Qazwini, 12, 190, 263, 274, 282

Zirbād, 147

Zipanga, 142

Zurqāni, 74

◀

•

۱- در مورد اهمیت و ضرورت مطالعه و تحقیق در زمینه های مختلف علمی و فرهنگی، به ویژه در زمینه های مرتبط با توسعه پایدار و رفاه اجتماعی، توضیح دهید.

در حال حاضر، هر روز شاهد تغییرات در حوزه های مختلف علمی و فرهنگی هستیم. این تغییرات به ما کمک می کند تا درک بهتری از دنیای اطراف ما داشته باشیم و بتوانیم با چالش های مختلف روبرو شویم. مطالعه و تحقیق در این زمینه ها به ما کمک می کند تا بتوانیم با تغییرات سازگار شویم و از آنها به نفع خود استفاده کنیم. همچنین، مطالعه و تحقیق به ما کمک می کند تا بتوانیم با دیگران ارتباط بهتری داشته باشیم و از تجربیات آنها بیاموزیم. در نهایت، مطالعه و تحقیق به ما کمک می کند تا بتوانیم با دنیای اطراف ما سازگار شویم و از آن لذت ببریم.

۲- به نظر شما، چه عواملی می توانند باعث افزایش انگیزه و اشتیاق در فرآیند یادگیری و تحقیق شوند؟

62. *Baḥr al-Asrār*, MS., fol. 116a.
63. *Ibid.*, f. 117a.
64. *Baḥr al-Asrār*, f. 153a.
65. Vide *Safar-nāmah*, introduction, p. 20. Ahmadova regards this addition as introduction of a second edition.
66. *Safar-nāmah*, introduction, p. 20.
67. *Ibid.*, p. 21.
68. Ahmadova was also unable to verify the year of his death, see *op. cit.*, p. 5.
69. Riazul Islam, *Safar-nāmah*, introduction, p. 4, n. 1.
70. *Baḥr al-Asrār*, MS. f. 117b.
71. These terms represent various spiritual stages of *ṣūfīs*.
72. Riazul Islam, *Travelogue*, introduction, pp. 18–19.
73. *Baḥr al-Asrār*, text, p. 17.
74. Ethe, 575, f. 235a vide *Travelogue*, p. 20.
75. Ahmadova, *op. cit.*, p. 6.
76. *Tashkent Catalogue*, p. 2.
77. Ahmadova, *op. cit.*, pp. 11–12.
78. It is interesting to note that Al-Bīrūnī used Arabic for his scientific writings because he found Persian unsuited to such discussions. Maḥmūd appears to have found a better method. See Hakim Said and Ansar Zahid, *Al-Bīrūnī*, pp. 67, 176.
79. See Riazul Islam, *Travelogue*, introduction, p. 18.
80. Semenov, *Tashkent Catalogue*, p. 2.
81. *Baḥr al-Asrār*, pp. 39, 80, 86.
82. *Ibid.*, 47.
83. *Ibid.*, pp. 136, 211, see also Hakim Said and Ansar Zahid, *Al-Bīrūnī*, pp. 164–174.
84. *Baḥr al-Asrār*, ff. 144b–145a.
85. *Ibid.*, p. 18.

51. *Safar-nāmah*, pp. 11–12, Hafiz Rakhnah was one of the *mansabdārs* of Akbar.
52. *Ibid.*, p. 5 for identification of places.
53. Ahmadova gives the date of the departure as the beginning of *Shawwāl*, see *op. cit.*, p. 7.
54. It was eighteen days distance for an army moving from Kabul to Balkh via Ghor, but it could be covered in even three days time as was done by Nadhr Muḥammad Khān while retreating from Kabul, see '*Amal-i-Sālīh*, Lahore, vol. II, p. 384, see also introduction to *Safar-nāmah*, p. 26.
55. For a detailed discussion about this important source see *infra*, pp.41,42. See also for Bijanagar *Baḥr al-Asrār*, ff.258–260a and b, 270b, 266b.
56. Ibn-i-Baṭṭūṭah also started from China for that region.
57. According to Shaykh Farīd Bhakkari, Mirzā Ḥusaynī with his other uterine brother Mirzā Muḥammad Ja'far separated from his (step) brother Bāqar Khān and came in the service of Jahāngir. Mahmūd's narration corrects this error and places it in the reign of Shāhjahān in 1629. See *Dhakhirat al-Khawānīn*, (ed. S. Moinul Haq, Karachi, 19) Vol. II, pp. 342, *Lubb-i-Tārikh-i-Sind*, p. 77. See also *Mazhar-i-Shāhjahānī*, vol. II, pp. 323–24, 326.
58. Percy Brown, *Indian Architecture; Islamic Period*, p. 97. See also Riazul Islam, *Travelogue: introduction*, pp. 47–49.
59. See Riazul Islam, *Travelogue: introduction* p. 28.
60. However; he was able to give some interesting information about these regions as well, such as the account of liver-eaters of Thatta etc. on the authority of *Jāmi' al-Bar wa'l Baḥr*, *Baḥr al-Asrār*, f. 270b of *Safar-nāmah*, p.84.
61. *Safar-nāmah*, pp. 105–106.

43. Ahmadova, *op. cit.*, p. 5, n. 7 cf. I.O.MS.
 44. *Baḥr al-Asrār*, pp. 11–12.
 45. *Safar-nāmah*, p. 1.
 46. *Ibid.*, p. 4.
 47. *Ibid.*, p. 6.
 48. *Ibid.*, p. 17, see also introduction, pp. 5, 32, Prof. Riazul Islam seems to be right in identifying the Katrāniān as Khatri Hindu ladies who were noted for their beauty.
 49. Maḥmūd later gives more information in *Baḥr al-Asrār* while describing Patna:

شعار كفار از بتكده و ساير معابد بنود دران كشيرو
 است، و برخي از بنود دران ساكنند كه از ميان
 ايشان صاحب جمال بسيار خيزد۔ و از عادت ايشان
 است كه خود را باليسه فاخره و در رو جواهر بر
 آراسته در كوچه و بازار بر صاحب نظران ناز شعار
 عرضه دهند و به هجوم بد پوسان و كثرت كام طلبان
 مباہيات نمايند۔ چنانچه شمه ازين معنی در جلد
 آخر كتاب محرر شود۔

(*Baḥr al-Asrār*, f. 262a).

Evidently he was referring to the episode of Desu mentioned in his *Safar-nāmah*. These Katris seem to have a typical style of dress in which their boys were seen by Maḥmūd participating in the *Muḥarram* procession in Lahore. It may also be noted that the word *katri* also means a domed building or market as well. Maḥmūd mentioned these Katrāniyān at Lahore and Patna only.

50. *Safar-nāmah*, pp. 33–38.

36. *Ibid.*
37. The terms *zāwiyah* and *rabāt* were used in Arab countries and *khānqāh* in Persian speaking territories for the seminaries and hospices of *ṣūfī-shaykhs*, where they educated and trained their pupils and disciples, some of whom stayed there for completing the course of their training. Ibn Baṭṭūṭah who paid visit to the *khānqāh* of *Shaykh* 'Uṭhman (Shābaz Qalandar) at Sehwan in Sind refers to it as a *zāwiyah*, see *Rihlah*.
38. See *Tuzuk-i-Jahāngīrī*, ed. Syed Ahmad Khan, Ghazipur, 1863, pp. 28; Sh. Muḥammad Akram, *Iqtibās al-Anwār*, Matba' 'Ilmiyah Lahore, p. 266. It may be pointed out that the *Shaykh* was reported to have only met the rebel prince and tried to dissuade him from his rebellious course. However, Guru Arjun, the 5th Guru of the Sikhs went a step further and gave monetary help to the prince, hence he met a severer penalty.
- The *Shaykh*'s stay in Balkh made it a great centre of missionary work. His disciples particularly Sayyid 'Ali Tirmidhī continued this work even after the death of his *murshid* (1036/1626—27). One of Sayyid 'Ali's disciple was Mullā Akhūnd Darvīzah so well-known for his work in checking the Roshaniya beliefs among the Pathan tribes. *Shaykh* Nizām was a great scholar as well. Besides his other works he wrote a commentary of the *Qur'an*. His well-known *Risālah-i-Haqqiyah* has been edited and printed by S. Moinul Haq, in the *Journal of the Pakistan Historical Society*, Vol. XIX parts III and Ev, 1971, pp. 223—265.
39. *Bahr al-Asrār*, f. 270a.
40. *Bahr al-Asrār*, pp. 30—33.
41. *Safar-nāmah*, pp. 72—73.
42. *Safar-nāmah*, pp. 7—8.

16. See *Safar-nāmah*, pp. 7—8.
17. See B.G. Gafurov, the *Baḥr al-Asrār* J.P.H.S., 1966, April, p. 99.
18. For instance see his discussion above قوس قزح (rainbow), *Baḥr al-Asrār*, pp. 78—80.
19. *Safar-nāmah*,
20. *Baḥr al-Asrār*, MS. f. 256.
21. *Safar-nāmah*, p. 1.
22. *Baḥr al-Asrār*, p. 13.
23. *Baḥr al-Asrār*, pp. 10—11.
24. *Ibid.*
25. *Baḥr al-Asrār*, MS. fol. 693b.
26. *Ibid.*, fol. 694b.
27. *Ibid.*, 1. 18.
28. For instance on the folio 123b the author has used the term الخبطة. On the margin someone has mentioned its meaning as جنبانیدن آب on the basis of *Tāj al-Maṣādir*, see also ff. 122b, 125a.
29. *Safar-nāmah*, p. 66; nn. p. 43, for Bāqar Khān s/o Mustafā Khān see *Ma'āthir al-Umarā*, Eng. Tr., vol. I pp. 385—387.
30. *Safar-nāmah*, p. 66.
31. *Baḥr al-Asrār*, pp. 12—13 Ahmadova (op. cit., p. 5) states that Maḥmūd studied these works of history, literature, geography while at the *khānqāh*.
32. Prof. Riazul Islam suggests that he could have studied these works probably at Cuttack or Agra, the two places where he stayed longer, see *Safar-nāmah* introduction, p. 3.
33. *Ibid.*, p. 3.
34. *Ibid.*, pp. 70—71.
35. *Baḥr al-Asrār*, 99.

Extracts edited by Ahmadova and published by the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Soviet Socialist Republic of Yazbekistan, Tashkent 1977, preface, p. 5.

For Maḥmūd's *Travelogue* (also *Safar-nāmah*) see *Ethe. India Office Catalogue of Persian Manuscripts*, No. 575. The Persian text of the *Travelogue* has been edited and published by the Secretary Institute of Central and West Asian Studies, Karachi, 1980.

2. *Bābur-nāmah*, Eng. T., Beveridge. Pak. Ed. 1975, vol. I, p. 10. The seven townships were Andijan, Ush, Marghinān, Asfara, Khujand, Akhsi and Kāshān.
3. *Ibid.*, p. 10.
4. *Ibid.*, pp. 1–2.
5. *Ibid.*, pp. 29–30, et. seq.
6. *Bābur-nāmah*, vol. I, pp. 29, 30, 32, 43, 68, 87–90.
7. *Ibid.*, p. 303.
8. *Ibid.*
9. Burhān al-Dīn ‘Alī Qilīch, Marghinānī (530/1135–593/1197), author of the well known work on jurisprudence, the *Hidāyah*, was born at Rashdan, one of the villages of Marghinān, cf. *Ibid.*, pp. 7, 29, 89.
10. Sultan Ailik Mazi U’ighur was perhaps a descendant of Sātuq-Bughrā Khān (b. 384/994). See *Tadhkirat-i-Sultān Sātuq Bughrā Khān*, vide Raverty and *Babūr-nāmah*, pp. 29, n. 8.
11. *Bābur-nāmah*, vol. I, pp. 89–90.
12. *Baḥr al-Asrār*, MS., fol. 255.
13. See Ahmadova, *Geographia*, p.6 and *Baḥr al-Asrār*, India Office MS. ff. 336a, 336b, 338a, 362a.
14. *Baḥr al-Asrār*, p. 17.
15. See *Supra*, p. 21.

well seem to be most original”.

The manuscript is written on grey Khokand paper with headings in black and red in diverse Central Asian Nasta‘liq on a big format (27 × 31.5). It first drew attention of V.U. Barthold who repeatedly referred to it and in 1909 published a small fragment of the text with translation.⁹⁰ B.G. Gafurov drew attention to the unique importance of the work in an article entitled the *Bahr al-Asrār*, in the *Journal of the Pakistan Historical Society*, vol. XIV, part II, April 1966. Prof. Riazul Islam also contributed an article entitled, A Note on the Travel portion in the same issue of the said *Journal*. In July 1978 Prof. Riazul Islam wrote another article. A Seventeenth Century Account of Sind, in part II vol. XXVI of the same *Journal*. Finally he published the *Safar-nāmah (Travelogue)* of Maḥmūd b. Amīr Walī in 1980 from the Institute of Central and West Asian Studies, Karachi while the geographical extracts on Transoxiana etc. based on vol. I were published separately with extensive notes from Tashkent in 1977 by B.A. Ahmadova as the *Sea of Secrets of the Heroic Deeds of the Nobles*, (Geographia). The present publication by the Pakistan Historical Society is an edited version of *rukn* I, II and part of III of Volume I.

NOTES

- 1 See the *Catalogue of Oriental Manuscripts* of the Academy of Science, Uzbekistan, Vol. V, Tashkent, 1960, No.35631/2372; also No. 3564/1385 cf. *The Geographia* or Geographical

the town of پنج شیر (Panjshīr) Mahmūd tells us that it was a dependency of بامیان (Bāmiān) and paid revenues to the governor of Kabul. Thus one comes to know the exact jurisdiction of the Mughul territories and their border with Badakhshan. He also mentions that Balkhāb, formerly belonging to Bāmiān, was then part of Balkh and Poshanaj (Fushang) belonged to Herat.

Another interesting piece of information is about Kabul and Bangash. The author tells us that since the time of Humāyūn, Bangash became a part of Hind and that the district of Kabul was known as the *ṣūbah* of Bangash.⁸⁹

Similarly his account of حرمین (Harmayn, the towns of Makkah and Madinah) comprises of concise information about past traditions and their founding while the buildings are minutely described with exact measurements and details about the building material.

As stated earlier a great bulk of information, based mostly on his personal observations and authentic books about sixteenth and seventeenth century South Asia, is to be found in the description of towns and provinces. In this respect *Baḥr al-Asrār* has become one of the important sources on the social life of South Asia in the Mughul period.

Considering all this valuable information one has to agree with Semenov that the "work forms the richest factual material of the most diversified nature, besides the compilation nature of such description on the whole, it involves numerous personal observations and remarks of the author calling forth great interest", and that "the materials relating to the regions which the author knew

(the Islands Down the Wind) or the South Pacific Islands from Philippines to Indonesia. The importance of this account lies in the fact that another authentic work *Muḥīt* of 'Alī R'āis Kapudān's portion about these islands is missing. It, thus, enables us to know how Islam entered these islands. It also provides a very illuminating account of European penetration, their methods of subterfuge and aggrandizement and their confrontation with the Muslims upto 1025H (1617).⁸⁷ By that time Islam was able to win the three islands of Mānaq, Maltū and Hādī. Malūkū (Moluccas) was also converted to Islam and its people, belonging to the Shāfi'ī Muslim *fiqh* were giving fight to the *Farangīs* (Portuguese). The same was true of Yāntan (Bentan?). The ruler of Makāsar also became Muslim although the Christians tried to win him over to their faith. He was later responsible for spreading Islam to other regions as well. The Portuguese meanwhile were able to capture Manila by a trick similar to that they adopted in subduing the port of Diu in Gujerat in India.⁸⁸ At both the places they asked permission to erect a warehouse and instead built castles (fol. 159b—160a).

In the same way Maḥmūd has left a mine of information about the flora and fauna, places and peoples of other regions as well. His observations on the geo-physical description of the regions of Farghanah, Turkistan, Bukhara and Balkh (folios 130—156, 176a, 181b in total sixteen pages) have been published in the form of a book entitled Maḥmūd bin Walī's *Geographia* ed. by B.A. Ahmadova and published by the Uzbek Academy of Sciences C.C.P. from Tashkent in 1977. In this portion while describing

و روس نیز ولایتی است بهم بقرب آن (افسوس یک شهر مملکت روم) و از بلاد بزرگش کوتاه است - و اکثر مردم آن در صحاری و علفزارها ساکنند، و املاک ایشان منحصر است در دواب و مواش و بنیاد معاش شان بر آنست، و از آن حدود موینه آرند، و موینه با روسی شهرتی تمام دارد - و مردمش تنومند و قوی هیکل باشند، و بیشتر دین عیسوی دارند، و حمیت در میان ایشان لعل سفید و کبریت احمرست با آنکه شرارت و خونریزی بر طبع شان غالب است چون از آن طایفه کسی بذل رقیت گرفتار آید، فرمان بردار و وفادار براید - و اکنون از آن حدود زره و ظروف خبشی و غلام کنیزک به روم و ماوراء النهر بسیاری آرند - و بعضی از زنان آن ولایت خوش اندام می افتد و آن نا درست، و از عادات ایشان ست که چون کسی دزدی کند او را بر درختی به بندند و همچنان بگذارند تا بمیرد، و از سم بریزد و بدان سبب در آن مملکت دزدی کم باشد و شب و روز ابواب دکانین و بیوتات کشاده بوده و به پاسبان و حارس احتیاج نیفتند -

(fol. 241)

Similar information about other regions like یلنده Yalanda (Holland) and England, countries that were more active in colonial expansion, abound and makes *Baḥr al-Asrār* unique.

The *Jāmi' al-Bar wa'l-Baḥr* enabled him to provide a very detailed account of the Eastern seas and of جزائر زیرباد

Indian towns and provinces. They include the towns of Agra, Bakkar, Benares, Bījānagar, Burhānpur, Cuttack, Delhi, Ganjabah, Jalālabad, Kalpi, Kanbayat, Kabul, Lahore, Mandu, Nehrwala, Peshawar, Panipat, Pur, Qannouj, Qandahar, Rohtas, Sehrind (Sirhind) Sahsaram, Somnath, Surat and Tanesar etc. The regions and provinces were Bengal, Bihar, Bijyanagar, Bloristan, Bali (Baltistan), Kabul, Gujerat, Kashmir, Tattah etc. besides a number of others. In these references some very important information about the lives, habits, customs and beliefs of the people is found. He mentions the fact that once Burhanpur was part of Gujerat but then became separated under the Mughul rule (fol. 258a). He found the old Delhi, besides Shāhjahānabad in a dilapidated and neglected condition (fol. 290a). A fast three-day postal service connected Tattah and Lahore (fol. 270a–b). He referred to Bengal in these words:

۴

بنگاله قدیم الاسلام است و از شعایر کفار بنود بالکلیه
 خالی و عاری است و رعایا و متوطنان آن همه مسلمان
 و حنفی مذهب اند - (fol. 261b)

Modern scholars are finding out that besides the invaluable information about South Asia exact and accurate informations about regions of Central Asia and other parts of the inhabited world abound in *Baḥr al-Asrār*. Such extracts about Transoxiana, Kāshghar, Semirache (Seven Rivers), Dasht-i-Kipchak, Volga Basin and Afghanistan have been published by the Institute of Oriental Studies of Uzbekistan. However, a very interesting entry occurs under the title روس (Russia).

remembered. This is besides the discussions showing the state and history of Muslim scientific theory and practice in the Eastern Islamic World upto the seventeenth century. Such a logically arranged and classified information on these topics will be difficult to find. This achievement became possible because the author tried his best to provide a correct view of all the traditions and information.⁸⁵

و بر توجّد و اہتمام راقم این ارقام بقدر وسع و
امکان در تصحیح و تنقیح روایات خواہد یافت۔
(fol. 118a)

In the same way his discussions about minerals, vegetation etc. are full of useful information and personal observation e.g., see his discussion on gold and silver. However, the geographical and socio-historical information provided in this work is unique and has got immense value. For instance while discussing the cities and towns of Hind he provides some illuminating information. On folio 166a he mentions Bandar Mahlī a port of Orissa and states that the Afghāns were its old rulers and were known as *Masnad-i-‘Ālī*. Bandar Ajay was a port of Bengal. Men and women of that region used to take opium as a defence against harms of the climate. They (people of Orissa) belonged to *Ithnā Ash‘arī* beliefs. He provides a very detailed account of the kingdoms of South India including the non-existing Vijaynagar. Most of this information was culled from the *Jāmi‘ al-Bar wa’l Bahr*. On its authority he mentions the fact that in 941 H. Sultan Bahādur of Gujerat besieged Daulatabad (see fol. 366b; cf. fol. 270b).⁸⁶ He also provides useful but brief notices about a number of

often referred to by him were *Manāhij al-Tālibīn*, *Mu'jam al-Buldān*, *'Ajā'ib al-Buldān*, *'Ajā'ib al-Akhbār*, *Āthār al-Bāqiyah*, *Masālik al-Mumālik*, *Tuḥfat al-Gharā'ib*, *'Ajā'ib al-Makhlūqāt*. A vast amount of information was drawn from a hitherto unknown work *Jāmi' al-Bar wa'l-Bahr* by Abū Maḥmūd Nīshāpurī. This book was probably written about 1025/1617.⁸⁴ One does not know where Maḥmūd got hold of this unique book. He could have seen it during his travels in South India or it could have been in the royal library at Balkh. It provided him very useful and up-to-date information about the Indian Ocean, South India, Indonesia etc. Its author based his account of the different seas and regions on the *majmū'ahs* (collections) of sailors' accounts, often he interviewed them and himself travelled extensively. His book was embellished also with verses which have been extensively reproduced by Ibn Walī.

No less important was his personal contribution. One form of this information was gathered through his journey in the Sub-continent. In the present volume the account of sea-ports from *ساد کام* (Sād-kām: Chittagong) in Bengal to Tattah and Kachchh in Sind (i.e., ff. 200—205) was provided from his own personal information. Another way used by him was to interview some eyewitnesses like his own father or others. While he was compiling this book at Balkh he came across a soldier from Kasghar who told him about an attack of the ruler of Kashghar on the Qalimāqs of Mughūlistān. The soldier asked one of the Qalimāq prisoners about the ruin of the old town in the desert who told him that it was the old town of Balāsāghūn of the Mongoloid era while in his own time it was no longer

heavenly bodies, oceans, seas, islands and rivers he in the beginning bases his discussions on the opinions of *ḥukamā* and *falāsifah* e.g., Abū Ishāq al-Kindi, Ashrāqiyān, Al-Bīrūnī, ‘Allāmah Shirāzī, Khwājah Naṣīr, Qāḍī ‘Umar b. Sahlān, Hakīm Abū Aḥmad ‘Ali bin Al-Nahrjūrī, Shaykh Ādhūrī. He used the information found in *Muṭawwilōt*, *Sharḥ al-Maqāṣid*, *Dānish nāmah-i-Jahān*, *Jawāhr al-Asrār*, *Tīsīr*, *Jawāhar al-Tafsīr*, *Shumā’il-i-Muttaqīā* etc. During these discussions when he comes to mentioning towns, islands or regions he bases his information on the earlier works of Ibn Faqīh (9th–10th century); Istakhrī (849–934); Ibn Haykaliah (10th century); Abū Dulīfah (10th century); Ya‘qūbī (d. 896 or 905); Mas‘ūdī (d. 956); Salām Tarjumān (9th century); Maqdisī (947), Al-Bīrūnī (973); Ya‘qūt (1179–1229); Ibn-i-Faldūn (12th century), Zakariyā Qazwīnī (1203–1283); Abū Ḥamid Andlūsī or Al-Gḥarnāṭī (1208–1274), Damishqī (1256–1327); Abū’l-Fidā (1273–1331) and Maḥmūd Nishāpūrī (17th century). He supplements their account with extracts from the geo-cosmographical works of Ḥamid Allāh Qazwīnī (1281–1394), Mustawfi (14th century), Khwājah Naṣīr (Tūsī). Besides them he also utilises literary works and lexicons of such leading authors as Ṭabarī (838–923), Samnānī (1113–1167), Rashīd al-Dīn (1247–1318), Ḥāfiz Ābrū (d. 1430) and others. He also drew information from literary works and versified histories such as *Garshāsap-nāmah* of Asad Tūsī (b. 401/1010), *Manba‘ al-Tālibīn*, *Tuḥfat al-Gḥarā’ib*, *Bahr al-Jawāhir*, *Ibrāhīm Shāhī*, *Qāmūs al-Raqā’im*, *Qāmūs al-Fiqh* and *Saydyah* (on hunting) and others and combines it with his own observations. In this connection the works

phenomena. One such typical example occurs in the discussion about the circumference of earth where he mentions that as the *متأخرين* (the later generation of scholars) have preferred the opinions of Al-Bīrūnī he has also adopted and presented them.⁸³ His scientific approach, in presenting all the evidence before the reader, may be seen in the discussion about the helio-centric movement of earth. He gives all the arguments of *ḥukamā'* and *fudalā'* about the movement of earth but he gives his own arguments based on logic and interpretation of the Qur'ānic verses for rejecting it.

For three years day in and day out he was busy in reading, selecting, collating, editing, comparing and writing in an effort to prepare a coherent, logically arranged book summing up the knowledge and points of views of all the different Muslim scholars even of the *ṣūfīs* and ancient Greeks. An idea of his immense effort at reading and assimilating the writings of the large array of scholars may be formed by having a cursory glance at the names of scholars and books. While discussing knowledge about God, reason and Unity of Allāh he refers to the view of Mu'taizilites, the Ash'arites, *Ḥukamā'*, *Mutakallimīn*, *Mahindisūn*, *Ismā'ilīs*, *ṣūfīs*, even of the Buddhists and the Polytheists. Among the scholars he referred to the views of Aristotle, Al-Ash'arī, Imām al-Ḥarmayn, Ustādh Abū Ishāq, Qadī Abū Bakr, Imām Ghazālī, Abi al-Ḥasan, Ustād Abū 'Ali Daqqāq, Shaykh Sa'lūk, Badr bin Sahl, Ibn Fūrak, Imām Rāzī, Shaykh Hujwayrī and others.

In his discussions of the four elements, their origin and nature and other details such as natural phenomena,

on to mention the utility of rivers, wells and springs, and the curative qualities of minerals, shrubs and animals. At the same time he tries to give, at least, some idea about life, habits, customs and peculiarities of people. "The third section (*rukn*) is devoted to a description of fire, water and earth. While describing fire, the author deals with the nature of heat and fire and examines in detail the question of the origin and history of the religion of fire-worshippers.⁸⁰ Similarly he discusses the air and different winds like *shimāl* (the Northern), *junūb* (the Southern), *dubūr* (Western), *sabā* (breeze) etc. and their impact on human nature, life and vegetation. Then he comes to water, formation of clouds, fog, etc. In all these and later discussions he draws heavily on former writers and their works and on a host of less known scholars. However, in these experiences of the Greek and Muslim scholars, he classifies the Muslim scholars according to their period into early, middle and later groups.⁸¹ For instance during his discussions on the origin of elements he observes:

اشراقیان و ابی اسحاق کندی و ابی ریحان البیرونی
و صاحب الاشراق از متاخرین گویند

Continuing the discussion and summing it up at the end he concludes:⁸²

پس حق کلام در افاده موام این است که گفته شود
عناصر چهار است

At times he gives us the contemporary opinions on scientific

the family of Nadhr Muḥammad Khān and the *khātimah* including his travel account are regarded as original contribution of Maḥmūd b. Amīr Walī,⁷⁹ while the other volumes have been regarded as 'of mostly secondary nature, reproducing material drawn from traditional Muslim writings on history, geography, astronomy and the other natural sciences.'

Nevertheless, a close perusal of the text of volume one leads to a different picture. The volume deals with historo-geographical portion of the great work. It has been arranged in form as well as in content, in the well-known classical style of the Greek and medieval Muslim authors into four elements i.e., fire, air, water and earth (soil).

But the biggest section deals with the element of water and earth. He discusses the Greek and Muslim ideas and information about oceans, seas and rivers in which he supplements or corrects the earlier versions with new material drawn from other later sources or from his own personal observations. The same holds true about the elements of earth in which he discusses the *iqālīm*, towns, mountain ranges, minerals, flora and fauna. In all these discussions he follows a logical and intelligent pattern. First he presents us with the sum total of the purely scientific information and views of Greek and Muslim scholars followed by his own comments and observation. Then he proceeds to give the traditional or hearsay accounts of the strange phenomena and tales which makes pleasant and interesting reading.

Whenever possible Maḥmūd discusses the impact of the four elements on human life and environment. He goes

is often problematic for instance افراسياب for افراسب or كسيخان for كسيك خان etc.⁷⁷

As was the general custom of scribes of that age the dots are often missing or in excess and the readers are left on their own to guess the correct rendering. However, an attempt has been made to distinguish ح (h) from ج (j) and س (s) also from ش (sh) by putting a mark or dots below them. For instance س (s) has three dots beneath it while ش (sh) has 3 dots above. Often ث (t) has 4 dots as a distinctive mark. Probably it was the practice which the author found prevalent in Sind and other parts of South Asia. The problem of combined words also presented some difficulty as (كمند بينش شان) كمند بينش شان

However, the major difficulty is presented by the unusual Persianized derivation of words of Arabic origin. This is true of the discussions in *rukn* 3 which deals with scientific studies.⁷⁸ Thus in spite of his intention of avoiding:

تکلفات منشیان و تملقات مترسلانه و ایراد الفاظ
غیر مانوس
(fol. 118a)

he could not totally dispense with the use of unusual words. Nevertheless he avoids highly oriental and verbose or flowery style generally, perhaps because the subject matter was of a technical nature. This is true of his geographical, historical and scientific portions as well.

It has been suggested that 'the most valuable part of the encyclopaedic work' is the sixth volume. It is regarded as a work of 'original merit'. The portion dealing with

in some *madrakah* otherwise there was no need for such additions or giving meanings of difficult words. As the whole book had summarized and culled the old as well as the current available information in the Muslim sciences on so many disciplines it could have been popular as a reading material for newly initiated scholars.

As different portions of the great work were assigned for copying to different scribes it has led, besides, different hand writings, to a number of places where the blank space left at the end of a page is too small or large to contain the written matter for making a link with the next page possible. Therefore, one finds at some places very small but neat writing (for instance folio 131a, 188a, 259b, 186b) and large flowing words intended to cover more space (fol. 427a). At places blank spaces are left which could either be for sketches and figures as suggested by Semenov.⁷⁶

Another problem pertains to the Qur'anic verses. At some places the verses have been misquoted or mixed together. For instance on folio 114a the verse فانظروا الى فانظروا الى اثار رحمت الله is written as فانظر الى اثار رحمت الله (see *Qur'an*, 30:50); on fol. 116a, in verse 17:70 the word لبينى is written as لبنى on fol. 118b verses 10:101 and 3:190 have been combined as if they are one verse. On fol. 118b in verse 39:21, the word لذكرى has been replaced by the word لايات and so on.

The scribing of words is often not upto the mark. Addition or dropping of الف (a) or واو (w) appears to be a normal practice. It could be due to the local scribing practice. However, reading of names with such variations

Such words are marked by a mark (v) above them for instance العجز on folio 115a, أن عمل on folio 137b and چون for چنانکه on folio 167b and so on.

Similarly the words missed by the copyists have also been marked on the margin with proper indication in the text (fol. 203b).

A very interesting form of marginal heading is the identification of difficult words mostly of Arabic origin with the help of the celebrated lexicon تاج المصادر (*Tāj al-Maṣādir*). Such words and their meanings are given and underneath them the name of the *lughat* in short form as تاج (*Tāj*) or its full name, *Tāj al-Maṣādir*, has been given. The typical example of such entry is on folio 122b, where the meaning of the word is given with the word *Tāj* underneath it. A clearer instance is on the folio 123b. There the word الخفظة (*Al-khadkhadah*) and its meaning جنبانیدن آب (lit: shaking of water in some utensil) is given with full name of the *lughat* under it. Similarly on 125a the word الكب (*Al-kab*) is explained also on the authority of the *Tāj* and so on.

When the order of words or terms have been disturbed their correct position has been marked by writing اولاً، ثانياً، ثلثاً (lit: first, second, third) under them (e.g. folio 122b).

After folios 107 and 108 two lists of contents of *rukn* 3 and partly of fourth have been given. In these lists corrections, definitions and synonyms have been added in the margin and in the space in between the lines. The cancelled folios are also there. All these factors point to the possibility that the manuscript perhaps also served as a text book

The ترک (*tark*) is not generally given and often when given is not found on the next folio (see folios 130a and b) and in some cases appear to be the missing words written at the end of one page so as to maintain continuity of narration.

However, the use of Hindi words by the author poses no problem as they are generally used as synonymous names of objects or terms such as دم دار تاره for ذونب (comet). His phonetical rendering of Indian words is tolerably good.

Apparently the manuscript was written down by a number of scribes. At some pages the writing appears childish leading to the conclusion that may be the copying was done by a group of novices. It has been stated that the names of such *kātibs* (said to be 20 in number) are to be found written on the margin of folios 92a, 100a, 108a and so on. However, we have not been able to verify the names of scribes on folios 92a and 100a of vol. I. Some of them were Mullā Muḥammad Sharīf Muqtadā, Muḥammad Sharīf Munajjim, Mullā Muḥammad, Mullā Abu'l Faḍl Badrī, Kāmil Makhdūm Mudarris, Mullā Imām Badal Beg, Mullā Tamkīn Mudarris. Besides them four types of other marginal entries are to be found. On folio 108a the word is نهر فاخر (Nahr-i-Fākhar) which is also found in the text as the name of a canal or river. Similarly at places and particularly in *rukn* 3 the names of cities and later of minerals etc. whose description is given in the text, are found written on the margin.

The second type of marginal entries is about the corrections of words either not clearly written or miswritten.

از انواع نوایر و اجناس ریاح اصناف و بحار و عیون
و ابار و اشخاص و اقالیم و بلاد و جبال و غیر ذالک۔

Besides these major lacunae the extant portion is also defective. A number of folios are missing e.g., ff. 149a and b, ff. 171, 377a–391a, 472, 473, 474, 483–487; 502, 526, 552; 558–559, 601a etc. Out of them folios 472, 473, 474 and 483, 484, 485, 486 and 487, 526–52 have been mentioned as *ساقط انه* (cancelled).

Some pages recur later as fol. 171 and 172 come after fol. 182 but do not tally with the preceding and following narration. Folio 589 is a repetition of folio 588. Folios 452a–b, 454a–b, 558a–b, and 559a–b occur between folios 693a–b and 694a–b. On folio 696b onwards there are brief extracts from the folios of the original dealing with jins and incantations and means of warding off their evil influences and on the margin there is an entry stating that total pages of *Baḥr al-Asrār* are 971. This may be true of volume I only for it already contains 696 folios and the rest of the six volumes could not comprise 275 pages only. The sixth volume is said to consist of 1000 pages.⁷⁵ On fol. 504b there is an *عرضداشت* (*arddashat*: supplication) not related to the text (see appendix B).

Another confusion has been due to the careless marking of the folios which in some cases have been wrongly placed. One such instance is of the folios 118 and 119 where more than one folio have been marked by these numbers.

presented. However, the first *rukn* abruptly ends on folio 120a showing that when marking of folios was taken in hand some portions were already lost, as *rukn* 2 starts on fol. 120b. The last sentence of *rukn* 1 is:

و درشمايل متقيا (؟) مذکور است که عالم وجود پنج
است ، ذاتی و عینی و عقلی و لفظی و خطی ، ذات
مخصوص بحق تعالی است که واجب الوجود است نه زیاده
شود نه نقصان پذیرد

The *rukn* 2 starts with:

طبیعت نیست بلکه به تدبیر مدبر علیم و مقدر حکیم
است تعالی جله عظمت قدرته ، اما استدلال بحکمت
بقیه کواکب هستی آفریدگار سبحانه

Apparently it is the last page of the *rukn* 2 for it ends with the sentence:

تمام شد رکن دویم از ارکان اربعة و جلد اول ...

It is followed by the *rukn* 3 with its proper heading denoting its contents as:

رکن سویم - که جلوه گاه حوادث و شاه راه عوارض و
بواعث است و مطرح ماثرا ایلای علوی و معرض مفاخر
امهات سفلی است و پیرایش کلام درین مقام به تحقیق
پیدایش عناصر اربعة و بعضی از کواکب سفلیه که
حدوث شان از عناصر نه بترکیب است و توضیح متعلقات

been lost. In Tashkent we have some portions of the 1st volume (*Tashkent Cat.* 2372) in fact *rukns* 3 and 4 and *rukns* 2 and 3 of the 6th volume (*Tashkent Cat.* 1387, 1375) while *rukn* 4 of the latter is in India Office (Ethe' 575).

Thus volume VI comprising *rukns* 2, 3 and 4 together with the account of his visit to India is extant. Out of this Prof. Riaz-ul-Islam has published an annotated and edited version entitled Mahmūd b. Amīr Walī Balkhī, *The Bahr ul-Asrār*, Travelogue of South Asia, from the Institute of Central and West Asian Studies. Besides the well edited manuscript it contains an introduction discussing the life of the author, his works and travels. Other notable features of the work are a chronology of Amīr Walī's visit to South Asia, and geographical and historical notes.

As stated earlier only *rukns* 3 and 4 of the first volume are extant and they are also not complete. In fact the first volume starts with some folios of probably second section of vol. VI (fol. 107b–108a). However, the volume I proper starts with fol. 114a with بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ followed by a verse of the *Qur'an* رَبَّنَا عَلَیْكَ تَوَكَّلْنَا وَ اَلِیْكَ اَنْبَاؤُنَا (Qur'an, 60:4). The first sentence starts with:

نیایش عالی وستایش عالی واجب الوجودی را کة

It is followed by the author's auto-biographical sketch, account of the writing of the book and the naming of it by Nadhr Muḥammad Khān and list of contents. Then comes *Fātiḥah* wherein the existence and unity of God are discussed and opinions of various religions and sects are

problem for making the account of Nadhr Muḥammad up-to-date, hence the addendum.

This hypothesis is supported by the fact that for the Muslims the contemporary time is very important. It serves for them as the central point for fixing and reading history as a continuous process whose main aim is the revelation of Islam and establishment of a Just Society. Muslim writers of universal historians have framed their historical works within this conceptual frame work. Every ruler wanted to record his reign as the best effort to sustain and establish the Just Order conceived by Islam, Nadhr Muḥammad Khān being no exception. The official historian's duty was to justify this image of the ruler as fitting in with the universal and Divinely ordained historical process. Therefore, it is not surprising that the account of Nadhr Muḥammad Khān is marked by panegyrics and superlative praises. According to the author the Khān insisted on the strict observance of the *Shari'at* in administrative matters, and abolition of practices and taxes not permitted by the Islamic Law. The financial administration was also remodelled accordingly. "Every third day the Khān would review the position of the shortage or abundance of cloth, grains and all other goods and fix the prices of the commodities in the light of the situation". His other commendable measures were the liberation of Muslim women from illegal wedlock of Hindus and Jews, enforcement of restrictions provided by the *Shari'at* on the Hindus and banning Muslim ladies' visit to the shrines and public resorts.⁷⁴

Unfortunately the major portion of *Baḥr al-Asrār* has

his return to Balkh. It may also be noted that meanwhile circumstances had changed and relations between Shāhjahān and Nadhr Muḥammad Khān had deteriorated. Comparison of the two will show the point:⁷³

جلد ششم : در توضیح احوال خواقین مغول از بدو ظهور
وجود مسعود یافت ابن نوح علیهما السلام تا ایام
بافر جام حضرت خلافت مرتبت نذر محمد خان مدظله العالی -

جلد بیفتم : در احوال خواقین چغتائیة من المبدأ
الی المنتہاء -

رکن اول - در احوال حضرت صاحبقرانی از بدو ظهور
آثار شعور الی یوم الفتور -

رکن دوم - در ایضاح معاملات جناب شاهرخ و اولادش -

رکن سوم - در حالات بقیه منتسیبان آن دودمان عالی شان
از میرزا الغ بیگ و غیرہم -

رکن چهارم - در آثار مفاخر بعض ازان والانژادان از
شاهزاده میران شاه تا خسرو عدالت نشان شاهجهان
دام علیہ السلطنة والشوكة -

It is also interesting to note that the second section of vol. VI (*Tashkent Catalogue* No. 1385) also deals with the history of the Chaghatids in Central Asia, Semirech'e (*Haft Daryā*) and particularly in Eastern Turkistan upto 1636. Whatever may be the reason of keeping the account of the Uzbegs of Balkh in the sixth volume, it created a

Caliphs, the Umayyads and the 'Abbasids. The fifth deals with the different dynasties which sprang up after the decline of the Caliphate. The sixth volume discusses the origin and rise of the Mughuls (Mongols) down to the period of Nadhr Muḥammad Khān. The last and the final volume is devoted to the Chaghata'i rulers of Central Asia and South Asia upto the time of Shāhjahān. The *Khātimah* is an inquiry about the spiritual beings, pious souls, *aqtāb*, *awtād*, *abdāl* etc.⁷¹ The travelogue exists now as an integral part of the sixth volume⁷² but according to the internal evidence of the book itself it formed part of the last volume. The reference occurs in the description of the city of Patna. On folio 262a while discussing the manners of Hindus of Patna he goes on to say that:

چنانچه شمه ازیں معنی در جلد اخترکتاب محرر شود۔
 ۴

Another interesting point is that the book was written for the Uzbek chief Nadhr Muḥammad Khān 'the author's patron', and therefore as customary, record of his dynasty including his personal reign should have come at the end of the book and the sixth volume should have been the last volume. However, the last volume deals with the annals of Chaghatids upto the early years of Shāhjahān's reign. It appears that perhaps the author had originally in mind to present the book either to the Mughul emperor or to some of his nobles e.g., his Indian patron, Bāqar Khān or to one of his brothers, Mirzā Husaynī, with whom he remained attached till the conclusion of his itinerary in India. Perhaps he was unable to complete the book here and had to present it to the ruler of Balkh instead, after

بحر الاسرار فى معرفة الاخيار (The sea of secrets regarding the knowledge of noblemen). However, the manuscripts at Tashkent (No.35361, 3272, 35641, 1385, 1775 and 35651) and India Office (Ethe' 575) designate the work as بحر الاسرار فى مناقب الاخيار. The sea of secrets regarding qualities of noblemen).

The Tashkent catalogue states that "in other lists" it is mentioned as بحر الاسرار فى معرفة الاخيار . In the light of this observation it is apparent that the work is known by both the titles. As the name, بحر الاسرار فى معرفة الاخيار occurs in the text of the MS. it cannot be dismissed as a mere clerical slip.⁶⁹ Perhaps the author gave it the title بحر الاسرار فى مناقب الاخيار while the Khān re-designated it as بحر الاسرار فى معرفة الاخيار hence the variation in the title.

In the Tashkent MS. in the first *rukn* (part) of volume I after a brief preface the author gives some details about his personal life and the way in which the work came to be written. This important auto-biographical introduction is followed by details about the naming of the book, the *fātiḥah*, the end and number of volumes of this صحيفة گرامى (valued work).⁷⁰ This biographical information could be placed in the introduction or preface only hence its precedence over the list of contents.

The first volume deals with the creatures and bodies in the heaven and earth and their condition. The second discusses the life and times of all the prophets and rulers before the appearance of Islam. The third is devoted to the life, times and family of the Holy Prophet (P.B.U.H.). The next volume encompasses the history of the Pious

پوشیده نماند که داستانهای که تعلقات بسنوات اربع
یعنی هزار و چهل و هفت، و هزار و چهل و هشت، و هزار
و چهل و نه، و هزار و پنجاه دارد از ملحقاتست زیرا
که کتاب ازین سنوات اختتام یافته -

Thus, it emerges that the book was already finished before 1047H. Therefore, the events recorded upto 1050H. were in the form of an addendum, and not interpolation as it has clearly been stated that the ensuing information was added after the completion of the book. As hand writing of the addendum differs from the preceding and following folios, it may mean that this information was, not added by the author, but it seems to have been added after the transcribing of the work had been completed, perhaps on the orders of Khān. As this added account was written in Feb. 1644, it may be the date of the first transcription of the work.⁶⁶ But it is difficult to say whether the scribe, Shāh Qāsim, himself transcribed the whole work.⁶⁷ Rather one may suggest that he transcribed the vol.VI; the extant copy of vol.I itself appears to have been transcribed by a group of scribes, ranging from beautifully scribed pages to those done by a novice. If it is accepted that the addendum was written in Feb. 1641 and it was done by the scribe Shāh Qāsim it leads to the conclusion that probably Maḥmūd b. Amīr Walī had died before Dhu'l-Qadah 1050/ Feb. 1641, shortly after completing his magnum opus.⁶⁸

The *Bahr al-Asrār* was written for and presented to Nadhr Muhammad Khān who gave it the name of

well-known *Jāmi' al-Bar wa'l-Baḥr* of Damishqī (C. 1325) which was written much earlier. This quotation is from a work of a similar title written by one Maḥmūd of Nīshāpūr. This work could have been seen by Maḥmūd in either South Asia or in the library of the Khān at Balkh. If he read the book in India it means that he was taking down notes while he was in India. Perhaps the idea of writing a compendium of *بدایع ساحت سفلی و غرایب عالم علوی* was already in his mind, probably originating at the time of his writing *Rawā'ih-i-Tayyabah* at the *zāwiyah*, and during subsequent years he went on amassing data. However, the *Baḥr* took final shape while he was serving Nadhr Muḥammad Khān. The author has stated that the date of the commencement of the writing of this work has been given in the *muqaddimah* (introduction) of the book. But no such date is found in the beginning of the first *rukṅ* and the preceding introduction; he might have been referring to the preface of the first volume, unfortunately lost to us.

As stated earlier the date of the completion of the work was 11 *Shawwāl* 1045/9 March 1636 as given on folios 199b, 210b, 408b etc. of India Office Ms. However, on folios 235a—274a detailed account of the regions of Central Asia in the years 1047 to 1050 H is also found. This was added in *Dhu'l-Qadāh* 1050 (Feb. 1641). This interesting 'rubric' is here reproduced:⁶⁵

تقریر معظمات حوادث و وقایع که از اوائل سنه ہزار
و چہل و ہفت تا اواخر سال پنجاہ سمت حدوث یافتہ۔

that most probably some portions were written down or compiled by the author earlier, if not in the form of a regular treatise, as stray notes and references. This contention is clearly borne out by an abundance of dates about departure and arrival and travel distances during his seven years journey all over South Asia. In a later compiling of reminiscence such details were not possible without the help of written notes and records. Moreover, the graphic account of towns, life of the people, their religious fairs such as the procession of Jagannath and the typical observance of *Muharram* at Lahore with first five days of rejoicing followed by five days of mourning, the account of the liver-eaters of Sind etc. also lend support to this view. Similarly the upto-date information provided by him on the activities of the Portuguese in the Far East particularly in جزایر زیرباد (islands down under – Indonesia, Philippines, archipelago) adds more weight to this thesis.

In this connection while referring to the religious beliefs of these islands he quotes from جامع البر والبحر (*Jāmi' al-Bar wa'l-Bahr*).⁶⁴

و صاحب جامع البر والبحر در سوائف عہود اہالی
تمامت این بنادر سالک سلک، علیل کفر و ضلالت بودند۔
و امروز کہ تاریخ ہجری بہ ہزار و بیست و پنج
(۱۰۲۵/۱۶۱۷) رسید مردم سہ بندر را کہ مانق، ملتو
و ہادی است بر ملت اسلام یافتہ و باقی ہم چنان در
ضلالت قدیم اند۔

However, in 1617 he himself, was at the *zāwiyah* of his *murshid* at Balkh. He could not have referred to the

compilation of *Baḥr al-Asrār* dealing with the *غرائب عالم علوى* (the extra-ordinary things of the celestial world) and *بدائع ساحت سفلى* (the marvels of the terrestrial world); illustrious accounts of the prophets; achievements of philosophers and kings; and a narration of the accounts and affairs of the ancestors of the Khān from the time of Yāfith b. Nūḥ down to the reign of the Khān himself in Balkh.⁶²

At the same time Nadhr Muḥammad appointed Maḥmūd as the librarian of his personal library at Balkh. This appointment provided him with the most congenial, helpful and secluded surroundings to embark upon this ambitious project. Books on different subjects which are mentioned in his discussions such as *Tafsīr-i-Jawāhir* etc. could have become accessible to him in the library. Necessary funds, secretaries and scribes were not wanting. He, for once, enjoyed a peaceful and settled life with literary pursuits. No doubt it was a difficult undertaking and some people were doubtful about its successful completion. Such critics could have been motivated by jealousy in discouraging Maḥmūd. However with a firm determination, he was able to devote all his energy and attention to the work which he completed on Thursday, 11 *Shawwāl* 1045 H/9 March 1636, approximately in three years time. It is also stated, the Khān himself chose the title of the book as *بحر الاسرار فى معرفت الاخيار* (*Baḥr al-Asrār fi Ma'rifat il-Akhyār*).⁶³

Apparently it seems that the writing of the book was undertaken only after the orders of the Khān. But a perusal of the texts of *Baḥr al-Asrār* and the *Safar-nāmah* show

Ganjābah and carried him as a captive to Sīwī (Sibbi). Shīr Khān was thinking of executing all the prisoners but his conflict with 'Ali Mardān Khān, the Iranian governor of Qandahār deterred him. Later the Khān after crushing Shīr Khān freed the captives. Maḥmūd and some other persons were finally sent to Ḥasan Khān Shāmlū. As Shīr Khān's case went by default, Maḥmūd was allowed to go back to his hometown and was finally able to reach Balkh after a journey of 28 days, on 20th *Muḥarram* of 1041H/20 August 1636. He met his few surviving relations and offered *fātīḥah* for the dead.

Thus in his long travels from East to West and North to South he crossed nearly the whole length and breadth of the Sub-continent. Only some regions, north of Bijāpur along the Western coast including Gujarāt, Mālwa and Thatta (lower Sind)⁶⁰ remained outside his itinerary. In the extent of his tours and abundance of dates, distances and interesting and important data on the socio-economic, religious and political life of South Asia his account reminds us of the accounts of Ibn-i-Battūṭah and the famous Chinese pilgrim Hiuen Tsiang. It has greatly added to our understanding of the society during the early years of the 16th century.

According to the India Office Ms. of the *Travelogue*, Maḥmūd led a retired life for nearly a year.⁶¹ Then he versified the book *Nuzhat al-Arwāḥ* of Amīr Sādāt Ḥasni and presented it to Nadhr Muḥammad Khān (1042—43H). The Khān was pleased with the composition. He seems to have been impressed by Maḥmūd's literary gifts and extensive travelling, and he assigned him the task of the

Azmat. From Cuttack he left for Agra in the company of Mirzā Husayn, brother of Bāqar Khān.⁵⁷ He stayed at Agra for nearly a year where his wife, daughter of Shāh Azmat died after a brief illness. Probably he left Agra again in the entourage of Mirzā Husayni for Ajmer. It is surprising that he has not said much about the Mughul capital, nor does he seem to have made any effort to get an audience with the Emperor. Perhaps the relations of the Mughuls with the ruler of Balkh had already begun to deteriorate. At Ajmer he refers to buildings adjacent to the great tank Ana Sagar where some marble pavilions of Shāhjahān still survive. It is interesting to note that according to Maḥmūd these royal buildings besides residential palaces consisted of buildings which were utilized for imperial audiences such as *diwān-i-‘ām*, *jharkah-i-darshan* and private councils chamber (*ghusal khanah*), in the capital. Thus there were provisions for a regular royal visit and not a small structure suitable for short stay as had been stated by Percy Brown about Akbar's two storeyed edifice in the fort.⁵⁸

From Ajmer he proceeded to Bhakkar where he fell ill and recovered but after a very long period. Again his reference to the eight months duration of the illness does not tally with the chronology of his travel.⁵⁹ On his recovery he felt a yearning for his hometown and requested for permission from the *fawjdār* who was keeping him as a companion. He was sent to Ganjābah on the frontier. Maḥmūd accepted his posting as it enabled him to dispense with the long travel back to Multan and Lahore. But as soon as he reached there, Shīr Khān Tarīn attacked

the book *جامع البر والبحر* (*Jāmi' al-Bar wa'l Bahr*).⁵⁵ Probably he went to that region to proceed from there to Ceylon as was the general practice in those days.⁵⁶ From Ceylon he sailed for Arji-Beku (Pegu, Burma) but was ship-wrecked and found himself a prisoner in Orissa. As he left Attock probably in March 1627 and the sea travel including the cyclone drifting took 21 and 3 days respectively he should have started from Ceylon some time in early February. If he reached Haiderabad at the end of July 1626 he could not have spent one year's time in Bijapur. Either his dates are wrong and mixed up or his statement about his stay in Bijapur is not correct.

The treatment meted out to the ship-wrecked persons shows the extent of piracy and hatred and fear which it inspired. Unfortunately, when the *Farangīs* (Europeans) tried to use his good offices and attempted to impress the captors by emphasising Maḥmūd's learning etc. the captors mistook him as one of the Christian bishops or divines and subjected him to greater hardships. They were finally brought to Cuttack, the seat of the governor, Bāqar Khān b. Muṣṭafā Beg. When they were presented before the governor on Nawruz (New Year's Day), Maḥmūd presented the governor with a *risālah* entitled *Gulkada* written in prose and verse. In order to impress the governor with his academic proficiency he interspersed difficult Arabic words in the introduction. The device succeeded. The governor was amazed at his skill, ordered his release and later attached him to one of his nobles.

Maḥmūd stayed at Cuttack for nearly two years. There he married into the family of a local *ṣūfī*, Shāh

along as a common traveller it was possible for him to mix freely with the people and look at their habits very closely, giving a true picture of their activities. He kept an open mind but was always alert to enter into debate on important questions such as the doctrine of the Unity of God. At Peshawar he had the better of the *murshid* (*guru* or leader) of the Hindu jogis living at Gur Katri with only one single argument.⁵²

Maḥmūd had started from Balkh on the last day of *Shawwāl* (1034/1624–25)⁵³ and travelled through Kabul to Peshawar. Thence he went towards Lahore via Hasan Abdal and reached there on the first of *Muḥarram* 1035H/ 23 Sept. 1625. As direct journey from Balkh to Kabul thence to Peshawar could not consume a period of two months it seems that either he moved in a very leisurely manner or spent most of the time at Kabul and Peshawar.⁵⁴ Thence via Sirhind to Delhi, Hilālābād (two *kruh* from Agra) to Agra. From Agra he proceeded to Illahabad, Banares, Patna to Rajmahal (March 1626). The whole journey across the Indo-Gangetic plain (Lahore-Rajmahal) was accomplished nearly in six months time while from Balkh to Peshawar he had taken nearly two months. From Bengal he travelled along the eastern coast visiting Medina-pur, Jagannath and Konark. Thence he moved towards Haiderabad (Dn) and staying for sometime in Gulkundah and Telingana, went to Bijapur where he remained for nearly a year. He again returned to the Nizāmshāhī dominions. Thence he went to the dominions formerly under the sway of Bijanagar (Vijaynagar), whose past history seems to have fascinated him and which he reproduced in extenso from

his journey to India with the remark:⁴⁵

تصمیم عزیمت مشاہدت بدائع و صنائع و عرائس
ودائع مبادرت نمود

Again, he left Kabul for Peshawar with the same intentions:⁴⁶

چون محض نظاره و خالص تماشا پیش نهاد خاطر و فاطر بود۔

From Peshawar he started for Lahore after satisfying his sight-seeing urge with the words.⁴⁷

بالجمله چون از تماشای آن طرفه جای فراغت دست داد۔

It is rather interesting that in Lahore he wanted to see the beautiful Hindu Khatri women ⁴⁸تماشای کترانیان پوشریا. Later at Patna also the desire to see Desu, a Khatri lady renowned for her beauty over-whelmed him.⁴⁹ The same spirit led him to disguise himself as a Hindu and participate in the festival of Jagannath at Puri.⁵⁰

He travelled at a leisurely pace by land or by river moving from one place to another only when his curiosity and urge for sight-seeing was satisfied. He fully enjoyed his stay at Peshawar, Lahore and Sirhind. Mahmūd stayed for three days at Sirhind, a town noted for its beautiful climate and gardens, particularly that of Hāfiz Rakhnah, which had a round wooden house revolving on a high rotating wheel.⁵¹ He wanted to know and see everything worthwhile in the form of old monuments, peculiar groups of people, strange sights and even popular festivals. In this respect his account of ten days of *Muharram* and Jagannath festival at Puri is highly interesting. As he was moving

Maḥmūd also displays a strong doctrinaire attitude as is evidenced by his differences with his uncle (husband of mother's sister), Mīr Muḥammad Nizām whom he had not seen for nearly twenty-five years. By chance the two met in Orissa but soon separated due to differences of مشرب (*mash-rab*: creed).⁴¹ He, thus, may be described as a صوفی مشرب (belonging to sufi creed) *sunni* who even preferred marrying the daughter of a *ṣūfī*. His predilection for the *ṣūfī* way of life remained present even when he was travelling. While in Lahore he together with an old friend, who was already living a retired life in a mosque, also passed three days in retirement in that same mosque.⁴²

As stated earlier after the death of his *murshid* (last day of *Jamādī al-Thānī*/18 April 1624) he decided to set out on his itinerary in South Asia because:⁴⁴

فراخنای ہند مستحویہ بفوس موزوں و موشح بنوادری
 گوناگون و مظاہر دالہ بر قدرت کاملہ و مناظر منبہ از
 لطایف عواطف شاملہ بود، آثار ابداع و اسرار اختراع
 در ان حدود پیدا و ہویدا نخست طایر ہمتش بصوب
 آن مملکت انداز پرواز نمود

Perhaps the settled conditions of life in India besides the glory of 'the grand Mogul' were the other deciding factors.

Maḥmūd's overriding aim during the seven years of his travels in South and South-east Asia was sight-seeing and observation of the wonders of life and not a quest of further spiritual guidance or solace. He commenced

princes. As the ancestors of Maḥmūd including Khwājah Mawlānā Muḥammad Qādī were disciples of Khwājah ‘Abd Allāh Ahrār, and the Khwājah came to be associated with the members of his family, it may safely be presumed that the author of *Baḥr al-Asrār* belonged to that (Naqshbandiyah) order. It may be mentioned that Shaykh Nizām al-Dīn, son of ‘Abd al-Shakūr Fārūqī of Thanesar, and a scion of Gangūh family, who was exiled to Makkah by the orders of Jahāngīr for meeting the rebellious prince Khusraw, had finally settled in Balkh and was known as Balkhi. At Balkh the Shaykh initiated and trained persons like Shaykh Abū Sa‘īd in Chishtī practices and sent him back to Gangūh.³⁸

Maḥmūd referred to the Shaykh as Shaykh Nizām Rūḥ Allāh whose biographical details he has mentioned in the last volume.³⁹ During his travels in the Sub-continent Maḥmūd did not show any preference to one or the other of *ṣūfī* orders; the whole of his *Safar-nāmah* singularly lacks any references to the living *ṣūfīs* as such although at that time such leading *ṣūfī shaykhs* as Miyān Mīr (d. 1044/1634) of Lahore and others were alive. Unfortunately the portion of *Baḥr al-Asrār* dealing with the concept of Unity of Allāh (*tawḥīd*) is mostly missing, otherwise one could have learnt his personal views on the raging *ṣūfī* controversies on *وحدت الوجود* (*waḥdat al-wujūd*) and *وحدت الشهود* (*waḥdat al-shuhūd*). The little portion extant shows his familiarity with the views of different schools of thinkers, scholars and *ṣūfīs*. He himself has stated that the *ṣūfīs* accept the concept of *وحدت الوجود*.⁴⁰ On this basis one may say that he also had accepted the doctrine.

his studies and was acquiring sufistic influences which soon prompted in him an urge to purify his moral character and qualities. By this time the emotions of youth had also cooled down. He withdrew himself from the vain company and associations of his youthful friends and companions and took to a life of retirement and solitude. There for ten years forgetting all the acquired knowledge he busied himself in these disciplines of self:³⁶

و داعی تهذیب اوصاف و تطهیر اخلاق در حرکت بضرورت
از محافل فضول بزوایای خمول شتافتم آن گاه رقم
نسیان بر جراید معلومات و مکتسبات مذکوره کشیده
ده سال دیگر مصروف سرانجام این مرام گردید -

When he entered the *zāwiyah* of Sayyid Mīrak Shāh, he was, most probably, unmarried. A family man could not have lived a retired life for ten years, (1614–1624). His *murshid* also would not have allowed him to do so, for *sūfīs* were always very particular about Islamic injunctions in respect of حقوق العباد (rights of fellow human beings), and leaving one's family unattended was the worst form of the contravention of these orders. With the limited information at our disposal it is difficult to say anything with certainty about the *sūfī silsilah* to which Sayyid Mīrak belonged. Maḥmūd's reference to زوایای خمول (lit: corners of oblivion) is a figurative expression and does not indicate a link with any specific *silsilah*.³⁷ However, besides the Qādirī order the Chishtī, Suhrawardī, and Naqshbandī *silsilahs* were active in these regions in their missionary effort. The Naqshbandiyah disciples included the Timurid

When he came to know that one 'Abd al-Jalīl, working for him as a طبّاح (*ṭabbākh*: cook) was a very well-read man, he studied and discussed the text books in vogue like *Hāshiyah, Muṭawwal, Tafsīr*.³⁴

On his return to Balkh when he was commissioned to write *Baḥr al-Asrār* he found a large collection in the royal library of Nadhr Muḥammad Khān whose references are found interspersed all over that work. All this goes to show that Maḥmūd, a scion of the highly learned family of Kāshān and Farghānah continued the rich academic traditions of his family as he lived whether staying at Balkh or travelling abroad.

The *Yatāqī Sayyids* from Kāshān were not only noted for their erudition but also for their adherence to the *ṣūfī* way of life. Some of them such as Makhdūm A'zam Kāshānī, Khwājah Ishāq, Khwājah Hāshim and Khwājah Ṣāliḥ were quite well-known figures. Born and brought up in a family surcharged with an atmosphere of religious learning and other worldliness, the young Maḥmūd naturally became inclined towards cultivation of spiritual way of life from a very young age:³⁵

چون دریں مدیہ بطی نوزده مرحله از منهج حیات
مبادرت افتاده بود و نوایر شباب فی الجملة انطاف
پذیرفته و گاه گاه نسایم اطلاع و انتباه از مهیب
اعطاف اله بر ریاض ضمیر و کشت زار خاطر خاطیر می
ورزید

Thus by the age of nineteen he had already completed

*Alfī, Raḍat al-Ṣafā, Guzīdah, Waṣṣāf, Jāmi' al-Rashīdī, Jahān Kushā'ī, Manāhij al-Tālibīn, etc.*³¹

چون کشتی معلم دران گرداب آفات در افتادم بنا بر
 آن که علم اخبار را دران حدود شیوع عام بود
 بمطالعه نسخ مصنفه دران باب شروع نمودم
 دران فن مهارت تمام بحاصل آمد -

It is interesting to note that most of these books fall in the category of geography, travelogues and general histories starting from *سبوط آدم* (descent of Adam) coming down to the sixteenth and seventeenth centuries and mostly dealing with the regions of South Asia and Central Asia. It is rather significant that he does not mention historical works like *Ā'in-i-Akbarī, Akbar-nāmah, Bābur-nāmah, Tabaqāt-i-Akbarī* etc. or those dealing specifically with the history of the Mughuls in India. Probably as a traveller who attracted little notice he was unable to consult any of the historical works except *Tārīkh-i-Alfī* which he could have studied while in the service of Bāqar Khān.³² He could have referred to other works of the Mughul period in his seventh volume dealing with the Mughuls of India. Maybe he was interested only in the study of general histories or he mentioned only those which he found useful in compiling his own work.

While he was travelling as a seeker of knowledge, he tried to acquire it when and where it was possible. During his stay at Lahore he studied the *Kitāb Muṭawwal* from Khalīfah Junayd, one of the leading scholars there.³³

on the more exact Arabic language, on the use of Arabic terms at least. In some cases the later scribes of the work or its readers found the terms to be unusual and they resorted to checking their meanings and spellings with the famous lexicon *Tāj al-Masādir* whose references are often found mentioned on the margins.²⁸ He could have used even more difficult expressions as is evidenced from an interesting episode during his visit to South Asia.

Having been ship-wrecked while on his way to Pegu (Burma) he was captured and brought before the governor of Orissa. Maḥmūd managed to secure his release by composing a *risālah* entitled *Gulkadah*²⁹ in two days time only, partly in verse and partly in prose, in praise of the governor, Bāqar Khān who himself was a learned man well versed in epistolography, poetry, history, music and calligraphy.³⁰ In the introduction of that *risālah* the Arabic words and grammar were so difficult that the governor retired to the privacy of his rooms to study it and became convinced of the author's scholarship. He ordered his release and attached him to one of his Khāns, with orders to translate the *risālah* (perhaps into Persian).

A noted characteristic of good scholars is their insatiable thirst for knowledge. In this respect too our author is not wanting. While he was travelling in South Asia, he continued to add to his learning. It was here that he completed his studies in علم اخبار (history) which was more popular in the Mughul dominions than in his own land. It was here that he read a number of books such as *Ṣuwar al-Aqālīm*, *Kitāb al-Bayān*, *Masālik al-Mamālik*, 'Aja'ib al-Makhluqāt, *Baḥr al-Muḥīt*, *Tārīkh-i-*

It appears that his poetical compositions continued upto nearly the last years of his life, at least, that is true of his *mathnawīs*. One of which, the *Nuzhat al-Arwāh* was rendered into verse for presentation to Nadhr Muḥammad Khān who was so pleased and impressed by his scholarship that he commissioned him to write an encyclopaedic work, the *Bahr al-Asrār*. The other *mathnawī*, *Gulkadah*, could have been the versified version of the *risālah Gulkadah* which he wrote in Orissa (1627—1629) *Akh̄lāq-i-Ḥasnī*, as the title suggests could have been the versified form of the teachings of his *murshid*. While *Muḥabbat-nāmah* and *Najm-i-Thāqib* were in all likelihood romantic in nature belonging to his youthful days before entering the *zāwiyah*.

Thus he emerges as a great litterateur and accomplished scholar, at home in the most exact as well as abstract and abtruse sciences and doctrines. At the same time he also possessed equal command over language both in Arabic as well as in Persian, in poetry as well as in prose. Though in writing his *magnun opus* (the *Bahr al-Asrār*) he has stated that he has avoided a difficult style and verbosity and archaic and strange words:²⁷

از تکلفات منشیان و تملقات مترسلانه و ایراد الفاظ
غیر مانوس اجتناب خواهد داشت

yet he could not avoid the use of Arabicised Persian or words derived from Arabic roots. It was partly due to the nature of the subject like the discourse on the physical sciences where like Al-Bīrūnī, he had to fall back, if not

their gatherings,²³ the old practice of extending recognition to a new initiate. However, having acquired skill in all these sciences he was attracted by poetry as could be expected from a young man who was eager to display his talent and win speedy recognition. He claims to have composed 50,000 verses and a *dīwān*,²⁴ besides a number of other poetical works. Maḥmūd composed a number of *mathnawīs* (long rhymed poems) some of which were original compositions while others were versified renderings of some works in prose. He also tried to write *qaṣīdah* (panegyric). Following in the footsteps of the famous poet Nizāmī he also tried to produce a *khamsah* (five *mathnawīs*). Two of his *mathnawīs* viz. *Muḥabbat-nāmah* and *Gulkadah* were in the style and meter of *Khusraw wa Shīrīn*. The third *Najm-i-Thāqib* followed the meter of *Iskandar-nāmah* while *Nuzhat al-Arwāḥ* and *Akhlaq-i-Hasni* were in the meter of *Makhzan-al-Asrār*. Fortunately a portion of his *mathnawī*, *Nuzhat al-Arwāḥ*, has survived. It was, in fact, a versified rendering of Amīr Husaynī Sādāt's prose book *Nuzhat al-Arwāḥ*, dealing with an account of the amazement of عاشق (lover) and moral teachings in the style of *Kalīlah wa Dimnah*, divided into a number of *faṣls* (sections). The *Faṣl* XVI discussed some questions addressed to چغد (*chughad*, owl) and his reply to them. This portion is in short running meter and contains ninety nine lines beginning with:²⁵

مخزن این گوهر گیتی فروز × مشرق این هو پراگنده سوز

and last line, is:²⁶

به که خردمند درین بیمدار × کنج بویرانه نهد چغدوار

his competent handling of different sciences, abstruse philosophical discussions on history and geography in his great work. The way in which he summarises and comments upon the opinions of the ancient Greek scholars, the early, middle and later generations of learned Muslims giving at times his own opinions amply bears testimony to his versatile and comprehensive studies.¹⁸ Besides the *madrassahs* the city possessed a very rich royal library and later the author as its librarian¹⁹ was able to draw upon the invaluable collection of books which he repeatedly refers to in his book. We could venture to say that perhaps after his early education he visited Bukhāra to give final touches to his academic accomplishments. But there is no such reference in his account of Bukhāra nor at any other place in the portion of his book available we find any such reference.²⁰ The only possibility remains that the *zāwiyah* in which he entered at the age of nineteen was perhaps located at Bukhāra. But this is also not borne out by facts because when his *murshid* died he decided to leave for South Asia from Balkh²¹ his own *وطن مالوف* (beloved homeland).²² The fact also should be kept in mind that he, himself, belonged to a renowned family of scholars with long traditions of academic excellence. He himself was endowed with a keen intellect in acquiring knowledge. Therefore, it is not surprising that by the time he had attained the age of nineteen he had achieved high academic proficiency.

The teenage scholar by dint of his intellectual attainments appears to have won recognition from the recognized intellectual elite of the town, who allowed him to attend

visiting centres of learning to complete their education. The author, however, himself testifies to the fact that like other important towns, Balkh in the seventeenth century was well-equipped to provide necessary education and training to seekers of knowledge:

بالجمله مملکت بلخ امروز بوفور طوایف از مشایخ
عظام و علمای کرام و ارباب فضل و اصحاب پیر و
شمول نعم والاء از فواکه و میوه جات و انوار و از بهار
و اثمار و اشجار و حبوب و بقول و غله و سایر
بالجهائے (?) از ملبوس و مشروب و غیر ذالک از
تمامت ربیع مسکون ممتاز و مستثنی است، و آنچه
در اصل بلخست از باغات و مشاهد و مساجد و مدارس
و خوانق و سایر ابوالبر و از مشایخ علما و سادات
و فضلی ان چه از ارباب فنا و چه از اصحاب بقا و
بقیه اوضاع و احوال او بتفصیل در جلد اخر کتاب
مذکور کردد انشاء الله تعالی

(*Bahr al-Asrār*, fol. 143a, 143b)

Even if one cautiously takes into account the eulogistic style of a court chronicler of the ruler of Balkh the existence of *makātib*, *madāris*, *khawāniq*, *‘ulamā* and *mashā’ikh* cannot be denied. He also says that before the age of nineteen he had acquired proficiency in *‘ulūm-i-mutadāwilah* (current disciplines and sciences) in both branches of learning i.e., منقول (traditional sciences) and معقول (rational sciences), a fact fully borne out by

South Asia, they did not think it proper to approach them; even Maḥmūd, himself never mentions any such desire on his own part. However, the respectful manner in which he referred to Shāhjahān,¹⁴ though himself in the service of Nadhar Muḥammad Khān, may be partly due to the memories of old association with the progeny of ‘Umar Shaykh Mirzā and Bābur. This lack of worldliness might be attributed to the general prevailing temperament of the people of Balkh who were known for their contentment and resignation.

و فقر و قناعت بر مزاج اهل ان موضع غلبه تمام دارد
(*Bahr al-Asrār*, MS, fol. 255)

It may also be due to the religious and spiritual propensities in the descendents of the author of *Hidāya* and the disciples of Khawājah Ahrār.

No doubt known as Kāshānī, Maḥmūd and his father Amīr Walī belonged to Balkh. He lived there for nearly 29 years and on his return from the Sub-continent he again repaired to Balkh and met the remaining members of his family.¹⁵ His friend of youthful years, obviously before the age of nineteen, when he entered the *Khānqah* for the next ten years, also hailed from Balkh.¹⁶ All this evidence shows that since his birth i.e., 1004 H/1595—96 upto the age of nineteen (1514—15) he, in all likelihood, passed his childhood and the period of adolescence at Balkh. It has been suggested that Maḥmūd received his education at Bukhara.¹⁷ The possibility cannot be ruled out in view of the general Muslim practice of the seekers of knowledge

sagacity. Their loyalty and service to Bābur's family reminds one of the role of the *Sāddāt-i-Barha* in South Asia.

The debacle at Andijan and the consequent dispersal of this family at the hands of Bābur's opponents was perhaps responsible for their migration southward to the safe retreat of Badakhshan hills and finally to Balkh, a place known for a large concentration of *Sādāt* (Sayyids) and for *Sunnī* Muslim beliefs.¹² Their close attachment with the Timurids could have brought them further persecution at the hands of the Uzbeks because Bābur could not achieve success in his career before his victories in India.

However, Amīr Walī, Maḥmūd's father, arrived in Balkh some fifty years' later in the reign of Shaybānid Pīr Muḥammad Khān (953–974/1546–1567). As Maḥmūd was born in 1004/1595–96¹³ that, is approximately 28 years after the demise of Pīr Muḥammad Khān, Amīr Walī could have come to Balkh during the (last ten years) of Pīr Muḥammad's reign. It seems that the family maintained its spiritual or religious status and produced some noteworthy personalities such as Makhdūm A'zam Kāshānī, Khwājah Ishāq, Khwājah Hāshim and Khwājah Ṣāliḥ.

Amīr Walī was considered to be one of the most learned persons in Balkh. He wrote poetry under the pseudonym of "Mīr Khilast". One of Maḥmūd's brothers, Amīr 'Abd al-Bārī was a *faqīh* and a physician. His brother-in-law Shaykh Husayni who later became his (Maḥmūd's) *murshid* (spiritual mentor) was not only a great *qādī* but also *faqīh* (jurist) and physician. It is, however, strange that later on when the Mughul power was resplendent in

His royal patron has left a very graphic account of the Khwājah and his noble family. He says:

“On his father’s side, his line went back to Shaikh Burhanu’d-din Ali Qilich,⁹ on his mother’s to Sultan Ailik Mazi.¹⁰ This family had come to be the Religious Guides (muqtada) and pontiff (Shaikhu’l Islam) and Judge (qazi) in the Farghana Country. He was a disciple of His Highness ‘Ubaidu’l-lah (Ahrari) and from him had his upbringing. I have no doubt he was a saint (*wali*); what better witness to his sanctity than the fact that within a short time, no sign or trace remained of those active for his death? He was a wonderful man, it was not in him to be afraid; in no other man was seen such courage as his. This quality is a further witness to his sanctity. Other men, however bold, have anxieties and tremors; he had none. When they had killed him, they seized and plundered those connected with him, retainers and servants, tribesmen and followers.”¹¹

Thus, it becomes apparent that this *Sayyid* family of Kāshān probably combining the two spiritual and temporal dynasties of yore already commanded great importance in Farghanah. Their sagacity, bravery and noble character as stated by Maḥmūd is amply borne out by no less a person than Bābur himself. Perhaps their own sagacity, piety and their restraining influence on the rulers and the ruled coupled with their bravery and courage, acquired for them the titles of یتاق (*Yataq*: lit. guards), and also for defending Bābur’s interests, while the term ده بیدی (*dih-bīdī* perhaps from بده *bidah* meaning sagacious) may have been conferred upon them for their wisdom and

of Tīmūr, had finally fallen to the Uzbeks.⁴ These Kāshānī Sayyids seemed to have been closely associated with the Timurids, and one of their leading members was Khwājah Mawlānā Muḥammad Qādī,⁵ who together with other Begs tried to save the young Bābur and his dominions (889: 1493–1494) with other well-wishers including Aisan-Dawlat Begam, grandmother of Bābur. He served them with sincerity and was sent on important diplomatic assignments. During Bābur's first occupation of Samarqand (903/1497–1498) a group of nobles led by Uzun Ḥasan and Sulṭān Aḥmad Tanbal demanded Andijan for Bābur's younger step-brother, Jahāngīr Mirzā. Bābur later on sent Khwājah-i-Qādī (Khwājah Muḥammad Qādī) who tried to save the town presenting the besieged garrison with his own 18,000 head of sheep. However, Bābur's severe illness at Samarqand caused his commanders at Andijan to surrender the town to the opponents. When the rebel chiefs heard about Bābur's approach, who had hastily vacated Samarqand to save Andijan, they executed Khwājah-i-Mawlānā-i-Qādī whose original name was 'Abd Allāh.⁶ Besides being a soldier, Khwāja Muḥammad Qādī exercised a very healthy and restraining influence on the activities of the young ruler. After the death of his father it was the Khwājah who kept Bābur "guiltless" making him abstain, from the use of wine as well as from all the "forbidden viands".⁷ Perhaps it was his influence that led Bābur in the first year of his reign to practise extreme abstinence and piety.⁸ When he drank wine at Herat that was also due to the fact that after the Khwājah no one was left to guard him against astraying.

in the following words:

و از مردمش و خانواده ساداتند که آثار نجابت و بزرگی
از سیمای اوضاع و اطوار شان پیدا و هویدا است
و ایشان را سادات ائمه ویتاق خوانند و خواجهائی
ده بیدی (?) که مشاییر شان مخدوم اعظم کاشانی و
خواجه اسحاق و خواجه هاشم و خواجه صالح اند، از
کاشانند و از اولاد سید برهان الدین قلیج قدس سره
و مولانا محمد قاضی علیه الرحمة و از سادات یتاقدند
و والد راقم نیز از کاشان و احفاد سید برهان
الدین مذکور است و از سادات یتاق
(*Bahr al-Asrār*, MS. fol. 326a)

Kāshān was one of the seven townships of Farghanah, five on the south and two on the north of the Sihun or the Khujand river. The latter included Akhsah or Akhsepel, the capital of 'Umar Shykh Mirzā, father of Zāhīr al-Dīn Bābur.² Kāshān was rather 'a small township to the north of Akhsi with excellent air and beautiful little garden'.³ The migration of Maḥmūd's family to Balkh could have been influenced by geo-political factors. They could have migrated towards south together with the Mīrānshāhī Timurids for that was the only direction in which they with the family of Bābur, could have moved in search of security and better opportunities because to the north it was "all desolate, no settled position whatever remaining, because of the Mughuls (Mongols) and the Uzbegs"; to the east was Kashghar under the Mughul Khān, and Samarqand, capital

INTRODUCTION TO BAHR AL-ASRĀR

One of the comparatively less known figures among the foreign scholars who visited South Asia during the Mughul period was Maḥmūd b. Amīr Walī Balkhī. He came to the Sub-continent in the reign of Shāhjahān. On his return to his home town Balkh, he wrote an account of his travels and made it a part of his encyclopaedic work known as *Bahr al-Asrār fi Ma'rifat il-Akhyār* or *Bahr al-Asrār fi Manāqib al-Akhyār*, comprising theories and discussions about the Unity of God, cosmogony, astronomy, physical sciences, besides geographical information and a general history from the descent of Adam to the contemporary ruling dynasties in (first half of the seventeenth century) in South Asia, Badakhshan and some regions of Central Asia.¹ He dedicated this work to Nadhr Muḥammad Khān, the ruler of Balkh (1015—1051/1606—1642).

Though Maḥmūd b. Amīr Walī hailed from Balkh, his ancestors had come from Central Asian regions. On the margin of folio 115B of Vol. I of the manuscript of *Bahr al-Asrār* at Tashkent he has been referred to as Amīr Jālūt (or Jālat) Kāshānī. This chance reference (may be by some scribe or reader) suggests that he commanded respect and status at Balkh. He refers to his ancestors

volume (400 pages). In view of the usefulness of the book we are anxious to continue the work, but due to several projects on which we are working at present, it will be undertaken only if we receive a special grant for this work.

In conclusion I must mention that the Society is grateful to Hakim Mohammed Said who has taken special interest in the implementation of this project and it was through his efforts that the Unesco became interested in it. I also thank him and Dr. Ansar Zahid Khan for their collaboration in editing the text and preparing the notes etc.

Dr. S. Moinul Haq
General Secretary

Karachi: 1984

PREFACE

A photostat copy of the manuscript of *Bahr al-Asrār* by Maḥmūd b. Amīr Walī of Bukhara, an encyclopaedic work on astronomy, history and geography and accounts of places visited by the author in some regions of the Sub-continent, was presented to the Pakistan Historical Society by the late Prof. Gafurov when he attended our Conference as a delegate. He travelled in the Mughul empire in the time of Shāhjahān who had ascended the throne in 1627. This valuable manuscript was utilized by several scholars in the course of their researches. We may specially mention the name of Professor ṭaki Validi Toghan of Istanbul. He came twice to Karachi to consult the manuscript and on both occasions said to me that it should be published by our Society. Of course, he said, that only one of the six volumes of the original work was now available but even this portion is important enough for publication and contains useful source-material for the study of some parts of the Islamic world in the seventeenth century.

We were anxious to publish the entire manuscript now in our library (Vol. I). It is not an easy task as we have only one manuscript written by several scribes. Some portion presented difficulties in reading the text; however an attempt has been made in such cases to prefer readings which make sense.

We thank Unesco for an adhoc grant of 3000 U.S. dollars which has enabled us to publish Part I of the first

ACKNOWLEDGEMENT

The Pakistan Historical Society acknowledges with gratitude that this book has been edited and printed with the assistance of Unesco.

◀

Pakistan Historical Society Publication No. 73

Copyright owned by
Pakistan Historical Society
1984

Price:
Pak. Rs. 200 U.S. \$ 25

بحر الاسرار
في معرفة الاخيار

BAHR AL-ASRĀR FI MA'RIFAT IL-AKHYĀR

VOL. I
PART I

of

Mahmūd b. Amīr Walī Balkhī

Edited by

Hakim Mohammed Said, D.Sc. (Hon.)

S. Moinul Haq, Ph.D.

Ansar Zahid Khan, Ph.D.

PAKISTAN HISTORICAL SOCIETY
KARACHI-5, PAKISTAN

THE BOOK

Bahr al-Asrār fi Ma'rifat il-Akhyār was a great encyclopaedic work written by a native of Balkh during the early years of Shahjahan. The original book consisted of seven volumes out of which only the sixth and parts of the first are extant. The present book deals with the first part of Volume I whose only original manuscript is at the Uzbek Academy of Sciences at Tashkent. It summarises the classical Greek and Muslim scientific, metaphysical and astronomical knowledge upto the seventeenth century. Besides this it "forms the richest factual material of the most diversified nature", involving numerous observations based on eye-witness accounts, authentic (but no longer extant) books and the author's own personal observations about the regions of Transoxiana, Balkh, Khurasan, Afghanistan, South Asia and the Far-East.

THE AUTHOR

Maḥmūd b. Amīr Walī belonged to a highly respected Sādāt family of Balkh. His ancestors included Mawlana Qadi 'Abd Allah, one of the spiritual mentors and faithful supporters of Babur and also Shaykh Burhān al-Dīn Qilīch, the celebrated author of *Hidāya*. He visited South India during the early years of Shahjahan's reign and has left a very vivid and interesting account of his seven years' stay. On his return to his homeland, Nadhr Muhammad Khān, the ruler of Balkh, impressed by his scholarly accomplishments commissioned him to write a great encyclopaedic work comprising cosmogonic, metaphysical, astronomical and other sciences, description of the seven climes and the historical account from the descent of Adam to his own times. The author completed the work which was entitled *Bahr al-Asrār fi Ma'rifat il-Akhyār* by Nadhr Muhammad Khān himself. The author seems to have died shortly after completing this gigantic work.